PONTICA

XXVIII - XXIX

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE CONSTANȚA

PONTICA

XXVIII - XXIX

1995 - 1996

BIBLIOTECA MUZEULUI
DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA
NR. INV. 34.668/98

MUZEUL DE ISTORIE NAȚIONALĂ ȘI ARHEOLOGIE
CONSTANȚA

Volum scanat și prelucrat de Răzvan Petcu (*razvan.arheo@gmail.com*)
© Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța

PONTICA

I	1968
II	1969
III	1970
IV	1971
V	1972
VI	1973
VII	1974
VIII	1975
IX	1976
X	1977
XI	1978
XII	1979
XIII	1980
XIV	1981
XV	1982
XVI	1983
XVII	1984
XVIII	1985
XIX	1986
XX	1987
XXI-XXII	1988 - 1989
XXIII	1990
XXIV	1991
XXV	1992
XXVI	1993
XXVII	1994

Redactor responsabil :
ADRIAN RĂDULESCU

Colegiul de redacție :
MARIA BĂRBULESCU
LIVIA BUZOIANU
CONSTANTIN CHERA

SUMAR
SOMMAIRE

MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

CRISTIAN MICU, SMARANDA MICU - Despre un tip de statuetă antropomorfă gumelniţeană 7
About a type of anthropomorphic statuette belonging to the Gumelniţa culture 11
MIHAI IRIMIA, ANGHEL BARDAC - Noi descoperiri din epoca bronzului la Grădina (jud. Constanţa) 13
Nouvelles découvertes de l'Âge du Bronze à Grădina (départ. de Constantza) 21
ADRIAN RĂDULESCU, LIVIA BUZOIANU, MARIA BĂRBULESCU, N. CHELUŢA GEORGESCU - Reprezentări figurate în aşezarea de epocă elenistică de la Albeşti 23
Représentations figuratives dans le site d'époque hellénistique d'Albeşti 72
MIHAI BUCOVALĂ - Un alt mormânt elenistic descoperit la Tomis 73
Un autre tombeau hellénistique découvert à Tomi 82
ADRIAN RĂDULESCU - Zidul de apărare al Tomisului, de epocă târzie în reconstituirea sa actuală 83
La muraille de défense d'époque tardive à Tomi, en sa reconstitution actuelle 93
ZAHARIA COVACEF - Accesorii vestimentare, de toaletă şi podoabe descoperite în sectorul estic al cetăţii Capidava 95
Accesoires vestimentaires, de toilette et bijoux découvertes dans le secteur Est de la cité Capidava 120
PANAIT I. PANAIT, ADRIAN RĂDULESCU, A. ŞTEFĂNESCU, D. FLAUT - Cercetările arheologice de la cetatea Hârşova. Campania 1995 121
Les fouilles archéologiques de la cité de Hârşova. La campagne de 1995 134
CONSTANTIN NICOLAE - Descoperiri de epocă romană şi bizantină la Carsium 135
Découvertes d'époque romaine et byzantine à Carsium 159

CULTE ŞI CREDINŢE
CULTES ET CROYANCES

NELU ZUGRAVU - Cu privire la jurisdicţia asupra creştinilor nord-dunăreni în secolele II-VIII 163
À-propos de la jurisdiction sur les chrétiens nord-danubiens des IIe-VIIIe siècles 181
ION BARNEA - Despre două inscripţii paleocreştine de la Callatis 183
Deux inscriptions paléochrétiens de Callatis 186
VALERIU GEORGESCU, MIHAI IONESCU - Mărturii creştine la Callatis 187
Données chrétiennes à Callatis 200
IOANA BOGDAN CATANICIU - Semnificaţia ultimelor schimbări în urbanismul de la Tropaeum Traiani 201
La signification des derniers changements dans l'urbanisme de Tropaeum Traiani 214
DAN GH. TEODOR - Creştinism şi păgânism la est de Carpaţi în a doua jumătate a mileniului I d. Hr. 215
Christianisme et paganisme à l'est des Carpates pendant la seconde moitié du premier millénaire aprés J.-C. 225

IOAN MITREA - Comunități creștine din secolele V-VII în regiunea subcarpatică a Moldovei 227
Communautés chrétiennes du Ve et VIIe siècles dans la région subcarpatique de la Moldavie 232
OANA DAMIAN, PAUL DAMIAN - Éléments chrétiens de l'époque byzantine au Bas-Danube 233

NOTE
NOTES

MIRCEA MUNTEANU - Asupra condițiilor geografice din preistoria sud-estului României 247
Über die geographischen Gegebenheiten in der Vorgeschichte des Süd-Osten von Rumänien 251
M. BELC, C. BEȘLIU, V. COJOCARU, C. OPREA, I. POPESCU, T. BĂDICĂ - Studiul unor obiecte de sticlă romană, prin metode nucleare 253
Nuclear method study of glass archeological objects 254
M. BELC, C. BEȘLIU, V. OLARU, C. OPREA, I. POPESCU, T. BĂDICĂ - Analiza compoziției unor obiecte ceramice antice prin activare neutronică 255
Neutronic activation analysis of archeological ceramics 257

NUMISMATICA
NUMISMATIQUE

GABRIEL TALMAȚCHI - Din nou despre circulația monetară antică în zona Floriile-Adâncata (jud. Constanța) 261
De nouveau sur la circulation monétaire antique dans la zone Floriile-Adâncata (départ. de Constantza) 266
TUDOR PAPASIMA, COSTEL CHIRIAC - Monede romane de la Dumbrăveni (jud. Constanța) 267
Des monnaies romaines de Dumbrăveni (départ. de Constantza) 269
TUDOR PAPASIMA, ANTOANETA VERTAN - Monede romane și bizantine inedite din colecția muzeului constănțean 271
Des monnaies romaines et byzantines inédites de la collection du Musée de Constantza .. 278
TUDOR PAPASIMA - Monede bizantine inedite din colecția muzeului județean Călărași .. 279
Des monnaies byzantines inédites de la collection du Musée départamental de Călărași .. 285
GH. MĂNUCU ADAMEȘTEANU - Aspecte privind circulația monetară la Mangalia în secolele X-XI (969-1081) 287
Des aspects concernant la circulation monétaire à Mangalia aux Xe -XIe siécles (969-1081) . 300
GABRIEL CUSTUREA - Catalogul monedelor bizantine anonime descoperite la Capidava . 301
Le catalogue des monnaies byzantines anonymes découvertes à Capidava 307
ANTOANETA VERTAN, GABRIEL CUSTUREA - Descoperiri monetare în Dobrogea (X) 309
Des découvertes monétaires en Dobroudja (X) 321
GABRIEL CUSTUREA - Câteva ponduri medievale descoperite în Dobrogea 323
Quelques poids médiévaux découverts en Dobroudja 328

IN MEMORIAM

Savanți care au lucrat în Dobrogea: profesorul Dionisie M. Pippidi (M. Bucovală) 331
Lista abrevierilor 335

MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE

MATÉRIAUX ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES

DESPRE UN TIP DE STATUETĂ ANTROPOMORFĂ GUMELNIȚEANĂ

CRISTIAN MICU, SMARANDA MICU

În vara anului 1996, în cadrul unor cercetări de suprafață realizate în comuna Luncavița (jud. Tulcea), punctul "Cetățuia"[1], a fost descoperită o statuetă antropomorfă de lut aparținând unui tip aparte al plasticii gumelnițene. (pl.I)

Statueta are capul disproporționat față de restul corpului. Partea sa superioară, ușor scobită, sprijinea inițial un vas de mici dimensiuni. Fața are modelate sumar trăsăturile, prin simpla strângere a pastei între degete. Este modelată separat și aplicată la partea superioară a statuetei. Nu s-a realizat tranziția clară față de restul corpului. Acesta este tronconic, reprezentat în formă de "rochie-clopot", gol în interior.

Două brațe orientate cu siguranță în sus au fost atașate corpului. Stângul este rupt în totalitate, cel drept puțin deasupra cotului lăsând să se înțeleagă orientarea inițială.

Piesa a fost lucrată dintr-o pastă având nisip și pietricele în compoziție, arsă la negru-cenușiu și acoperită la exterior cu un strat foarte subțire de lut bej-cenușiu. Se găsește în colecțiile Muzeului de Arheologie Tulcea, nr. inv. 44058; dimensiune: h = 3,9 cm. Aparține probabil fazei Gumelnița A2.

Statueta de la Luncavița poate fi inclusă în tipul statuetelor antropomorfe cu "rochie-clopot", varianta cu vas pe cap. Cunoștem cinci astfel de exemplare în aria gumelnițeană la nordul Dunării: două la Gumelnița[3], câte unul la Căscioarele[4], Vidra[5] și Glina[6].

În trei cazuri (Gumelnița, Căscioarele), capul, modelat cu atenție, prezintă particularitatea de a avea două fețe: ochii sunt indicați fie prin câte o alveolare, fie prin câte o proeminență alungită înconjurată de câte o șănțuire; cele două nasuri sunt pu-

1. În acest punct au fost făcute cercetări de către E. Comșa în două campanii de săpături: 1951, 1959; vezi E. Comșa, 1952, p. 413-416; idem, Materiale, 1962, p. 221-224

2. Nivelele gumelnițene ale tell-ului de la Luncavița aparțin fazei A2 a culturii; vezi P. Hașotti, Pontica 21 - 22, 1988-1989, p. 1o.; E. Comșa, *op. cit.*, p. 224

3. S.Marinescu-Bâlcu, B. Ionescu, *Catalogul sculpturilor eneolitice din Muzeul Raional Oltenița*, Sibiu, 1967, p. 21-22, pl. V/1a-b, VI/I; VIII/2, XX/2.

4. *Ibidem*, pl. VIII/1a-b; XX/1

5. Dinu V. Rosetti, *Steinkupferzeitliche Plastik aus einem Wohnhügel bei Bukarest*, JPEK, 1938, pl. 24/1.

6. I. Miclea, R. Florescu, *Preistoria Daciei*, Editura Meridiane, București, 1970, p. 87, pl. 227. În acest volum locul descoperirii este trecut com. Chirnogi (jud. Ilfov).

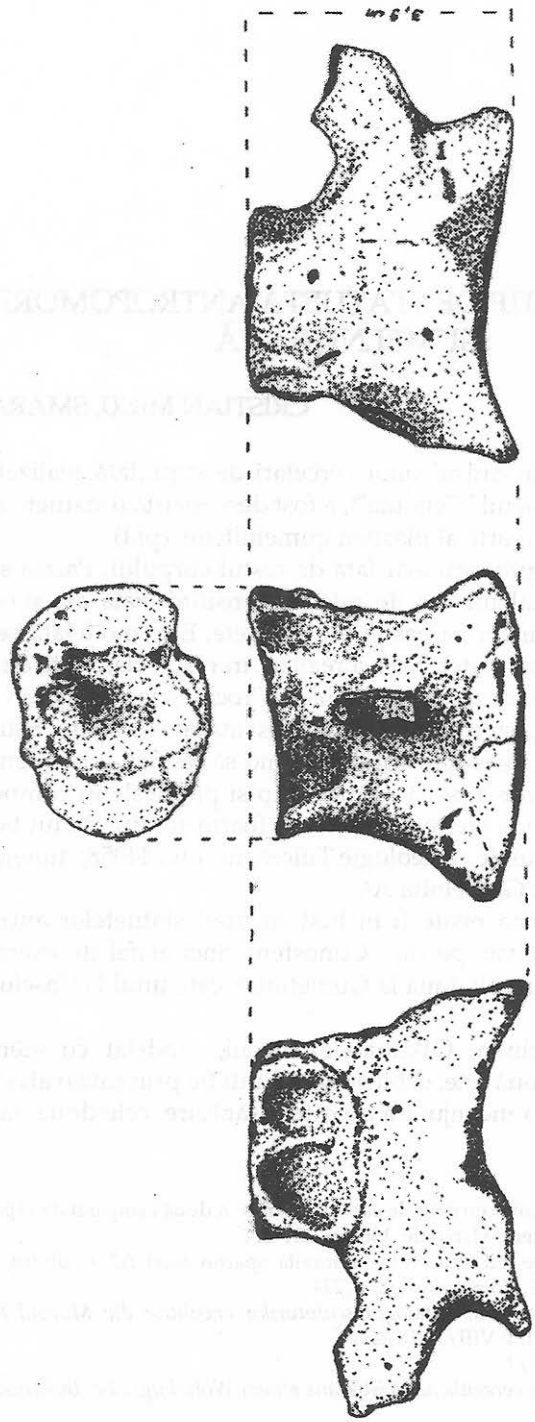

Pl. 1. Statuetă antropomorfă. Luncavița.

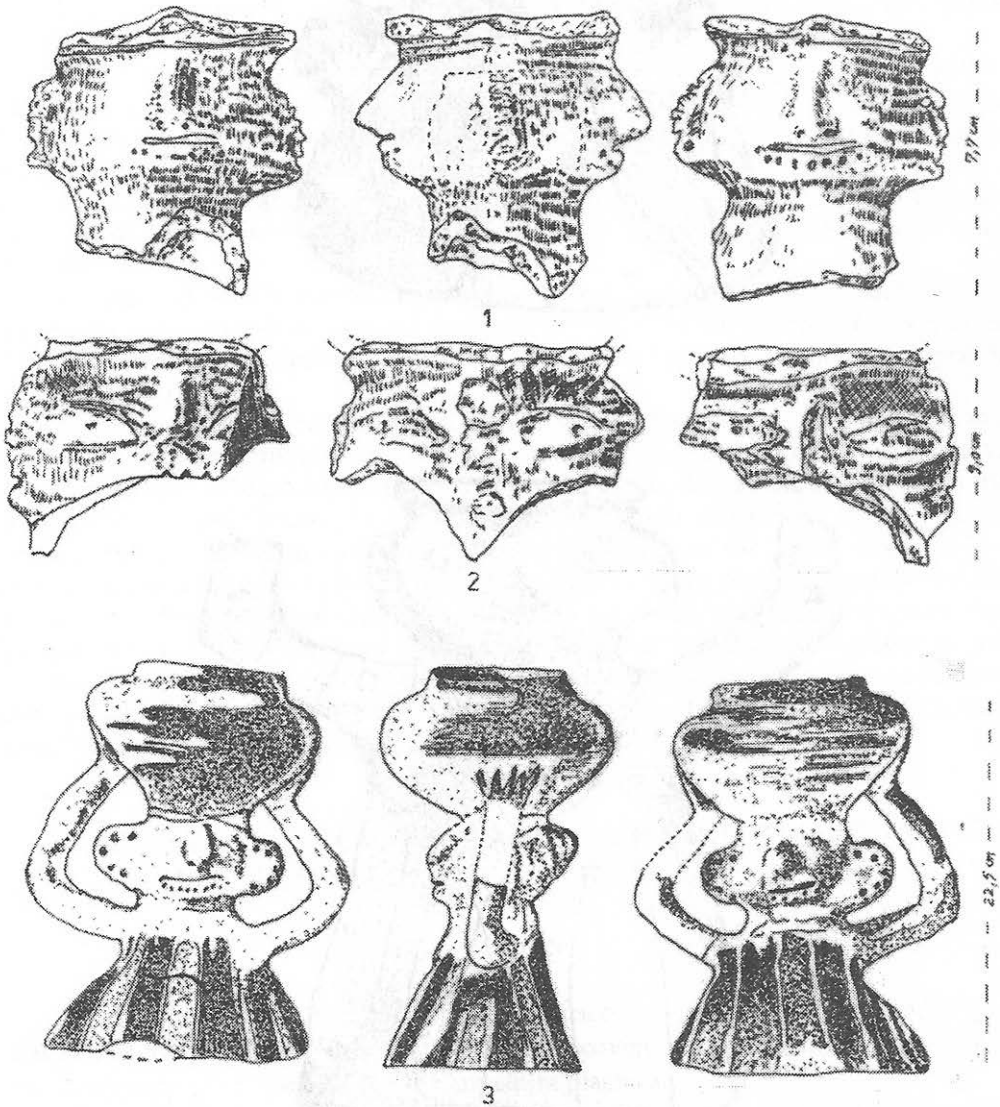

Pl. 2. Statuete antropomorfe: 1 - Căscioarele, 2,3 - Gumelnița.
(S. Marinescu-Bâlcu, B. Ionescu *op.cit.* pl. VI/1; XX/2; XX/1)

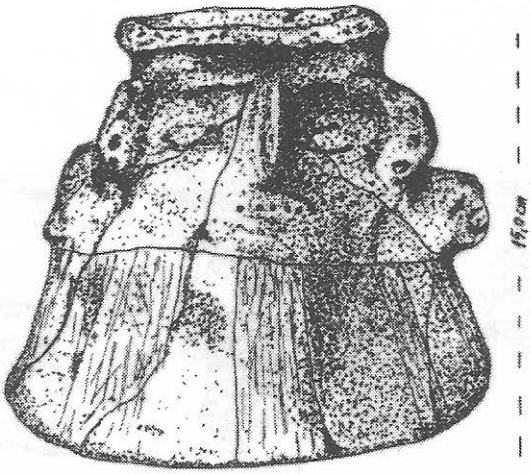

1

2

Pl. 3. Statuete antropomorfe: 1 - Vidra (D.V. Rosetti *op.cit.*, pl. 24/1)
2 - Glina (I. Miclea, R. Florescu *op.cit.*, pl. 227).

ternice; sub gurile incizate se află un șir de puncte; urechile ambelor figuri, sunt perforate (pl.2).

Statueta de la Glina are o singură față modelată ca la cele precedente (pl. 3/2). Cea de la Vidra nu mai are capul individualizat, detaliile feței fiind modelate chiar pe partea superioară a "rochiei-clopot". Modelarea figurinei este însă superioară celorlalte prin realismul execuției (pl. 3/I).

În cazul statuetei de la Luncavița se observă intenția de individualizare a capului față de restul corpului.

Câteva observații se impun și în privința decorului realizat pe "rochiile-clopot". La una din statuetele de la Gumelnița (de altfel singura păstrată în întregime), se imbină benzile verticale de liniuțe incizate cu ocrul roșu aplicat în interiorul lor și cu liniile albe ce le mărginesc.

Piesa de la Glina are rochia pictată cu benzi late verticale maronii (lustruite) și galben-cenușii. La gât, un triunghi maroniu a fost încadrat de liniuțe albe așezate în șiruri paralele.

La Vidra a fost executat un decor incizat organizat în benzi verticale, în timp ce la Luncavița decorul lipsește. Decorul reprezintă probabil o anumită formă de veșmânt. Este interesant de observat că atunci când este prezent, pictat sau incizat, surprinde aceleași detalii.

Ca o concluzie, în acest moment putem spune că în fiecare caz s-a căutat mai degrabă conservarea unui motiv, respectarea unui canon decât reproducerea realistă a corpului uman. Un argument în plus ne este oferit de un vas cu atribute antropomorfe descoperit în sudul Dunării, la Hotnița[7]. La acesta figura antropomorfă este dispusă imediat sub buza vasului, două brațe puternice sprijină un vas purtat deasupra. S-a afirmat că acest tip de vas nu este decât "o adaptare a temei divinității purtând vasul pe cap din plastica gumelnițeană"[8]. Nu putem spune că statuetele antropomorfice aparținând tipului analizat sunt cu siguranță reprezentări ale unei divinități gumelnițene. Trebuie să ținem cont și de faptul că nu au fost găsite într-un context ce poate fi considerat drept spațiu special amenajat pentru cult. Ele erau destinate probabil unor ritualuri magico-religioase.

ABOUT A TYPE OF ANTHROPOMORPHIC STATUETTE BELONGING TO THE GUMELNITA CULTURE

Abstract

In the summer of 1996, during some surface researches near Luncavița (jud. Tulcea), in the place named "Cetățuia", was descovered a clay anthropomorphic figurine belonging to a special type of Gumelnița plastic art.

The statuette has its head in disproportion with the rest of the body. Its upper part, with a light hollow, was initial supporting a small vessel. The features are represented with a simple pinch which marked the nose. The face was modeled separately

7. A. Radunceva, *Doistoriceskoe iscusstvo v Bolgarii*, Sofia Press, fig. 48.
8. A. Nițu, Danubius, 2-3, 1969, p. 27.

and then applied on the upper part of the figurine. The transition with the rest of the body is not clearly shown. The body has a truncated cone shape, a so called "bell-like-dress" (robe cloche), empty inside.

Two bent raised arms were attached to the body. The left one is not preserved and the right one is broken just above the elbow showing the initial orientation.

The statuete is made of clay mixed with sand and small pebbles, burned to grey-black, covered with a thin layer of beige-grey clay.

The figurine can be included among the so called "bell-like-dress" type of anthropomorphic statuettes, the variant carrying a vessel on the head. We know five such statuettes in the Gumelnița area from the north of the river Danube; two at Gumelnița, one at Căscioarele, Vidra and Glina. In every case the purpose was to conserve a motif, a canon rather than to represent realistic the human body. An argument moreover is the anthropomorphic vessel descovered at Hotnița (Bulgaria).

We can't say that the anthropomorphic statuettes analised here represent for sure a Gumelnița deity. They weren't found in a context that may suggest a special space for cult. The statuettes were probably used in some magical-religious rituals.

NOI DESCOPERIRI DIN EPOCA BRONZULUI LA GRĂDINA (JUD. CONSTANȚA)

MIHAI IRIMIA, ANGHEL BARDAC

Pentru epoca bronzului, localitatea Grădina (com. Târgușor, jud. Constanța) este cunoscută de mai multă vreme, datorită unor descoperiri întâmplătoare intrate în literatura de specialitate. De aici provin două topoare: un exemplar plat de bronz, cu marginile ridicate (de tipul Randleistenbeil)[1] și un altul de piatră, atribuit grupei topoarelor de luptă cu ceafă cilindrică[2].

Câteva descoperiri relativ recente se adaugă celor deja cunoscute, impunând astfel zona localității Grădina ca unul dintre obiectivele importante ale epocii bronzului din Dobrogea, de altfel încă puțin cunoscută și care necesită, fără îndoială, cercetări sistematice.

1. În luna aprilie a anului 1992, cu ocazia efectuării săpăturilor pentru un beci, în curtea locuitorului Curtseit Turan s-a descoperit un *pythos* de mari dimensiuni. Observațiile efectuate în teren au stabilit că descoperirea este singulară; nici în săpătură, nici la suprafață nu au mai apărut alte materiale arheologice ori elemente care să evidențieze existența vreunei locuiri în perimetrul grădinii. Dar nu excludem posibilitatea ca, eventual, pe terenurile învecinate, acoperite în prezent în cea mai mare parte de construcțiile moderne să existe complexe arheologice contemporane vasului descoperit.

Pythos-ul (fig. 1; 3/1) este piriform, cu gura puțin evazată și marginea teșită oblic spre exterior; fundul lat, puțin profilat. Pastă maronie-cenușie, cu cioburi pisate în compoziție. La exterior prezintă multe pete cenușii sau negre-cenușii, datorate arderii secundare. Suprafețele vasului erau bine netezite; în timp ce suprafața exterioară s-a conservat relativ corespunzător, cea interioară este corodată aproape complet, fie datotită unei arderi mai slabe, fie din cauza acidității produselor depozitate în el.

Vasul are aplicate pe corp două nervuri în relief, masive, orizontale, cu capetele neîmpreunate, dintre care unul terminat sub formă de cârlig.

Dimensiuni: înălțimea 94 cm; diametrul maxim 68 cm; diametrul gurii 56,5 cm; grosimea peretelui 2 cm. Nr. inv. 37854.

Vasele de mari dimensiuni, de tip pythos, au cunoscut o largă răspândire în cul-

1. M. Irimia, Pontica, 10, 1977, p. 217-300.
2. Puiu Hașotti, Istros, 4, 1985, p.8, fig. 2.

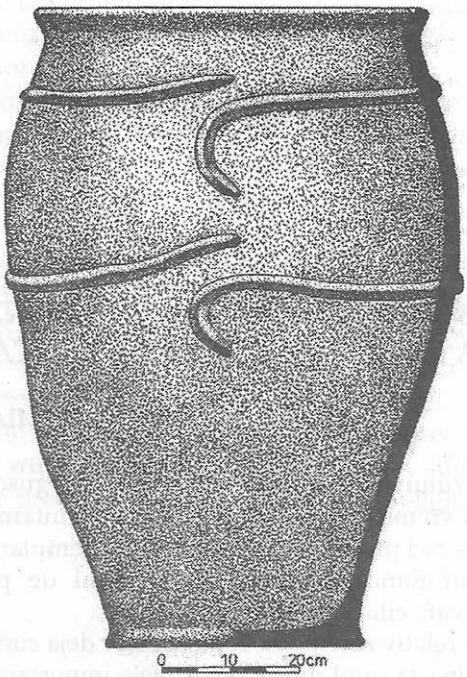

Fig. 1. **Pythos** de la Grădina

tura Sabatinovka, iar producția lor a fost determinată mai ales de necesitatea păstrării rezervelor de cereale.

Pythos-ul de la Grădina are analogii îndeosebi în zona de stepă a culturii Sabatinovka, în așezările de lângă Cetatea Albă (reg. Odessa, Ucraina) de la Tabachi, Zarecinoe II, în cenusarul Novoselițki, ca și în așezarea Nikolaevka-Novorosiiska[3] (fig. 4). Unele exemplare din așezările amintite au pereții cu grosimea cuprinsă între 1,5 și 2,5 - 3 cm, iar înălțimea de peste 1 m.

Ca și exemplarul de la Grădina, vasele-*pythos* de la Zarecinoe II au la partea superioară nervuri masive, care le înfășoară ca o bandă, de jur împrejur; în plus, în partea centrală prezintă mânere plate. Uneori, fundul de acest tip era întărit, la rândul lui, cu nervuri masive, dispuse în cruce (ex. Zarecinoe; fig. 4/1).

Pythoi din mileniul II î. Hr. sunt cunoscuți, de asemenea și în Grecia. Uneori, asemenea vase din sec. XIV-XIII î. Hr. prezintă și mânere de sprijin amplasate în zona centrală[4]. După cum se cunoaște, în stratul Troia VII s-au descoperit și alte categorii de materiale similare celor apărute în unele culturi ale Bronzului târziu din spațiul carpato-balcanic (inclusiv celor corespunzătoare culturii Coslogeni, componentă a marelui complex cultural Sabatinovka-Noua-Coslogeni).

2 - 3. În anul 1995 au fost achiziționate[5] două *vase ceramice* descoperite cu aprox-

3. I.T. Cerneakov, *Severo-Zapadnoe Pricernomorie vo vtoroi polovine II tâseaciletia do nașei eri*, Kiev, 1985, p. 84 și fig. 39; Ya. P. Gershkovich, în Culture et civilisation au Bas-Danube, 10, Călărași, 1993, p. 15-19 și fig. 1.

4. I. T. Cerneakov, *loc. cit.*

imativ 6-8 ani în urmă tot în zona localității Grădina, într-un loc neprecizat[6].

a) Vas de tip sac de mari dimensiuni (fig. 2/2; 3/3), cu corpul tronconic, puțin bombat și partea superioară aproape cilindrică; fundul relativ mic în raport cu dimensiunile vasului, plat, foarte puțin profilat; buza are marginea subțiată, puțin teșită spre interior. Pastă cărămizie la exterior, cu pete cenușii închise, datorate arderii secundare; cioburi și nisip cu bobul mare în compoziție. Pe suprafața exetrioară prezintă barbotină neorganizată, "zgâriată" ici-colo superficial cu "măturica"; suprafața interioară este netezită, de culoare cenușie. Sub buză, pe umăr, prezintă un brâu lipit, alveolat.

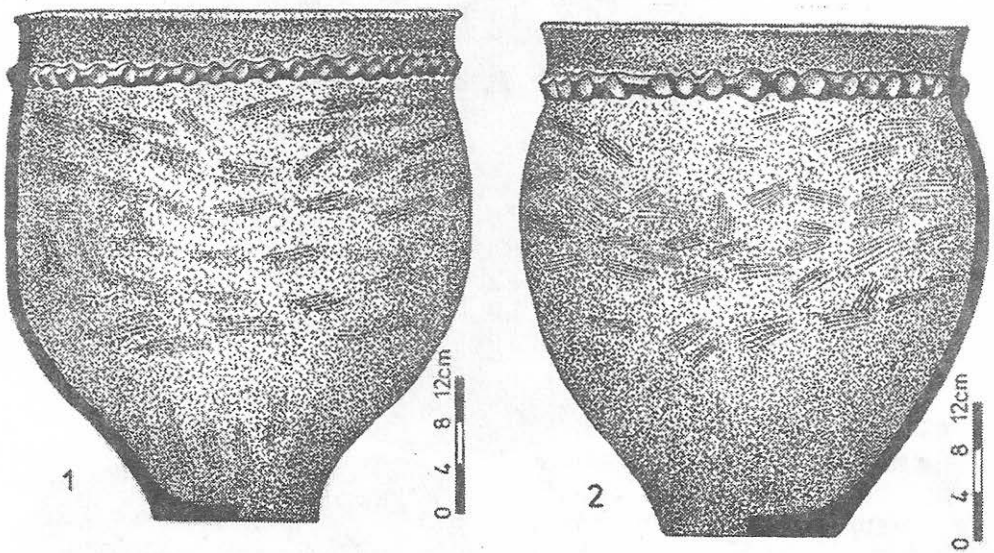

Fig. 2. Vase de tip sac de mari dimensiuni de la Grădina : 1- inv. 37853, 2- inv. 37852

Dimensiuni: înălțimea 45,5 cm; diametrul gurii 41 cm; diametrul fundului 14,5 cm; grosimea peretului 1 - 1,2 cm. Nr. inv. 37852. (Fig. 2/2; 3/3)

b) Vas aproape identic exemplarului anterior. (Fig. 2/1; 3/2).

Dimensiuni: înălțimea 44 cm; diametrul gurii 40 cm; diametrul bazei 14 cm. Nr. inv. 37853.

5. De la colecționarul Sorin Papadopol din Constanța.

6. În pofida eforturilor noastre, nu am obținut alte date care să permită identificarea locului descoperirii. Colecționarul ne-a informat doar că vasele i-au fost aduse de un șofer originar din localitate și ar fi fost descoperite în raza comunei, "pe un drum lăturalnic", cu ocazia unor lucrări efectuate în curtea unui bătrân. Este sigur doar faptul că ele nu provin din zona în care s-a descoperit *pythos*-ul prezentat mai sus.

Fig. 3. 1 - **pythos**; 2 - 3 vase de tip sac de la Grădina (scări diferite)
2 - inv. 37853; 3 - inv. 37852

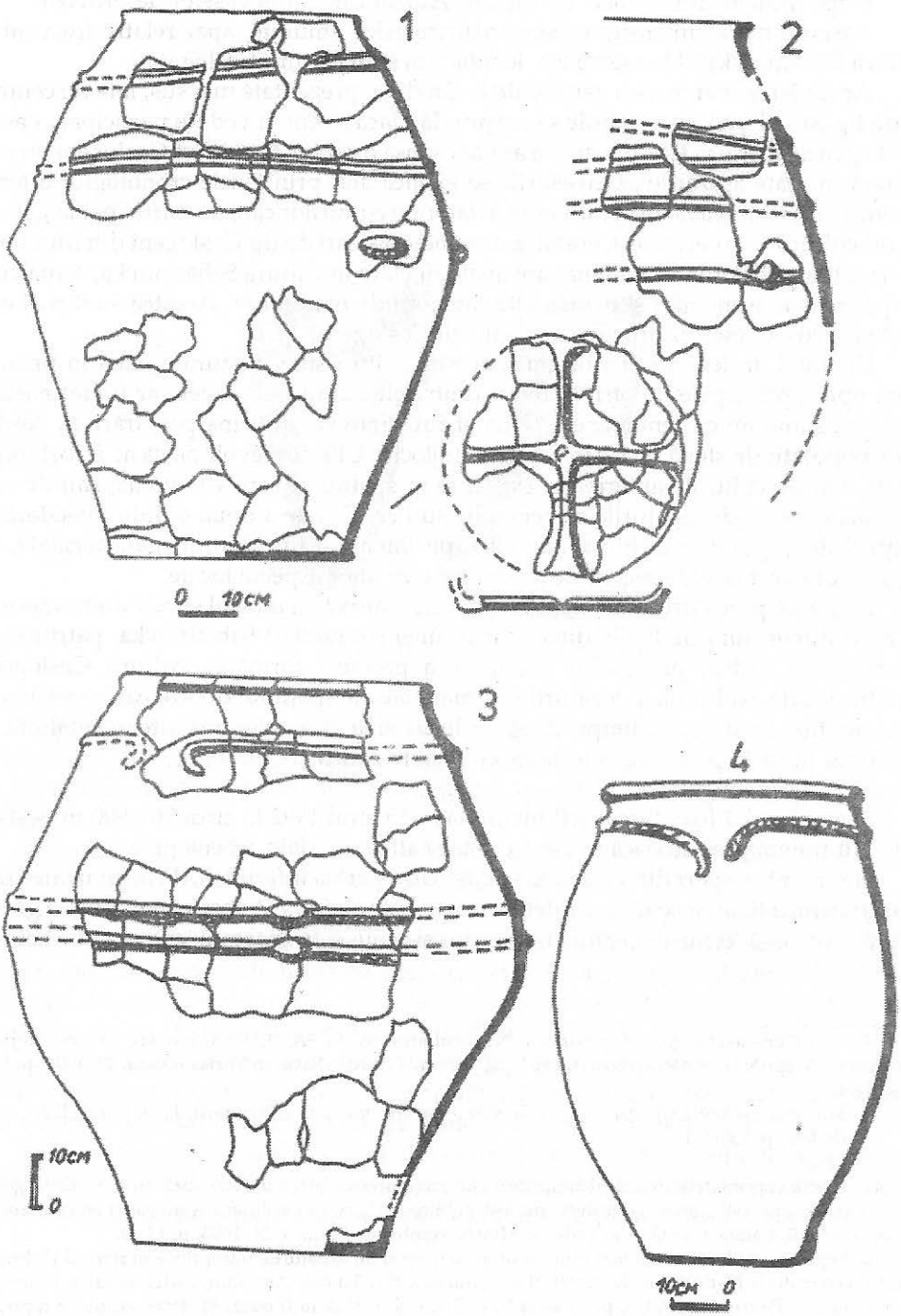

Fig. 4. **Pythoi** din cultura Sabatinovka: 1 - Zarecinoe; 2 - Novoselitki; 3 - Nikolaevka - Novorosiiska; Cerponoe Ozero (după I.T. Cerneakov).

BIBLIOTECA MUZEULUI DE ARHEOLOGIE CONSTANȚA

După dimensiuni, ambele exemplare aparțin categoriei vaselor de provizii.

Vase de mari dimensiuni, asemănătoare celor amintite, apar relativ frecvent în cultura Sabatinovka[7]. De asemenea, le întâlnim și în cultura Coslogeni[8].

Apropierea mai mare a vaselor de la Grădina, prezentate mai sus, față de ceramica de tip Sabatinovka nu trebuie să surprindă, dacă avem în vedere participarea acesteia la geneza culturii Coslogeni. S-a arătat că însăși ceramica culturii Coslogeni nu este unitară în toate așezările[9]. Deosebirile se explică atât prin fazele cronologice diferite cărora le aparține, cât și prin influențele datorate culturilor care au participat la geneza sa, ori culturilor învecinate. Ceramica din unele așezări de tip Coslogeni din Muntenia (de la Ulmu, Dorobanțu, Sultana) are analogii clare în cultura Sabatinovka, după cum s-au constatat asemănări și pentru alte categorii de materilae[10]. Acestea sunt mai evidente îndeosebi pentru prima fază a culturii Coslogeni.

De altfel, în legătură cu originea acestei culturi sunt conturate până în prezent două opinii principale[11]. Potrivit uneia dintre ele cultura Coslogeni ar fi luat naștere oarecum simultan cu fenomenele Noua și Sabatinovka, în urma penetrării în zonă a unor populații de stepă încă din Bronzul mijlociu. Ulterior, evoluția sa ar fi fost influențată atât de culturile anterioare, existente în spațiul în care va evolua, sau de cele învecinate, cât și de legăturile cu regiunile sudice. Cea de a doua opinie consideră că grupuri de populații de tip Sabatinovka, purtătoare a unei culturi gata formate, au migrat spre vest și sud-vest, unde au dat naștere unor aspecte locale.

Fără a ne putea pronunța definitiv, considerăm că *pythos*-ul și cele două vase-sac de mari dimensiuni de la Grădina aparțin unei comunități Sabatinovka, pătrunsă în Dobrogea în cadrul procesului istoric ce a premers formarea culturii Coslogeni. Situația își află explicația în legăturile permanente ale spațiului dobrogean cu regiunile nord-pontice în Bronzul timpuriu și mijlociu și influențelor răsăritene întâlnite în Dobrogea în toată perioada anterioară culturii în cauză[12].

4. *Topor de piatră* (fig. 5).

Exemplarul a fost descoperit întâmplător în anul 1992 la circa 700-800 m vest de sat[13]. Nu putem preciza dacă în zonă există și alte materiale arheologice.

Fragmentar; spart din vechime; se păstrează partea inferioară, de la jumătatea orificiului pentru fixarea cozii; suprafețele foarte bine șlefuite. A fost lucrat dintr-o gresie silitică cuarțoasă, cenușie-verzuie în exterior și cenușie în spărtură, cu ciment silicios[14].

---

7. I. T. Cerneakov, *op. cit., passim*; I. N. Sarafudinovo, în SA, 3, 1968, *passim*; eadem, *Stepnoe Podneprovie v epohu pozdnei bronzâ*, Kiev, 1985, *passim*; Eugeniu Sava, în Thraco-Dacia, 15, 1994, p. 146-154 și fig. 6.

8. S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, I, București, 1978, p. 121-152.

9. *Ibidem*, p. 150-151.

10. *Idem*.

11. Opinii exprimate și în cadrul Simpozionului internațional "Arealul Noua-Sabatinovka-Coslogeni", Călărași, octombrie 1991; unele contribuții au fost publicate ulterior în volumul "Culture et civilisation au Bas-Danube", 10, Călărași, 1993. A se vedea și Mircea Munteanu, Pontica, 26, 1993, p. 43-59.

12. Legături evidențiate tot mai mult în ultimul timp și de săpăturile întreprinse în nordul Dobrogei de către cercetătorii Institutului de cercetări eco-muzeale din Tulcea. Amintim, astfel, studiile domnilor Gavrilă Simion (Peuce, 10, 1991, I, p. 33-40 și II, p. 21-34) și I. Vasiliu (Peuce, 11, 1995, cu patru rapoarte diferite: p. 49-88; 89-115; 117-140; 141-175).

13. Informații prof. Anghel Bardac, căruia piesa i-a fost adusă de un elev.

14. Determinarea rocii a fost făcuta de Glicherie Caraivan, conf. dr. la Facultatea de științe a Universității "Ovidius" din Constanța.

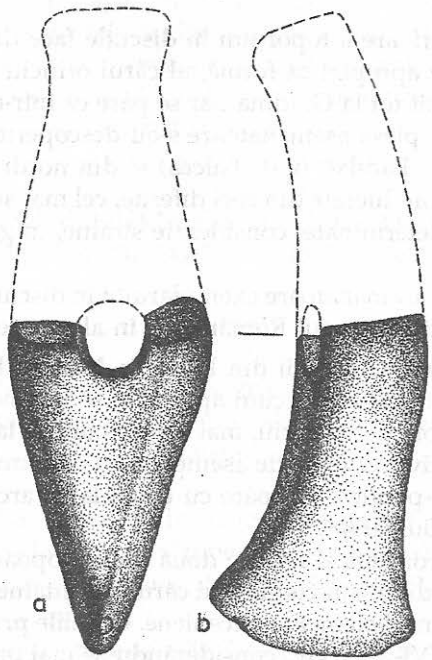

Fig. 5. Topor de piatră de la Grădina

Toporul pare să fi avut profilul longitudinal ușor convex spre exterior și concav spre interior. Muchiile fețelor sunt puternic rotunjite, rămânând ceva mai evidente doar spre exterior. Tăișul este lățit spre ambele capete (mai mult spre interior) și ușor convex.

Dimensiuni: înălțimea păstrată 9,5 cm; lățimea maximă a tăișului 5,5 cm; grosimea în zona orificiului pentru coadă 5,1 cm. Nr. inv. 39177.

Nu putem aprecia cu exactitate forma părții superioare a piesei, dar umerii puțin bombați și arcuiți în zona orificiului pentru coadă ne sugerează posibilitatea încadrării sale în tipul de topoare de luptă cu ceafa cilindrică. După aspectul general și forma probabilă a cefei, exemplarul în discuție s-ar apropia cel mai mult de *categoria B* a topoarelor de luptă cu ceafa cilindrică, după tipologia lui Al. Vulpe[15].

Categoria de topoare de luptă (totodată și însemne ale puterii) căreia i se integrează tipologic și piesa în discuție , este răspândită pe spații întinse. Larga lor difuziune a determinat chiar definirea unei așa numite "culturi a topoarelor de luptă"[16].

În ultimii ani, acestei categorii de arme-simboluri ale puterii descoperite în Dobrogea și în zonele învecinate i-au fost consacrate mai multe studii[17], introducându-se, astfel, în circuitul științific un număr important de piese, care aparțin diferitelor

15. A. Vulpe, SCIV, 10, 1959, 2, p. 271.
16. Ersilia Tudor, SCIV, 24, 1973, 2, p. 287, cu bibliografia.
17. Dintre cele mai recente, pentru spațiul în cauză amintim: EL.Lăzurcă, Peuce, 9, 1984, p. 281-291 și 649-654; Puiu Hașotti, *op. cit.*, p. 7-12; Mihai Irimia, Mircea Munteanu, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 299-303; Mircea Munteanu, Pontica, 24, 1991, p. 407-418; Ioan Vasiliu, Peuce, 12, 1996, p. 9-26.

tipuri și variante.

Absența părții superioare a toporului în discuție face dificilă stabilirea analogiilor. Un exemplar relativ apropiat ca formă, al cărui orificiu pentru fixarea cozii n-a mai fost terminat, s-a găsit tot la Grădina dar se pare că într-o altă zonă (la marginea de nord a satului)[18]. Alte piese asemănătoare s-au descoperit la Târgușor[19] și Tuzla[20] (jud. Constanța), Măcin[21], Bădila[22] (jud. Tulcea) și din nordul Dobrogei - loc neprecizat[23]. Piesele în cauză sunt lucrate din roci diferite, cel mai adesea locale (calcar, diorit, diabaze etc.) sau nedeterminate, considerate străine, în general, spațiului dobrogean[24].

Topoare întru-câtva asemănătoare exemplarului în discuție, mai ales după aspectul tăișului se întâlnesc pe teritoriul României și în alte zone (ex. în mediul cultural Coțofeni la Șincai[25], Dezna, Coțofenii din Dos[26]; la Nicolae Bălcescu (jud. Călărași[27] etc.). Piese cu forme ale tăișului oarecum apropiate se întâlnesc și în regiunile nord-pontice, începând din bronzul timpuriu, mai ales în cultura Iamnaia și în cutura catacombelor[28]. Ele sunt relativ frecvente de asemenea, în orizontul mormintelor timpurii cu ocru din spațiul nord-pontic[29]. Topoare cu tăișul lat și arcuit sunt cunoscute și în regiunile învecinate din Bulgaria[30].

Unele apropieri se constată și față de două dintre topoarele de piatră ale cunoscutului tezaur de la Borodino[31], în conținutul căruia se întâlnesc elemente proprii culturii catacombelor, precum și elemente miceniene. Opiniile privind datarea tezaurului au oscilat între secolele XVI-XII î. Hr., considerându-se mai probabilă încadrarea sa în secolul al XIV-lea î. Hr.[32]

Pentru piesa în discuție nu există elemente definitorii care să permită o încadrare culturală și cronologică sigură. Analogiile menționate sugerează, într-o anumită măsură, asocierea ei cu unele piese datate mai ales în Bronzul timpuriu, fără a lipsi nici apropierile de Bronzul mijlociu. Ele ilustrează, totuși, într-o anumită măsură, larga circulație și durata relativ mare a acestui tip de arme în zona istro-pontică. Ținând seama de analogiile existente, considerăm că toporul în cauză de la Grădina poate fi atribuit

18. Puiu Hașotti, *op. cit.*, p. 7-8, fig. 2.
19. *Ibidem*, p.8, fig. 2.
20. Mircea Munteanu, Pontica, 24, 1991, p. 413, fig. 42.
21. Puiu Hașotti, *op. cit.*, p. 7, fig. 1.
22. Elena Lăzurcă, *op. cit.*, p. 282, nr. 31; Ioan vasiliu, *op. cit.*, p. 9, nr. 1, inv. 128.
23. Elena Lăzurcă, *op. cit.*, p. 288, cat. 29; Ioan Vasiliu, *op. cit.*, p. 9, inv. 126.
24. De exemplu toporul de la Tuzla, considerat de factură nord-pontică (cf. Mircea Munteanu, Pontica, 24, 1991, p. 413).
25. Valeriu Lazăr, Marisia, 7, 1977, p. 17-56 și pl. 13/5.
26. Petre I. Roman, *Cultura Coțofeni*, București, 1976, p. 17, pl. 9/1; 10/5.
27. M. Irimia, Mircea Munteanu, *loc. cit.*
28. Valentin Dergacev, Thraco-Dacica, 15, 1994, p. 121-140 și fig. 2/A7, 8; 3A/6; 6/4,5.
29. Alexander Häusler, *Die Gräber der älteren Okergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten*, Berlin, 1976, pl. 5/3; 12/15; 22/6; 44/20; Ia. G. Rier, *Kammenâe toporâ epohi bronzâ iz moghilevskogo Podneproviia*, SA, 3, 1975, p. 141-148.
30. M. Mircev, Izvestiia-Varna, 9 (24), 1973, p. 262-263, fig. 4/3; pl. IV/2.
31. A.M. Tallgren, ESA, 1926, p. 129 și urm., fig. 73; O. A. Krivțova-Grakova, *Bassarabskii klad*, Moscova, 1949, p. 28; Rolf Hachmann, *Die frühe Bronzezeit in Westlichen Ostseegebiet und ihre mittel - und - ost europäische Beziehungen*, Hamburg, 1957, p. 170 și urm., pl. 67/2-16; A. I. Terenojkin, SA, 1, 1959, p. 63-65 etc.
32. S. Morintz, *op. cit.*, p. 99

Bronzului timpuriu (eventual etapei sale finale, apropiată și de Bronzul mijlociu).

Descoperirile dela Grădina relevă câteva aspecte importante ale Bronzului dobrogean, îndeosebi în legătură cu prezența aici a unor elemente de factură nord-pontică, în particular a celor de tip Sabatinovka, cultură a cărei contribuție la geneza și evoluția Bronzului târziu de la Dunărea de Jos necesită încă ample cercetări în viitor.

NOUVELLES DÉCOUVERTES DE L'ÂGE DU BRONZE À GRĂDINA (DÉPART DE CONSTANTZA)

Résumé

Les auteurs présentent quelques découvertes récentes du village de Grădina (com. de Târgușor, départ. de Constantza), qui s'ajoutent à deux autres pièces publiées depuis plus de temps (une hache en bronze du type *Randleistenbeil* et une hache en pierre).

1. *Pythos* céramique de grandes dimensions; découverte isolée (fig. 1; 3/1). Il y a des analogies surtout dans la zone de steppe de la culture Sabatinovka, dans les localités situées à la proximité de Cetatea Albă à Tabachi, Zarecinoe II, Novoselitki, Nikolaevka - Novorosiiska, etc. (fig. 4).

2 - 3. Vases céramique du type sac (fig. 2/1-2; 3/2-3), de grandes dimensions. Des exemplaires semblables apparaissent quasifréquemment dans la culture Sabatinovka; cependant on en trouvé aussi dans la culture Coslogeni.

Les auteurs considèrent que les trois vases appartiennent à une communauté de type Sabatinovka qui avait pénétré en Dobroudja pendant la période antérieure à la formation de la culture Coslogeni. Cette situation s'explique par les relations permanentes entre l'espace dobroudjien et les régions nord-pontiques à l'époque du Bronze récent et moyen, ainsi que par les influences de l'Orient manifestées en Dobroudja le long de toute la période antérieure à la culture Coslogeni.

4. Hache de pierre fragmentaire (fig. 5) qui appartient au type de hache de combat ayant le dos cylindrique, représentant aussi le symbole du pouvoir. Par des analogies, celle-ci peut être attribuée au Bronze récent (éventuellement à son étape finale, rapprochée donc aussi au Bronze moyen).

La liste des figures

Fig. 1. *Pythos* de Grădina (dessin)

Fig. 2. Vases du type sac, de grandes dimensions, de Grădina (dessins); 1. - inv. 37853; 2 - inv. 37852

Fig. 3.1. *pythos*; 2-3 - vases du type sac, de Grădina (photo - échelles différentes); 2 - inv. 37853; 3 - inv. 37852.

Fig. 4. *Pythos* de la culture Sabatinovka:
1 - Zarecinoe; 2 - Novoselitki; 3 - Nikolaevko - Novorosiiska; 4 - Cerponoe Ozero (selon I. T. Cerneakov).

Fig. 5. Hache de pierre de Grădina.

REPREZENTĂRI FIGURATE ÎN AȘEZAREA DE EPOCĂ ELENISTICĂ DE LA ALBEȘTI

ADRIAN RĂDULESCU, LIVIA BUZOIANU,
MARIA BĂRBULESCU, NICOLAE CHELUȚĂ- GEORGESCU

În afara unui bogat material amforistic, cercetările arheologice sistematice de la Albești au prilejuit descoperirea și a unui material ceramic figurativ - statuete și aplice ceramice. Piesele la care ne vom referi se dovedesc deosebit de semnificative în conturarea spiritualității unei așezări rurale de epocă elenistică.

Din punct de vedere metodologic, în prima parte a studiului am selectat piesele care au o referire directă la personaje divine, atribuindu-le o funcție cultică. Restul materialelor le-am tratat în partea a doua, într-o grupare care caută să țină cont de natura reprezentărilor și starea de conservare a pieselor.

Metoda abordată încearcă o raportare la date cunoscute privind diverse divinități atestate în două colonii cu origine doriană comună: Callatis și Chersones. Raportarea își află mai multe motivații:

- relația πόλις / χώρα, care a funcționat în toată perioada autonomă între Callatis și așezarea de la Albești;
- recunoașterea de mai multă vreme a Callatidei ca centru de producție a statuetelor de tip Tanagra[1];
- fondul comun grecesc, mai ales în privința adoptării pantheonului, trăsătură care a caracterizat de la început coloniile grecești din Marea Neagră; acest fond comun este sesizabil mai ales în colonii cu aceeași origine.

Complementar, observațiile de teren ne-au permis o încadrare cronologică mai limitată a unui material recunoscut ca suficient de dificil de datat, datorită tradiționalismului în realizarea unor astfel de piese.

---

1. V. Pârvan, *Raport asupra activității Muzeului Național de Antichități în cursul anului 1915*, Buc. 1916, p. 27; idem, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării* Buc., 1923, p. 219; V. Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis*, Constanța 1969; M. Gramatopol, RRHA, 6, 1969, p.35-68. Callatis a reprezentat un centru de producție și de import al statuetelor ceramice deosebit de activ: O. Tafrali, *La cité pontique de Callatis*, AArch., I, 1927, 1, p. 42-46; 9-10, 1933-1934, p. 8-9; R. Vulpe, Dacia, 5-6, 1935-1936, p. 329-339; Th. Sauciuc-Săveanu, An.Dob., 1937, p. 104-105, fig. 1/a, b, c; G. Bordenache, Dacia, NS, 4, 1960, p. 501 și fig. 14, 15; C. Preda, Dacia, NS, 5, 1961, p. 285, fig. 9; idem, SCIV, 17, 1966, 1, p. 137-146 (în special p. 144-145); El. Zavatin-Coman, Dacia, NS, 16, 1972, p. 275, fig. 2; N. Cheluță-Georgescu, Pontica, 7, 1974, p. 177 și pl. 4/2; 178 și pl. 4/3 p. 184-186 și pl. 7/6; El. Bârlădeanu, Pontica, 13, 1980, p. 233, 235 și pl. 8; eadem, Pontica, 18, 1985, p. 85-98; Octavian Bounegru, El. Bârladeanu, Pontica, 23, 1990, p. 335 și fig. 5.

Dintre reprezentările votive descoperite în așezarea de la Albești, numărul cel mai mare aparține Marii Mame (Μήτηρ θεῶν) sau Cybelei. Urmează, în ordinea frecvenței, Afrodita, Demetra, Dionysos și acoliți ai lui Dionysos, Apollo și, în sfârșit, idoli locali.

Această ordine ni se pare semnificativă pentru importanța cultelor grecești și locale atestate într-un teritoriu colonial de epocă elenistică. O primă observație privește includerea în tratarea noastră între "cultele grecești" și a divinităților de alte origini - orientală sau tracă - , întrucât la perioada la care ne referim aceste divinități fuseseră adoptate deja în pantheonul grecesc. Mai mult, unele culte ne-grecești și deci reprezentările legate de ele au pătruns în arealul pontic încă din momentul fondării coloniilor[2].

În epoca elenistică iconografia lor nu mai păstrează trăsăturile locului de origine, ci devine comună pentru un "tip mediteranian" sau "pontic". Singurele care amintesc de vechile forme de reprezentare și locurile de origine sunt elementele de adaos sau atributele divinității, devenite uneori și singurele elemente de identificare.

Cultul *Cybelei*, venit din Asia Mică, a pătruns încă din sec. VI a. Chr. în coloniile grecești din bazinul mediteranian și al Mării Negre[3]. În ultimul areal, pătrunderea are loc simultan pe litoralul de nord (la Olbia[4] și Myrmekion[5]) și de vest (la Histria[6] și Apollonia[7]) și este pusă pe seama factorului ionian. Tradiția ioniană a școlilor din Samos și Milet pare să se fi menținut și în continuare, după cum o dovedește o statuetă a Cybelei de la Histria, datată nu mai devreme de începutul sec. V a. Chr.[8] . Odată cu sec. IV a.Chr. în iconografia zeiței sunt recunoscute și alte tipuri - efesian (Bordenache, SGR, I, 59) și attic, ultimul cu o difuzare mai largă și acceptând și elemente de stil mai târzii. În a doua jumătate a sec. IV a. Chr. se poate vorbi însă de un tip statuar ce nu va suferi schimbări semnificative până în epoca romană târzie: Cybela este așezată pe tron cu un leu pe genunchi și în mâini cu *tympanon* și fială. Imaginea corespunde unui tip attic reprodus chiar la Athena și având o foarte bună reprezentare în bazinul pontic. O variantă mai puțin frecventă, dar care amintește prototipul creat de Agorakritos pentru *metroon*-ul din Athena, o prezintă pe zeiță având leul (sau 1-2 lei) lângă tron.

Reprezentările statuare ale Cybelei la Callatis adoptă de preferință prima variantă si sunt semnalate din sec. IV a. Chr. pe toată durata perioadei de autonomie a cetății:

- statuetă ceramică, descoperită în 1959, de proporții notabile (0,304 x 0,30 x 0,30), semnalată de Bordenache în Dacia, NS, 4, 1960, p. 501 și fig. 14;

- tipar statuetă ceramică, provenit de la Callatis și aflat la muzeul din Varna; piesa a fost prezentată în 1955 de M. Mircev (Izv. Varna, 10, 1956, p. 20 și fig. 120, 120-a);

2. M.M. Kobylina, *Divitités orientales sur le littoral nord - de la Mer Noire*, Leiden, E.J. Brill, 1976; vezi, de asemenea, Maarten J. Vermaseren, *Cybele and Attis - the Mithy and the Cult*, London, 1977, în special p. 13-37 (*Cybele in Asia Minor and Greece*).

3. Pentru o difuzare a cultului Cybelei în lumea ioniană în perioada arhaică, vezi bibliografia la M. Alexandrescu Vianu, Dacia, NS, 24, 1980, p. 261-265.

4. M.M. Kobylina, Terrakoty Severnogo Pricernomorja M, 1970, pl. 27/4; A.S. Rusiaeva, Arheologija, Kiev, 7, 1972, p.35 și urm.

5. Graffit pe un vas cu figuri negre din ultimul sfert al sec. VI a. Chr. la Gaidukievici - Mihalovski, Issledovanija po arheologii SSSR, L, 1961, p. 136.

6. M. Alexandrescu-Vianu, în Il Mar Nero, 1, 1994, p. 137-144.

7. Eadem, Dacia, NS, 24, 1980, p. 261-265.

8. Eadem, Dacia, NS, 34, 1990, p. 219-222; piesa a fost descoperită în zona incintei clasice (sectorul Z_2, 1971).

-tipar fragmentar de statuetă ceramică din colecția Slobozianu. Piesa a fost semnalată de G. Bordenache, *loc. cit.*, (p. 501 și fig. 15) și o regăsim și în albumul Canarache, *Măști și figurine Tanagra din atelierele de la Callatis, Mangalia*, fig.1. Tiparul respectiv a fost considerat de G. Bordenache drept "cel mai prețios document plastic despre ceea ce trebuia să fi reprezentat statuia de cult din *metroon*-ul din Callatis (*op. cit.*, p. 502);

- cap de statuetă atribuit cu probabilitate Cybelei; piesa provenită tot din colecția Slobozianu este prezentată de Canarache, *op. cit.*, la nr. 23[9];

- cap de marmură (h = 0,16 m) provenit din săpături mai vechi; publicat de Th. Sauciuc-Săveanu în Dacia, 2, 1925, p. 117, fig. 36 și reluat de G. Bordenache, *Sculture greche e romane*, cat. 40.

Piesa considerată produs de serie dar de bună tradiție clasică e datată în sec. I a. Chr. (Bordenache, *op. cit.*, p. 32);

- statuetă fragmentară din marmură (se mai păstrează doar partea inferioară; dimensiuni 0,185 x 0,180 x 0,09 m); piesa, căreia nu i se cunosc condițiile de descoperire, este datată, prin analogie, în epoca elenistică (Z. Covacef, Pontica, 5, 1972, p. 514, nr. 2 și fig. 2).

De la Chersones cunoaștem câteva statuete de tip apropiat produselor Asiei Mici:

- statuetă de teracotă, întreagă; Cybela cu tympanon și fială, dar fără reprezentarea animalului consacrat (G. D. Belov, Arheologija SSSR, G 1-11, p. 71 și pl. 12/7); piesa este datată în sec. III a. Chr.;

- statuetă fragmentară: Cybela cu leu așezat la stânga tronului (h. păstrată = 0,11 m); piesa aflată la Bieliaus, în context de sec. II-I a. Chr. a fost lucrată la Chersones (Kobylina, *Divinités orientales sur le littoral nord de la Mer Noire*, Leiden, 1976, cat. nr. 3, pl. I/3);

- notăm pentru tipologia apropiată pieselor callatiene citate, un exemplar fragmentar, produs la Chersones și datat în sec. I p. Chr. (Kobylina, *op. cit.*, cat. 4 și pl. I/4).

Piesele descoperite la Albești sunt variante ale tipului attic; calitatea argilei, dimensiunile și nivelul de execuție al pieselor ne conduc la constatarea provenienței lor din mai multe *officinae* din diverse centre ale lumii elenistice. Încercăm o prezentare a pieselor într-o ordonare cronologică, bazată pe contextul arheologic și analogiile stabilite. În economia lucrării, renunțăm la descrierile obișnuite, reținând numai elementele mai speciale (descrierile, însoțite de condițiile de descoperire și eventuale apropieri tipologice figurează în catalogul de la sfârșitul articolului).

Primul este un exemplar fragmentar (inv. 31836), aflat în SB, c. 59, la - 0,90 m. Argila este de calitate deosebită - brun cărămizie compactă, arsă oxidant până la cenușiu. Statueta își află apropieri într-un exemplar aflat în temenosul - cisternă olbian, considerat produs local și datat la sfârșitul sec. IV - începutul sec. III a. Chr., (Arh. SSSR, G 1-11, p.43 și pl. 16/5). În contextul arheologic de la Albești piesa este sensibil anterioară unor ștampile amforice de Cnidos și Sinope și unui exemplar amforic de Heracleea Pontica de tip II, plasat deja în a doua parte sau al treilea sfert al sec. IV a. Chr.[10]

---

9. Piesa reprezintă doar jumătatea anterioară din capul unei divinități purtând cunună murală; atributul, legat de funcția de protecție a cetății de către o divinitate, este comun atât pentru Cybela, cât și pentru Tyche. Având în vedere numărul reprezentărilor Cybelei la Callatis, probabil că fragmentul de statuetă citat aparține acestei divinități.

10. Piesele la care ne referim au apărut, pe rând, la -0,60 m, (ștampila Cnidos), -0,70 m (ștampile Sinope) și -0,75 m (amfora de Heraclea Pontică). Pentru tipologia amforelor de Heraclea Pontică de la Albești, vezi Pontica, 20, 1987, p. 81-82.

Tot secolului IV a. Chr. îi aparține statueta fragmentară a Cybelei (inv. 2416) aflată în Muzeul din Mangalia. Pentru contextul arheologic (SB, c. 63-64, -1.72 m) reținem un vas - borcan cu apucători laterale la partea superioară, întrerupte de un brâu alveolar (inv.38958), tip Murighiol-Zimnicea[11] și o amforă de Heracleea Pontica, tip IA (inv. 21505). O statuetă de același tip descoperită la Nuntași[12] a fost datată, pe baza realizării fizionomiei divinității, în sec. III a. Chr. Piesa este aproape identică cu un exemplar mai vechi descoperit la Callatis și datat, în absența unui context arheologic, în sec. IV a. Chr.[13].

În sec. al III-lea a. Chr. plasăm două exemplare sensibil asemănătoare în redarea fizionomiei zeiței cu piesele de înaltă ținută artistică de la Callatis (tiparul Severeanu) și Histria(M. Coja, Dacia, NS, 5, 1961, p. 215-219, fig. 3-4, reluată de D.M. Pippidi, DID, I, p. 260, fig. 76).

Exemplarul de la Albești (inv. 38566) prezintă ca trăsături distincte *polos*-ul cilindric acoperit cu văl și orientarea spre stânga a leului din poala zeitei. Realizarea superficială a unor detalii presupune un produs de serie al unui atelier care, după culoarea și calitățile argilei, pare, cu multă probabilitate, a fi egean. Element ajutător de datare (în SB, c. 39 și martor c. 38-39, -0,45 -0,55 m) aflăm într-o ștamplilă heracleeană din perioada C, datată spre începutul sau primul sfert al sec. III a. Chr.

Celălalt exemplar de statuetă ceramică (inv. 38570) aparține tipului Cybela pe tron înalt; piesa păstrează capul zeiței cu coroană murală, mâna stângă susținând *tympanon*-ul, leul orientat spre dreapta (⌐) și elemente din tronul zeiței. Interesante sunt extremitățile tronului, în forma unor palmete stilizate. Pasta este de culoare bruncărămizie compactă, și cu urme vizibile de ardere secundară. Tiparul era compus din două părți: o parte pentru tron, alta pentru corp, lucrat odată cu capul; brațele și *tympanon*-ul au fost lucrate separat. Tiparul, opera unui coroplast experimentat, reproducea, se pare, un model (prototip) statuar care între timp s-a pierdut.

În absența unui context arheologic ajutător, plasăm statueta între un exemplar de la Olbia, aflat între ruinele unui edificiu elenistic și datat în sec. III a. Chr.[14] și două statuete de tip apropiat, aflate una la Histria[15] și cealaltă importată din Amisos și aflată în 1952 la Myrmikion[16], ultimele datate în sec. II a. Chr.

Câteva fragmente izolate țin tot de reprezentările Cybelei sporind cantitativ, numărul pieselor care îi pot fi atribuite. Unul din fragmente păstrează, parțial, corpul zeiței îmbrăcat într-un chiton larg plisat, franjurat la partea inferioară (inv. 31835); piesa în discuție s-a aflat în context cu ștampile amforice de Rhodos și Sinope din a doua parte sau al treilea sfert al sec. III a. Chr. (SB, c.53, -0,70 m). Din aceeași serie face parte și piesa inv. 2447; exemplarul se distinge prin postamentul pe care se sprijină divinitatea, apropiat pieselor de la Olbia, de la sfârșitul secolelor IV - începutul secolului III a. Chr. (G 1-11, 1, pl. 16/5 și 17/2).

Alt fragment (inv. 38563) păstrează doar mâna stângă a unui personaj feminin

11. Formă apropiată, tot Albești, inv. 29755; Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, Buc. 1983, pl. XXIII/1,8 (formă) și pl. XVI/5.
12. C.Domăneanțu, Dacia, NS, 37, 1993, p. 69, cat. 41 și fig. 7.
13. G. Bordenache, Dacia, NS, 4, 1960, p. 501, fig. 14.
14. G 1-11, 1970, p.54, pl. 34/3 = Kobylina, *Divinités orientales ...*, nr. 48 și pl. XXIX/48.
15. Dacia, NS, 5, 1961, *loc. cit.*
16. Kobylina, *op. cit.*, nr. 49, și pl. XXX/49 = G 1-11, 2, pl. 42.

susținând *tympanon*-ul. Două sunt elementele care singularizează acest exemplar[17]:

- culoarea și calitatea argilei (gălbui-cenușie cu ingrediente de nisip și mică), neobișnuită pentru seria statuetelor Cybelei de la Albești;

- contextul de descoperire (SB, c.62, -0,80 m) care plasează acest fragment ultimul în serie, ulterior unor ștampile amforice de Cos, datate în sec. III a. Chr.[18]

Alte două fragmente izolate (inv. 38575 și 38576) prezintă fiecare brațul stâng al zeiței, susținând *tympanon*-ul. Calitățile distincte de pastă exclud, deocamdată, apartenența lor la piesele deja menționate; în schimb, aproprierile stilistice dintre ele fac dovada unor produse de serie ale unui singur prototip. În sfârșit, notăm și două capete de lei din seria cunoscută de reprezentare a Cybelei cu leul în brațe (inv. 39258 și 39247). Cum majoritatea pieselor prezentate de noi sunt fragmentare, în aceste situații, este de presupus că fragmentele pot să fi aparținut unora dintre ele.

Integrăm acestui catalog o piesă de calcar (inv. 38571), a cărei datare este mai greu de precizat, recunoscând în schimb trăsăturile modelelor elenistice lucrate în marmură[19]. Pe baza acestei singure piese sculptate de piatră, nu ne putem pronunța pentru existența unui cult public la Albești; mai degrabă, piesa a fost adusă aici de la Callatis și folosită ca obiect de cult de către un particular.

Cu atribuții apropiate de ale Cybelei este *Demetra*, al cărui cult este atestat în vestul și nordul Mării Negre, aproape fără întrerupere, din sec.IV a. Chr. până în epoca romană[20]. Epitetele cu care este cinstită zeița sunt în relație directă cu caracterul ei chtonic: χθονία (Callatis), γλυκέρα (Dionysopolis), θεά μαλόφορος (Messembria-Anchialos), θεσμόφορος și μήτηρ φρυγία (Panticapaeum).

Între documentele epigrafice de la Callatis referitoare la cultul Demetrei reținem ca sigure decretele publicate în Dacia, 3-4, 1927-1937, p.451 și Dacia NS. 2, 1958, p. 212 și urm., care menționează pe membrii unei asociații οἱ θοινᾶται τᾶς Δάματρος τᾶς χθονίας.

Reprezentările plastice se reduc la câteva aplice și statuete ceramice, cuprinse în albumul Canarache, nr. 24-32.

La Chersones găsim menționarea prescurtată a numelui în formele Δ[21], ΔΑΜΑ[22], ΔΑΜ[23], ΔΑΜ și alte prescurtări[24], pe vase datate în sec. IV a. Chr. și în secolul următor. Chiar dacă reținem și posibilitatea ca unele din prescurtări să se refere la simple nume proprii teofore, cu siguranță însă o parte din piese aveau caracter votiv, iar întregirea Δάμα(τρι) a numelui zeiței este cea așteptată. Statuetele ceramice, tot la Chersones, se plasează chiar de la sfârșitul sec. Va. Chr.[25] și își păstrează notele originale de tratare și în sec. III a. Chr.[26]

La Albești zeița este cunoscută din câteva statuete și aplice în care atributele asi-

17. Poziția de *susținere* împiedică o eventuală confuzie cu alte reprezentări feminine, care au ca atribut acest instrument muzical.

18. Este vorba de numele lui Ξεῖνις și Σώπατρος pe ștampile aflate la -1,45 și -1, 30 m; vezi la noi, Pontica, 23, 1990, p.35-36 și cat. 402(6) și 403(7).

19. G. Bordenache, *Sculture greche....*, cat. 39-52, și în special, nr. 41, 48, 49.

20. D.M. Pippidi, *Studii de istoria religiilor antice*, p. 40-44 și nr. 21, 22.

21. *Graffiti antičnogo Hersonesa*, 495, interpretată ca prescurtare a numelui zeiței sau cifră.

22. *Ibid*, nr. 499

23. *Ibid*, nr. 500-506.

24. *Ibid*, nr. 507 (ΔΙ), 508 (Κ), 509 (ΝΙ) etc.

25. G 1-11, 1, pl.9, protomă Demetra; sfârșitul sec. V a. Chr.

26. *Ibid*, pl. 8/2.

gură o identificare sigură. Avem în vedere un cap de statuetă (inv. 33688) în care recunoaștem trăsături arhaizante; piesa păstrează urme de vopsea neagră pe *calathos* și s-a aflat împreună cu o ștampilă 'Αριστοκράτης de un tip mai puțin obișnuit, pe care ipotetic, l-am putea plasa primul în serie[27]. Aceeași tratare a imaginii Demetrei o recunoaștem și la o statuetă fragmentară din colecția Slobozianu prezentată de Canarache, cat. nr. 27.

Două aplice ceramice (inv. 2409, 2412) redau în relief capul Demetrei cu *polos* tringhiular (atribut apreciat în unele publicații "coroană murală cu trei creneluri" sau "diademă cu trei colțuri"). Cele două aplice sunt produsul aceluiași tipar și s-au aflat în același context arheologic (SB, c. 64-65).

Protoma Demetrei cu *polos* triunghiular constituie o imagine comună a zeiței, înregistrată deopotrivă la Olbia, Kerkinikida, Chersones și Callatis[28]. Polosul triunghiular sau kalathosul este înlocuit într-o nouă reprezentare cu cununa împletită în spice (inv.21484). Piesa s-a aflat într-un context arheologic bine datat spre mijlocul și al treilea sfert al sec. III a. Chr., conferit, pe rând, de o ștampilă heracleană din perioada C, și o ștampilă rhodiană anterioară anului 240 a. Chr.

Un grup distinct îl reprezintă câteva aplice ceramice având reprezentarea protomei unei divinități feminine (înfășurate cu un voal larg și cu mâinile aduse spre piept. Seria, cu bogate reprezentări în zona nord-pontică, este atribuită unor divinități diferite:

- *Demetra*: Olbia (Arh. SSSR, G 1-11, 1, pl. 20/3 și 32/1); Chersones (*Ibid*, pl. 8/2, pl. 9 și 20/3); Kerkinikida (*Ibid*, pl.3/4); Theodosia (*Ibid*, pl. 32/3);
- *Kore*: Olbia (*Ibid*, pl. 32/7);
- *Demetra sau Kore*: Čaika (*Ibid*, pl.7/2);
- *Afrodita*: Chersones (*Ibid*, pl. 10/2), Kerkinikida (*Ibid*, pl. 5/4);
- *divinitate feminină*, nenominalizată: Nymphaeum (*Ibid*, pl. 31), Tiritake (*Ibid*, pl. 36/1-5), Mirmekion (*Ibid*, pl. 39/3-4).

Astfel de reprezentări aparțin unui interval cronologic larg, de la mijlocul sau sfârșitul sec. Va. Chr. (Nymphaeum, Chersones) până în sec. II a. Chr. (în preajma Chersonesului).

Între piesele descoperite la Albești una singură (inv. 2727) o putem atribui cu certitudine Demetrei. Piesa își află o replică aproape perfectă într-un exemplar de la Chersones (G, 1-11, pl.8/2), datat în sec. III a. Chr. Contextul arheologic al exemplarului nostru restrânge datarea spre prima parte și mijlocul sec. III a. Chr.: piesa s-a aflat în inventarul unei locuințe din SB, caroul 37, împreună cu alte piese ceramice de cult (inv. 2728, 2747 și 2748). În aceeași locuință s-au aflat mai multe ștamplie amforice de Heraclea Pontică și Thasos, databile în limitele intervalului amintit[29]. Alte două aplice fragmentare pot aparține cu probabilitate Demetrei (piesa inv. 38568: divinitatea este redată cu ambele mâini aduse spre piept); fie Korei sau Afroditei (piesa inv. 38568) cu analogii apropiate între exemplarele de la Olbia (G 1-11, pl. 32/1) și Chersones (G 1-11, pl. 10/2). Piesele la care ne-am raportat sunt datate în sec. IV a.Chr. (protoma Afroditei,

27. Pontica, 19, 1986, p. 41-42 (numele 'Αριστοκράτης este scris pe un rând și în grafia cu *sigma* barat).

28. G 1-11,1, pl. 32/2 (Olbia); pl. 3/1 și 6/2 (Kerkinikida); pl. 9 (Chersones); Canarache, *op. cit.*, cat. 24-25. (Callatis).

29. Ștampilele amforice aparțin, pe rând, Heracleei Pontice, perioada C, tip IV ('Αριστόβουλος), insulei Thasos (Κρατῖνος, tip Bon, 1002), Rhodosului (eponimul Φιλωνίδα, într-o ștampilă circulară cu buton), Sinopidei (astynom " Υλλος ὁ Φιλίσκου)și Amphipolis.

de la Chersones), și în secolele IV-III a. Chr. (protoma Korei descoperite la Oblia). Același interval cronologic este potrivit și exemplarelor de la Albești; pentru piesa inv. 38567, nu excludem chiar sfârșitul sec. IV a. Chr.: relieful s-a aflat în SB, c. 21, la -0,75 m, față de o ștampilă sinopeană din grupele târzii, aflată în același carou la -0,32 m.

Cultul *Afroditei*, de dată foarte veche, este atestat deopotrivă în colonii ioniene și doriene (megariene), cu atribuții ce țin îndeosebi de funcțiile ei marine.

Cele mai vechi mărturii la Callatis sunt un graffit pe un fragment de bol attic[30] și un fragment de inscripție din sec. IV a. Chr. în care divinitatea este menționată în ipostaza de 'Αφροδίτα Πάνδαμος[31].

Între reprezentările plastice sunt cunoscute tipurile de statuete elenistice târzii (Afrodita cu Eros), realizate în marmură sau lut:

- piesă de marmură, fragmentară, datată în sec. I a. Chr., la G. Bordenache, *Sculture*, cat. 38;
- tipar ceramic, Afrodita cu doi Eroși pe umeri, la Canarache, cat. nr.2.

Alte reprezentări se încadrează tipurilor Afrodita cu *stephané* și *Afrodita seminuda*, de tradiție elenistică, prezente și în epoca romană (Canarache, *op. cit.*, cat. 11-16; G. Bordenache, Dacia, NS, 4, 1960, p. 504, 505).

La Chersones, câteva vase votive, majoritatea din sec. V a. Chr. , au înscris în graffiti numele Afroditei[32]. Statuetele ceramice, tot la Chersones, urmează două tipologii:

- Afrodita acoperită; G 1-11, pl. 10/2; relief datat în sec. IV a. Chr.;
- Afrodita seminudă sau nudă (G 1-11, pl. 10/3, 6); statuetă de secol III a. Chr.

Aceste două tipologii se păstrează și la Albești și sunt comune reprezentărilor de epocă elenistică ale Afroditei.

O noutate o constituie pentru noi tipul Afrodita cu porumbelul în mână, de tradiție mai veche și cunoscut la Histria[33] și pe teracotele de la Taman, din sec. V a. Chr.[34].

Piesele de la Albești păstrează doar părți din imaginea zeiței, cu brațele îndoite din cot. Numai în cazul a trei dintre ele (inv. 31833, 39260 și 39246) ne putem pronunța pentru reprezentarea sigură a Afroditei; în toate apare, fragmentar, mâna divinității susținând porumbelul. Raportându-ne însă la numărul exemplalelor de aici în care este reprezentată Afrodita, nu excludem faptul ca și alte fragmente (inv. 21833 și 39253) să aparțină aceleiași serii. Piesele sunt produsul unor tipare diferite: brațul zeiței este îndoit în unghi drept (la piesele inv. 31833, 21833 și 39246) și în unghi ascuțit la celelalte. Primele își află analogii în exemplare de la Olbia de sec. III a. Chr. (G 1-11, 1, pl. 19/5 pentru piesa inv. 31833 și eventual 21833 și pl. 13/5, *tot acolo*, pentru exemplarul inv. 39246).

Reliefurile de la Albești nu par nici ele mai vechi de sec. III a. Chr.: unul din frag-

30. Dacia, 5-6, p.256, nr. 8; Th. Sauciuc Săveanu citește ['A]φροδίται; Al. Avram, ISM III, 257 (*mss*) dă inscripția neîntregită.

31. Al. Avram, F. Lefevre, RÉG 108, 1995, 1, p. 17-27 (în special p. 17-19 și nr. 25. De la Callatis ne era cunoscută o inscripție de sec. II a. Chr. în care epitetul zeiței era unul comun: ἀγοραῖα; vezi D.M. Pippidi, *Scythica Minora. Recherches sur les colonies grecques du littoral roumain de la Mer Noire*, Bucarest-Amsterdam, 1975, p. 129-135 și 189-190, reluată și de Avram-Lefevre, *loc. cit.*

32. *Graffiti antičnogo Hersonesa*, nr. 384-387

33. *Histria*, II, Buc., 1966, pl. 50/A.

34. I.D. Marcenko, *O kulte Afroditi na Tamani*, în Istorija i kultura antičnogo mira, M, 1977, p. 121-126 și fig. 1.

mente (inv. 31833) s-a aflat împreună cu o aplică cu reprezentarea Demetrei, la care deja ne-am referit (inv. 21484), databilă spre mijlocul și în al treilea sfert al sec. III a. Chr. Aceeași datare pare potrivită și pentru piesa inv. 21833, aflată în SB, c. 4, la -0,40 m, adâncime mai mare decât cea a ștampilei sinopeene a astynomului 'Απολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου[35], aflată în același carou la -0,25 m.Alte categorii ceramice din același carou sunt comune sec. III a. Chr.: torți neștampilate și picioare de amfore de Rhodos și Sinope, lekythoi, fragmente de platouri cenușii cu buza ușor canelată etc.

Tipul Afrodita seminuda este prezent prin trei sau patru exemplare fragmentare, în a căror redare recunoaștem două componente: Afrodita seminuda și Afrodita așezată pe o stâncă. Prima componentă creată ca o variantă a Afroditei pudice, este larg răspândită în lumea elenistică[36]; componenta a doua, desemnată, pe rând, prin "Afrodita/femeie/fată tânără stând pe o stâncă" o întâlnim mai ales în arealul nord pontic, la Phanagoria[37], Pantikapaeum[38], Chersones[39] și Gorgippia[40].

Piesa cea mai reprezentativă din această serie descoperită la Albești (inv. 21485) redă imaginea Afroditei cu bustul gol; în rest, corpul este acoperit cu un voal frumos pliat și mulat. Pasta de culoare brun-cărămizie prezintă puternice urme de ardere secundară. Analogiile cele mai apropiate le avem la Chersones, în copia realizată după un tipar; fără îndoială un produs local, exemplarul de la Chersones se datează în sec. III a. Chr.[41]. De factură apropiată în redarea atitudinii personajului este o piesă de la Mangalia, aflată într-un complex funerar din a doua jumătate a sec. IV - începutul sec. III a. Chr.[42]. Exemplarul de la Albești s-a aflat la nivelul podinei locuinței din SA, c.15, -0.90 m împreună cu ștampila eponimului rhodian Βοΐσκος și cu trei exemplare de lekythoi întrgi, materiale datate în prima parte a sec. III a . Chr.[43]

Alte două statuete (inv. 31834 și 38572) sunt de același tip; ele păstrează doar o parte din corpul zeiței și din voalul în falduri care îi acopereau coapsele.

Un al patrulea fragment (inv. 38561) păstrează doar torsul divinității care poate să fi aparținut unei statuete de același tip. Nu excludem însă nici o variantă Afrodita in picioare (pentru care vezi tot la Chersones, G 1-11, pl. 10/3, 6). Și pentru ultimele statuete prezentate avem asigurată o datare în sec. III a. Chr., marcată, în toate cazurile, de ștampile sinopeene din grupa a VI-a[44].

Includem cultului Afroditei și două reprezentări de Eroși în relief, pe două aplice ceramice. De fiecare dată, acolitul Afroditei este redat singur și în mișcare. Piesele s-au

35. Pentru acest astynom, vezi la noi, Pontica, 21-22, 1988-1989, p.34-35 și n. 81.

36. G. Bordenache, Dacia, NS, 4, 1960, p. 505 și n. 17, 18; vezi și G 1-11, 1, pl. 10/3 (Chersones); V.F. Gaidukievici, *Antičnie goroda Bospora, Mirmekii*, L., 1987, fig. 112/1; 144/2.

37. G 1-11, 4, pl. 26/4; femeie stând pe stânci; sec. III a. Chr.

38. G 1-11, 3, pl. 25/1,2; sec. II a. Chr.

39. G 1-11, 1, pl. 13/8.

40. G 1-11, 4, pl. 53/7,8; sec. III a. Chr.

41. G 1-11, pl. 13/8 și p. 75, nr. 31.

42. El. Bârlădeanu-Zavatin, Pontica, 18, 1985, p. 85-98 (în special p. 91-93) și pl. 4/2. Pentru statueta Afroditei din acest complex, în articolul citat, p. 97, se face mențiunea expresă că datarea ei "nu depășește limita sec. IV a. Chr."

43. Pentru ștampila Βοΐσκος apreciată printre primele importuri rhodiene la Albești, vezi Pontica 20, 1987, p. 59. Vasele întregi de tip lekythos (inv. 21468, 21469, 21470) au corp ovoidal, gât cilindric și toarta usor albiată; le datăm la sfârșitul sec. IV prima parte a sec. III a. Chr.

44. La exemplarul inv. 38561 datarea este susținută de nu mai puțin de trei ștampile sinopeene cu numele aceluiași magistrat: 'Απολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου.

aflat în contexte apropiate: SB, c.13, -0,40 m, la nivelul pavajului (inv. 2420) și în dărâmătura căzuta în afara locuinței din SB, c.14, -0,58 m (piesa inv. 38951).

Realizarea sumară, cu trăsături estompate, plasează cele două reliefuri în produse de serie. Notăm ca element de context arheologic pentru piesa din SB, c.14 un lekythos întreg (inv. 38698) și un fragment de opaiț (inv. 38952) tip II (după Iconomu, *Opaițe greco-romane*, fig. 16).

Cultul lui *Dionysos* nu lipsește din nici o cetate greacă din nordul și vestul Pontului Euxin, dar este inegal în privința importanței, duratei și formei de manifestare[45]. La Callatis cultul a fost instituit chiar din sec. IV a. Chr. (în forma (Διονύσιος Πατρῶος și Βακχεύς)[46]. Mai multe monumente epigrafice atestă existența în cetate a unui cult public, a asociațiilor de credincioși, lăcașurilor de cult și a unor regulamente sacre[47]. O situație asemănătoare întâlnim într-o altă cetate doriană, Messembria, în care în sec. III a. Chr. au loc sărbători ale lui Dionysos, iar în sec. I a. Chr. un grup de *strategoi* închină un monument votiv lui Διονύσιος Ἐλεύθερος[48].

Contrar așteptărilor, reprezentările figurate în epoca elenistică sunt foarte puține: citățm un fragment de altar ceramic, din catalogul Canarache, nr. 33, asupra căruia vom mai avea prilejul să revenim. Alte descoperiri:

- Dionysos copil, piesă descoperită într-un mormânt lângă actualul stadion al orașului; sec. III-II a. Chr. (Canarache, nr. 34; C. Scorpan, *Reprezentări bacchice*, nr. 15);
- mască Silen; piesă provenind din colecția Severeanu (Canarache, nr. 60);
- Silen cu Dionysos copil; figurină de lut, descoperită într-un mormânt de sec. IV a. Chr. (C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 17);
- cap statuetă Dionysos; piesă apărută în complex funerar de la sfârșitul sec. IV și începutul sec. III a. Chr. (E. Bârlădeanu - Zavatin, Pontica, 18, 1985, p. 93 și pl. 4/1).

Situația este asemănătoare și la Chersones, unde avem menționarea a două lăcașuri de cult, dar foarte puține descoperiri de piese votive. Notăm doar:

- un fragment de kantharos sau cupă cu numele zeului, inscripționat în graffiti Διονυσίου (*Graffiti antičnovo Chersonesa*, nr. 625); sec. II a. Chr.;
- alte inscripții de aceeași natură, în formă prescurtată, pot fi atribuite în egală măsură lui Zeus și lui Dionysos (*Ibid.*, nr. 626, 627) sau pot reprezenta prescurtarea unor nume teofore, sec. III-II a. Chr.

Teracotele păstrate redau măști ale zeului sau ale acoliților săi (G 1-11, pl. 12/1-5; sec. III a. Chr.) sau în relief, pe altare, scene ale cultului dionysiac (*Ibid*, pl. 13/4-a; tot sec III a. Chr.).

La Albești zeul este prezent prin acoliți ai săi sau în imagini de grup, pe altare ceramice. Un fragment de relief ceramic (inv. 2411) păstrează imaginea unui personaj

45. Bibliografia pentru Callatis este bogată; vezi, mai ales, pentru importanța lor, decretele din Dacia, 1, 1924, p. 126-139, nr. 1; p. 139-144, nr. 2; Dacia, 3-4, 1927-1937, p. 450/a = Dacia, 7-8, 1937-1940, p.253 = St.Cls., 8, 1966, p. 87, completat cu un alt fragment de D. M. Pippidi, *St. ist. relig.*, p. 98 și urm.,; AEM, XIV, 1891, 33; 75; *Ibid.*, p. 32, nr. 35 (=Syll^3, 1108); AEM, VI, 1882, p. 10, nr. 16 (SGDI, 30-90); D.M. Pippidi, *op. cit.*, p. 111 și urm.; vezi și Alexandra Ștefan, *Cultul lui Dionysos în cetățile nord și vest-pontice în epocile greacă și romană, rezumatul tezei de doctorat.*

46. Mai nou, o reactualizare a problemei, la Al. Avram, BCH, 119, 1995; Al. Avram, F. Lefevre, RÉG, 108, 1995, 1, ș. 17-23.

47. Pentru un regulament sacru la Callatis, vezi Al. Avram, BCH, 119, 1995; *tot acolo*, despre diferite *epikleseis* care apar pe lângă numele lui Dionysos.

48. Pentru Messembria, vezi IGBR, I, 307, 308 ter și 324.

masculin cu plete stilizate în forma unor ciorchini de struguri; imaginea poate aparține lui Dionysos sau unuia din acoliți. În mod sigur avem însă reprezentarea unui Silen pe o statuetă fragmentară (inv. 38564); personajul este întins pe o *kliné*, ipostază în care îl regăsim pe o piesă de la Varna din epoca elenistică[49] și într-o statuetă de la Tomis, datată în sec. III-II a. Chr.[50]

Mai multe altare ceramice, redau grupate, divinități ale panteonului grec, în scene consacrate. Ordonarea scenelor, realizarea lor artistică, registrele decorative identice, ne conduc la presupunerea provenienței dintr-un atelier ceramic nord-pontic; nu este exclusă nici executarea lor, probabil la Callatis, cu un tipar de împrumut.

Spre prima ipoteză ne conduce aflarea unui altar fragmentar în inventarul unei case elenistice de la Chersones[51], identic cu altarele descoperite la Albești și a unei piese întegi descoperite în temenosul-cisternă de la Olbia[52]. Ambele descoperiri, datate în sec. III a. Chr., sunt considerate produse locale.

A doua ipoteză s-ar justifica prin aflarea la Callatis, disparat, a unor altare ceramice, cu aceleași scene decorative pe care le aflăm și pe exemplarele de la Albești[53].

Revenind la aceste exemplare, piesa considerată un timp ca fiind cea mai reprezentativă, (inv. 29787) păstrează trei fețe ale altarului, decorate, pe rând, cu imaginea lui Poseidon și Amphitrite (a); Niké încoronând un trofeu (b); Dionysos însoțit de menadă și Satyr (c); cea de a patra față lipsește, dar poate fi cu ușurință suplinită de un exemplar fragmentar tot de la Albești (inv. 32448) și de piesa întreagă de la Olbia, menționată mai sus. Imaginea se referea, cu siguranță, la Apollo cântând din liră.

Interesante de menționat sunt și registrele de decor care încadrează scenele și pe care le recunoaștem pe exemplarul de la Chersones. Aceste registre se compun la partea superioară din:

a) rozete și meandre culcate; probabil și mici acrotere la capete;

b) bordură în relief;

c) denticuli;

La partea inferioară decorul constă din ove și bordură în relief.

O descoperire recentă la Albești, în SB, c. 37, care păstrează toate registrele decorative (inv. 2728), poate trece drept cap de serie pentru piesele prezentate de noi.

Alte piese, tot de la Albești, prezintă doar fețele unor altare cu aceleași registre decorative:

- Dionysos însoțit de menadă și Satir (inv. 29788);
- Apollo cântând din liră (inv. 38560; 38574);
- Poseidon și Amphitrite (inv. 38573).

Repetarea acestor scene presupune existența a cel puțin altor două altare ceramice. Descoperirile de la Chersones și Olbia ne dau temei de datare a pieselor de la Albești în limitele sec. III a. Chr. O datare mai strânsă ne oferă exemplarul inv. 2728 aflat în locuința din SB, c. 37 împreună cu materiale databile spre mijlocul sec. III a.

49. Izv. Varna, 10, 1956, pl. 25/111

50. C. Scorpan, *op. cit.*, nr. 28

51. G. D. Belov, în Trudî Gosudarstvennovo Ermitaja, tom. 7, p. 171, fig. 34/a, comentariu, p.161 = G 1-11, pl. 13/4, 4-a.

52. G 1-11, 1, pl. 21/1-4 și comentariu, p. 46.

53. Avem în vedere V. Canarache, *op. cit.*, cat. 33, interpretat greșit ca basorelief fragmentar dintr-un vas; cat. 38 (interpretat Nike sau menadă); cat. 39 (interpretat Poseidon și Amymone); cat. 40 (interpretat Amymone).

Chr.[54]

Un tip distinct de altare îl reprezintă trei piese de formă paralelipipedică, care au la partea superioară un fronton în relief și un rând de cercuri (inv. 38558, 38559 și 2748). Piesele, de factură colonială sau locală, pot fi datate spre mijlocul sec. III a. Chr.; ștampile sinopeene și de Cos asigură piesei inv. 38559 o datare în jurul acestei date. Aceeași dată este susținută și de piesa inv. 2728, aflată în locuința SB, caroul 37, la care am mai avut ocazia să ne referim.

Încheiem seria reprezentărilor de cult cu o aplică discoidală, având redat în relief capul Meduzei (inv. 33694). Tipul este cunoscut în iconografia callatiană[55] și întâlnit pe piese de inventar funerar de sec. IV-III a. Chr. O variantă pontică de sec. III a. Chr., mai puțin reușită, este prezentă în temenosul olbian[56].

Adăugăm seriei statuetelor prezentate până acum și trei idoli locali; este vorba de statuete cu reprezentări antropomorfe, rudimentar executate:

- primul exemplar (inv. 32358) se încadrează unei forme aproape cilindrice; capul nediferențiat de trunchi; ochii și gura redate prin presarea argilei, conturând nasul în relief; trunchiul este masiv, fără a se indica mâinile; picioarele sunt redate prin mici proeminențe, iar sexul printr-o impresiune în pastă;[57]
- alte două exemplare (inv. 38565 și 38577) reprezintă o figurină antropomorfă rudimentar realizată: fața nu are trăsăturile clar conturate, mâinile și picioarele sunt schemartic redate. În partea dorsală, capul și coloana sunt ușor bombate.

Asemenea reprezentări sunt bine cunoscute în lumea geto-dacică din zona estică și sudică a Carpaților în sec. IV-III a. Chr. (până în sec. II a. Chr.)[58]. Sunt produse locale, întâlnite deopotrivă în așezări și necropole, sugerându-se utilizarea lor în practicile magice și religioase[59]. În Dobrogea o statuetă asemănătoare s-a aflat la Bugeac, într-un mormânt de copil[60] și i s-a atribuit tot un rol magic.

În așezarea de la Albești mai degrabă este vorba de caracterul votiv al unor astfel de piese și reținem ca ipoteză posibila apartenență, cel puțin a primului exemplar, la un cult "phallic"', conceput ca o componentă a credințelor dionisiace.

Alte reprezentări

Materialele analizate în continuare nu aparțin unor reprezentări de cult. Ele sunt produse de serie, cu rol decorativ, pe care pentru o mai ușoară analiză a tipurilor, le grupăm în:

a) piese întregi;
b) piese fragmentare;
c) piese izolate.

---

54. Vezi mai sus, pentru alte piese descoperite în SB, c. 37

55. C. Preda, Dacia, NS, 5, 1961, p. 285, fig. 9; El. Zavatin-Coman, Dacia, NS, 16, 1972, p. 275, fig. 2; eadem, Pontica, 18, 1985, p. 93 și fig. 4/3-4.

56. Arh. SSSR, G 1-11, 1, pl. 23/3

57. Piesa este citată de V. Sîrbu, în *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Brăila, 1993.

58. Vezi eventual, A.D. Alexandrescu, Dacia, NS, 24, 1980, p. 21 și fig. 55, 5 = V. Sîrbu, *Credințe și practici..*, p. 216, fig. 76 (sec. IV-III a. Chr.)

59. V. Sîrbu, *op. cit.*, p. 58-63; idem, SCIVA, 38, 1987, 4, p. 303-322 (cu bibliografie); Nona Palincaș, SCIVA, 46, 1995, 2, p. 93-103.

60. M. Irimia, Materiale și cercetări arheologice. A 17-a sesiune anuală de raporturi, Ploiești, 1983, p. 165 și 170-171.

Primele două categorii, mai ușor de analizat din punct de vedere al reprezentărilor, aparțin în general unor personaje feminine, îmbrăcate în chiton și chimation și în atitudini consacrate: personajele, în poziție verticală, își susțin cu o mână chimationul. Piesa întreagă inv. 2408 ne permite apropieri cu piesa catalog Canarache, nr. 180 și cu a altă piesă, fragmentară, de la Albești (inv. 2413). Aceleiași serii îi aparțin piesele fragmentare inv. 2415, 39244 și 21820, care păstrează partea inferioară a statuetelor, cu postament rectangular, rotunjit la colțuri.

Trăsături distincte prezintă exemplarul inv. 38994; statueta nu are soclu și se sprijină pe terminația puțin evazată a chitonului. Pasta este gălbui-cenușie, compactă, drapajul chitonului, în cute adânci, păstrează urme de vopsea albă. Tipul de statuetă este cunoscut la Callatis (catalog Canarache, nr. 176, 180, 190), iar analogiile cele mai apropiate le găsim *tot acolo*, cat. 190, într-o piesă presupusă a reprezenta un import.

Celelalte piese aparținând categoriilor a) și b) redau: copil șezând, în brațe cu o pasăre (inv. 2407); torsul unui personaj, în picioare (efeb; inv. 39245) și personaj masculin cântând din liră (inv. 32357).

În categoria pieselor fragmentare includem 11 exemplare *capete* de statuetă, de valori inegale în ce privește realizarea artistică, expresivitatea, starea de conservare.

Doar trei dintre piese (inv. 33693, 21482 și 2410) se pretează la o descriere completă, ușor de recunoscut în exemplare de același tip de la Callatis.

Trăsăturile sunt comune cu ale pieselor elenistice cunoscute:

- atitudine - în general cap înclinat spre dreapta;
- pe cap - diademă înaltă (inv. 34713), panglică (inv. 33693, 39251, 38700) sau coronită (inv. 21482);
- părul este prins în coc (inv. 38995, 33690, 39254), sau cade în șuvițe, încadrând ovalul feței (inv. 33693, 34713, 2410);
- una dintre piese (inv. 39257) este susceptibilă să aparțină unui personaj masculin.

c). *Fragmente izolate*

Starea fragmentară a ultimei categorii face dificilă o recunoaștere sigură. Reținem, totuși, posibilitatea apartenenței pieselor seriilor deja recunoscute la Albești:

- baze rectangulare din seria statuetelor cu personaje feminine în picioare (inv. 13636 și 2419);
- baza lată a unei statuete ce aparține, în general, reprezentărilor de divinități pe tron (Cybela? inv. 39250);
- dificil de atribuit sunt două piese fragmentare (inv. 39259 și 33612) în care credem că recunoaștem elemente din reprezentarea Cybelei pe tron: faldurile chitonului (pentru piesa inv. 33612) și tronul (? pentru piesa inv. 33612);
- bust personaj feminin cu chiton în falduri unghiulare (inv. 22037); imaginea este comună seriilor reprezentărilor feminine (de cult sau laice);
- izolate, rămân piesele inv. 39252, 39255 și 38562; prima aparține unui personaj (masculin?) în picioare; a doua făcea parte dintr-o aplică ceramică și reda, fragmentar, un obiect de îmbrăcăminte. Piesa inv. 38562 reprezintă partea superioară a unei statuete sau măști de actor. Imaginea, nouă pentru Albești, este bine reprezentată la Callatis[61]. Un orificiu circular de suspendare,practicat odată cu execuția piesei, ne

61. Vezi Canarache, *op. cit.* catalog 244, 247, 248 (actori), 264, 277 (măști). Seria este mai numeroasă; am retinut din catalog numai exemplarele care prezintă trăsături apropiate piesei de la Albești.

determină să-i atribuim un rol strict decorativ.

Materialele se datează, în general, în limitele sec. III a. Chr. Ștampilele sinopeene din grupele V și VI ne oferă limite cronologice apropiate pentru piesele inv. 2407 și 2408.

Alte cinci ștampile de astynomi din grupa a V-a s-au aflat în SB, c. 141, la -0,45 m. împreună cu fragmentele de statuete inv. 38994 și 38995[62]. Astynomul 'Απολλωνίδης ὁ Ποσειδωνίου, la care deja ne-am referit, constituie un indiciu și pentru datarea piesei întregi inv. 32357 (personaj cântând din liră).

Ștampilele rhodiene oferă repere pentru datarea altor câtorva exemplare: eponimul Σιμουλῖνος - pentru piesa inv. 21820 și producătorii Ξενότιμος - pentru piesa inv. 2410 și 'Αρτεμίδωρος - pentru statueta fragmentară inv. 2413[63]. Exemplare mai târzii par să fie capul de statuetă inv. 34713, aflat în SB, c. 34 la -0,50 m. (față de adâncimea de -0,60 m la care apar ștampila eponimului rhodian Παυσανίας[64] și mai multe ștampile sinopeene din grupa a VI-a) și baza de statuetă inv. 13636[65].

Pentru sec. IV a. Chr. reținem capul de statuetă inv. 21484, aflat în SB, c.61-62 împreună cu două ștampile de Heracleea Pontică din perioada B[66]. De altfel, o variantă pentru exemplarul de la Albești aflăm într-o piesă de la Panticapaeum, tot din sec. IV a. Chr.[67]. Același secol pare să constituie datarea potrivită și pentru un alt cap de statuetă (inv. 38700) aflat în SB, c. 24, la nivelul stâncii naturale[68].

Studiul materialului ceramic figurat prezentat ne permite câteva observații cu caracter general:

- majoritatea pieselor aparțin unor reprezentări de cult; între ele predomină cele cu referire la culte chtonice-Cybela, Demetra, Dionysos, normală pentru o așezare aflată în teritoriul agrar al unei colonii și mai ales al unei colonii doriene;
- exceptând trei piese cu imaginea unor idoli locali, restul aparțin penteonului grec deja consacrat; faptul constituie un indiciu nu numai al unei prezențe substanțiale a factorului grecesc aici, ci și al gradului de elenizare al populației locale;
- piesele de caracter local indică păstrarea unor tradiții mai vechi, legate de imaginea și funcția idolilor primitivi, elemente care nu vin în contradicție cu ideologia grecilor;
- obiectele s-au aflat în inventarul unor locuințe; prezența lor ca piese de cult fie că este singulară (majoritatea statuetelor Cybelei din SB, c. 39, 59, 63-64, 53, 62, 95, dar și Afroditei - SB, c. 2, 4, 15, 16, 66-49 - și Demetrei SB, c. 15-22 și c. 21), fie că piesele s-au aflat grupate: Cybela și Afrodita (SB, c.67), Demetra și Dionysos (SB, c. 64-65),

62. Cele cinci ștampile aparțin astynomilor Ζήνις ὁ 'Απολλοδώρου, 'Αντίπατρος ὁ Νίκωνος și Πυθόχρηστος ὁ 'Απολλωνίδου vezi și Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 35-36.

63. Toate numele citate se datează între 240 a. Chr. și începutul grupei a III-a de ștampile rhodiene (cca. 210/205 a. Chr.); vezi la noi, Pontica, 20, 1987, p. 53-67.

64. Pentru care vezi Pontica, 20, 1987, p. 59, datat la sfârșitul grupei a II-a.

65. Ulterioară ștampilelor Μυρσιλεῖας și Κυρηναῖος, datate după 240. a. Chr. (Μυρσιλεῖας) și spre sfârșitul sec. III a. Chr. (Κυρηναῖος); vezi Pontica, 23, 1990, p. 51-52.

66. Amintim că ștampilele de Heraclea Pontică cu două nume din perioada B (grupele tipologice II și III) se datează în al doilea, al treilea și începutul ultimului sfert al sec. IV a. Chr. Cele două ștampile sunt cuprinse în catalogul produselor de Heraclea Pontică, din Pontica, 19, 1986, cat. 70 și 84.

67. Vezi catalog, analogii, G 1-11, 3, pl. 18/1.

68. Adâncimea la care s-a aflat piesa, -0,61 m, este oricum mai mare față de o ștampilă de Heraclea Pontică din perioada C (grupa a IV-a tipologică), aflată tot acolo la -0,45 m și de exemplare de Rhodos și Cos, aflate la -0,28 și, respectiv, -0,16 m.

Demetra și Afrodita (SB, c. 7). În ambele situații presupunem caracterul particular al cultelor respective; nu excludem însă și posibilitatea unor culte publice care, în absența unor amenajări adecvate, să se fi desfășurat în locuințe particulare;[69]

- celelalte obiecte (incluse în categoria *alte reprezentări)* apar în general, izolat, ca piese de inventar comun, cu rol decorativ. În câteva situații (SB, c. 67, SB, c. 13, SA, c. 31) ele apar împreună cu reprezentări de cult (în special cu piese atribuite Afroditei) și pot fi interpretate ca piese votive;

- din punct de vedere cronologic, încă o dată este pusă în valoare importanța sec. III a. Chr., ca perioadă de maximă dezvoltare economică și acum și spirituală a așezării de la Albești[70];

- deși nu excludem o eventuală prezență a acestor materiale aici și în sec. II a Chr., contextele arheologice, cel puțin până acum, nu par să o susțină;

- tipurile de reprezentări își află apropieri în exemplare descoperite în cetățile doriene Callatis și Chersones. Este prezentă însă și o componentă diferită, "ioniană" sau "olbiană", pe care o recunoaștem în ipostaze ale Demetrei și Afroditei.

Alte descoperiri urmează să probeze veridicitatea afirmațiilor noastre; acestea, coroborate informațiilor de natură istorică, literară, numismatică etc. -, vor fi în măsură să dea o imagine nuanțată a istoriei Dobrogei în perioada elenistică.

69. Spre ultima ipoteză ne conduce situația din SB, c. 27 și 37: locuință de suprafață cu două încăperi; în colțul de NE al uneia din încăperi s-au aflat grupate piesele inv. 2727 (aplică Demetra), 2728, 2748(altare ceramice) și 2747 (statuetă Cybela). Nu este exclus să fie vorba de un sanctuar, al doilea într-o așezare rurală de epocă elenistică din Pontul Stâng, cu o datare restrânsă însă spre mijlocul și al treilea sfert al sec. III a. Chr. Pentru sanctuarul de la Nuntași II (teritoriul histrian), vezi C. Domăneanțu, Dacia, NS, 37, 1993, p. 59-78 și în special p. 75 și 78.

70. Cca. 9% din exemplare aparțin sec. IV a. Chr., restul se datează la sfârșitul sec. IV și în sec. III a. Chr. Pentru sec. III a. Chr. la Albești, vezi Pontica, 23, 1990, p. 57 și 60.

CYBELA

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
1.	31836	Albești, 1979, SB, c. 59, - 0,90 m	Fragment statuetă Tanagra: Cybele pe tron; chitonul larg pliat, franjurat la bază. Zeița susține pe genunghi leul orientat ⌐→ ; se păstrează un rest din **timpanon**-ul sprijinit de mână stângă a zeiței. Pastă brun-cărămizie, puternic arsă secundar (aproape cenușie).	h = 0,20 m	Tip Cybele pe tron înalt, în dreapta cu fială, în stânga cu **timpanon**. Arh, SSSR, G 1-11, pl. 16/5; 34/3.La Olbia - sfârșitul sec. IV-începutul sec. III a. Chr. (**loc. cit.**, pl. 16/1,5; pl. 17/1) și sec. III-II a. Chr. (pl. 16/3).	Pl. I/1
2.	2416 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991, SB, c. 63-64; -1,72 m	Partea inferioară a unei statuete cu reprezentarea Cybelei pe tron. Se păstrează picioarele acoperite cu drapajul chitonului și pantera așezată pe genunchi; urme de vopsea albă între faldurile chitonului.	h = 0.127 m lț = 0,076 m	Dacia, NS, 4, 1960, p. 501, fig. 14 (Callatis). Dacia, NS, 37, 1993, p. 70, nr. 41 (Nuntași).	Pl. I/2
3.	38566	Albești, 1988, SB, c. 39 și martor între c. 38-39; -0,45 -0,55 m	Trei fragmente ale unei statuete de tip Tanagra din seria: Cybele pe tron cu leul în brațe: 1) cap Cybele cu calathos și văl; (vedere din față); perforație circulară de suspendare în partea descoperită la nivelul gâtului; 2) leul din poala zeiței; 3) fragmente din postament.	h (cap) = 0,062 m lg (leu) = 0,052 bază:0,093x 0,056		Pl. I/3

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
4.	38570	Albești, fără date de săpătură (SB)	Statuetă fragmentară tip Cybele pe tron înalt; cu leu în brațe (┌→); se păstrează capul zeiței cu coroană murală; coafura despărțită la mijloc și cu plete rulate pe umăr. Extremitățile tronului zeiței sunt în forma unor palmete stilizate. Brațul stâng sprijinea timpanul, iar mâna dreaptă îndoită din cot, ținea probabil fiala. Pastă brun cărămizie, compactă, cu urme vizibile de ardere secundară.	h = 0,305 lț = 0,203 m lț (bază) = 0,16 h (tron) = 0,24	- apropiat, Cybele, Olbia, ARH, SSSR, G 1-11, pl. 34/3 (sec. III a. Chr.)	Pl. I/4
5.	31835	Albești, 1978, SB, c. 53, -0,70 m	Fragment statuetă: Cybele pe tron. Se păstrează parțial corpul zeiței îmbrăcat în chiton larg pliat, franjurat la partea inferioară. Pastă gălbui-cărămizie, cu paiete fine de mică.	h = 0,065 lț = 0,075		Pl. II/5
6.	2747 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1996, SB, c. 37, -0,35 -0,50 m	Fragment statuetă ceramică din seria Cybele pe tron; se păsrează partea inferioară a statuei, cu postament înalt.	h (păstrată) = = 0,084 lț = 0,065	Arh. SSSR, G 1-11, pl. 16/5 (Olbia, sfârșit sec. IV - început sec. III a. Chr.) vezi și la noi, inv. 38570 (pentru înălțimea postamentului).	Pl. II/6
7.	38993	Albești, 1981, SA, c.95, -0,25 m	Statuetă fragmentară; se păstrează cadrul din dreapta al statuetei, iar din reprezentare - faldurile îmbrăcămintii	h = 0,08 lț = 0,054	de comparat cu piesa inv. 31835	Pl. II/7

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
			cu schițarea genunchiului îndoit al divinității.			
8.	38563	Albești, 1975, SB, c. 62, -0,80 m	Fragment statuetă: se păstrează mâna stângă a unui personaj feminin susținând **timpanon**-ul; probabil Cybele.	h = 0,055 lg = 0,075		Pl. II/8
9.	38575	Albești, 1978, SB, c. 59, -0,50 m	Fragment statuetă din seria Cybele cu **timpanon**; se păstrează mână stângă susținând **timpanon**-ul. Pastă gălbui-cărămizie compactă, cu mică în paiete fine.	h = 0,11 diam. (timpa-non) = 0,055		Pl. II/9
10.	38576	Albești, fără date de săpătură	Fragment statuetă; aceeași serie (aproape același tipar) cu piesa ante-rioară; mâna stângă a zeiței susține **timpanon**-ul.	lg = 0,04 lț = 0,04		Pl. II/10
11.	39247	Albești, fără date de săpătură	Cap leu; orientat spre dreapta; frag-mentul face parte din grupul sta-tuetelor Cybele cu leu;	h = 0,055 lț = 0,03		Pl. III/11
12.	39258	Albești, 1985, SB, c. 67	Cap leu din seria Cybele cu leu în brațe; pastă cărămizie cu trăsăturile piesei mult rulate.	h = 0,05 lț = 0,04		Pl.III/12

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
13.	38571	Albești, 1982, SA	Piesă de calcar; Cybele așezată pe tron cu leul în brațe (←); tron paralelipipedic. Piesa este spartă la partea suprioară și pe latura stângă unde probabil s-ar fi putut afla **timpanon**-ul zeiței.	h = 0,180 lț = 0,140 gros. = 0,08		Pl. III/13
			DEMETRA			
14.	38688	Albești, 1985, SA, c. 15-22 (martor) -0,80 m	Cap Demetra: fața ovală, coafura cu cărare pe mijloc; pe cap-calathos. Pastă bej-compactă; urme de vopsea neagră pe calathos.	h = 0,05 lț = 0,032	Canarache, **Măști și figurine**..., nr. 27	Pl. III/14
15.	2409 (muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB, c. 64-65	Relief ceramic fragmentar; partea superioară redă în acoladă capul Demetrei cu polos triunghiular; trăsături clar redate.	h = 0,07 lț =0,07	Demetra, G 1-11, pl. 32/2 (Olbia, sec. IV a. Chr); pl. 3/1 Kerkinikida; (sec. VI-V a. Chr.); Demetra sau Kore, pl. 6/2 (Kerkinikida, sec. III-II a. Chr.); Demetra, **Ibid.**, pl.9 (Chersones, sfârșitul sec. V a. Chr.)	Pl. III/15
16.	2412 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB c. 64-65	Partea superioară a unui relief; capul Demetrei cu polos triunghiular; relief sub formă de acoladă.	h = 0,085 lț = 0,07		Pl. III/16

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
17.	21484	Albești, 1976, SB, c. 7, -0,55 m	Aplică cu basorelief; fragmentară; capul Demetrei în atitudine clasică, din față; părul despărțit în două cozi pe umeri, cu stephané pe cap. Ceramică roșie-cărămizie; pe spate orificii de suspendare.	h = 0,08 lț = 0,075		Pl. III/17
18.	2727 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1996, SB, c. 37, -0,35, -0,50 m	Aplică ceramică; protomă Demetra; divinitatea are calathos pe cap; brațele îndoite în unghi; chiton pliat. Argilă roz-gălbuie, de bună calitate.	h = 0,35 lț (bază) = 0,21 lț (la brațe) = 0,235	G 1-11, pl. 8/2 (Ghersones; sec. III a . Chr.)	Pl. IV
19.	38568	Albești, 1979, SA, c. 31, -0,45 m	Fragment aplică ceramică; probabil din seria Demetra sau Kore.	h = 0,060 lț = 0,044		Pl. V/19
20.	38567	Albești, 1979, SB, c. 21, -0,75 m	Două fragmente din latura dreaptă a unei aplice ceramice ce aparține tipului Demetra/Kore. Se păstrează fragmente din bustul zeiței și veșmânt.	lg = 0,124 lț = 0,070	G 1-11, pl. 32/7 (Olbia, sec. IV-III a. Chr.)	Pl. V/20
			AFRODITA; EROSI			
21.	31833	Albești, 1976, SB c. 7, -0,55 m	Fragment relief ceramic reprezentând un personaj feminin, brațul îndoit; în brațe ține un porumbel.	h = 0,07 lț = 0,097	G 1-11,1, pl. 19/5 (Olbia, sec. III a. Chr.)	Pl. V/21
22.	39260	Albești,1980, SB.	Fragment aplică ceramică din seria Afrodita cu porumbelul. Se păstrează	h = 0,06 lț = 0,069		Pl. V/22

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
			câmpul din stânga al piesei, redând parțial, părul, bustul, mâna divinității și capul păsării. Argilă cărămizie compactă, cu urme de angobă gălbuie.			
23.	39246	Albești, fără date de săpătură	Fragment aplică ceramică din seria Afrodita cu porumbelul. Se păstrează brațul drept al zeiței, susținând corpul păsării.	lg = 0,06 lț = 0,03	G 1-11,1, pl. 13/5 (Olbia, sec. III a. Chr.)	Pl. V/23
24.	21833	Albești, 1976. SB, c. 4, -0,40 m	Fragment relief ceramic; se păstrează o parte din brațul îndoit al unui personaj feminin. Pastă bej-alburie, de bună calitate; probabil din seria personajelor care au în brațe un porumbel.	h = 0,045 lg = 0,055	vezi inv. 31833	Pl. VI/24
25.	39253	Albești, 1985, SB, c. 67	Fragment aplică ceramică; brațul îndoit al unui personaj din seria Demetra/Kore/Afrodita.	h = 0,045 lț = 0,04		Pl. V/25
26.	21485	Albești, 1976, SA, c. 15, -0,90 m	Statuetă fragmentară (lipsă capul și câmpul stâng); reprezintă pe Afrodita șezând pe o stâncă; zeița are bustul gol, în rest este acoperită cu un voal frumos pliat, și mulat pe picioarele lungi. Piesa prezintă puternice urme de ardere secundară.	h = 0,229 lț = 0,215	G 1-11,1, pl. 13/8 (fată șezând pe stâncă); Chersones, sec III a. Chr. Variantă, Pontica, 18, 1985, p. 44, pl. 4/2 (Afrodita)	Pl. VII

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
27.	31834	Albești, 1978, SB, c. 16, -0,50 m	Fragment statuetă; personaj feminin nud (Afrodita?); coapsele acoperite cu un voal în falduri unghiulare.	h = 0,095 lț = 0,06		Pl. VI/27
28.	38572	Albești, fără date de săpătură	Torsul unui personaj; partea superioară nudă; partea inferioară, acoperită cu un veșmânt, rulat la mijloc.	h = 0,055 lț = 0,040	asemănător piesa inv. 31834	Pl. VI/28
29.	38561	Albești, SC, c. 66-49, -0,35 m	Fragment statuetă ceramică;Afrodita tors (Afrodita nuda?). Slabe urme de ardere secundară.	h = 0,059 lț = 0,035		Pl. VI/29
30.	2420 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB. c. 13, -0,40 m	Fragment aplică ceramică ușor albiată. Se păstrează în relief figura unui Eros nud.	lg = 0,05 lț = 0,048		Pl. Vi/30
31.	38951	Albești, 1994, SB, c. 14, -0,58 m	Aplică ceramică, reprezentare identică cu piesa inv. 2420.	lg = 0,088 lț = 0,065		Pl. VI/31
			DIONYSOS (ACOLITI DIONYSOS)			
32.	2411 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB, c. 64-65	Relief ceramic fragmentar, lipsă partea superioară și jumătate din câmpul stâng; se păstrează bustul lui Dionysos cu brațul stâng îndoit. Partea inferioară a reliefului e în acoladă.	h = 0,087 lț = 0,069		Pl. VIII/32

Nr. crt	Nr. inv.	Conditii de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
33.	38564	Albești, fără date de săpătură	Statuetă fragmentară; personaj masculin (Silen), cu bustul gol, întins pe o kline.	lg = 0,082 h = 0,071 gros. = 0,058	Izvestija, Varna, 10, 1956, pl. 25/111. Asemănător, C. Scorpan, **Reprezentări bacchice**, Constanța, 1966, nr. 28.	Pl. VIII/33
			ALTARE CERAMICE			
34.	29787	Albești, 1978, SB, (spre incinta de est)	Altar paralelipipedic; lipsă o față și partea inferioară. Fețele conțin următoarele reprezentări: 1) Poseidon și Amfitrite; 2) Nike încununând un trofeu; 3) Dionysos însoțit de menadă și Satir; 4) (lipsă: Apollo cântând din liră și Artemis). Partea superioară a altarului: 1) rozete și meandre culcate; mici acrotere la capete; 2) bordură în relief; 3) denticuli.	h (păstrată) = = 0,077 lț = 0,054 o față = 0,044x x 0,054	Arh. SSSR, G 1-11, pl. 21/1-4 (sec. III a. Chr.); vezi și text , p. 46, n. 39; forme identice, Chersones, sec. III a . Chr. (G 1-11,1, pl. 13/4-4 a; inclusiv decorul părții superioare și inferioare a altarului); vezi și Canarache **op. cit.**, nr. 33 - Dionysos, menadă și satir (interpretat Dionysos și alte personaje pe un basorelief; fragmente dintr-un vas; fața 0,046x0,088 m); nr. 38: Nike încununând un trofeu (interpretat Nike sau menadă?) nr. 39: Poseidon și Amfitrite (interpretat Poseidon și Amymone în scene împreună); nr. 40:	Pl. VIII/34

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
					Amfitrite din cuplul Poseidon și Amfitrite (interpretat Amymone).	
35.	2728 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1996, SB, c. 37, -0,35 - 50 m	Altar ceramic cu toate fețele păstrate. Aceleași registre decorative: 1) Poseidon cu Amfitrite; 2) Nike încununând un trofeu; 3) Dionysos cu menade; 4) Apollo cu liră și Artemis. Partea superioară: 1)meandre culcate și rozete; acrotere la colțuri; 2) bordură în relief; 3) denticuli. Partea inferioară : ove și baghete.	h = 0,08 baza: 0,075 x x 0,078 fața =0,053 x x 0,040		Pl. IX
36.	32448	Albești, 1978, SB, (?)	Altar ceramic fragmentar; se păstrează o față și înălțimea totală a piesei; decor: Dionysos cu menadă și satir. Celelalte fețe probabil același decor cu piesele inv. 29787 și 2728. Pe una din fețe e reprezentat un personaj șezând (Apollo cântând din liră). Partea superioară: a) rozete și meandre culcate; b) denticuli.	h = 0,095 lț = 0,065 o față = 0,044x x 0,046		Pl. X/36

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
			Partea inferioară – ove.			
37.	29788	Albești, 1978, SB	Una din laturile unui altar cu reprezentarea lui Dionysos însoțit de o menadă și un Satir.	h = 0,042 lț = 0,044		Pl. X/37
38.	38560	Albești, fără date de săpătură	Fragment din una din fețele unui altar, cu reprezentarea lui Apollo cântând din liră.	lg = 0,0042 lț = 0,030		Pl. X/38
39.	38574	Albești, fără date de săpătură	a) Fragment din fața unui altar: Apollo cântând din liră; în fața lui, personaj feminin în picioare (Artemis). Registru de decor: bordură și ove. b) Fragment din baza probabil a aceluiași altar ceramic; din registrul de decor se păstrează picioarele unui personaj și chenarul decorat cu șir de ove separate de baghete. Pastă cărămizie cu aspect cretos.	fața: 0,037 x x 0,025 baza: 0,042		Pl. X/39
40.	38573	Albești, fără date de săpătură	a) Poseidon și Amfitrite. Se păstrează doar fața decorată: Amfitrite în picioare și brațul drept al lui Poseidon. Pastă gălbui-cenușie; compactă; mică fină. b) Fragment din baza altarului; se	0,045 x 0,033		Pl. XI/40

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
			păstrează chenarul decorat cu ove separate cu baghete. Calitățile pastei coincid cu cele ale fragmentului a).			
41.	38558	Albești, fără date de săpătură	Altar ceramic fragmentar; formă paralelipipedică. Partea superioară-fronton în relief; sub fronton, în relief: cercuri umplute. Celelalte fețe nedecorate. Argilă bej, cărămizie, compactă.	h = 0,093 lț = 0,061 gros. = 0,042		Pl. XI/41
42.	38559	Albești, 1980, SB, c. 26, -0,40 m	Fragment altar ceramic; partea superioară cu fronton în relief; sub fronton-rând de cercuri umplute.	h = 0,042 lț = 0,05 gros. = 0,046		Pl. XI/42
43.	2748 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1996, SB, c. 37, -0,35 -0,50	Fragment partea superioară a unui altar, tip identic cu exemplarele 41-42	h = 0,045 lț = 0,06		Pl. XI/43
			REPREZENTĂRI IZOLATE: MEDUZA			
44.	33694	Albești, SA, c. 22 - 0,60 m	Fragment aplică discoidală cu reprezentarea capului Meduzei; lipsă aproximativ o jumătate din suprafața discului (partea superioară). Pastă brun cărămizie, omogenă.	diam. = 0,05		Pl. XI/44

Nr. crt	Nr. inv.	Conditii de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustratie
			DIVINITĂȚI LOCALE			
45.	32358	Albești, 1983	Statuetă cu reprezentare antropomorfă rudimentar executată; se încadrează unei forme paralelipipedice. Fizionomia feței e realizată prin trei adâncituri circulare; la fel realizat și sexul. Pastă bej-cărămizie, cu ingrediente; urme de ardere secundară.	h = 0,095 lț = 0,043 gros. = 0,03		Pl. XI/45
46.	38565	Albești, SB.	Statuetă ceramică rudimentar executată: personaj masculin în picioare; fața nu are trăsăturile conturate; picioarele schematic realizate.	h = 0,067		Pl. XII/46
47.	38577	Albești, 1995, SB, c.27	Tip identic cu exemplarul anterior ; urme de ardere mai pronunțate pe partea superioară.	h = 0,072		Pl. XII/47
			II . ALTE REPREZENTĂRI **a) – b) – PIESE ÎNTREGI ȘI FRAGMENTARE**			
48.	2408 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991, SB, c. 55, colț de NE; - 0,65 - 0,67 m	Personaj feminin în picioare, pe un mic soclu. Drapajul chimationului este susținut pe mâna dreaptă, adusă spre talie; trăsături schematice; pe cap o coroană.	h = 0,156 baza = 0,05	Canarache, cat. 180. Apropieri cu piesa inv. 2413 (aceeași atitudine). Piesa este sumar executată și apar ușoare diferențe în unghiul de îndoire al	Pl. XII/48

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
					mâinii drepte și în redarea chimationului.	
49.	29786	Albești, 1978, SB, c. 78, - 0,60 m	Partea superioară a unei statuete ceramice: personaj feminin în picioare, susținându-și cu o mână chimationul; cealaltă mână, îndoită spre spate. Profilul feței ușor înclinat spre dreapta; pe cap – **stephane**. Pastă compactă, cu mica în paiete fine și angobă gălbuie la exterior.	h = 0,065 lț = 0,045	Canarache, cat. 186; vezi și Albești, cat.: 48,50	Pl. XII/49
50.	2413 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991. SB, c. 57, - 0,28 m	Statuetă fragmentară; personaj feminin, în picioare, drapat în chiton și chimation. Lipsă capul și partea inferioară a drapajului.	h = 0,103	Canarache, cat. 180 (piesă întreagă); vezi mai sus observațiile.	Pl. XII/50
51.	2415 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB, c. 64-65	Statuetă fragmentară: se păstrează soclul și drapajul chitonului unui personaj feminin.	h = 0,057 buza = 0,05 x x 0,045		Pl. XIII/51
52.	39244	Albești, fără date de săpătură	Statuetă fragmentară: personaj feminin în picioare. Baza statuetei este rectangulară, cu colțuri rotunjite. Personajul este drapat; drapajul din care s-a păstrat doar partea inferioară, este schematic realizat.	h = 0,065 baza = 0,045 x x 0,048		Pl. XIII/52

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
53.	21820	Albești, 1976, SB, c. 8, -0,06 m	Statuetă fragmentară aparținând unui personaj feminin: se păstrează partea inferioară a unui chimation în pliuri drepte.	h = 0,055 lț = 0,031		Pl. XIII/53
54.	38994	Albești, 1981, SB, c. 41, - 0,45 m	Partea inferioară a unei statuete: personaj feminin în picioare. Se păstrează marginea de jos a chimationului, drapaj drept, cute adânci. Statueta nu are soclu, ci se sprijină pe terminația puțin evazată a chitonului.	h = 0,045 lț = 0,05	- apropieri Canarache, cat. 176, 180, 189-190	Pl. XIII/54
55.	2407 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991, SB, c. 55, colț de NE - 0,065 - 0,67 m	Piesă întreagă: personaj feminin în poziție așezată, ținând în mâna stângă o pasăre (gâscă?). Sunt clar redate trăsăturile feței și drapajul îmbrăcămintii; baza de susținere rectangulară; orificiu circular în spate.	h = 0,120 baza = 0,059 x x 0,054	- variantă G 1-11, 4, pl. 28	Pl. XIII/55
56.	2406 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1990, SB, c. 64-65	Statuetă parțial reconstituită: personaj feminin în picioare; drapaj schematic redat; trăsături neclare.	h = 0,146 baza = 0,07 x x 0,05		Pl. XIII/56
57.	39245	Albești, fără date de săpătură	Torsul unui personaj în picioare (efeb?). Pastă de bună calitate, compactă și cu paiete fine de mică.	h = 0,07 lț = 0,05		Pl. XIII/57

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
58.	32357	Albești, 1983, SC, c. 60 - 0,25 m (sub pavaj)	Statuetă întreagă: personaj masculin cântând din liră; fața lovită. Personaj în picioare, chiton larg, cu drapaj drept; lira susținută în mâna stângă. Partea din spate a statuetei nu este lucrată. Drapajul schematic redat. Pastă gălbuie-cărămizie, cu mică în paiete fine.	h = 0,108 lț = 0,042 baza = 0,042 x x 0,035	Gr. 1-11, pl. 20/1-1a (atribuită lui Apollo cântând din liră); Olbia, sec. III a. Chr.	Pl. XIII/58
59.	33693	Albești, 1985, SB, c. 1-11 (martor)	Cap feminin, frumos realizat; înclinat spre stânga; trăsături expresive. Coafură în șuvițe reliefate; pe cap o pamblică lată. Argilă de bună calitate, compactă; urme de vopsea albă.	h = 0,045 lț = 0,027	- varinată Izv. Varna, 10, p. 49, fig. 122-a (cap Afrodita).	Pl. XIV/59
60.	21482	Albești, 1974, SB, c. 61	Cap feminin; frumos realizat și expresiv. Părul strâns este ondulat. Poartă pe cap o coroniță, la urechi cercei. Urme de vopsea albă (pe față) și maronie (în păr).	h = 0,05	Variantă Canarache, cat.146 G 1-11,3, Pantikapaeum, pl. 18/1 (sec. IV a. Chr.) și 18/2 (sec. III a. Chr.).	Pl. XIV/60
61.	2410 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991, SB, c. 13, - 0,45 m (deasupra pavajului)	Cap statuetă: personaj feminin; lipsă partea din spate. Trăsături accentuate, pieptănătură din bucle, cu cărare la mijloc.	h = 0,043		Pl. XIV/61

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
62.	34713	Albești, 1988, SB, c. 34, - 0,50 m	Cap statuetă: personaj feminin; fața deteriorată; pe cap se pare că purta o diademă înaltă.	h = 0,07 lț = 0,065	Asemănător, Canarache, cat. 153	Pl. XIV/62
63.	39251	Albești, 1989, SB, c. 67, - 0,72 m	Cap statuetă; spart la partea superioară, dreaptă. Personaj feminin cu trăsături șterse; pe cap purta o diademă.	h = 0,03		Pl. XIV/63
64.	38700	Albești, 1994, SB, c. 24, - 0,61 m	Cap personaj feminin; fața deteriorată; probabil cu diademă. Argilă gălbui-cărămizie cu urme de vopsea albă.	h = 0,045 lț = 0,026		Pl. XV/64
65.	38995	Albești, 1991, SB, c. 141, - 0,45 m	Jumătatea din spate a unui cap de statuetă; coafura despărțită în șuvițe; se prinde la spate într-un coc.	h = 0,038 lț = 0,03		Pl. XIV/65
66.	33690	Albești, fără date de săpătură	Partea din spate a unui cap statuetă feminin. Coafura prinsă într-un coc. Pastă bej-gălbuie, de bună calitate.	h = 0,04 lț = 0,026		Pl. XV/66
67.	39256	Albești, fără date de săpătură	Partea din spate a capului unei statuete; personaj feminin; părul strâns într-un coc. Argilă brun cărămizie, exfoliabilă.	h = 0,035 lț = 0,025		Pl. XV/67

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
68.	39254	Albești, 1989, SB, c. 67, - 0,20 m	Partea din spate a capului unei statuete; personaj feminin; coafura pare strânsă într-un coc. Argilă gălbuie, compactă. Piesa are trăsăturile rulate.			Pl. XV/68
69.	39257	Albești, fără date de săpătură	Cap statuetă: personaj masculin (?) cu trăsături severe; păr scurt, în șuvițe pe frunte.	h = 0,03 lț = 0,02		Pl. XV/69
			c) FRAGMENTE IZOLATE			
70.	13636	Albești, 1976, SB, c. 5, - 0,30 m	Bază paralelipipedică din seria statuetelor cu personaje în picioare; urme de ardere secundară.	0,054 x 0,040		Pl. XV/70
71.	2419 (Muzeu Mangalia)	Albești, 1991, SB, c. 13, - 0,40 - 0,60 m	Partea inferioară a unei statuete: soclul și parțial drapajul unui personaj feminin în picioare (sau Cybela pe tron).	h = 0,03 lg = 0,049		Pl. XVI/71
72.	39250	Albești, 1976, SB, c. 29, - 0,60 m	Partea inferioară a unei statuete; se păstrează mai multe caneluri drepte (probabil faldurile unui chiton) și baza lată a postamentului.	h = 0,055 lț = 0,07		Pl. XVI/72

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustrație
73.	39259	Albești, 1978, SA,c. 31, - 0,45 m	Partea inferioară a unei statuete; probabil personaj feminin în poziție șezândă (seria Cybele?).	h = 0,06 lț = 0,027		Pl. XVI/73
74.	33612	Albești, 1982, SD,c. 92, - 0,25 m	Statuetă fragmentară; probabil falduriile vestimentației unui personaj feminin (Cybele pe tron?). Argilă bej-gălbuie, compactă; urme de vopsea albă între falduri.	ly = 0,054 lț = 0,04		Pl. XVI/74
75.	22037	Albești, 1978, SB, c. 58, - 0,95 m	Fragment bust personaj feminin; îmbrăcăminte în falduri unghiulare. Argilă cărămizie-gălbuie, cu puternice urme de ardere secundară.	h = 0,067 lț = 0,093		Pl. XVI/75
76.	39252	Albești, fără date de săpătură	Fragment statuetă: reprezentare dificil de recunoscut, probabil a unui personaj în picioare.	h = 0,05 lț = 0,03		Pl. XVI/76
77.	39255	Albești, fără date de săpătură	Fragment dintr-o aplică ceramică, de formă quasitriunghiulară. Piesa greu de atribuit, prezintă caneluri drepte și în unghi (probabil redarea unui obiect de îmbrăcăminte).	h = 0,05 lț = 0,035		Pl. XVI/77

Nr. crt	Nr. inv.	Condiții de descoperire	Descriere	Dimensiuni	Analogii (tip)	Ilustratie
78.	38562	Alb., 1974, SB, c. 65, - 1,45 m	Mască sau actor de teatru; piesă fragmentară; calota superioară, văl pe cap, sprâncene ridicate. Argilă compactă, cu paiete fine de mică; slabe urme de ardere secundară. Piesa prezintă în creștet un orificiu circular de suspendare.	h = 0,045 diam. = 0,052	Canarache, cat. 244, 247, 248 (actor); p. 264, 277 (măști).	Pl. XVI/78

Planșa I.

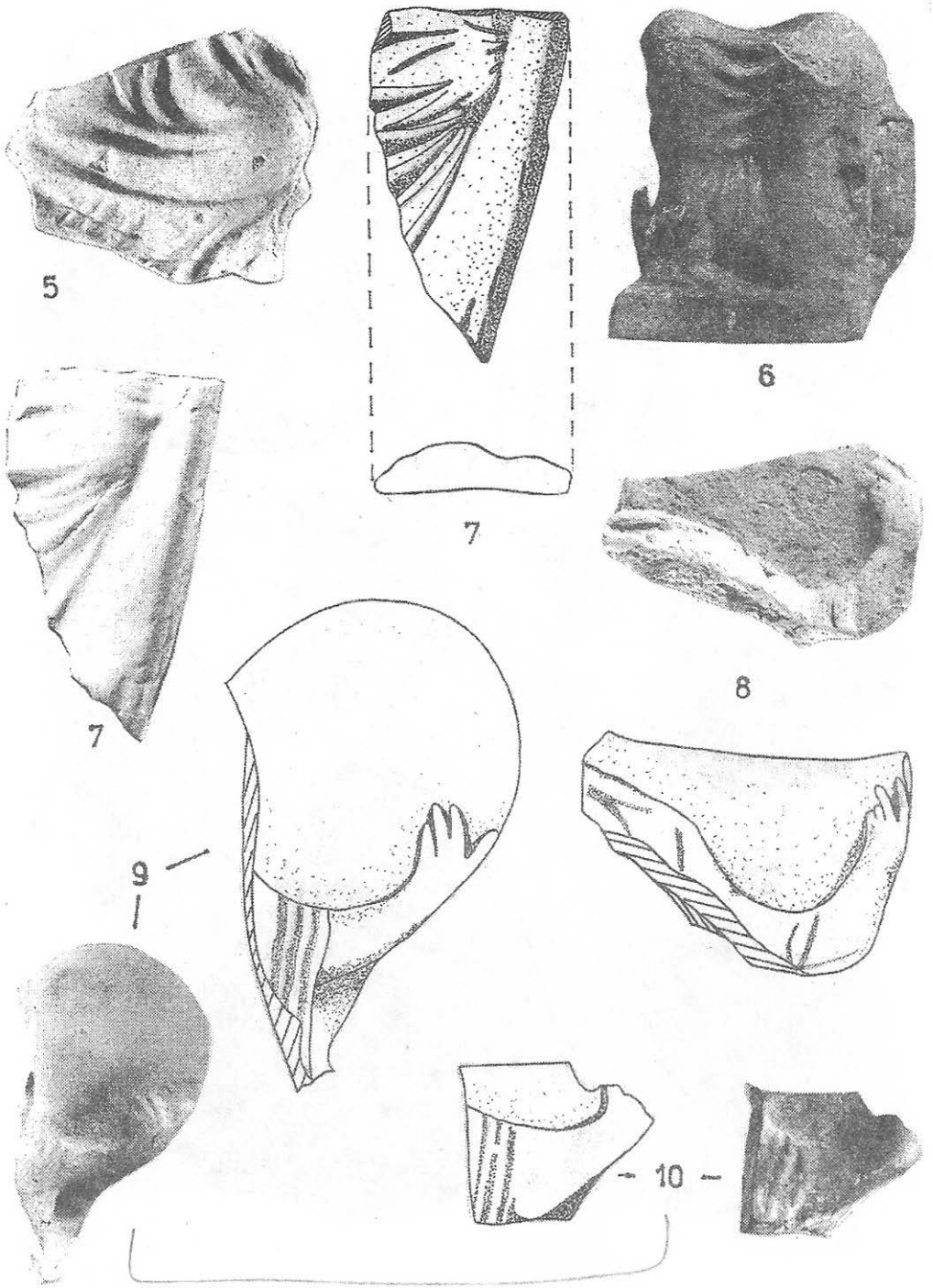

Planșa II.

11

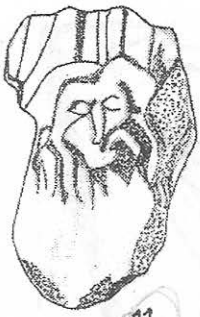
11

13

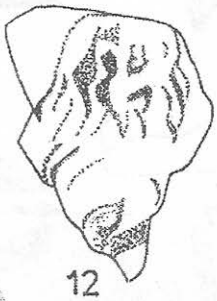
12

14

15

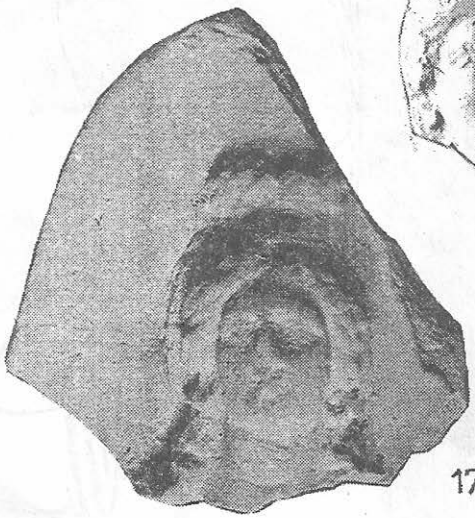
17

16

Planșa III.

Planșa IV.

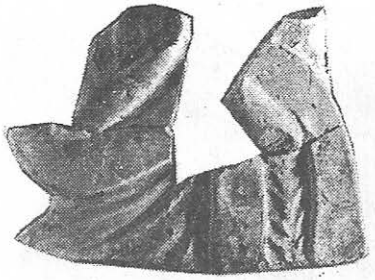

19

20

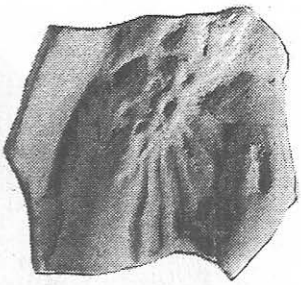

22

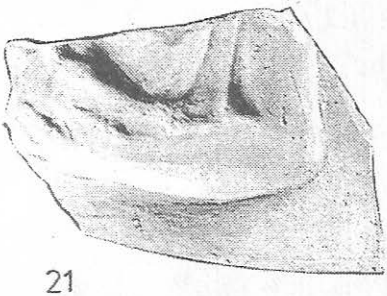

21

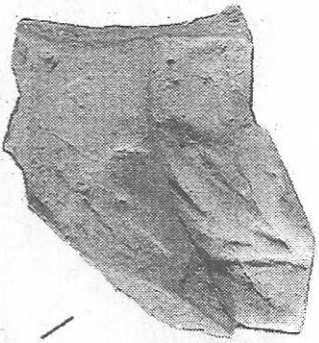

25

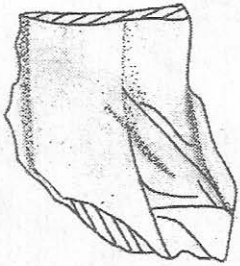

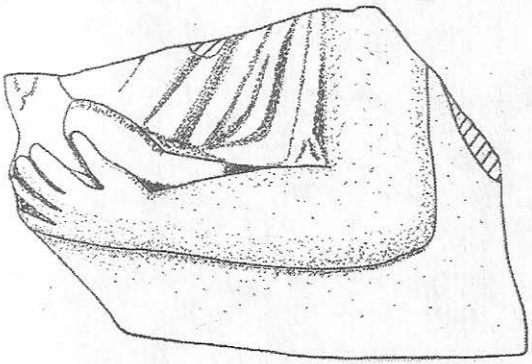

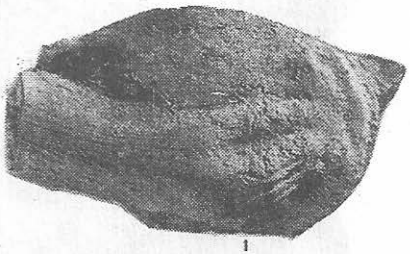

23

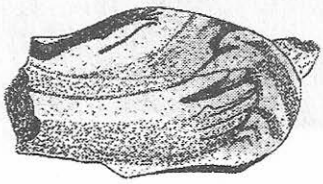

Planșa V.

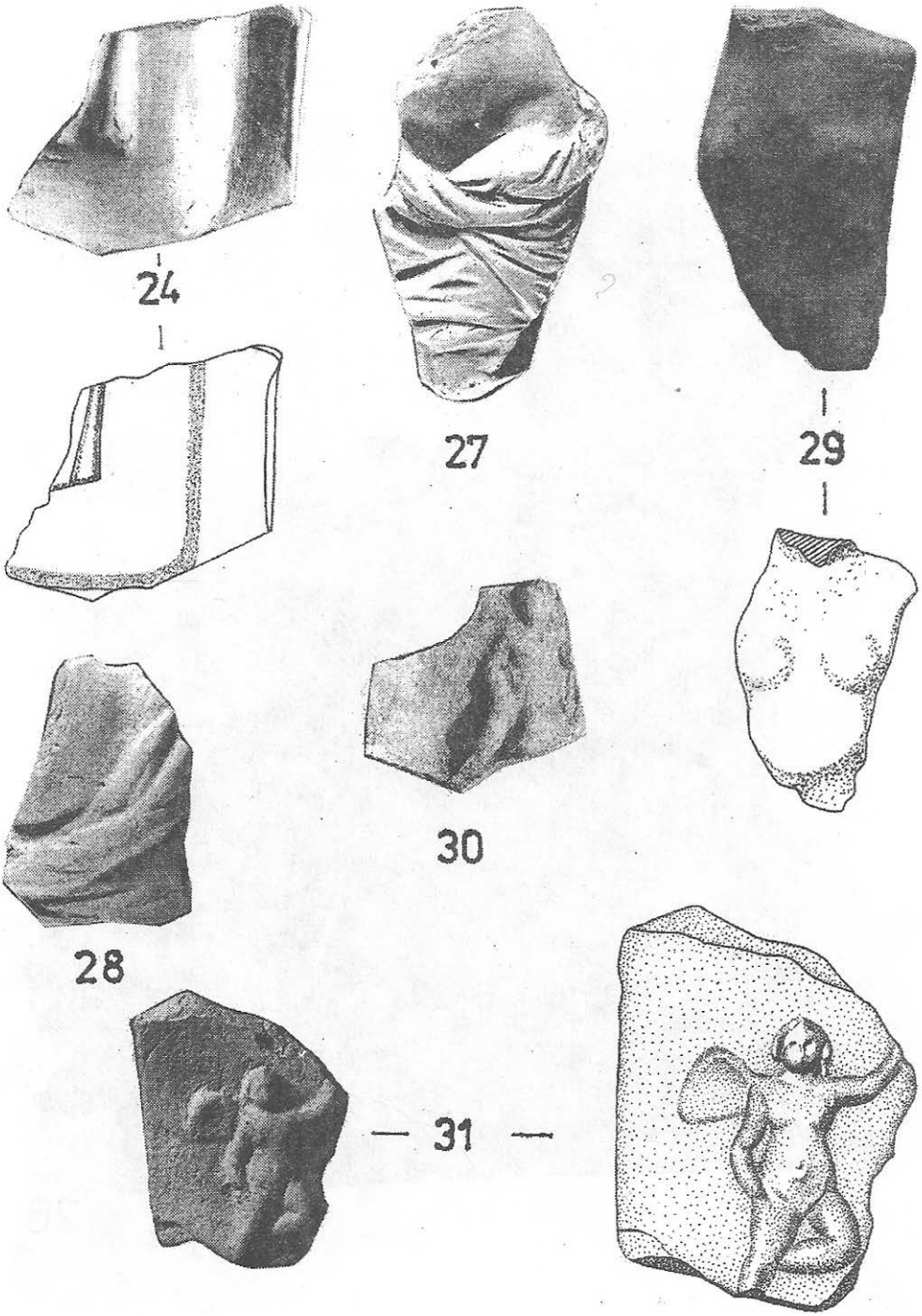

Planșa VI.

Planșa VII.

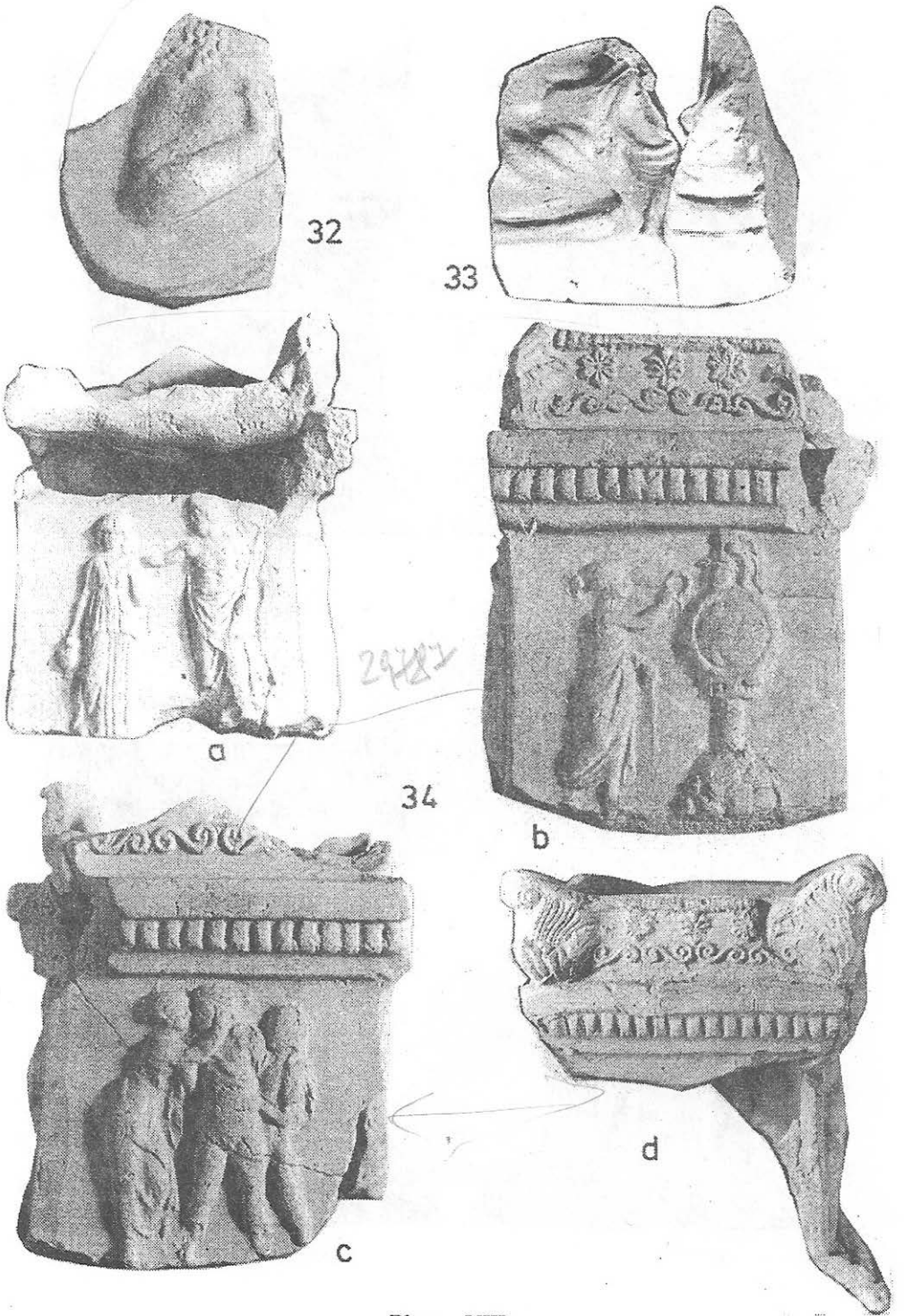

Planșa VIII.

Planșa IX.

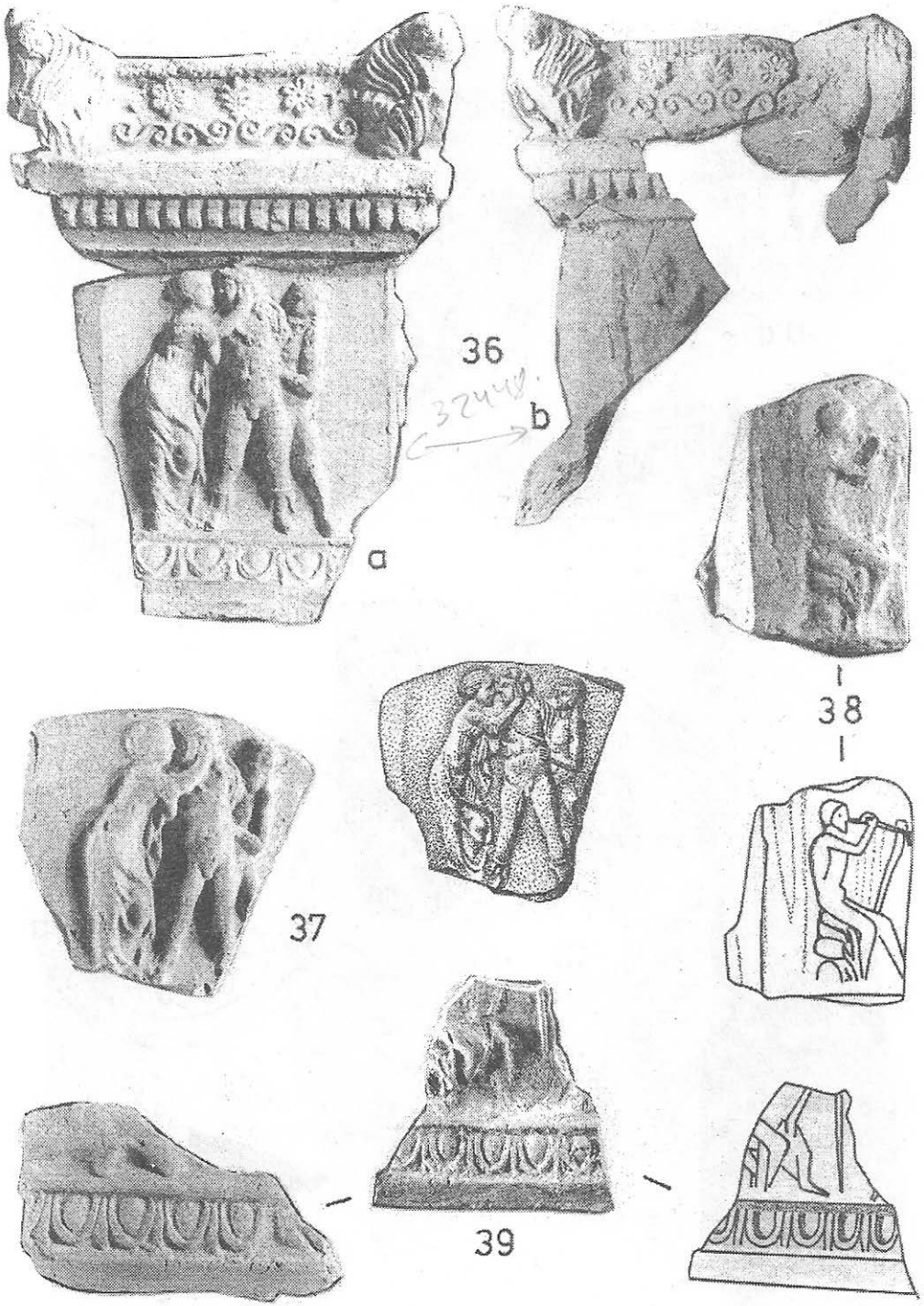

Planșa X.

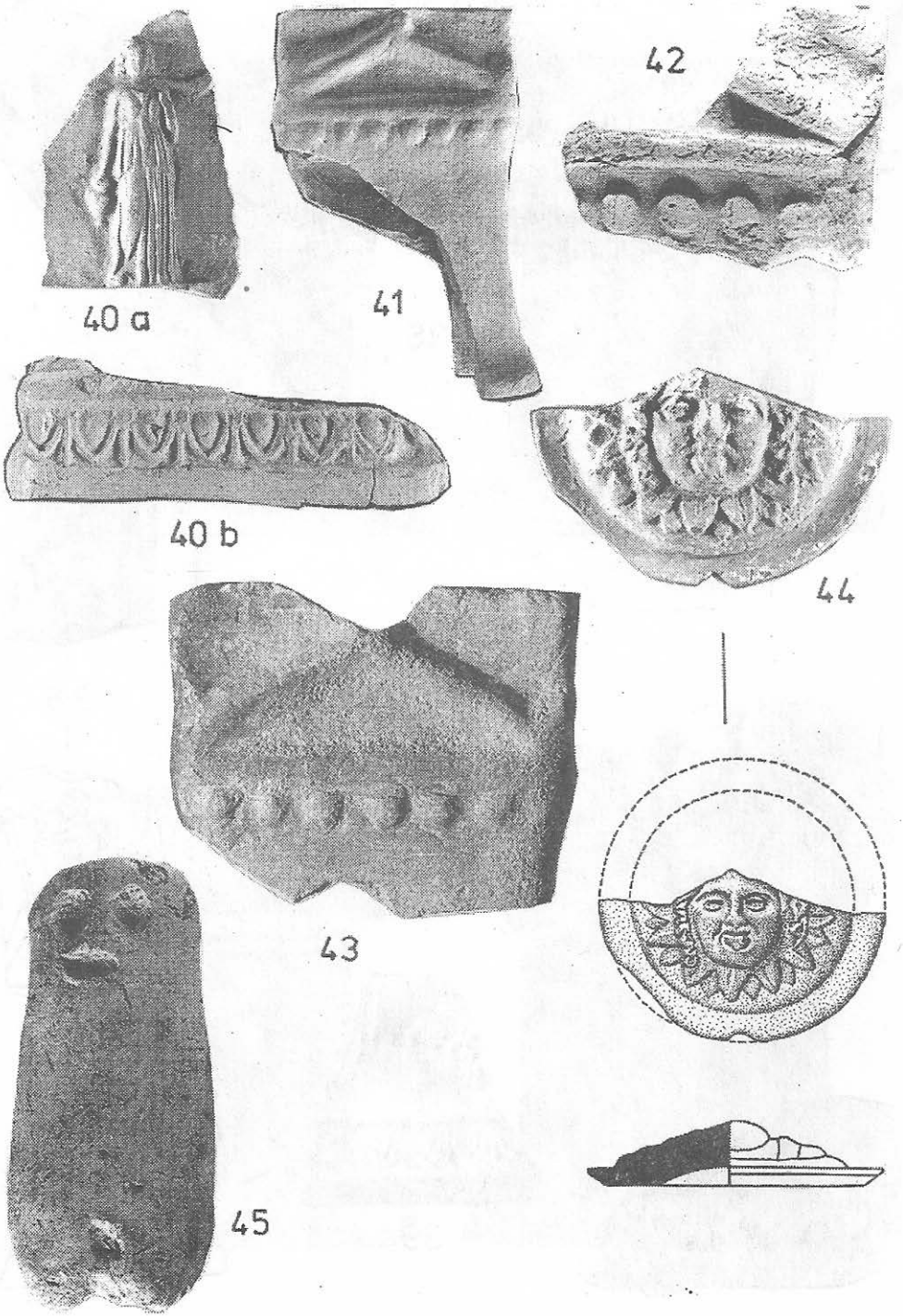

Planșa XI.

46

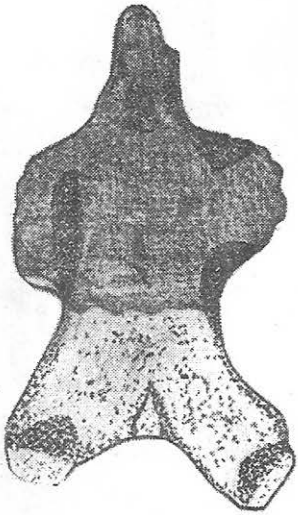

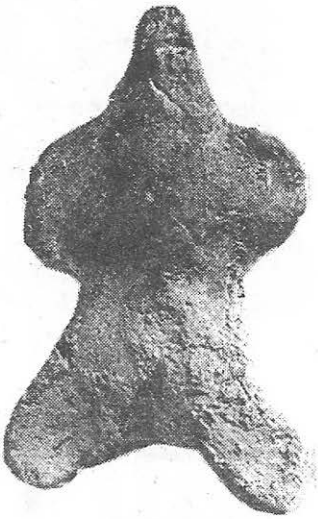

47

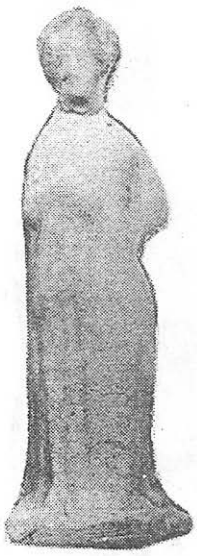

48

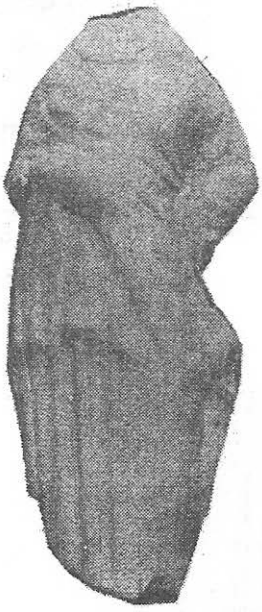

50

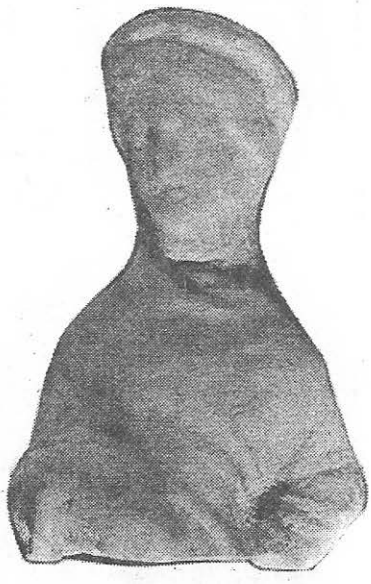

49

Planșa XII.

51

56

58

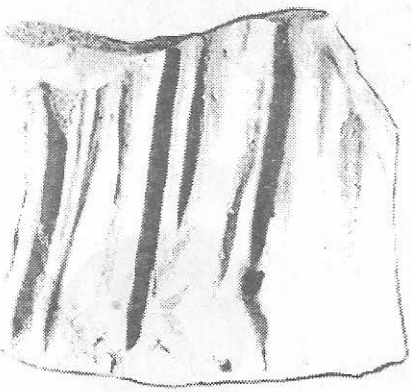

54

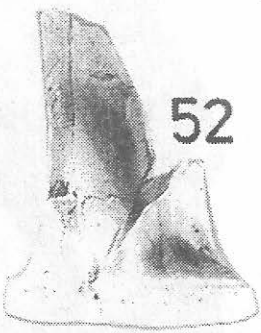

52

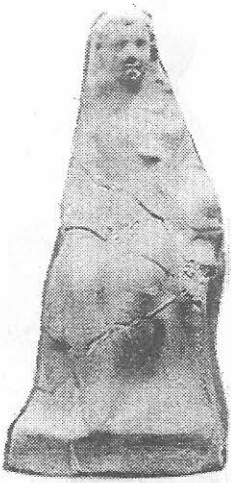

55

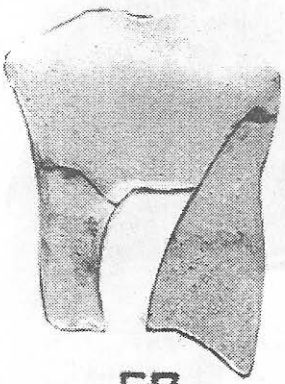

57

53

Planșa XIII.

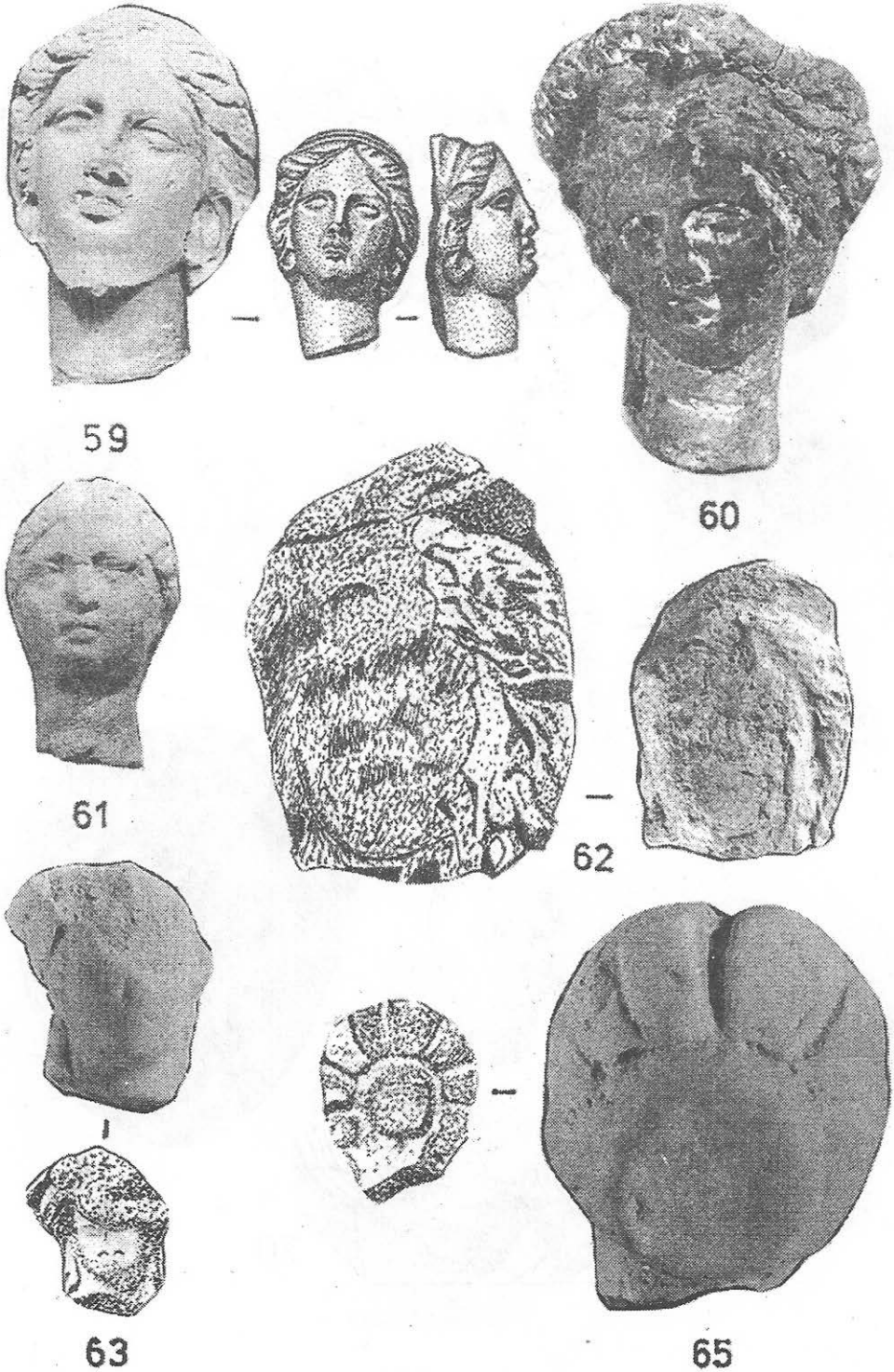

Planșa XIV.

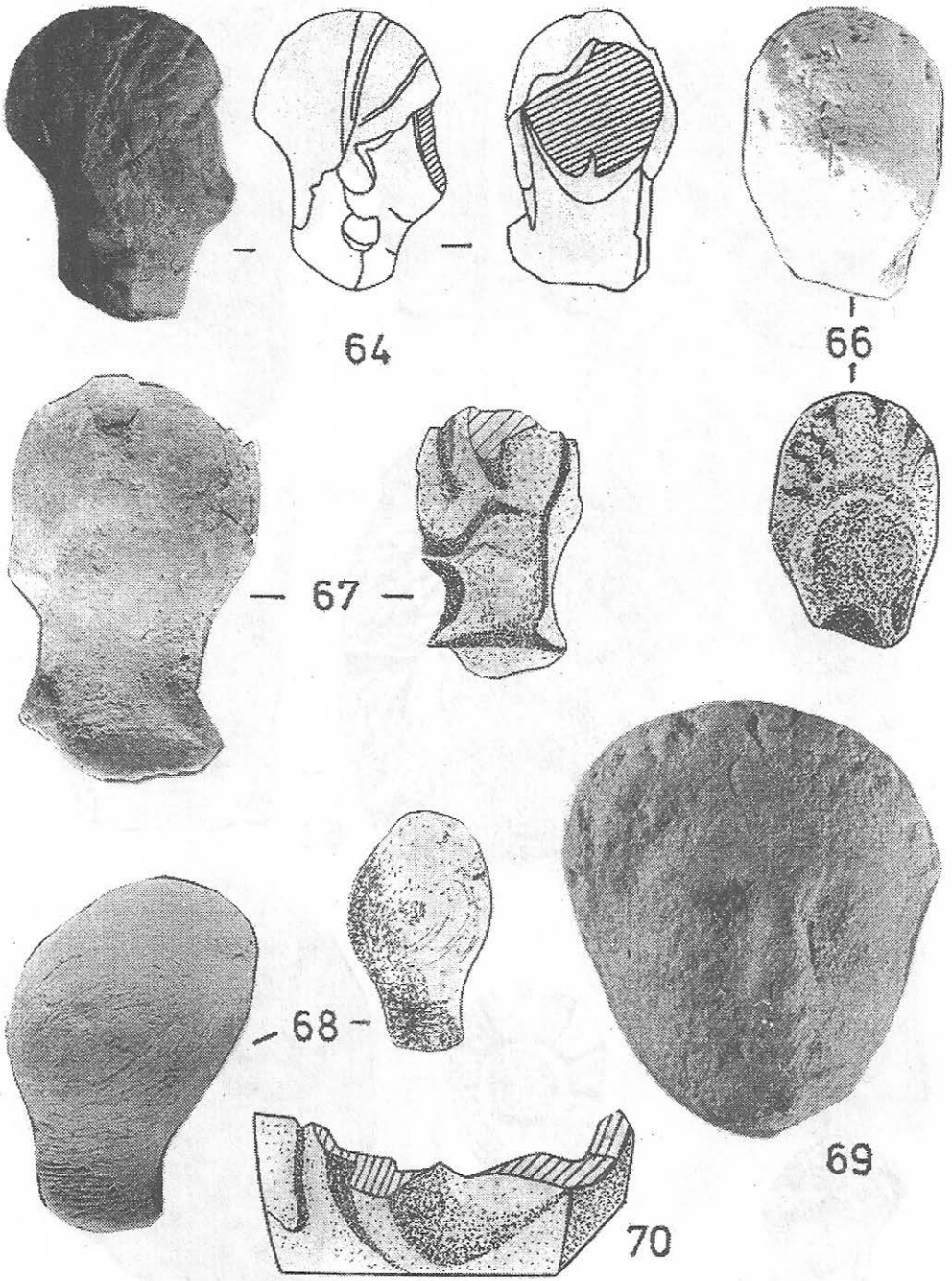

Planșa XV.

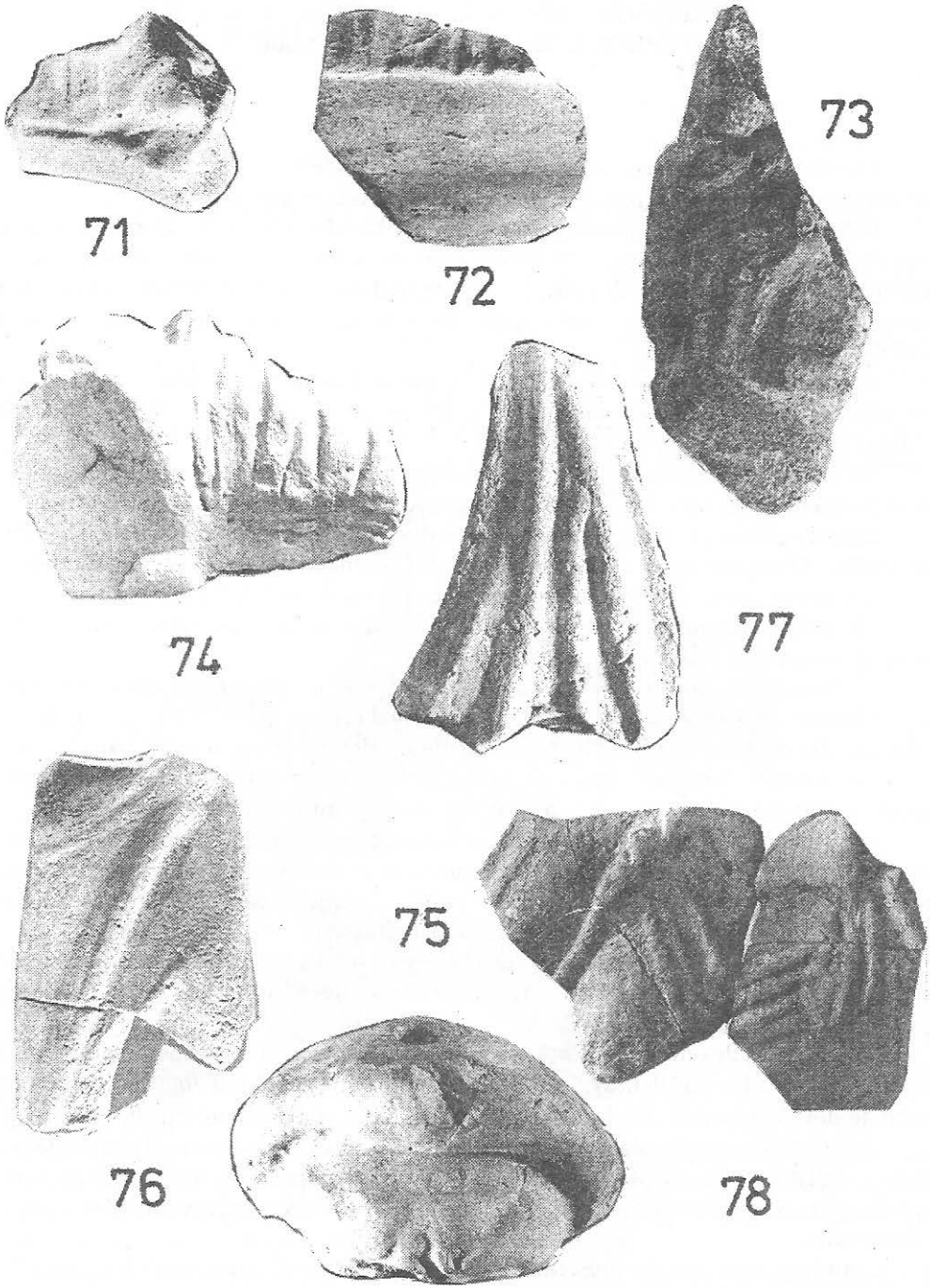

Planșa XVI.

REPRÉSENTATIONS FIGURATIVES DANS LE SITE D'ÉPOQUE HELLÉNISTIQUE D'ALBESTI

- Résumé -

L'ouvrage se propose la présentation des matériaux figuratifs-statuettes et appliques céramiques - découverts dans le site gréco-indigène d'Albești.

Du point de vue méthodologique, dans la première partie de l'étude sont sélectionnées des pièces qui se rapportent directement à des personnages divins, tout en leur attribuant une fonction de culte. Les autres matériaux sont étudiés dans la seconde partie, dans un groupage qui tient compte des représantations et de l'état de conservation des pièces.

La méthode abordée, on essaie de se rapporter à des donnés connues à l'égard de diverses divinités attestées dans deux colonies ayant la même origine dorienne: Callatis et Chersones.

En même temps, les informations stratigraphiques et le contexte archéologique local permettent un encadrement chronologique plus exacte des matériaux.

Dans la première catégorie sont inclues des représentations de Cybèle, Démétre, Aphrodite, Dionysos et ses acolytes, des autels céramiques, des idoles autochtones.

Les observations générales concernent les pièces de tout le lot analysé:

- la prépondérance des représentations de culte, dont celles relatives aux cultes chtoniques sont les plus nombreuses;
- à l'exception de trois pièces avec l'image des idoles autochtones, les autres appartinnent au panthéon grec déjà consacré; ainsi on juge pour évidents la présence substantielle du facteur grec et le degré d'hellénisation de la population autochtone;
- les pièces à caractère local indiquent la conservation de certaines traditions plus anciennes, liées à l'image et à la fonction des idoles primitives;
- les matériaux qui se trouvent dans l'inventaire de quelques habitations laissent à supposer le caractère particulier de certaines formes d'adoration; il n'est pas à exclure non plus l'existance possible des cultes publics lesquels, en l'absence des aménagements adéquats se sont manifestés dans des habitations privées;
- on attribue un rôle décoratif aux pièces inclues dans la catégorie: *d'autres représentations;* mais celles que l'on a trouvées à côté des représentations de culte peuvent avoir aussi un caractère votif;
- la datation des matériaux occupe l'intervalle compris la deuxième moitié ou la fin du IVe s. et la fin du IIIe s. av. J.-C.; le IIIe s. apparaît, encore une fois en tant que période de développement maximum économique ainsi que spirituel du site d'Albești;
- les types de représentations trouvent des analogies dans des exemplaires découverts à Callatis et Chersones; mais il y a aussi une composante "ionienne" ou "olbienne", que nous reconnaissons dans les unes des hypostases de Déméter et d'Aphrodite.

L'ouvrage a essayé de présenter un aspect significatif concernant la spiritualité d'un habitat rural d'époque hellénistique.

UN ALT MORMÂNT ELENISTIC DESCOPERIT LA TOMIS

MIHAI BUCOVALĂ

Cu mai mult timp în urmă, pe strada Mircea cel Bătrân colț cu str. Decebal a fost descoperit în mod întâmplător un mormânt elenistic. (pl. I) Mai exact, în curtea garajului auto al Companiei de Pompieri, situat în locul menționat, a fost executată de către militari o săpătură pentru lărgirea spațiului unității. Cu acest prilej, au fost descoperite vase ceramice și două obiecte din metal pe care conducerea unității le-a păstrat o lungă

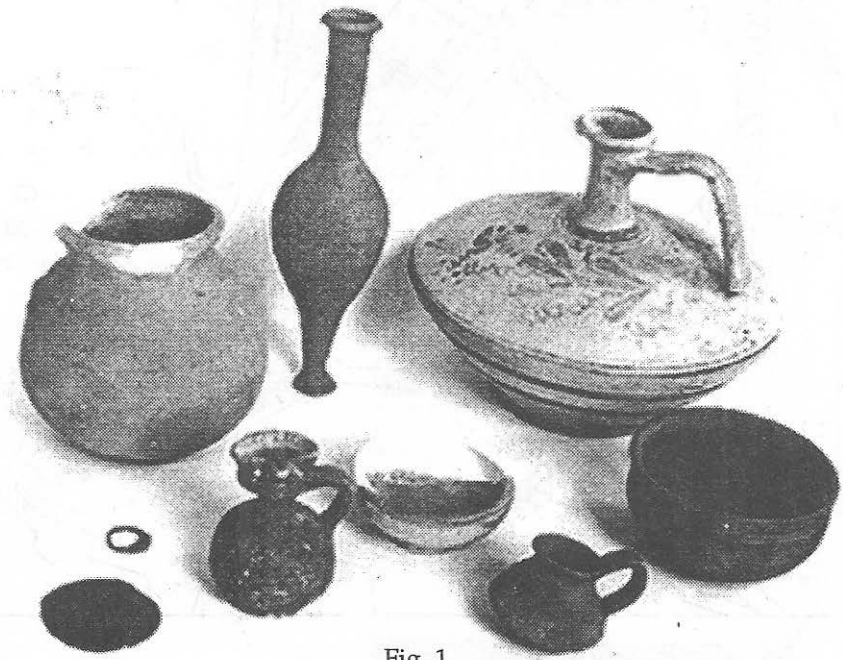

Fig. 1

perioadă de timp fără a anunța muzeul despre descoperirea făcută. Ulterior deci, acestea au fost aduse și predate muzeului (fig.1), dar deplasarea noastră la locul respectiv a fost neproductivă: placa de beton care se turnase a făcut imposibilă orice intervenție a noastră sau măcar culegerea de informații suplimentare.

În cele ce urmează, deci, datorită lipsei elementelor necesare ale unei săpături de salvare, suntem obligați să prezentăm doar materialul arheologic recuperat precum și

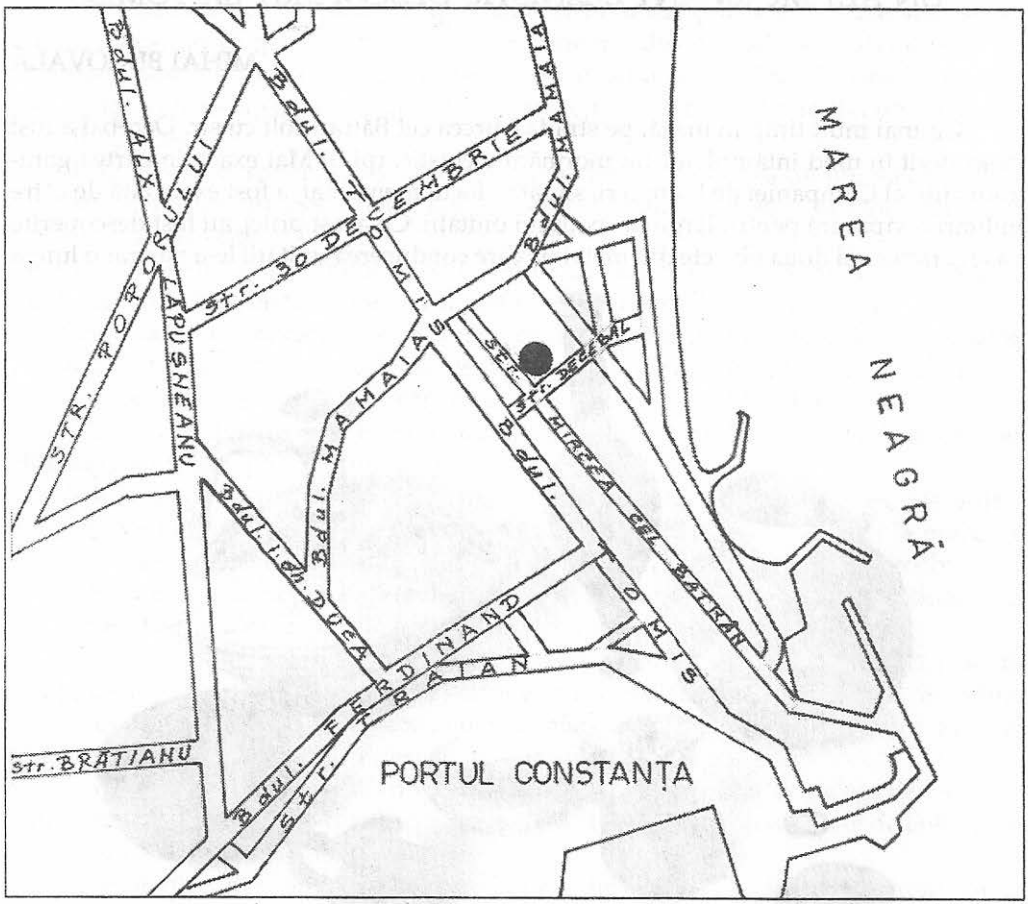
Bdul. Alx. Lăpușneanu
Bdul. 1 Decembrie
Bdul. Mamaia
Str. 30 Decembrie
Str. Porumbului
Bdul. Mamaia
Str. Decembrie
Bdul. Mamaia
Bdul. Ferdinand
Bdul. Tomis
Str. Hurezu cel Balan
Str. Brătianu
Bdul. Ferdinand
Str. Brătian
PORTUL CONSTANȚA
MAREA NEAGRĂ

Planșa I.

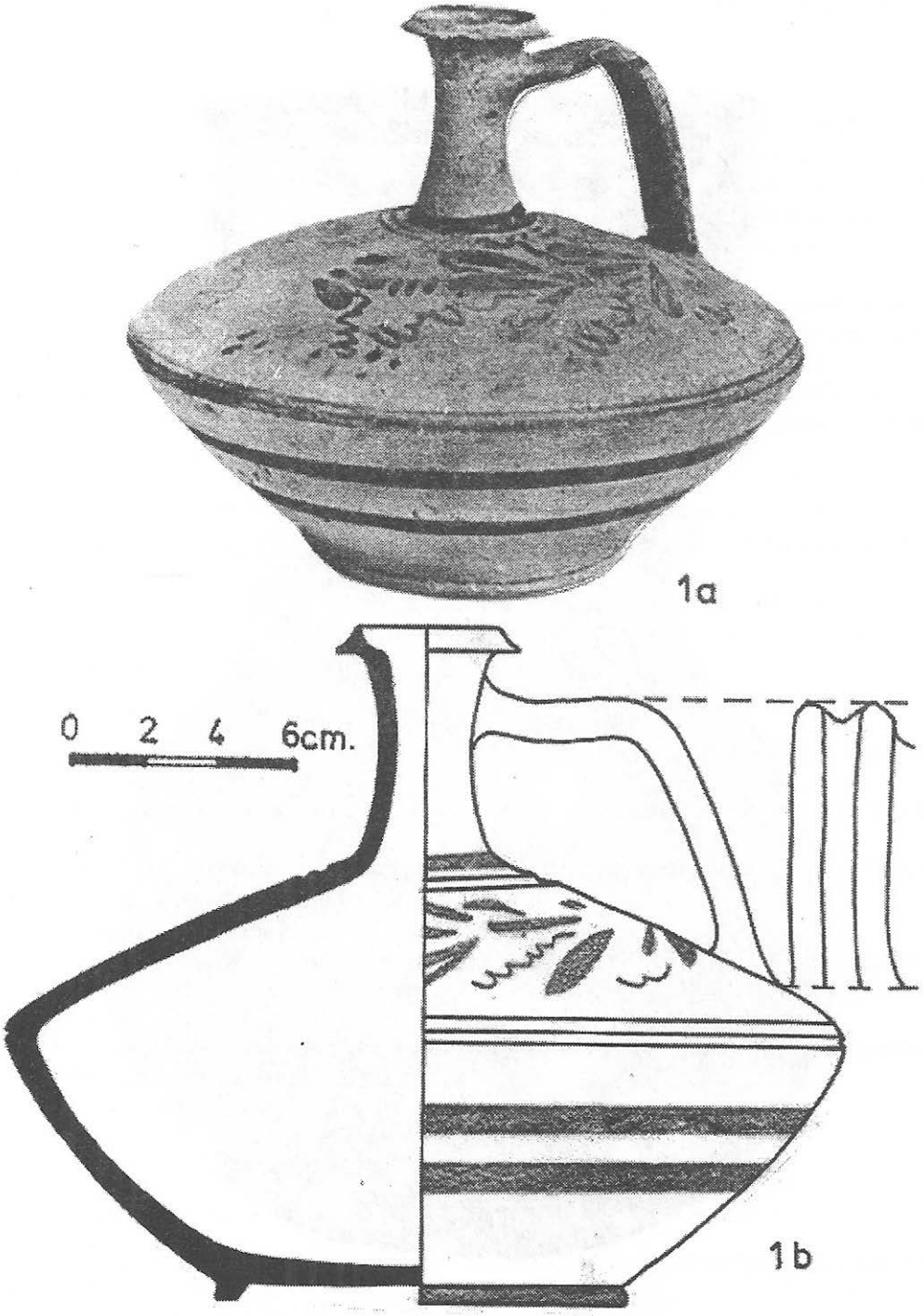

Planșa II.

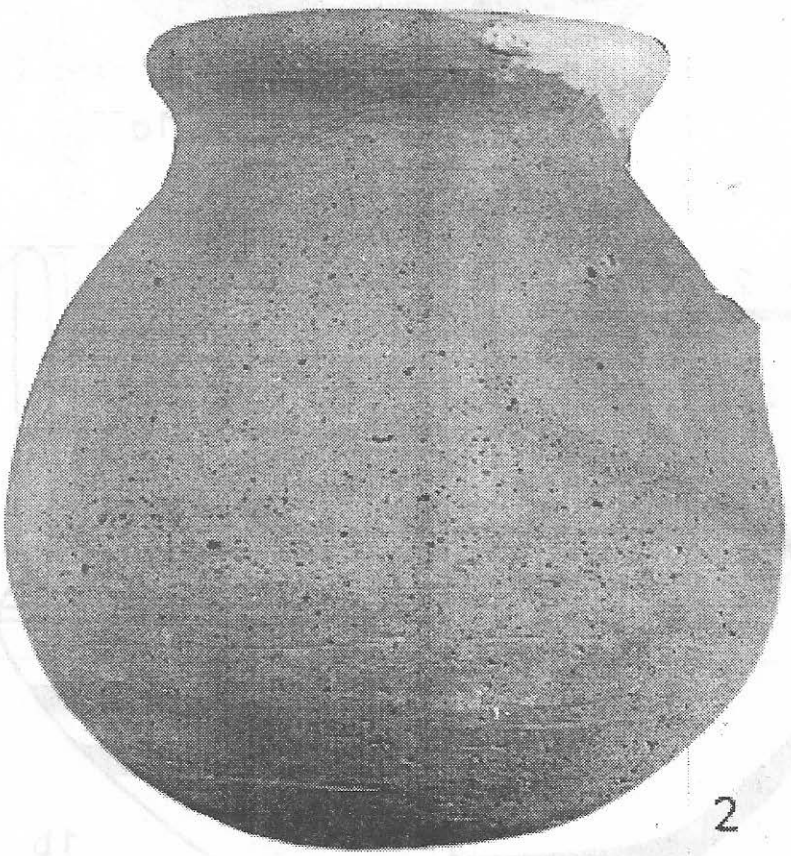

Planșa III.

câteva date simple care derivă din factura și locul lor de descoperire. Materialul cuprinde câteva vase de uz, obiecte de uz personal și un unguentariu ceramic tipic.

A. Vase de uz casnic

1. Lagynos. Pl. II

Inv. 12852. În. 18,7 cm, dm. maxim 23 cm. Întreg.

Corp bitronconic, turtit, fund inelar, gât cilindric, ușor lărgit la partea de sus, buză îngroșată, trasă oblic în afară. Toartă subțire și lată, șănțuită pe mijloc.

La baza gâtului, pe linia de maximă bombare și la partea inferioară a corpului, cercuri realizate cu vopsea roșie arsă până la cafeniu; deasupra, între linia de maximă bombare și baza gâtului, ornament floral stilizat, realizat cu aceeași vopsea.

Lut gălbui-cărămiziu, dens și ușor, de bună calitate.

Cea mai bună asemănare o prezintă acest exemplar cu doi lagynoi având aceleași dimensiuni și toarte supraînălțate din care unul ornamentat cu cercuri late realizate cu vopsea roșie[1], găsiți în morminte din sec. II-I î. Hr. la Tomis. Alte ulcioare, de mici dimensiuni, sunt pictate în manieră asemănătoare, dar forma lor diferă, nici unul dintre ele neavând toartă supraînălțată[2]. În acest mod, exemplarul de față poate fi socotit o variantă până acum necunoscută la Tomis.

2. *Cană cu o toartă (chytră)* Pl. III, 2

Inv. 12853, În. 14,8 cm, dm. 14,2 cm. Buza întregită, lipsă toarta.

Forma clasică de cană cu corpul ovoidal, ușor lărgit la bază, cu fundul rotunjit și buză trasă în afară, îngroșată, șănțuită deasupra.

Argilă gălbuie, poroasă, cu numeroase particule mici, negre, în compoziție.

Forma este cunoscută prin câteva exemplare având una sau două toarte, datate în secolele II, respectiv II-I î. Hr.[3]

3. *Bol* Pl. III, 1

Inv. 12854, În. 6,1 cm, dm. 11 cm, Întreg.

Corp semisferic, fundul aplatizat. Buza înaltă, ușor îngroșată și evazată, marcată la bază printr-o linie în relief.

Argilă gălbuie, densă și ușoară, angobă de culoare cafenie, destul de bine păstrată și la exterior.

Formă cunoscută, de asemenea, prin descoperiri mai vechi de la Tomis; trei exemplare provin din morminte datate în secolul II î. Hr.[4]

4. *Bol miniatural* Pl. IV, 2

Inv. 12856, În. 3,5 cm, dm. 9,4 cm. Lipsă cca. o treime din corp, întregit cu gips.

Fund inelar, înalt, buza trasă spre interior, ușor aplatizată. Lut gălbui, poros, angobă roșie arsă până la cafeniu pe buza exterioară, uniformă în interior.

Exemplare asemănătoare până la identitate au fost recuperate din morminte tomitane datate, în majoritate, în secolul II î. Hr.[5]

5. *Căniță cu cioc lateral* Pl V, 1

Inv. 12857, În. 8,7 cm, dm. 6,5 cm, Întreagă.

---

1. M. Bucovală, *Necropole elenistice la Tomis*, Constanța, 1967, pp. 55 a și 78 b
2. Idem, p.92, h, p. 101, a și 103 b.
3. Idem, pp. 94 h și 97, b și 101/b, identice cu cel de față, asemănări cu exemplarul 78, d, prevăzut însă cu două toarte.
4. Idem, p. 42, d, 67, b și p. 88, b.
5. Idem, p.47, e, 62 și f, 65, d, 81, e, 85 a; p. 103, c singurul posibil de la sfârșitul sec. II - începutul sec, I î. Hr.

1

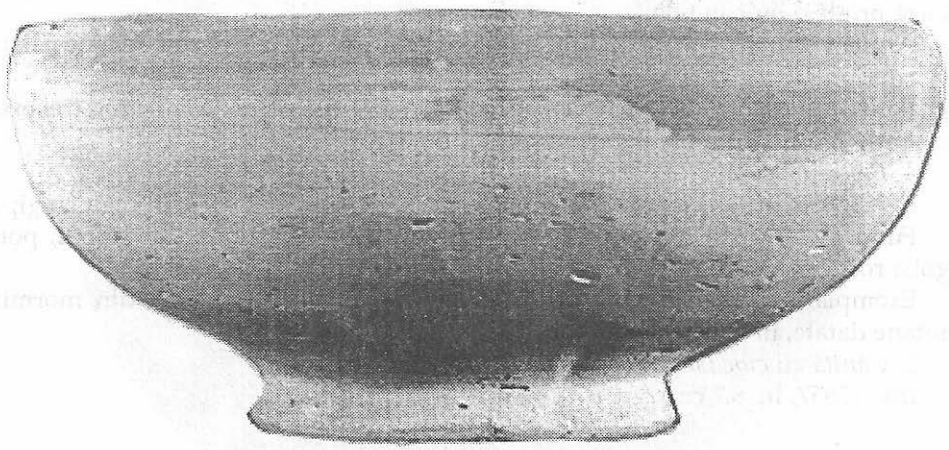

2

Planșa IV.

1

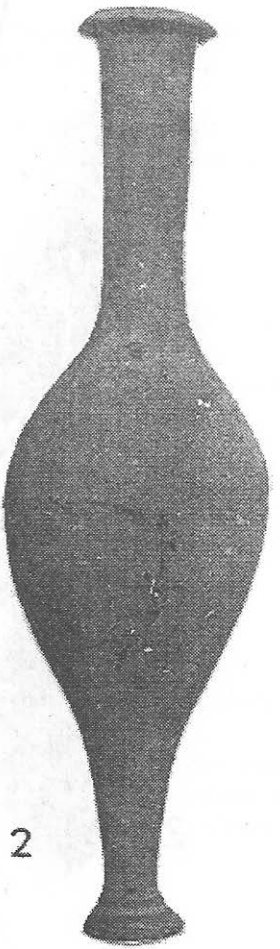

2

Planșa V.

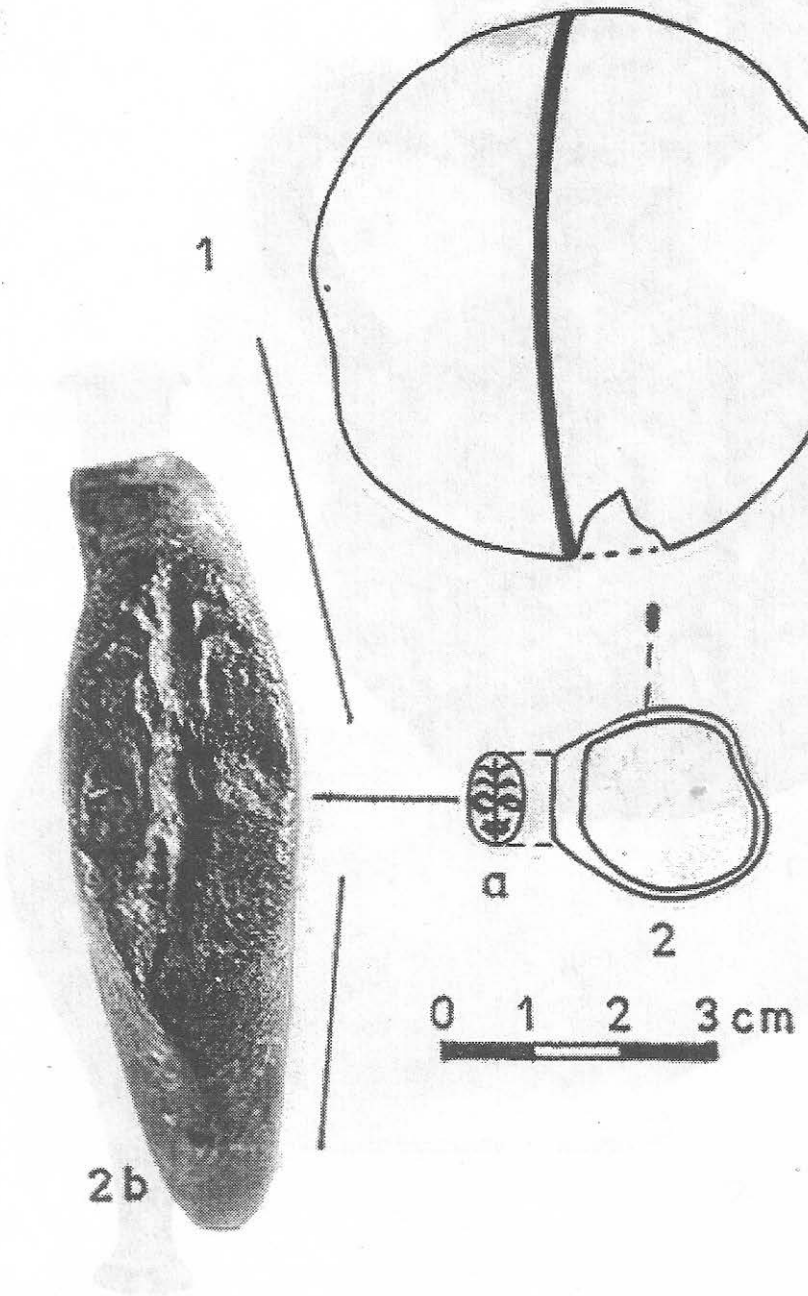

Planșa VI.

Corp sferoidal, gât cilindric, scurt și subțire, buza înaltă cu cioc lateral, sub care se prinde toarta rotundă în secțiune. Fund inelar.

Argilă gălbuie-poroasă, angobă roșie-cafenie, relativ uniformă. Formă prezentă în numeroase morminte la Tomis, datate în secolele II și II-I î. Hr.[6]

6. *Căniță miniaturală cu toartă supraînălțată* Pl. IV, 1

Inv. 12858, În. 4,8 cm, dm. 6,8 cm. Stare bună de conservare.

Corp ovoidal, turtit, fund inelar. Buză trasă în afară, rotunjită, sub care se prinde toarta ușor lățită și îngroșată.

Lut gălbui, cu mici particule silicioase în amestec, angobă roșietică la partea superioară a văsciorului, mai uniformă la interior.

În mormintele tomitane au fost descoperite numeroase asemenea exemplare, care precizează forma ca fiind un accesoriu quasi-obligatoriu în mobilierul funerar din secolele II și II-I î. Hr.[7]

B. Obiecte cu caracter funerar

1. *Unguentariu ceramic* Pl. V, 2

Inv. 12855, În. 23,8 cm, dm. 7,2 cm. Întreg.

Talpă circulară, mică în raport cu înălțimea recipientului și care-i asigură un echilibru precar, marcată deasupra cu un inel în relief, buză îngroșată, trasă oblic în afară.

Lut cărămiziu, greu, cu pori și numeroase particule silicioase în amestec.

Piesă foarte răspândită în mobilierul funerar de la Tomis, cu majoritatea exemplarelor datate în secolul II î. Hr.[8]

C. Obiecte de uz personal

1. *Oglindă miniaturală de bronz* Pl. VI, 1

Inv. 12859, dm. 5,8 cm. Corodată, ruptă la mijloc.

Disc subțire, ușor concav; pe suprafața bine lustruită care trebuia să reflecte chipul, se mai păstrează urmele unei pelicule metalice de culoare roșietică.

Obiceiul de a depune oglinzi miniaturale în morminte este cunoscut la Tomis prin numeroase descoperiri anterioare[9].

2. *Inel de bronz* Pl. VI, 2a-b

Inv. 12860, dm. 2,3 cm. Corodat, anoul rupt și lipit.

Lucrat dintr-o verigă simplă, plină și mult lățită la partea superioară, unde, deasupra, asemenea unei intaglii, prezintă un ornament vegetal stilizat, realizat prin excizie.

***

Analiza succintă a materialului arheologic recuperat permite ipoteza că mormântul respectiv aparținea unei persoane de sex feminin.

Obiectele își au - toate - analogii sau identități în forme cunoscute prin descoperiri mai vechi de la Tomis care atestă încă odată că în afara obiectelor - cu dimensiuni normale - de uz casnic sau personal, în morminte erau depuse miniaturi cu destinație

6. Idem, p. 68, a, 90, b, 92, e-f, 99, c, 10, d și 103, d.
7. Idem, p. 78, c, 87, c, 88, c, 92, g, 94, d, 108, c.
8. Idem, p. 56, c, 67, c, 70, c, 81, c, 84, a, 88, d.
9. Idem, p. 48, e, 70, i, 97, d, morminte datate în secolul II î. Hr.

expres funerară. (În cazul de față, cănița cu toartă supraînălțată, bolul, unguentariul fusiform). Cu caracter de noutate, se prezintă, datorită picturii cu care este ornamentat, urciorul-lagynos.

În ceea ce privește locul descoperirii, acesta aduce de fapt un argument în plus afirmațiilor mai vechi că necropolele elenistice ocupau la Tomis suprafețe foarte întinse, cu aglomerări evidente în zona Gării Vechi și a actualului cvartal de locuințe Tomis II[10].

UN AUTRE TOMBEAU HELLÉNISTIQUE DÉCOUVERT À TOMI

Résumé

On y présente l'inventaire récupéré d'un tombeau hellénistique: vases d'usage commun, objects d'usage personnel et vases en miniature à destination expressément funéraire, datables au IIe s (- Ier s.) av. J. - C. Les objets ont des analogies dans les découvertes plus anciennes de Tomi.

On voit se confirmer en même temps la constatation selon laquelle les nécropoles de l'époque hellénistique à Tomi, occupaient de vastes superficies.

10. Idem. p. 131-133.

ZIDUL DE APĂRARE AL TOMISULUI, DE EPOCĂ TÂRZIE, ÎN RECONSTITUIREA SA ACTUALĂ

ADRIAN RĂDULESCU

Zidul de incintă al Tomisului a format, de la Vasile Pârvan încoace - deci într-un interval de timp de opt decenii (1915-1995) - obiectul unor repetate reprize de cercetare. Rezultatele dobândite pe porțiuni disparate din structura sa sunt suficiente și ne îngăduie reconstituirea unui traiect de ansamblu, mai complet și cu unele părți inedite.

Distingem patru etape în timp și spațiu, care au dus la degajarea a tot atâtea porțiuni din centura târzie, pe care le redăm în funcție de primele descoperiri ale învățatului român.

a) *Prima etapă* - 1915. În față hotelului "Continental" din Constanța, la încrucișarea Bd. Ferdinand cu str. Răscoalei din 1907 - înainte de primul război mondial, Bd. Ferdinand cu str. Dorobanților - se vede un mare calcan cu harta arheologică a Dobrogei și, jos, cunoscutul "turn al măcelarilor"[1], în bună parte reconstituit. (Fig. 1). Acesta a fost cercetat de Vasile Pârvan, dându-i atunci prilejul să facă ample și pertinente considerații asupra sistemului de apărare tomitan. S-a bizuit și pe izvoare epigrafice și literare cu referiri la același obiectiv[2].

De la turnul amintit drept reper central, curtina trece spre vest și se unește cu prima poartă a cetății, vizibilă încă de pe atunci la suprafață, căreia i s-a spus "de Nord"; se închidea în "Cataractă", ca la Ulmetum[3]. Dincolo de turnurile pătrate, care închideau o intrare largă de 4,34 m, curtina continua pe sub trotuar și pe sub Bd. Ferdinand, spre vest, fără să știm exact până unde anume - nici atunci, nici astăzi.

La atât se reducea, în esență, ansamblul obiectivului cercetat în 1915 de Vasile Pârvan. Dar, încă de pe atunci el se întreba: "Turnul găsit acum câteva zile e, după cum se va vedea, ridicat din temelie, de cei ce au pus inscripția ...[4]. Se dărâmaseră cu totul zidurile mai vechi? Rămăsese Tomis fără intrări un timp mai lung? Sau cumva se mutase zidul mai spre interior, așa cum se întâmpla adesea cu cetățile antice, mai ales în vremea romană? Este poate aceasta numai o fortificație auxiliară: un zid înaintat, ori un zid interior, suplimentar, la centura principală a cetății?"

---

1. V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, în ARMSI, s. II, t. 37, 1914-1915, p. 415 și urm.
2. *Ibidem*.
3. *Ibidem*.
4. Inscripția, gravată pe o asiză a paramentului Turnului Măcelarilor, în limba greacă, menționa : Μακελαρί(ων)/πεδατοῦ(ρα)/ ἥκδ' .

Sunt nedumeriri asupra cărora cercetările ulterioare aveau să dea unele răspunsuri, pe care le schițăm în continuare, prin îmbinarea unor elemente de morfologie și de topografie, totul raportat la "turnul măcelarilor". Obținem în chipul acesta o imagine mai exactă, mai apropiată de realitatea traseului antic, de traiectul său continuu.

b) *Etapa a doua* - 1958-1959. Începând din anul 1957, în Constanța demarează un veritabil epos arheologic și muzeologic: vaste amenajări muzeale și intense săpături în oraș și în provincie. Sub îndrumare lui Vasile Canarache, s-a aplicat un ambițios program de lucru. Mai întâi, s-a alcătuit o echipă de arheologi cu misiunea explicită a unor vaste investigații la zidul de incintă tomitan, de epocă romano-bizantină, atât în părțile sale "edite", grație eforturilor lui Vasile Pârvan, dar mai ales în cele necunoscute în intenția răcordării lor pe un taseu mai lung. Echipei i-au fost integrați: Teofil Sauciuc-Săveanu, Iorgu Stoian și Szekely Zoltan, din țară; Theophil Ivanov de la Sofia, și mai mulți tineri cercetători constănțeni. Iată, pe scurt, câteva din rezultatele dobândite atunci[5].

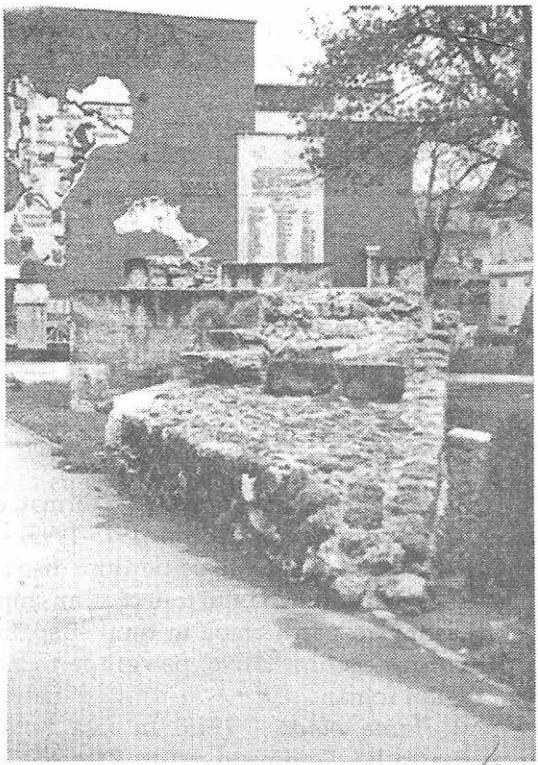

Fig. 1.

Săpăturile executate între 1958-1959 și 1960-1962, amplificau și confirmau știrile lăsate de V. Pârvan privind traseul zidului cu unele, pe atunci, ipotetice. S-a urmărit și s-a degajat o a doua poartă flancată de turnuri de apărare rectangulare: cea "de Vest" (mai corect, SV). Aici curtina are 3,20 m grosime; turnurile au fețele frontale de aproximativ 5,40 m, cu o distanță între ele de 5,07 m, iar în dreptul canatelor cu șanțuri verticale (*cataracta*) circa 4,00 m. (Fig. 2).

Între cele două porți, de Nord și de Vest - respectiv NE și SV - pe lungimea parcului arheologic amenajat în zona intramurană, zidul se frânge într-un unghi obtuz, chiar sub asfaltul actualului Bd. Ferdinand (săpăturile de natură să lămurească această reorientare a zidului, din direcția Vest către VSV, au fost imposibile). Credem că "unghiul" are în afară un turn de colț. Deci aici, spre VSV, curtina se unește cu poarta SV, de lângă Teatrul "Fantasio".

Un fapt notabil ne este dat de descoperirea în mortarul segmentului de curtină care venea spre această poartă, în emplecton, a două monede: una din timpul lui *Tacitus* (275-276) și alta de la *Probus* (276-282). Conchidem că zidăria s-a făcut - sau numai a început - spre sfârșitul sec. III p. H., sub *Dioclețian* (284-306) și va fi continu-

5. Multe din informațiile oferite de săpăturile arheologice se regăsesc în lucrări de largă cunoaștere a istoriei tomitane, dar niciodată consemnate într-un raport științific.

at sub *Constantin cel Mare* (306-337)[6].

Inscripția în limba greacă de la "turnul măcelarilor", interpretată de V. Pârvan[7], indică o porțiune a zidului, lungă de 24 de picioare - inclusiv turnul în paramentul căruia stă încastrată inscripția - refăcută pe cheltuiala unei bresle (?) a măcelarilor, în timpul împăratului *Justinian* (527-565). (Fig. 3, a, b).

c) *Etapa a treia* - 1960-1962. După poarta de SV, zidul se bifurcă și incinta capătă un aspect mai complex. Planul său înspre Sud-Vest, spre țărmul mării, se reconstituie

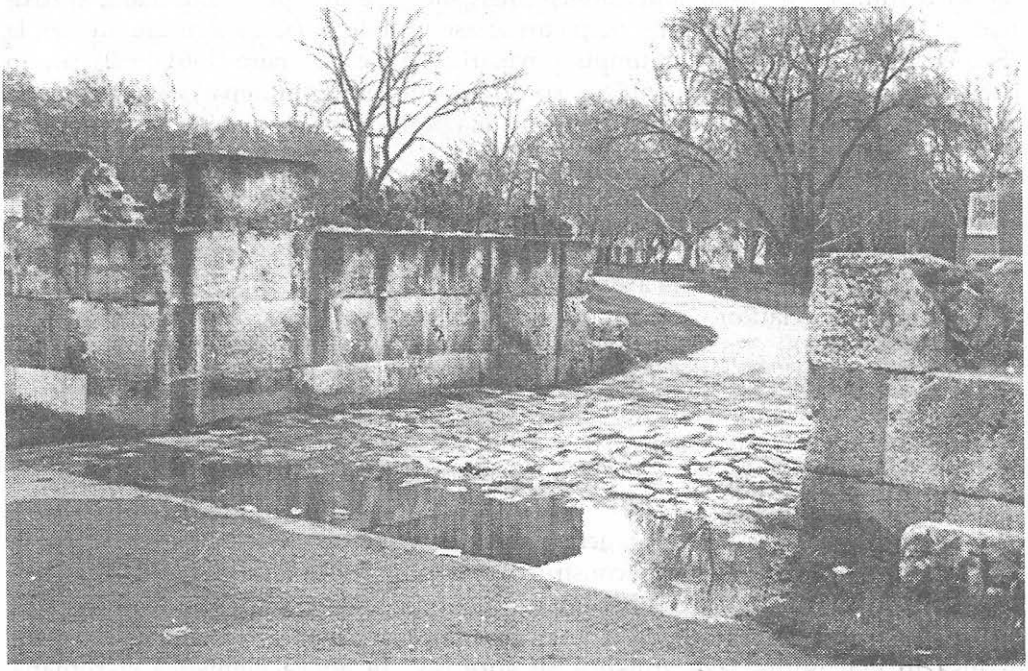

Fig. 2.

în funcție de indiciile pe care ni le furnizează unele porțiuni ale zidului, dezvelite ocazional și orientate cu totul altfel decât ne-am fi așteptat.

După poarta de SV, peste str. Mihai Viteazu, incinta intră în subsolurile caselor de pe Bd. Ferdinand. Reconstituim în această parte un prim segment de curtină care pornește din turnul de V al porții, pe o direcție SV[8].

Este orientarea care se naște chiar din spatele turnului de apărare al porții de Vest. Un sondaj executat în 1958[9] - exact pe traiectul acestei curtine, între actuala stradă

6. V. Canarache, *Tomis*, București, 1961, p. 16-17, afirma că s-au descoperit în emplecton "în trei puncte diferite din substrucție, monede de la Lucius Domitius Aurelianus și Marcus Claudius". În realitate este vorba numai de două, cele menționate. Dar nimic nu schimbă constatarea că zidul de incintă tomitan a fost construit în sec. III-VI, început sub Dioclețian (284-305) și Constantin cel Mare (306-337).

7. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 419-421, fig. 2.

8. N. Cheluță-Georgescu, în Pontica 10, 1977, p. 258-259 și planul.

9. Informația provine din manuscrisele lui A. Aricescu; sondajele au fost văzute de asemeni și de semnatarul acestor rânduri.

Traian și aproximativ Muzeul Marinei, arată în profil uriașul făgaș al zidului în discuție. Ajungea pe țărmul mării, în malul căreia apare și azi o mare aglomerare de pietre ciclopice, care pot fi ale zidului prevăzut aici cu o poartă. (Fig. 4).

Cealalaltă latură a unghiului care se năștea în apropierea porții de SV, lângă turn, a fost sesizată de-a lungul Bd. Ferdinand, mergând aproape paralel cu acesta, într-un sondaj executat în timpul săpăturilor din anii 1960-1962, în dreptul basilicii mici, lângă blocurile actuale E. 2 și E. 1. De aici incinta nouă continua spre VSV, ca la un moment dat să se frângă și aceasta; noul segment mergând spre sud, pe țărmul mării, aproximativ către aceeași îngrămădire de pietre uriașe vizibile în faleza țărmului de azi, la "Serpentină"[10]. Adăugăm că în timpul cercetărilor la basilica mare (1961-1962) cam în dreptul intrării principale în edificiu, spre V, la circa 30-35 m depărtare, în fundația blocului de locuințe C. 1, a fost dezvelită o nouă porțiune de curtină din acest segment al zidului realizat mai târziu[11].

Avem deci o primă fază a zidului de incintă marcată de aglomerarea de blocuri de parament descoperită în 1976 și de sondajul din 1958, legată organic de zidul frânt dintre cele două porți (de NE și de SV), desigur, cea construită într sfârșitul sec. III și începutul sec. IV p. H. Aceasta a suferit refaceri, una dintre ele fiind dată de inscripția de la "turnul măcelarilor", din timpul lui *Justinian* sau, poate chiar din timpul lui Anastasius (492-518).

A doua fază o reprezintă latura de VSV (paralelă cu Bd. Ferdinand), dezvelită în dreptul basilicii mici, și segmentul - care pare că forma un unghi aproape drept cu precedentul - ce se îndrepta spre S, pe sub blocul C. 1, "la Serpentină", în malul portului, la aglomerarea de pietre mari despre care credem că aparțineau unei porți mari. (Fig. 5).

După mortar, felul cum este lucrat zidul și mai ales ținând seama de contextul în care s-au degajat aceste elemente constructive, datăm această fază în sec. V-VI p. H.

Cele două laturi mici ce porneau din poarta de SV, și se deschideau către V, închideau o nouă suprafață, de incintă, mai mică. Aceasta se adăuga celei vechi, extinsă în mai multe faze, dinspre SE spre NV, în epoca elenistică și romană târzie.

Este zona în care, pe terasamentul fostelor linii ferate care mergeau spre gara veche a Constanței (construită în 1860), s-au practicat după mai bine de un veac, ample săpături arheologice, de natură să elibereze terenul de "sarcină" arheologică în vederea fondării de imobile moderne. În afara cunoscutului "tezaur de monumente sculpturale" descoperit în partea intramurană a cetății, din sec. IV p. H[12], se impun atenției cercetările din mica incintă adăugată în sec. V-VI p. H. Notăm, de asemenea, cele zece cuptoare de ars cărămizi, din dreptul blocurilor E. 3 - D, de-a lungul Bd. Ferdinand și

10. V. Pârvan, *op. cit.* pl. VI/2. În prezent aglomerarea de pietre este mult diminuată.

11. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din sectorul de vest al cetății Tomis,* Constanța, 1965, p. 82, pl. I.

12. V, Canarache, A, Aricescu, V. Barbu, A. Rădulescu, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis,* București, 1963, p. 5-123; idem, în Acta Antiqua Philipoppolitana. Studia Archaeologica, Sofia, 1963, p. 133-152; G. Bordenache, St. Cls., 6, 1964, p. 155-164; eadem , Eirene, 4, 1965, p. 67-69; eadem, St. Cls., 12, 1970, p. 135-138; R. Vulpe, în *DID,* II, 1968, p. 352-353; A. Rădulescu, *Kunst - und Architekturwerkw in der Dobrogea zur Zeit der Römer,* în Studia Gotica. Antikvariska serien, 25, Stocholm, 1972, p. 216-233; A. Rădulescu, I. Bitoleanu, *Istoria românilor dintre Dunăre și Mare.* Dobrogea, București, 1980, p. 117-118; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine,* București, 1991, p. 126.

apoi cele două mari basilici, A și B[13].

Încă din 1977, s-a avansat ipoteza existenței acestei incinte adăugate, târzii, fără o suficientă argumentație cu documente arheologice, aproape inexistente pe vremea aceea.[14] Credem că ipoteza se confirmă, tocmai în baza identificării celei de-a doua variante a zidului de incintă spre SV, cu cele câteva fragmente de zid amintite[15].

"Existența unui Episcopium la Tomis[16]- scria cel care a avansat ipoteza noii incinte[17] - nu este de natură să ne surprindă ... Apropierea limitei de sud a necropolei din sec. VI p. H., de zidul de incintă romano-bizantin, care înconjura *episcopium*-ul din zona de vest a cetății, ne îndeamnă să atribuim uneia din basilicile acestui complex

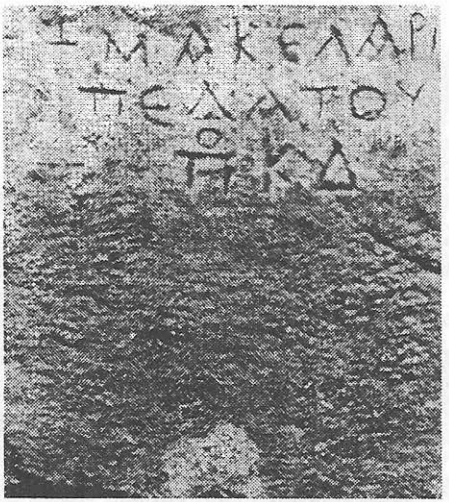

Fig. 3.a.

Fig. 3.b.

funcția de basilică cimitierială. Basilica mică, situată foarte aproape de zidul de incintă, pare să fi avut aceste atribuții în cadrul *episcopium*-ului tomitan".

Dacă prima parte a deducției că în acestă zonă zidul de incintă din sec. VI s-a construit pentru apărarea centrului eclesiastic al Tomisului - mai întâi *episcopie* și apoi *mitropolie*[18]- cea de-a doua constatare - ipotetică ce-i drept - potrivit căreia basilica

13. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine ..., passim*; G. Bordenache în *Fasti Archeologice*, 16, Roma, 1964, nr. 3683 și planul C; I. Barnea, Octavian Iliescu, Corina Nicolescu, *Cultura bizantină în România*, București, 1971, p. 98; I. Barnea, *Les monuments paléochretiennes de Roumanie*, Città del Vaticano, Roma, 1977, p. 123-128; Epifanie Norocel, *Basilicile din Tomis*, în *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 84-89; A. Rădulescu, *Basilici și monumente creștine în contextul etnogenezei românești din sec. III-VII, în Dobrogea*, în *Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, p. 20-23.

14. N. Cheluță-Georgescu, *loc. cit.*

15. Vezi nota 9.

16. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine* ... p. 82.

17. N. Cheluță-Georgescu, *op. cit.* p. 259.

18. A. Rădulescu, articol în manuscris pregătit pentru volumul *Modelul interetnic dobrogean*, în curs de apariție. Autorul face un scurt raport-documentar asupra unor monumente creștine din Dobrogea, în care dezvoltă ideea transformării vechii episcopii tomitane din sec. III p. H. și începutul sec. IV p. H., în mitropolie. Evenimentul poate să fi avut loc chiar înainte de 519, când Paternus se iscălea în actele Sinodului de la Constantinopol: *episcopus provinciae Scythiae Metropolitanus.*

mică ar fi fost cimitierială, este nefondată. În zona extramurană imediată se întind într-adevăr necropolele Tomisului cu apariții spectaculoase de morminte, ale căror limite în teren, chiar și relativ, au fost fixate - totul în funcție de folosirea lor în epocă[19]. Un fapt esențial care s-a pierdut din vedere, este acela că basilica mică este tot intramurană, situație în care se exclude caracterul său cimiterial. Ba mai mult, în aria basilicilor, unde s-a investigat mult, nu s-a descoperit nici un mormânt care să fi putut justifica un *terminus ante quem* al vreunei necrolpole care să fi înconjurat basilica.

Fig. 4.

Ambele edificii creștine constituiau un ansamblu care ar justifica existența unui *episcopium* și nu este exclus să mai fi funcționat și altele similare, de natură să dea consistență mai solidă presupunerii. Spațiul închis de incinta mică permitea încă numeroase alte construcții religioase.

d) *Etapa a patra* - 1915; 1959; 1961-1962. În raportul său din 1915, V. Pârvan scria: " ... spre E, în direcția dată de curtina descoperită la răsăritul turnului nostru - "turnul măcelarilor" - putem identifica drept resturi din zidul cetății puternicile substrucții masive de beton antic, pe care le putem încă vedea în pivnițele d-lor Postelnicu și Cânceff pe Str. Carol (Bd. Tomis), sub casa d-lui Col. dr. Zissu pe Str. Dragoș Vodă, colț cu Str. Mircea cel Mare și apoi peste drum, pe aceeași stradă în curtea proprietății Manoilidis, până în malul abrupt spre mare ..., unde fragmentele de zid se văd căzute

19. V. Canarache, *Tomis*, 1961, p. 1, cu primele delimitări ipotetice ale necropolelor; în anii care au urmat, știrile s-au înmulțit considerabil; vezi V. Barbu, St. Cls., 3, 1961, p. 203-225; idem, Pontica, 10, 1977, p. 203-214; V. Lungu, C. Chera, Pontica, 15, 1982, p. 175-200; iidem, Pontica, 16, 1983, p. 217-230; Pontica, 19, 1986, p. 89-114; M. Bucovală, C. Pașca, Pontica, 21, 1988-1989, p. 123-162.

bloc cu bloc în fundul prăpastiei"[20].

Observațiile în teren de după 1959, prilejuite de șanțuri de canalizare sau de alt interes edilitar, au făcut posibile constatări care confirmă tot ceea ce amintește citatul de mai sus, cu adăugarea unor detalii: dincolo de Bd. Tomis, spre răsărit, exista un alt turn, la circa 70 m de "turnul măcelarilor", cu latura frontală de 12 m (?). În continuare se ajunge la întretăierea str. Dragoș Vodă cu str. Mircea cel Bătrân, acolo unde și Vasile Pârvan cunoștea că există o poartă flancată de turnuri. Asupra acestui traiect și V. Canarache spunea: " ... la încrucișarea străzilor Dragoș Vodă cu Mircea cel Bătrân s-au relevat, prin sondaj, încă două turnuri circulare care constituiau poate apărarea altei porți"[21].

Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța a inițiat aici, în anii 1991-1992, săpături ample[22] .S-a scos la iveală, în întregime, ansamblul dat de turnurile de apărare ale unei porți mari. Primul turn, cel de vest, are dimensiunile: lungime 15 m; lărgime 11,50 m; grosimea zidului 3,80 m. Jos, o *crepida* de 0,50 m lățime. Spre calea de acces în interior, are un "tunel", cam la jumătatea înălțimii zidului, ceea ce a impus unele modificări în construcție, asupra cărora nu insistăm[23].

Deschiderea, între cele două turnuri, pentru accesul în cetate, este de 10,50 m; are un pavaj frumos din dale de piatră. Turnurile au avut părțile frontale semirotunde, din care abia au mai rămas 2-3 rânduri de asize, pe un strat de infrastructură, dat de blocuri brute, neecarisate. Există și aici o *crepida*[24].

Se pare că mai spre răsărit, a existat un șanț de apărare cu pod suspendat. Oricum, zidul mergea spre faleză - cum arăta și V. Pârvan - unde încă se mai vedeau până cu câțiva ani în urmă, în falia ruptă, fundațiile până la -1,70 m față de nivelul actual de călcare.

Racordul zidului de incintă (a curtinei) care vine dinspre "turnul măcelarilor", cu aceasta a treia poartă mare de la răsărit, este imposibil de stabilit exact, din moment ce construcția unui imobil modern, suprapune vestigiul antic. Se pare însă că zidul din spatele turnului (pe unde se afla și accesul în turn) nu dădea o linie dreaptă cu segmentul de curtină care venea dinspre sud-vest. Legat de această constatare, se formula într-un studiu recent: "Dar, oricum, traseul urmat de zid, a fost totdeauna acela stabilit de la început în a doua jumătate a sec. III p. H. El n-ar fi altfel decât acela impus de relief, fără îndoială în funcție de necropolele cetății din acel timp. Dimensiunile porții, poterna porții și podul suspendat al primelor faze de funcționare, permit să considerăm că aceste elemente indică aici intrarea principală în cetate"[25]. Realitățile consemnate ar veni să deslușească oarecum, constatarea lipsei de continuitate directă între poartă și curtină (la sud-vest) semnalată mai sus.

Aceasta ar fi, schematic redate, cele patru etape, cu tot atâtea părți constitutive - disparate - ale zidului de incintă tomitan, care s-au degajat pe întinderea a opt decenii

20. V. Pârvan, *Zidul* ... p. 417, pl. I.

21. Citatul este dat din manuscrisele lui V. Canarache. Dar care sondaj? Personal, nu știu să se fi executat vreo săpătură pe Dragoș Vodă în acel punct, în jurul anilor '60. Cf. A. Rădulescu, în *Études byzantines et post-byzantines,* II, 1991, p. 26.

22. Cei care au condus săpăturile sunt domnii Gh. Papuc și Traian Cliante, care mi-au furnizat datele publicate cu alt prilej și cărora le exprim aici, întrega mea gratitudine.

23. A. Rădulescu, *loc. cit.*

24. *Ibidem.*

25. *Ibidem.*

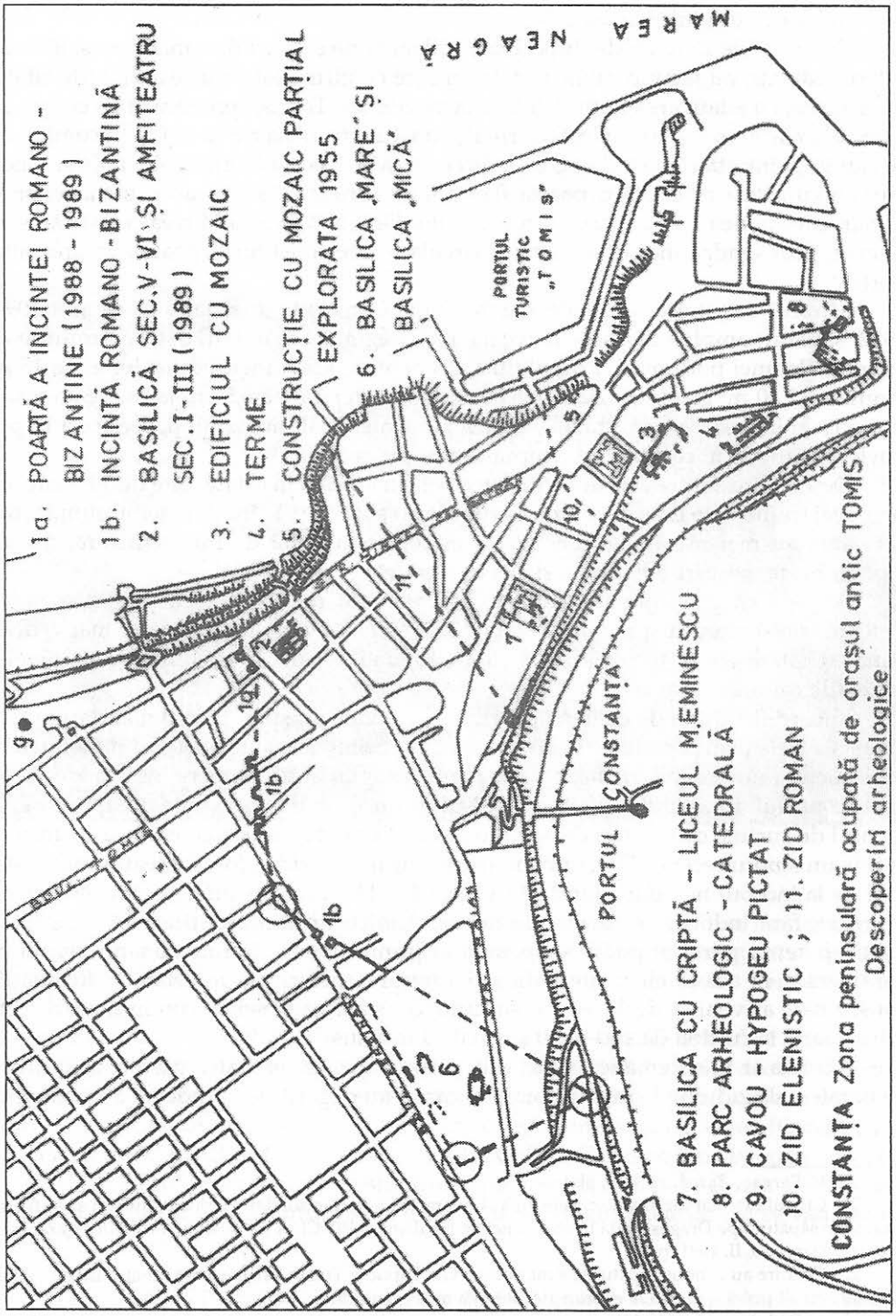
1a. POARTĂ A INCINTEI ROMANO - BIZANTINE (1988 - 1989)
1b. INCINTĂ ROMANO - BIZANTINĂ
2. BASILICĂ SEC.V-VI ȘI AMFITEATRU SEC. I-III (1989)
3. EDIFICIUL CU MOZAIC
4. TERME
5. CONSTRUCȚIE CU MOZAIC PARȚIAL EXPLORATĂ 1955
6. BASILICA „MARE" ȘI BASILICA „MICĂ"
7. BASILICA CU CRIPTĂ - LICEUL M.EMINESCU
8. PARC ARHEOLOGIC - CATEDRALĂ
9. CAVOU - HYPOGEU PICTAT
10. ZID ELENISTIC ; 11. ZID ROMAN
CONSTANȚA Zona peninsulară ocupată de orașul antic TOMIS
Descoperiri arheologice
MAREA NEAGRĂ
PORTUL TURISTIC „TOMIS"
PORTUL CONSTANȚA

Fig. 5.

de cercetări; prima și cea de-a doua se plasează la distanțe de timp foarte mari, prilejuite de cele două conflagrații mondiale.

Oricum, toate patru, permit o reconstituire de ansamblu, de natură să redea sistemul de apărare tomitan, în această parte de cetate, pe un traiect care unește cele două maluri ale peninsulei, spre partea sa continentală, de la SV la NE - desigur, pentru incinta de la sfârșitul sec. III p. H. și până la începutul sec. VII p. H.

Cunoaștem însă că la Tomis, în epoca grecească, apoi elenistică, ca și în primele trei veacuri de stăpânire romană, au mai existat cel puțin două incinte cu ziduri ridicate spre partea continentală, în zona în care peninsula tomitană este mai mult îngustă. Exista oare un prim zid, din perioada inițială de existență a cetății grecești, apropiat ca dată de momentul fondării sale? Nu se poate da nici un răspuns. Zidul de epocă elenistică, îl bănuim de asemenea, că trecea de la NE spre SV (unind falezele promontoriului), spre latura septentrională și meridională a actualei *Piețe Ovidiu*. Va fi fost desigur, cel elenistic, a cărui existență o deducem dintr-un important document epigrafic din sec. I a. H.[26], și cu deosebire din opera lui Ovidiu[27].

Cealaltă incintă, prima construită după instituirea dominației romane, ne este sugerată de câteva descoperiri ocazionale: o porțiune de zid cu parament realizat în blocuri masive frumos ecuarisate, a putut fi văzut în anii '80 când se săpa groapa de fundamentație a actualului *Hotel al Tineretului* de pe str. Tomis; și cele câteva blocuri asemănătoare precedentelor, aflate într-un șanț de canalizare, la circa 5 m adâncime, pe str. Traian, la nord-est de Cercul Militar, pe colț, în dreptul restaurantului "Pescarul". Mai adăugăm "Turnul" de pe faleză, din spatele clădirilor Cercului Militar și a Tribunalului, la începutul "Aleei V. Canarache", pe malul înalt al portului. Vine în linie continua cu segmentele de zid amintite mai înainte[28].

Întrebarea pe care și-o pune V. Pârvan și o repetăm acum aici, ar fi: "A avut Tomis ziduri de jur împrejur, precum avea de la Themistocle înainte peninsula Peiraieus, așa de asemănătoare cu peninsula tomitană, adică, era apărată colonia noastră pontică și dinspre mare, sau cumva, întocmai ca la Olbia, înainte de Protogenes, partea dinspre porturi era toată fără zid, închizându-se cu o centură puternică numai istmul larg dinspre continent?"[29].

Nici astăzi nu putem deslușI aceste aspecte ale structurii interesantului sistem defensiv al Tomisului, asupra cărora s-a oprit și marele arheolog român acum 80 de ani și alții după el[30]. Nicăieri nu găsim decât vagi indicii că ar fi existat o incintă perimetrală care să fi respectat conturul promontoriului ce intra puternic în mare, ca o săgeată, spre SE, acoperind adăpostul portuar în golful unde avea să funcționeze portul aproape două milenii și jumătate. Aceste "vagi indicii" ne sunt date de turnul din capătul de NV al Aleei V. Canarache și un alt *turn* (?), despre a cărui existență aflăm că s-a identificat cândva în fața Muzeului "Ion Jalea", la capătul dinspre mare al străzii Arhiepiscopiei, dominând de acolo portul.

Celor două "turnuri" li se interpun Edificiul roman cu mozaic, thermele și alte ele-

26. I. Stoian, *Tomitana*, București, 1962, p. 82 și urm.

27. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 428-431; A. Aricescu, Pontica, 2, 1972, p. 439-446; Idem, *Le mur d'enceinte de Tomi à l'époque d'Ovide*, în *Acta Conventus omnium gentium Ovidianis studiis fovendis*, Buc., 1976, p. 85-90.

28. Cercetări a făcut Gh. Poenaru-Bordea prin anii '60.

29. V. Pârvan, *loc. cit.*; A. Aricescu, *loc. cit.*

30. *Ibidem*.

mente constructive de pe malul din nordul golfului portuar. Să fi existat înainte de construcția mozaicului un zid de legătură între ele și să fi fost demolat tocmai pentru construcția acestuia? Sau se vădește și aici situația de la Olbia?

Mai știm încă un fapt cert: malurile promontoriului tomitan au suferit în decursul secolelor alunecări masive de teren, fie din pricina valurilor marine - adesea, iarna cu înălțimi impresionante - fie din cauza repetatelor mișcări seismice[31]. Din cauza acestora să fi dispărut orice urmă a vreunei incinte perimetrale? Sau, falezele înalte ale promontoriului erau suficiente pentru a opune un perfect obstacol în calea atacatorilor dinspre mare?

Se impun câteva încheieri:

- Ultima incintă tomitană, datând din sec. III-VII p. H., cu o succintă prezentare morfologică și topografică redată aici, închidea cea mai mare suprafață tomitană din ultima parte a existenței sale romano-bizantine.

- În zona sa intramurană, imediat adiacentă zidului la SV de "Turnul măcelarilor", s-au făcut nenumărate săpături între anii 1958-1959 și mai apoi între anii 1967-1968; toate au arătat un fapt bizar: zona a fost slab locuită; construcțiile erau aproape inexistente, cu excepția suprafețelor ocupate altădată de terasamentul căilor ferate, în care s-a săpat, și s-au găsit numeroase edificii, cele mai relevante fiind basilicile din incinta mică - care formau un *episcopium*.

- Este evidentă legătura organică a golfului portuar cu vatra urbană care începe de la țărmul acestuia și care relevă creșteri în etape succesive de la SE căre V, ajungând într-un răstimp de peste 13 veacuri să acopere întregul port de atunci. Spre SV, uriașul arc al promontoriului, în adăpostul în care au acostat primii corăbieri greci, se dezvoltă întregul port, a cărui evoluție se poate urmări până în zilele noastre. El a fost apărat spre partea continentală de incinte succesive, care închideau suprafețe mărite gradual din epoca greacă până în cea romano-bizantină, și în epocile ulterioare. Ultima, cea mai mare, al cărui traiect l-am urmărit într-o reconstituire globală, ar fi putut fi una de siguranță, după modelul marii incinte de la Histria - deși în cetatea de pe malul lacului Sinoe suprafețele urbane s-au micșorat cu trecerea timpului, pe când la Tomis fenomenul este exact invers[32].

- Consemnăm intensitatea locuirii pe suprafața de sud-est a cetății târzii, de-a lungul țărmului;ui care acoperă golful tomitan spre VNE, mai ales în mica incintă adaugată în sec. V-VI, la vest; în spatele porților de SV și NE, avem imaginea inexistenței unei viețuiri dense, ceea ce ar sugera că zidul ultim de centură, nu se lega direct de oraș.

- Marea, falezele abrupte și înalte ale promontoriului, la fel ca și zidurile masive ridicate spre partea continentală a Tomisului, i-au asigurat o existență îndelungată și,

31. În timpul cercetărilor de la Edificiul cu mozaic, s-au putut observa numeroase alunecări de teren care au antrenat și părți masive din construcție, cu suprafața mozaicată, ceea ce a dus și la încheierea că distrugerea marelui monument s-a datorat în special acestor mișcări și prăbușiri de pământ. Mai adăugăm știrea că încă acum 60-70 de ani, alunecările de teren din partea de nord-est a promontoriului au dus la dispariția mai multor străzi, între care și str. Cărămidari. De altfel, în această parte a orășului se pot vedea și astăzi, spre plajă, efectele acestor cutremure și alunecări, în pământul răscolit dintre faleză și nisipul plajei.

32. Gr. Florescu, *Incinta cea mare a cetății, în Histria*, I, 1954, p. 66-95, pl. II-XI, fig. 1-22; Maria Coja, Dacia, NS, 14, 1970, p. 99 și urm; Al. Simion Ștefan, RMM, 43, 1974, 2, p. 39-51; 44, 1975, 2, p. 51-53; M. Mărgineanu-Cârstoiu, *Les planes des villes romaines en Mésie Inférieure, în Bauplanung und Bautheorie der Antike. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung*, 4, passim; C. Domăneanțu, A. Sion, SCIVA, 33, 1982, 4, p. 377-394.

dacă dovezile arheologice, epigrafice și literare s-ar studia mai intens, am conchide - se pare - că orașul a viețuit neîntrerupt chiar și după groaznicele distrugeri provocate de invaziile de la sfârșitul sec. VI și începutul sec. VII p. H. și mult târziu după aceea.

LA MURAILLE DE DÉFENCE DE L'ÉPOQUE TARDIVE À TOMI, EN SA RECONSTITUTION ACTUELLE

L'auteur reprend la discussion concernant la muraille d'enceinte de Tomi de la période romano-byzantine. On y a distingué, dans le temps ainsi que dans l'espace, 4 étapes:

a) l'étape Pârvan (1915); la Tour des Bouchers;

b) l'étape des recherches 1958-1959; la Porte sud-ouest;

c) recherches 1960 -1962; les enceintes sud-ouest et sud;

d) recherches 1915; 1959; 1961-1962; l'étude de la courtine vers l'est; les recherches des années 1991-1992 confirment ici l'existence d'une troisième porte, encadrée par deux tours semi-circulaires.

Les 4 étapes permettent la reconstitution du système de défense de Tomi, entre la fin du IIIe s. et le début du VIIe, s. ap. J.-C.

Le tracé réunit les deux extrémités de la péninsule (du sud-ouest et du nord-est) vers sa partie continentale.

L'enceinte est rapportée aux complexes archéologiques contemporains (édifices du type basilique, nécropoles, ateliers, etc.) et aux systèmes possibles de défense des périodes antérieures dans l'existence de la cité.

Certains aspects de la structure du système défensif de Tomi restent encore inconnus.

Mais on a apprécié comme certitudes les constatations suivantes:

- l'enceinte des IIIe - VIIe siècles ap. J.-C renferme la plus grande aire habitable dans l'existence de la cité;

- la zone intra-muros, immédiatement adjacente au mur sud-ouest de la "Tour des Bouchers" s'avèrs faiblement peuplée;

- la relation étroite est évidente entre le golfe portuaire et l'établissement urbain; les enceintes successives allaient renfermer des surfaces graduellement agrandies à partir de l'époque grecque jusqu'à l'époque romano-byzantine;

- on constate l'habitat intense au sud-est de la cité tardive.

La raréfaction des découvertes faites derrière les portes sud-ouest et nord-est pourrait suggérer que cette dernière enceinte n'était pas liée directement à la ville;

La sûreté des murs et la configuration du terrain auraient pu permettre la continuation de l'existence dans cet espace même après les destructions de la fin du VIe s. et du début du VIIe s. ap. J.-C.

ACCESORII VESTIMENTARE, DE TOALETĂ ŞI PODOABE DESCOPERITE ÎN SECTORUL ESTIC AL CETĂŢII CAPIDAVA

ZIZI COVACEF

Cercetările întreprinse în sectorul estic al cetății Capidava au adus la lumină un impresionant complex romano-bizantin, constituit din zece edificii (C.1 - C.10), o piațetă pavată cu piatră și prevăzută, probabil, cu portice, cinci căi de acces (S.1 - S.5) și sistem de canalizare. Cele mai vechi construcții aparțin secolului IV p.Ch. (C.1, C.2-C.4, C.6, C.7). Cu refaceri și reîmpărțiri ale spațiilor, precum și prin adăugarea unor construcții din chirpici, complexul a durat până în a doua jumătate a secolului VI - începutul secolului VII[1]. (pl. I)

Dintre obiectele rezultate în urma săpăturilor arheologice, foarte variate atât din punct de vedere al funcționalității, cât și în privința materialelor din care au fost realizate, ne-am oprit asupra câtorva serii, trecute în rapoartele de săpătură în categoria "obiecte mărunte" și expediate printr-o simplă citare a lor. Acestea sunt accesorii vestimentare (fibule, catarame, capete de centură, plăci de centură, aplice, nasturi), podoabe (mărgele, medalioane, pandantive, brățări, inele) sau tipare pentru prelucrarea acestora și accesorii de toaletă (pieptene, oglindă, pensetă).

Multe dintre aceste "obiecte mărunte" s-au păstrat fragmentar, motiv pentru care nu li se poate reconstitui întotdeauna forma inițială; cu toate acestea nu pot fi omise din prezentare, cel puțin de dragul statisticii. Identificarea unora dintre piese nu s-a putut face decât pe baza analogiilor cu obiecte similare provenite din spații foarte închise, respectiv din inventarele mormintelor.

***

I. ACCESORII VESTIMENTARE

I.1. FIBULE

I.1.1. Fibulă (?) din bronz, fragmentară. Se păstrează o placă de formă ovală care

1. Cf. rapoartelor de cercetare: Z. Covacef, Materiale, 13, Oradea, 1979, p.175-179; eadem, Pontica, 13, 1981, p.256-266; eadem, Materiale XV-Brașov-1981, București, 1983, p. 361-366; eadem, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 187-196; Radu Florescu, Zaharia Covacef, în Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 197-247; Zizi Covacef, Cronica cercetărilor arheologice, campania 1994, Cluj-Napoca, 1995, p. 17; Eadem, Cronica cercetărilor arheologice, campania 1995, Brăila, 1996, p. 21-22.

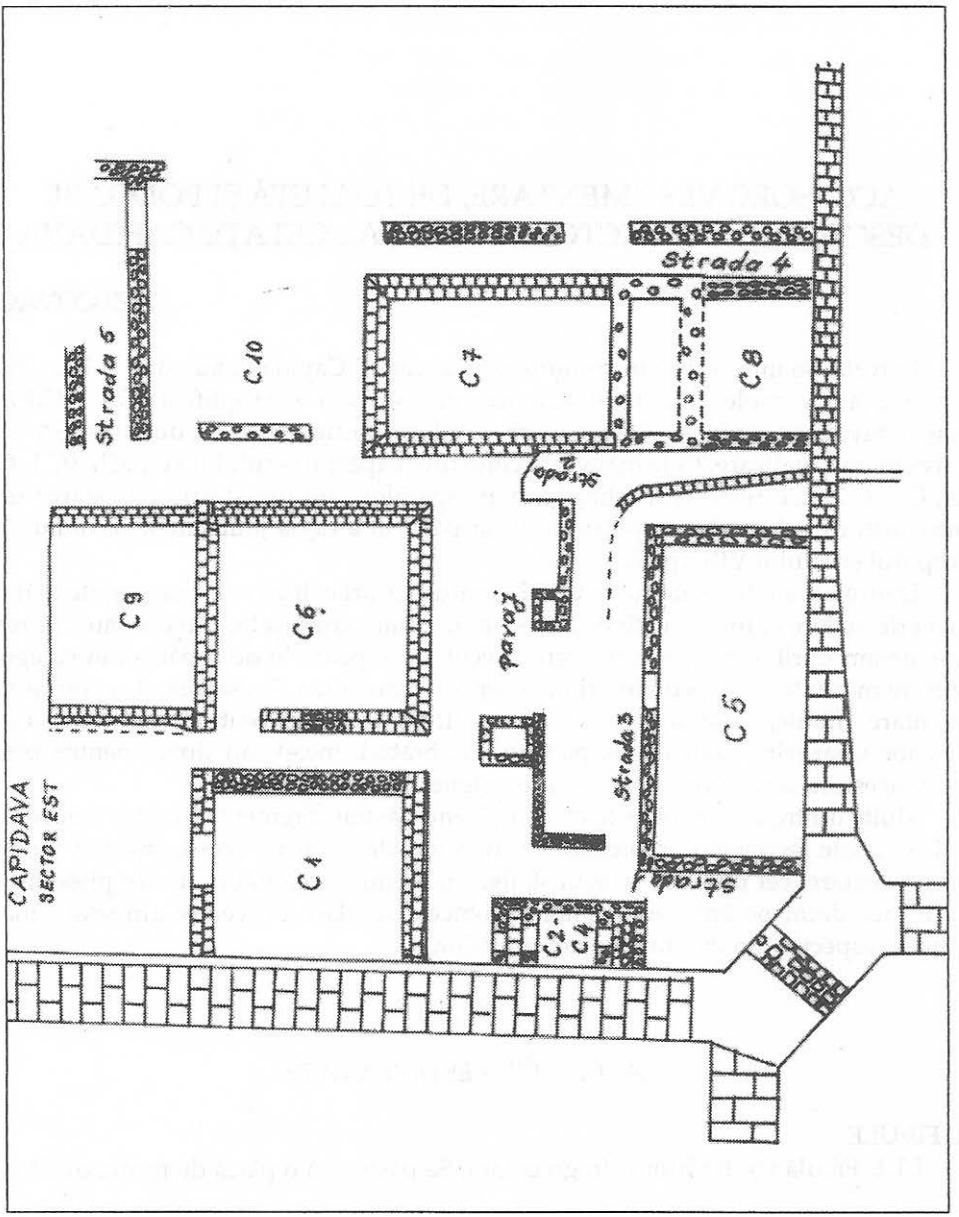
Strada 6
C 10
C 7
C 8
Strada 4
Strada 2
C 9
C 6
parcaj
C 5
Strada 3
CAPIDAVA
SECTOR EST
C 1
C 2
C 4
Strada 1

Planșa I.

se prelungește cu o limbă dreptunghiulară, prevăzută cu un orificiu; la partea opusă a rămas capătul unei verigi, sudată pe dedesubt care, se pare, se prindea de pintenul piramidal din centru; în concavitatea de pe fața opusă se mai observă capătul verigii. Dimensiuni: lg.5,2 cm, lț. 3,6 cm, îț.pinten 1,5 cm. Nr. inv. 34322 (pl II,1; pl.VIII,1). Piesa a fost descoperită în caroul L.76, la adâncimea de 1,15m, în anul 1982. Aproximativ pe suprafața acestui carou s-a aflat o construcție medieval-timpurie, respectiv bordeiul 6, care a distrus și amestecat straturile pe care le-a nivelat. Oricum, la acest nivel s-au găsit monede emise în secolul IV (Constantin I, anii: 335-337, tip GLORIA EXERCITUS și Constantius II, anii 341-347, tip VOX XX MULT XXX). Datare: mijlocul secolului IV p.Ch.

Nu am găsit analogii.

I.1.2. Fibulă din fier, fragmentară; lipsă arcul și resortul. Corpul lat și foarte arcuit spre anoul resortului, se continuă cu piciorul, mai subțire, care se îndoaie formând lăcașul de siguranță al arcului. Din cauza oxidării nu se poate distinge vreun decor. Aparține tipului "mit umgheschlagenem Fuss"[2]. Dimensiuni : lg. 7,6 cm, picior 4 cm, lț. cap 1,5 cm. Nr. inv. 38724 (pl. II,2). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L.75), în anul 1992.

Datare: sec. IV p. Ch.

Analogii: Histria[3], Callatis[4], Beroe[5], Tropaeum Traiani[6], Independența[7], Botoșana-Suceava[8]. Tipul își găsește analogii și la Izvoare, Târgșor, Sântana de Mureș, Budești, Cerneahov etc.[9]

I.1.3. Fibulă din fier, fragmentară; lipsă acul și resortul. Se pare că aparține aceluiași tip ("mit umgeschlagenem Fuss") deosebindu-se prin arcuirea deosebită a corpului și aducera spre interior a piciorului. Dimensiuni: lg. 6,3 cm, lț. corp 1,7 cm, lț. cap 1,8 cm, lg. picior 2,5 cm, lg. păstrată a acului 0,5 cm. Nr. inv. 34323 (pl. II,3). A fost descoperită în canalul străzii 2, la adâncimea de 30 cm față de nivelul acesteia, în anul 1985.

Datare: sec. IV p. Ch.

Analogii: cf. I.1.2.

I.1.4. Fibulă din fier, fragmentară, asemănătoare cu precedenta, dar având corpul mult mai lat; lipsă resortul și acul. dimensiuni: lg.6,3 cm, lț. corp 1,8 cm., lț. cap. 1,6 cm, lg. picior 2,5 cm, lț. păstrată a acului 0,9 cm. Nr. inv. 36704 (pl. II.4; pl.VIII,3). A fost descoperită în canalul străzii 2 în anul 1988. Datare: sec. IV p. Ch.

Analogii: cf. I.1.2.

I.1.5. Fibulă din bronz, fragmentară; lipsă acul. A fost lucrată dintr-o tablă lată de

2. Dorin Popescu, Dacia, 9-10, 1941-1944, p. 509 și urm, în special nr. 103 și 113, fig. 10/103,113.

3. H. Nubar, SCIV, 22, 1971, 2, p.204-205, fig. 5/5-7, datate de autor la începutul secolului IV.

4. C. Preda, *Callatis. Necropola romano-bizantină*, București, 1986, pl. XIV, pl.XXXIII/3. Fibulele au fost găsite în M.92, M.98 și M.301, cu monede emise la sfârșitul secolului III și primele decenii ale secolului IV, autorul datând exemplarele în prima jumătate a secolului IV p. Chr.

5. Un exemplar din argint, datat sec. III-IV, cf. A. Petre, Materiale, 8, p.572, fig.8/3.

6. Fibulă găsită pe N.V. , cf. Ioana Bogdan Cătănciu și Alexandru Barnea în *Tropaeum Traiani. I. Cetatea*, București, 1979, p. 189 și p. 214, fig. 165/10.2.

7. Bucur Mitrea, Constanin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea în Muntenia*, București, 1966, p.137 și fig. 132/1.

8. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI*, Iași, 1978, p. 21-22, fig. 11/6.

9. Bucur Mitrea, Constantin Preda, *op. cit.*, p.137.

0,7 - 0,9 cm. Are corpul arcuit şi bombat, iar piciorul mai lat şi plat. Capul era decorat cu doi butoni sferici, laterali, iar pe corp şi pe picior se disting, vag, două nervuri longitudinale. Se pare că era o fibulă cu balama.
Dimensiuni: lg. 4,6 cm, îţ.1,3 cm. Nr. inv. 34324 (pl. II,5; pl. VIII,2). A fost descoperită în colţul de nord-vest al edificiului C.5, lângă chiup, în anul 1985, la nivelul incendiului din sec. VI.
Datare: sec. VI p.Ch.

I.1.6. Fibulă (?) fragment, din bronz; picior, arcuit, oval în secţiune. Dimensiuni: lg. 4,5 cm, grosimea 0,7 x 0,5 cm. Nr. inv. 36712 (pl. VIII,5). A fost descoperită în canalul străzii 2, în anul 1989.
Datare: sec. IV-V p.Ch.

I.1.7. Fibulă (?) fragment, din bronz; picior, arcuit, oval în secţiune. Dimensiuni: lg. 4,9 cm, grosime 0,9 x 0,7 cm. Nr. inv. 39344 (pl.VIII,4). A fost descoperită în canalul străzii 2 (caroul J. 73), în anul 1990.
Datare: sec. IV - V p. Ch.

I.1.8. Fibulă din bronz, fragment; s-a descoperit parte din corp şi unul din braţe, care se termină cu buton sferic. Dimensiuni: lg. 2 cm, lţ. 2,2 cm. Nr. inv. 37928 (pl. II,7; pl. IX,1). a fost descoperită pe pavajul piaţetei (caroul L.74) în anul 1990.
Datare: sec. IV - V p. Ch.
Analogii: Histria[10], Callatis[11], Beroe[12], Sacidava[12bis], Ibida[13], Teliţa[14] - piese datate începând cu secolul IV p.Ch.[15]

I.1.9. Fibulă fragmentară din bronz, turnată. Dimensiuni: lg. 4 cm., îţ. 1,6 cm. Nr. inv. 39325 (pl. II8; pl.IX,6) a fost descoperită pe pavajul piaţetei (caroul L.75), în anul 1992. Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Dinogeţia[16], Tropaeum Traiani[17], Ibida[18], Sucidava[19], Bacău-Curtea Domnească[20].

I.1.10. Fibulă (?) din bronz, fragment. Se păstrează capul, în formă de semilună; dedesubt este montat lăcaşul pentru balama. Dimensiuni: lg. 2cm, lţ.3,3 cm, grosime maximă 1,2cm. Nr. inv. 32919 (pl. II,6; pl.IX,4). A fost descoperită în caroul L.76, în

10. H. Nubar, *op. cit.*, p. 204-205 şi fig. 5/8,9 - fibule din inventarul mormintelor de secol IV, respectiv M.6 şi M12.

11. C. Preda, *op. cit.*, p.35 şi p1 XIV (M.354, M355, M11 şi pas. 1,2,3,4), p.1XXXII (M.41), p. XXXV (M361, M.363), p. XXXVI (M.365.1, M367.2) fibule datate în secolul IV p. Chr.

12. A. Petre, *op. cit.*, p.570, fig. 13b/2 şi p. 575, fig.11b/1 - fibule din inventarul mormintelor aparţinând secolului IV p. Chr.

12.bis C. Scorpan, Pontica, 11, 1978 p. 168-169, nr.44, p1.IX/44, XVIII/44; nr. 45, p1.IX/45, XVIII/45.

13. Andrei Opaiţ, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 43-44, fig. 17/31 (mijlocul sec. IV), 32 (sec. IV), 33 (cca 360-380).

14. V.H. Baumann, Peuce, 9, 1984, p.57, b şi p. 467, p1. X/2 ; idem, *Aşezări rurale antice în zona gurilor Dunării. Contribuţii arhelogice la cunoaşterea habitatului rural (sec. I - IV p. Chr.)*, Bibl. Istro-Pontică, Seria Arheologie, 1, Tulcea, 1995, p.331.

15. Cf. D. Popescu, Dacia, 5-6, p. 125-129, grupa XIII; E. Kellers, *Die spätrömischen Grabfunde in Südbayern*, München, 1971, p. 37-41, fig. 11-12.

16. I. Barnea, Bucur Mitrea, Materiale, 5, 1959, p.479, fig. 10/7; Gh. Ştefan, Materiale, 7, 1961, p.59, fig.4/5.

17. Ioana Bogdan Cătănciu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, p. 189, 191-192, fig. 165/10.20; fig. 168/10.2; fig.171/10.2; fig. 174/10.3,10.4.

18. A Opaiţ, *op. cit.*, p.44, fig 19/34.

19. D. Tudor, Dacia, 11-12, 1945-1947, p. 196-197, fig. 41/13;15.

20. Dan. Gh. Teodoru, *op. cit.*, p.21 şi fig. 11/2.

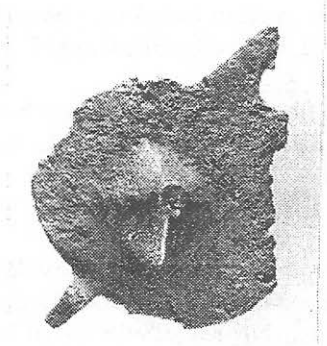

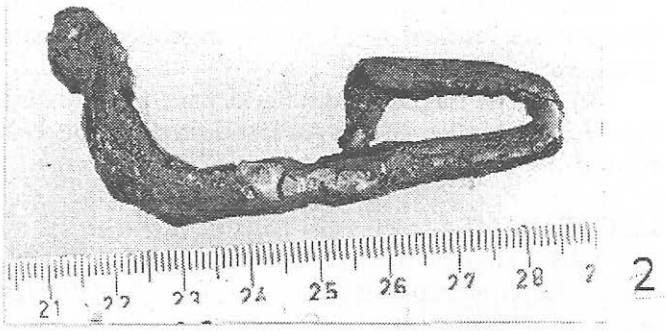
2

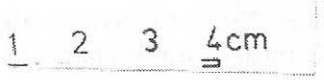
1 2 3 4cm
1

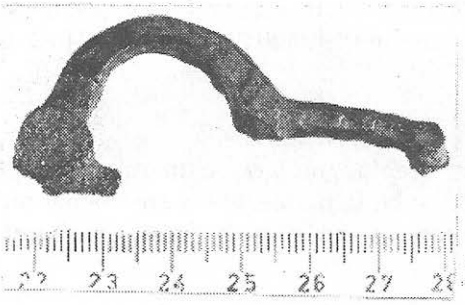
3

4

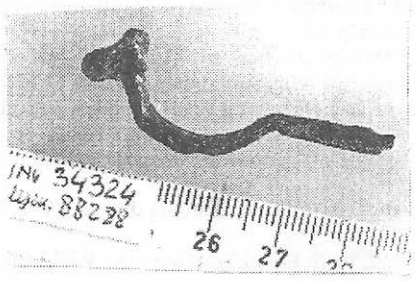
INV 34324
Lapidar. 88228
5

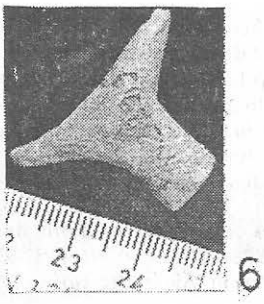
6

1 2 3
INV. 37938
7

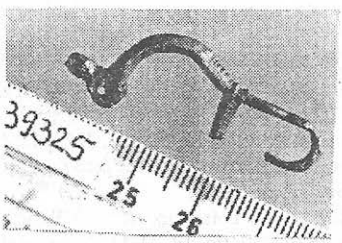
39325
8

Planşa II.

campania din anul 1983, cu materiale din secolele V-VI p. Ch.
Nu am găsit analogii.

I.1.11. Două fragmente deformate dintr-o fibulă de fier, a cărei formă nu poate fi reconstituită. Nr. inv. 39015. Au fost descoperite pe strada 2, între edificiile C.6 și C.7, în campania din anul 1993.

I.1.12. Trei fragmente din fier ce par a proveni dintr-o fibulă. Dimensiuni: lg.3,3 + 3,3 + 1,5 cm. Nr. inv. 39006. Au fost descoperite pe strada 2, între edificiile C.6 și C.10, în anul 1993.

I.2. CATARAME

I.2.1. Cataramă din fier, fără armătură, doar inelul și spinul. Este de formă ovală, neregulată, cu șa în partea de sus, pe care cade spinul. Din cauza oxidării acesta a făcut, acum, corp comun cu veriga. Dimensiuni: lg. 4,6 cm, lț. 3,2, Nr. inv. 28919 (pl.III.1; pl.IX,5. A fost descoperită în campania din 1980, în caroul L.76, cu fibula I.1.1., pe un nivel cu monede din sec. IV p.Ch.
Analogii: Tomis[21], Callatis[22], Histria[23], Beroe[24], Tropaeum Traiani[25], Sacidava[26], Ibidia[26bis], dar și în necropolele de tip Sântana de Mureș – Cerneahov din Muntenia[27].
I.2.2. Cataramă din bronz, turnată, de tipul "Sucidava"; lipsă spinul. Scutul este decorat, prin ajurare, cu o cruce. Dimensiuni: lg. 3,7 cm, lț 2,5 cm; crucea = 1,2 x 0,8 cm. Nr. inv. 34325. (pl. III,2; pl. IX,3). A fost descoperită în șanțul străzii 2, în caroul K74-73, în campania din anul 1985.
Datare: sec. V - VI p. Ch.
Analogii: Tomis[28], Tropaeum Traiani[29], Beroe[30], Ibidia[31], Sucidava[32].
I.2.3. Catarmă din bronz, turnată, de formă dreptunghiulară, cu un capăt rotunjit. Lipsește scutul și spinul, care se prindea pe dedesubt. În partea de sus are trei nervuri orizontale; aproape toată suprafața este ajurată cu un scut în formă de inimă.

---

21. Virgil Lungu, C. Chera, Pontica, 18,1985, p. 226, pl.V/39, cataramă care făcea parte din inventarul unui mormânt în plăci, a fost datată pe baza analogiilor în secolul IV p. Chr.

22. C. Preda, *op. cit.*, p.42 (cataname din bronz), p. 42-43 (cataname din fier), pl. XVI/M.280, M286.1, M.219, M.304; pl.XXXII/M.16 și pl.LVI/M.48.1 și 2. Cele 11 exemplare din fier sunt datate de autor pe baza celorlalte obiecte de inventar în a doua jumătate a secolului IV și, probabil în secolul V, subliniind că nu sunt dovezi că ar ajunge și în secolul VI p. CHr.

23. H. Nubar, *op. cit.*, fig.6/10 - cataramă din M.10, în care s-a găsit o monedă din epoca constantiniană.

24. O cataramă masivă din bronz, datată prin două monede: una romană imperială din sec. IV-V, a doua de la Honorius (395-423), A. Petre, *op. cit.*, p. 577-579, fig.14b/1.

25. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.*, p.191, nr.10.4 și 10.5 - datate: sec. V-VI - (fig. 169, 171).

26. C. Scorpan, *op. cit.*, p.170, nr. 52, pl.X/52, XVIII/52; eventual și nr. 53, deformată și fără spin, pl/X/53; datate, probabil, în sec. IV-V.

26.bis. A. Opaiț, op. cit., p.46, fig. 19/40.

27. Bucur Mitrea, Constantin Preda, *op. cit.*, p.32, fig. 251/8; Gh. Diaconu, *Târgușor, Necropola din sec. II-IV*, București, 1965, p. 91, pl. CLII/3.

28. C. Chera - Mărgineanu, V. Lungu, Pontica, 16, 1983, p. 227, pl.2/19.

29. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.*, p.189, nr. 10.22, p. 192, fig. 174/10.7. - piese descoperite pe NVIB, corespunzător epocii Anastasius.

30. Exemplare din secolul VI p. Chr., cf. A. Petre, *op. cit.*, p. 579, fig. 15b/2 și, mai ales fig. 16b/1.

31. A. Opaiț, *op. cit.*, p. 46-47, fig. 18/43, 65; fig. 19/41-42, 44-46 - datate în secolul VI p. Chr.

32. D. Tudor, Dacia, 7-8, 1937-1940, p. 371-372, fig. 8/a-c; idem, Dacia, 11-12, 1945-1947, p. 196, fig. 41/23.

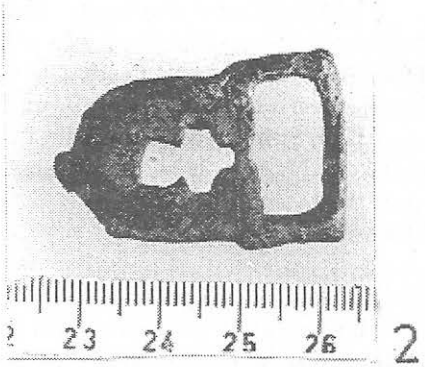

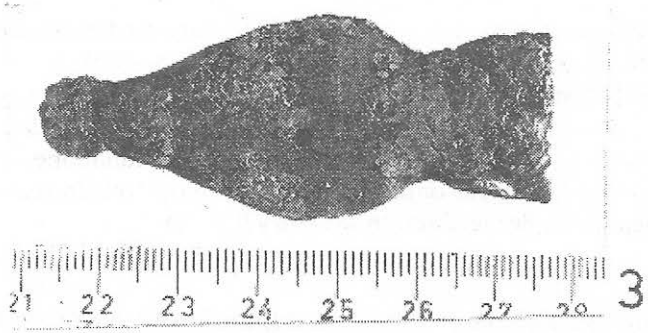

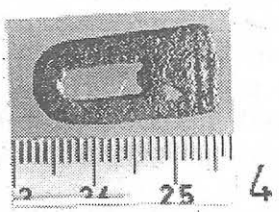

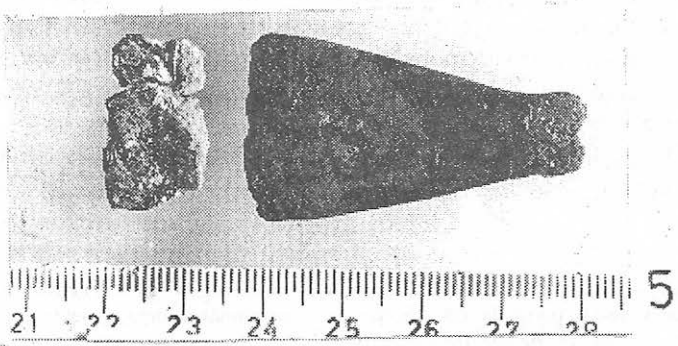

Planșa III.

Dimensiuni: lg. 2,3 cm, lț. 1,1cm. Nr. inv. 39327. (pl. III,4; IX,7). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L.75), în anul 1994.
Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Piese asemănătoare ca formă și dimensiuni, dar cu funcția de capăt de curea, s-au găsit în M.132 la Callatis[33] și la Beroe[34].

I.2.4. Cataramă din bronz, de formă pătrată, cu o latură îndoită spre dedesubt; în mijloc este decupată, pătrat. Nu are spin. Dimensiuni: 1,1 x 1,1 cm. Nr. inv. 39370 (pl. IX,2). A fost descoperită în edificiul C.10 (carourile N.73-0.73), în campania din anul 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

I.2.5. Spin de cataramă, din bronz, trapezoidal în secțiune. Dimensiuni: lg. 3 cm, lț. 0,4 cm. Nr. inv. 39342 (pl. IX,8). A fost descoperit în canalul străzii 2 (caroul L.74), în anul 1990.
Datare sec. VI p. Ch.

I.3. CAPETE DE CUREA

I.3.1. Capăt de curea din bronz, puternic corodat, în formă de amforă. Dimensiuni: lg. 6,4 cm, lț. 2,5 cm. Nr. inv. 39364 (pl. III,3). A fost descoperit pe strada 4 (carourile J-K.72), în exteriorul edificiului C.8, în campania din anul 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

I.3.2. Capăt de curea din bronz, fragmentar, puternic oxidat. Partea păstrată are formă trapezoidală. Dimensiuni: lg. 4,2 cm lț. 2,3 cm. Nr. inv. 39365 (pl. II,5). A fost descoperit împreună cu piesa anterioară.
Datare: sec. VI p. Ch.
Capete de curea, variate ca formă, s-au găsit în inventarele necropolei callatiene de secol IV[35], în cercetările de la Ibidia (două piese datate în secolul IV și o a treia în secolul VI)[36] și într-un mormânt bogat de la Beroe, datat în sec. VI-VII p. Ch.[37]

I.4. PLACĂ DE CENTURĂ

Placă din os de formă aproape pătrată, perforată la colțuri. De jur împrejurul laturilor, deasupra perforațiilor, este realizat un chenar format din câte trei linii incizate. Suprafața este decorată cu o cruce cu brațele egale, realizată din câte două linii incizate; capetele crucii, ca și centrul, sunt marcate printr-un punct înconjurat de două cercuri concentrice incizate. Dimensiuni: lg. 4,2 cm, lț. 3,8 cm. Nr. inv. 39354. (pl. IV,1). A fost descoperită în edificiul C.5 (caroul J. 74), la adâncimea de 1,50 m, deaspra chiupului spart, în anul 1990.
Datare: sec. IV-V p.Ch.
Analogii: Callatis[38].

33. C. Preda, *op. cit.*, pl. XXXI/M. 32.2 - cap de curea de argint (1,2 x 2,3 cm), găsită cu o monedă de aur de la Justinian emisă în perioada 538-545, ceea ce a determinat datarea piesei la mijlocul sec. VI p. Chr.
34. A. Petre, *op. cit.*, p. 582-583, fig. 20/16-20.
35. C. Preda, *op. cit.*, p.43-44, pl.XVI/M.10.1, M.10.2, M10.3; M.260; M.356; M.359; M324; pl. XXXIV/M./132.2 (sec. VI); M.137.3.
36. A. Opaiț, *op. cit.*, p. 47, nr.51, fig. 18/51 - datat cca 350-400, asemănătoare cu o piesă din Callatis (C. Preda, *op. cit.*, pl. XVI/M.359); nr.52, fig. 18/52 - datată în sec. IV și nr. 56, fig. 18/56 - datată în sec. VI. p. Chr.
37. Șase capete de curea cu decor perforat, dintre care cinci sunt identice și mai mici, cf. a. Petre, *op. cit.*, p.582-583, fig. 20/15-20.
38. C. Preda, *op. cit.*, p.63-64, p. 90, M.59.4, pl.LVIII/9 - 11.

I.5. MÂNERE

Adăugăm accesoriilor vestimentare un număr de cinci piese, prelucrate din os, de formă dreptunghiulară, care au fost utilizate ca mânere de pungă.

I.5.1. Plăcuță din os[39], de formă trapezoidală, foarte bine șlefuită, cu colțurile rotunjite; la capătul mai îngust apare o scobitură ce sugerează a fi existat o verigă orizontală pentru atârnare. Spre extremități sunt realizate două orificii: circular, spre, capătul îngust și oval la celălalt capăt. Între acestea, mai aproape de orificiul circular, este realizat un decor incizat constând dintr-un punct înconjurat de un cerc; jumătate din acest motiv apare și lângă orificiul circular. Dimensiuni: lg. 4cm, lț. 1,5 cm (capătul îngust) - 2,5 cm (capătul lat) diam. orificiului rotund 0,9 cm, orificiul oval 1,3 x 0,9 cm. Nr. inv. 28929. Piesa a fost descoperită pe strada 1 (aleea de acces spre turnul 6), lângă zidul de sud-est al edificiului C.5, în anul 1979.
Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Tropaeum Traiani, pe N.V (sec. V) și N.VI (sfârșitul sec. V - începutul sec. VI)[40]; Beroe – într-un mormânt datat în sec. IV-V p. Ch.[41] și într-un altul din sec. VI-VII p. Ch.[42]; Sacidava (datat în secolul VII)[43].

I.5.2. Plăcuță din os de formă oblongă, cu laturile rotunjite și mai lățite față de centru. Spre extremități sunt realizate două orificii circulare, între care se află un decor incizat constând din puncte înconjurate de cercuri dispuse astfel: lângă orificii punct înconjurat de câte două cercuri, iar în centru cinci punte înconjurate de câte un cerc, dispuse în cruce. Dimensiuni: lg. 6,8 cm, lț. 1,7 cm (la capete) - 1,5 cm (în centru) grosime 0,3 - 0,4 cm, diam. orificiilor 0,5 cm. Nr. inv. 37922 (pl. IV,3). Piesa a fost descoperită în canalul străzii 2 (caroul J.74), în campania din anul 1990.
Datare: sec. VI p. Ch.

I.5.3. Plăcuță din os de formă dreptunghiulară cu capetele rotunjite; unul foarte tocit pe dedesubt. Spre extremități sunt realizate două orificii circulare, spațiul dintre ele fiind ocupat de un decor format din trei cercuri incizate cu câte un punct în centru. Dimensiuni: lg. 5,7 cm, lț. 1,3 cm (la capete) - 1,1 cm (în centru), grosime 0,3 cm, diam. orificiilor 0,7 cm. Nr. inv. 38719 (pl. IV,2). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L. 75) în anul 1992.
Datare: sec. V p. Ch.

I.5.4. Plăcuță din os de formă dreptunghiulară, fragmentară; capătele erau drepte, dar lățite, la fel ca la precedentele. Spre extremități era realizat câte un orificiu; se pare că cel de la capătul rupt era treflat. Orificiul circular, păstrat, este înconjurat de un cerc incizat. Decorul dintre orificii constă din trei puncte înconjurate de un cerc, sau două (în centru). Albierea care se observă de la orificiul păstrat spre marginea plăcuței se datorează frecării îndelungate cu șiretul din piele care forma baierele pungii. Dimensiuni: lg. 6 cm, lț. 1,7 cm (la capete) - 1,1 cm (în centru). Nr. inv. 38720 (pl. IV,4). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L. 74) în campania din 1992.
Datare: sec. V. p. Ch.

Am optat pentru încadrarea cronologică în sec. V a celor două plăcuțe deoarece

39. Z. Covacef, Pontica, 13, 1981, p. 265-266, pl.VII/5.
40. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.*, p. 188, fig. 163/10.2; p. 191, fig.171/10.1.
41. A. Petre, *op. cit.*, p.577-579, fig. 14b/6.
42. Idem, p. 582-583, fig. 20/21.
43. C. Scorpan, *op. cit.*, p.175, nr. 77, pl.XIV/77, XX/77.

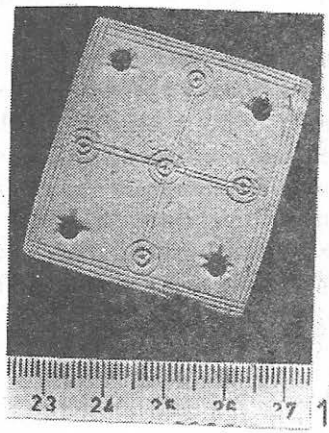

1

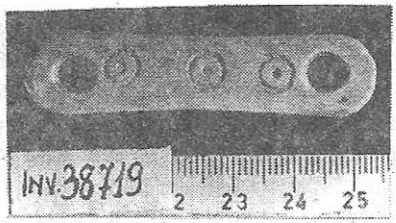

2

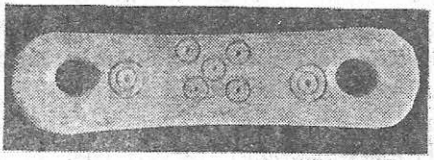
3

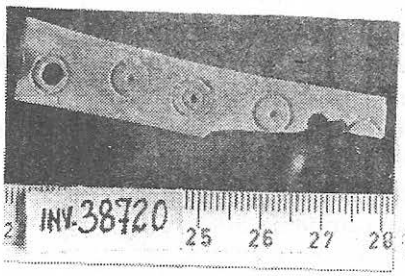

4

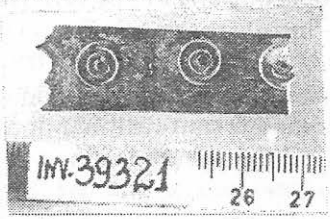

5

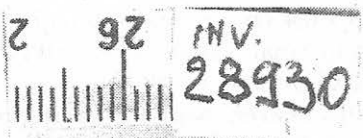

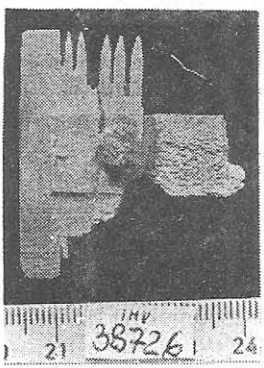

6

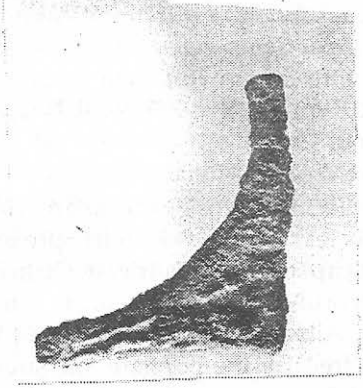
7

8

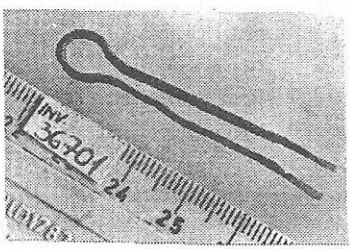

9

Planșa IV.

între ele s-a descoperit un mic tezaur monetar, cuprinzând piese emise între începutul secolului IV - începutul secolului V.

I.5.5. Plăcuță din os de formă dreptunghiulară, fragmentară; două fragmente, care au fost lipite, s-au recuperat dintr-un strat de incendiu. Se păstrează centrul piesei decorat cu un șir de trei puncte înconjurate de câte două cercuri, toate incizate profund; la unul din capete se vede parte din orificul circular. Dimensiuni păstrate: lg. 4,5 cm, lț. 1,3 cm. Nr. inv. 39321. (pl. IV,5). Piesa a fost descoperită în interiorul edificiului C.10 (caroul N.73), în campania din 1996.
Datare: sec. VI p.Ch.

I.6. APLICE

I.6.1. Aplică din bronz, fragmentară, de formă semisferică având la partea arcuită două petale; pe dosul acestora sunt țintele de prindere. Dimensiuni: îț. 2,1 cm, lț. 2,3 cm Nr.inv. 39366. (pl. V,6). A fost descoperită în edificiul C.10 (caroul 0.73) în campania din anul 1990.
Datare: sec. VI p. Ch.

Aplice de diverse forme s-au găsit la Tropaeum Traiani[44], Ibidia[45], Beroe[46], Sacidava[47], sau în spațiul est-carpatic[48].

I.6.2. Aplică dn bronz de formă circulară. Pe dos are patru ținte de prindere, dispuse simetric. Fața, cu un orificiu central, ușor concavă (ca un disc de opait), are un chenar circular, decorat cu vrej. În centru este realizată o cruce cu capetele lățite; între brațele crucii sunt petale, iar la capete câte trei bobițe. Diametrul este de 3,3 - 3,4 cm. Nr. inv. 39367. (pl. V,2). Piesa a fost descoperită în umplutura edificiului C.7 (caroul L.73), în campania din 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

I.7. NASTURI

I.7.1. Buton din bronz, restaurat, îi lipsește veriga de dedesubt. Dimensiuni: diam.1,2 cm, grosime 0,4 cm. Nr. inv. 37939 (pl. V,5) A fost descoperit în interiorul chiupului spart din edificiul C.5 (caroul J.74), în anul 1990.
Datare: sec. V-VI p. Ch.
Nasturi s-au găsit în necropola de la Beroe[49]. Un buton complet, asemănător cu cel de la Capidava s-a găsit la Ibida[50].

I.7.2. Nasture (?) din plumb, cu un orificiu central, de formă ovală. Pe față este realizată o bordură în relief și un decor de incizii intersectate. Dimensiuni: diam. 1,8 cm, grosime 0,2 cm. Nr. inv. 39005 (pl. V,5). A fost descoperit pe strada 2, între edificiile C6 și C7 (caroul M.75) în anul 1993.
Datare: sec. V-VI p. Ch.

I.7.3. Nasture din bronz, ușor concav, deformat, prevăzut cu două orificii.

---

44. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.*, p. 189, fig. 165/10.30.
45. A. Opaiț, *op. cit.*, p.47, pl.18/53-55, 57; pl.20/58-59 - piesele sunt datate în secolul VI, cu excepția celei de la nr. 57, datată în secolul VII p. Chr.
46. A. Petre, *op. cit.*, p.579, fig. 16b/2 (sec. VI); p. 582-583, fig. 20/3-14 (sec. VI-VII).
47. D. Tudor, Dacia, 7-8, 1937-1940, p. 371, fig. 8/b (sec. VI).
48. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 22 (pise de la Suceava-Sipot, Botoșana, Horodiștea).
49. A. Petre, *op. cit.*, p. 62-63, pl.112/167b.
50. A. Opaiț, *op. cit.*, p. 30, fig. 20/66.

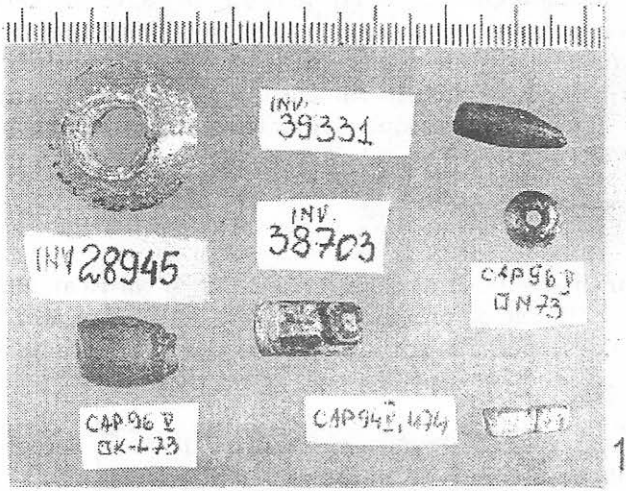

1

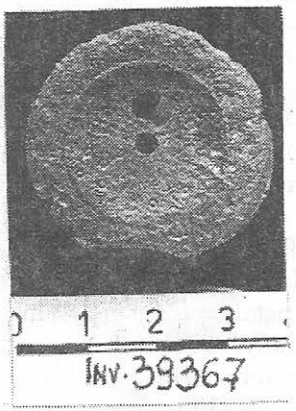

2

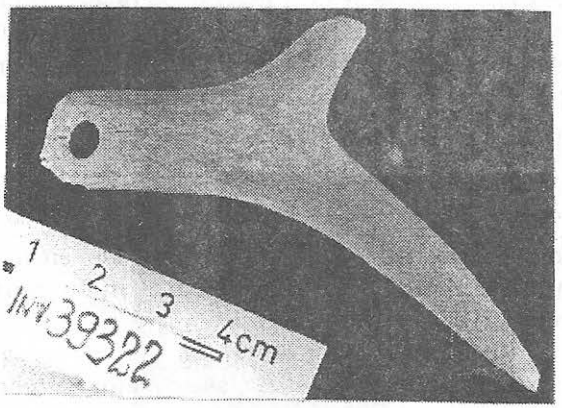

3

4

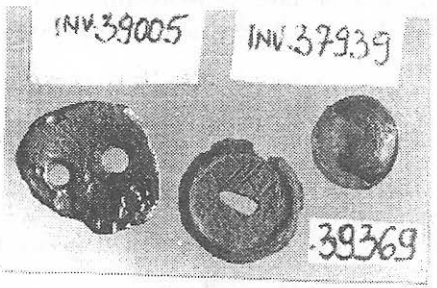

5

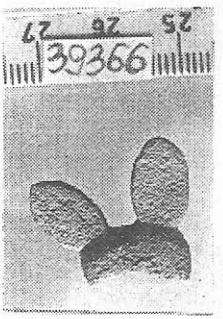

6

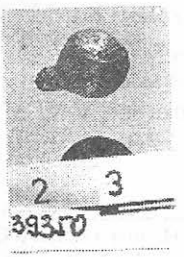

7

Planșa V.

Dimensiuni: diam.1,9 cm. Nr. inv. 39369 (pl. V,5). A fost descoperit pe strada 4, în exteriorul edificiului C7 (caroul L.72), în anul 1996.
Datare: sec. V-VI- p. Ch.

II. PODOABE

II.1. MĂRGELE

II.1.1. Mărgea din sticlă verzuie. Corpul este bombat, având formă de fusaiolă, cu caneluri verticale. Orificiul cilindric este înconjurat în ambele capete de câte o incizie circulară. dimensiuni: îț. 1,3 cm, diam 2,1 cm, diam. orificiu 0,8 cm. Nr. inv. 28945 (pl. V,1). Spartă în două, a fost lipită. Piesa a fost descoperită în edificiul C.1, în umplutura de chirpic ce astupa intrarea din zidul de sud-vest (caroul N.76), în anul 1980.
Datare: sec. V-VI p. Ch.
Analogii: Callatis[51], Telița[52].

II.1.2. Mărgea din sticlă, "milefiori", poliedrică, fațetată, hexagonală în secțiune. Culorile predominante: argintiu, albastru, maro. Dimensiuni: lg.1,9 cm, diam. 0,7 cm, diam. orif., 0,4 cm. Nr. inv. 38708 (pl. V,1). A fost descoperită în dărâmătura de deasupra străzii 2 (caroul J.74), în anul 1991.
Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Tropeaum Traiani[53], Callatis[54], Telița[55], Ibida[56].

II.1.3. Mărgea de sticlă de culoare alb-verzuie, de formă paralelipipedică, pătrată în secțiune, cu gâtuitură la mijloc. Dimensiuni: lg. 1,3 cm, grosime 0,4 cm. Nr. inv. 39328 (pl. V,1). A fost descoperită în umplutura din strada 2 (caroul M.74), între edificiile C.6 și C.7, în anul 1994.
Datare: sec. V-VI p. Ch.
Analogii mai apropiate, mărgelele de sticlă, îngemănate din necropola de sec. IV de la Callatis[57]; de asemeni la Beroe[58] și Telița[59].

II.1.4. Mărgea din sticlă de formă sferică, puternic irizată, aurie. Diametrul - 1 cm. Nr. inv. 39329 (pl.V,1). A fost descoperită în umplutura din strada 2 (caroul N. 73), între edificiile C.6 și C.10 , în anul 1996.
Datare: sec. V -VI p. Ch.
Analogii: Tropaeum Traiani[60], Callatis[61].

II.1.5. Mărgea din sticlă verde, de formă ușor bitronconică, decorată cu câte un brâu în relief la capete. Dimensiuni: lg. 1,4 cm, grosime 1 cm. Nr. inv. 39330 (pl. V,1). A fost descoperită în edificiul C.8 (caroul K.73), în anul 1996.

---

51. C. Preda, *op. cit.*, p.55-56 grupa d, pl. XXVI, M. 218.
52. Descoperire realizată în urma cercetărilor din anul 1980 în punctul "la pod", cf. H. Baumann, Peuce, 9, 1984, p. 56-57, grupa d.
53. Mărgele din sticlă din inventarul unui mormânt datat: a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. III, cf. A. Panaitescu, în Pontica, 9,1976, p.210, nr.12.
54. C. Preda, *op. cit.*, p. 56, grupa b, pl.XXVIII, datate în a doua jumătate a secolului IV p. Chr.
55. V. H. Bauman, *loc. cit.* - secolul IV p. Chr.
56. A. Opaiț, *op. cit.*, p. 49, fig. 20/57 - sec. VI p. Chr.
57. C. Preda, *op. cit.*, p. 57, grupa g (M.190, 157, 175, 184, 187, 236, 319) - secolul IV p. Chr.
58. A. Petre, *op. cit.*
59. V. H. Bauman, *op. cit.*, p. 56, grupa a - sec. IV p. Chr.
60. A. Panaitescu, *op. cit.*, p. 210 - a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. III.
61. C. Preda, *op. cit.*, p.55-56, grupa d, în 15 morminte - sec. IV p. chr.

Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Histria[62], Callatis[63].

II.1.6. Mărgea din sticlă de culoare albastru închis, aproape negru, de formă bitronconică. Dimensiuni: lg. 1,6 cm, diam. mexim 0,5 cm. Nr. inv. 39331 (pl. V,1). A fost descoperită în umplutura străzii 4 (caroul J-K.72), în exteriorul edificiului C.8, în anul 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.2. PANDANTIVE - MEDALIOANE

II.2.1. Pandantiv din bronz, de formă sferică, cu un peduncul în partea de jos, rupt pe jumătate. În interior este gol. Veriga de agățat lipsește. Dimensiuni; înț. 1,4 cm, diam. 1 cm. Nr. inv. 39350 (pl. V,7). A fost descoperit pe pavajul piațetei (caroul L. 75), în anul 1992.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.2.2. Medalion din bronz, plat, circular, cu un orificiu la partea superioară pentru prindere. Vagi urme dintr-un decor vegetal și, probabil, o inscripție din care se văd două semne: **HC** (?). Diametrul este de 3,5 cm. Nr. inv. 39368 (pl. V,4). A fost descoperit în umplutura (dărâmătura) din edificiul C.7 (caroul L.73), în anul 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.2.3. Pandantiv realizat dintr-un corn de cerb, cu brațe simetrice; unul are vârful rupt. În partea de sus este realizat orficiul circular de prindere. Dimensiuni: lg. 8 cm, lg. corpului central 4 cm, lț. 3 cm., grosime 1 cm. Nr. inv. 39322 (pl. V,3). A fost descoperit în umplutura (dărâmătura) din edificul C.7, împreună cu medalionul de mai sus.
Datare: sec. VI. p.Ch.
Analogii: pentru formă, nu pentru utilitate, un străpungător dublu din os cu gaură trapezoidală de atârnat, găsit la Suceava-Șipot[64].

II.3. BRĂȚĂRI

Păstrate fragmentar, brățările descoperite în timpul săpăturilor din sectorul estic al cetății Capidava se înscriu, în general în trei grupe mari: din sârmă de bronz, din tablă de bronz și din sticlă.

II.3.01. Brățări din sârmă de bronz.

II.3.01.1. Brățară din sârmă de bronz, fragmentară (lipsește circa o treime), deformată. Un capăt este ascuțit. Grosimea este de 0,1 - 0,2 cm; deschiderea este de 3,8 cm. Nr. inv. 39332 (pl. VI,1). A fost descoperită în exteriorul edificiului C.7, spre sud-vest (caroul M.73), în anul 1994. Datare: sec. IV-V p.Ch.
Analogii: Callatis[65], Histria[66], Tomis[67], Tropaeum Traiani[68], Beroe[69], , Sacidava[70], Ibida[71].

62. H. Nubar, *op. cit.*, p.206, 211, M.23, fig. 9/1 - sec. IV p. Chr.
63. C. Preda, op. cit., p. 55-60. grupa h (M.7,9, 175, 190, 250) - sec. IV p. Chr.
64. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 20, p. 168, fig. 9/3.
65. C. Preda, *op. cit.*, p. 49-53, pl. XIX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXXII, XXXV - secolul IV p. Chr.
66. H. Nubar, *op. cit.*, p. 205-206, fig. 6/1, 2,4, 11 - sec. IV p. Chr.
67. C. Chera-Mărgineanu, Virgil Lungu, Pontica, 16, 1983, p. 227, pl.2/15 (sec. IV), pl/11 (sec. IV), pl/2 (împreună cu o cataramă datată cert în sec. VI).
68. Ioana Bogdan-Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.*, p.192, fig. 174/10.5 (sfârșitul sec. V - începutul sec. VI).
69. A. Petre, *op. cit.*, p. 579-582, fig. 18/2/4 - sec. VI-VII.
70. C. Scorpan, *op. cit*, p. 169, nr. 46, pl.X/66 - sec. VI-VII.
71. A. Opaiț, *op. cit.*, p. 49, nr. 60, fig. 20/60 - sec. VI-VII.

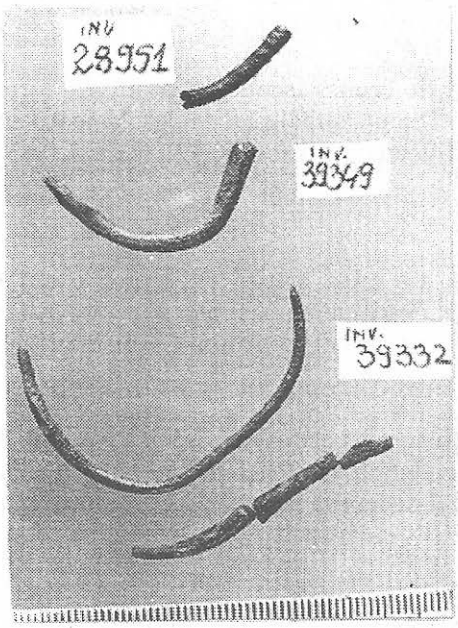

1

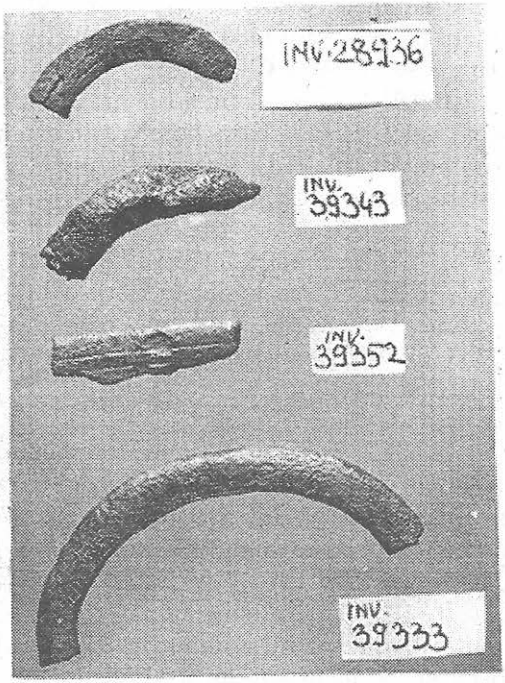

2

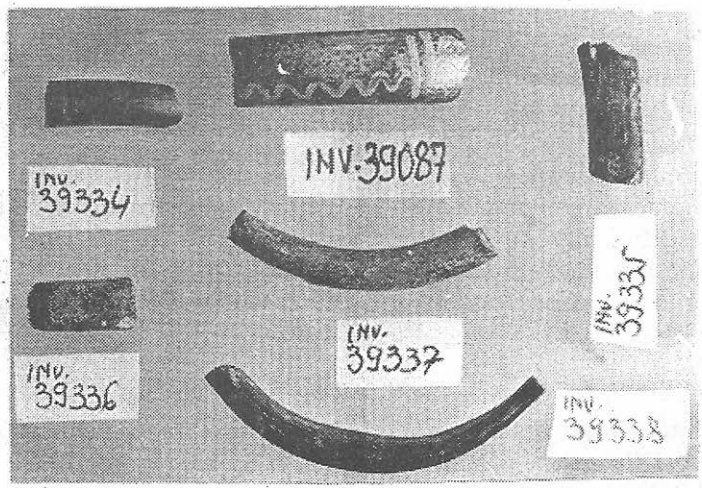

3

Planșa VI.

II.3.01.2. Brățară fragmentară din sârmă de bronz, cu grosimea între 0,2-0,3 cm; deschiderea este de 3 cm. Nr. inv. 39349 (pl. VI,1). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L.75), în 1992 Datare: sec. IV-V p. Ch.

II.3.01.3. Capătul unei brățări din sârmă de bronz, decorat cu profilaturi. Dimensiuni: lg. 2 cm, diam. 0,2 cm., Nr. inv. 28951 (pl. VI,1). A fost descoperită în caroul L. 76 în anul 1980, pe un nivel cu monede din secolul IV.
Datare: sec. IV-V p. Ch.

II.3.01.4. Capătul unei brățări din sârmă de bronz, ascuțit. În profil are formă semisferică, plată la bază, bombată în exterior. Dimensiuni: lg.1,8 cm, grosime 0,3 cm. Fără nr. inv. (pl. VI,1). A fost descoperită în edificiul C.8 (caroul K. 72), în anul 1995.
Datare: sec. VI p.Ch.

II.3.02. Brățări din tablă de bronz.

II.3.02.1. Circa jumătate dintr-o brățară din tablă groasă de bronz; ovală în secțiune. Dimensiuni: lț.0,6 cm, grosime 0,2cm; deschiderea păstrată: 4,5 cm. Nr. inv. 39333 (pl. VI,2). A fost descoperită pe zidul de nord-vest al edificiului C.6, în anul 1994.
Datare: sec. V-VI p. Ch.
Analogii: Callatis[72], Tomis[73].

II.3.02.2. Brățară din bronz, fragmentară, plată; se păstrează un capăt, rotunjit. Pe suprafață un fragment dintr-un decor incizat, nedefinit. Dimensiuni: lg.3 cm, lț.1,6 cm, grosime 0,2 cm. Nr. inv. 28936 (pl. VI, 2). A fost descoperită în edificiul C.5 (caroul K76) în anul 1980, pe pavajul din cărămizi.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.3.02.3. Capătul unei brățări (?) din bronz; secțiune ovală. Capătul este ascuțit și aplatizat. dimensiuni păstrate: lg. 3,2 cm lț. maximă 0,7 cm. Nr. inv. 39343 (pl. VI,2). A fost descoperită în exteriorul edificiului C.5, în colțul de vest (caroul K74), în anul 1990, între dărâmăturile de la încrucișarea străzilor 2 și 3.
Datare: sec. V - VI p. Ch.

II.3.02.4. Brățară (?),. fragmentară din tablă de bronz. dimensiuni păstrate: lg. 2,6 cm, lț. 0,7 cm. Nr. inv. 39352 (pl. VI,2). A fost descoperită între dărâmăturile din caroul M.74 (strada 2, pavaj), între edificiile C.6 și C.7, în anul 1994.
Datare: sec. VI - VI p. Ch.

II.3.03. Brățări din sticlă

II.3.03.1. Brățară fragmentară din sticlă de culoare albastru închis, cu irizații aurii. Avea capetele ascuțite, îngroșându-se spre centru; spartă la ambele capete. În secțiune este ovală. Dimensiuni păstrate: lg. 4,6 cm, lț. maximă 0,8 cm. Nr. inv. 39338. (pl. VI, 3). A fost descoperită în exteriorul edificiului C.7 (caroul M. 74), în campania din anul 1996.
Datare: sec. V-VI p. Ch.
Analogii Callatis[74].

II.3.03.2. Brățară fragmentară din sticlă, de culoare albastru închis, cu pete alburii; ovală în secțiune. Dimensiuni păstrate: lg. 3,8cm, lț. 0,7 cm Nr. inv. 39337 (pl. VI,3). A

72. Supra, n.65.
73. M. Bucovală, C. Pașca, Pontica, 24, 1991, p. 224, M.7 - prima jumătate a sec. III p. Chr.
74. C. Preda, *op. cit.*, M101, M124, M.197, M.331 - sec. IV p. Chr.

fost descoperită în edificiul c.10 (caroul N.73), în anul 1996.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.3.03.3. Brățară fragmentară din sticlă, de culoare albastru cobalt, ovală în secțiune. La suprafață are un decor realizat cu vopsea galbenă, astfel: începând din partea stângă, o bulină, două linii verticale, o linie șerpuită, pe lungime, spre marginea de sus. Dimensiuni păstrate: lg. 3,4 cm, lț. 1cm, grosime 0,5 cm. Nr. inv. 39087 (pl. VI,3). A fost descoperită în dărămăturile de deasupra pavajului piațetei (caroul M. 75), în anul 1993.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.3.03.4. Fragment dintr-o brățară de sticlă, de culoare neagră, ovală în secțiune. dimensiuni păstrate: lg. 2,1 cm, lț. 0,7 cm, grosime 0,5 cm. Nr. inv. 39334 (pl. VI,3). A fost descoperită pe pavajul piațetei (caroul L.75), în anul 1992.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.3.03.5. Fragment dintr-o brățară din sticlă de culoare albastru închis, mai plată decât celelalte. Dimensiuni păstrate: 1 g. 2 cm, lț. 0,8 cm, grosime 0,2 cm. Nr. inv. 39335 (pl. VI,3). A fost descoperit în dărămăturile din caroul M.74 (spațiul străzii 2, între edificile C.6 și C.7). Datare: sec. VI p. Ch.

II.3.03.6. Fragment dintr-o brățară de sticlă de culoare albastru închis, ovală în secțiune. Dimensiuni păstrate: lg. 1,5 cm. lț.0,7 cm, grosime 0,6 cm. Nr. inv. 39336 (pl. VI,3). A fost descoperită în edificiul c.7 (caroul M.72), în campania din anul 1995.
Datare: sec. VI p.Ch.

II.4. INELE

II.4.1. Inel-verigă din sârmă de bronz, groasă de 0,2 cm. Diametrul interior 1,6 cm. Nr. inv. 28901 (pl. VII,1). A fost descoperit în caroul L.76, la adâncimea de 40 cm sub podina lui B.6, în colțul de sud-vest, în anul 1979[75].
Datare: sec. IV p.Ch.
Analogii: Tomis[76], Callatis[77], Tropaeum Traiani[78].

II.4.2. Inel-verigă din sârmă de bronz, decorat pe centru cu o profilatură (nervură) bombată. Diametrul exterior era de 2 cm. Nr. inv. 28918 (pl. VII,1). A fost descoperit în același spațiu cu precedentul, dar în campania din anul 1980.
Datare: sec.IV p. Ch.

II.4.3. Inel din bronz cu chaton circular. Sârma de bronz este groasă de 0,2 cm. Alte dimensiuni: diam: exterior 2,2 cm. diam. interior 1,8 cm, diam., chaton 1,1 cm, grosime chaton 0,3-0,4 cm/ Nr. inv. 36702 (pl. VII,1). A fost descoperit în canalul străzii 2 (carou L.74) în anul 1988.
Datare: sec. V p.Ch.
Analogii: Tomis[79], Callatis[80], Bârlălești-Vaslui[81].

---

75. Z. Covacef, *op. cit.*, p.262, pl.VII/3.
76. V. Lungu, C. Chera-Mărgineanu, Pontica, 15, 1982, p.197, pl.II/2 (M.4), pl.V/23 (M.43) - mijlocul sec. IV; M. Bucovală, c. Pașca, *op. cit.*, p. 224, în M.7 - prima jumătate a sec. III p. Chr.
77. C. Preda, *op. cit.*, p. 53-55, grupa a - a doua jumătate a sec. IV p. Chr.
78. A. Panaitescu, *op. cit.*, p.210, nr. 7 (a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. III); Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op.cit.*, p. 186, fig. 159/10.7 - sfârșitul secolului V - începutul secolului VI.
79. C. Chera, V. Lungu, Pontica, 18, 1982, p. 207-208, p. II/17 (sec. III).
80. El. Bârlădeanu-Zavatin, Pontica, 10, 1977, p. 141, M16, nr.7 (cu monedă din epoca Antoninilor); C. Preda, *op. cit.*, p.53-55, grupa b - a doua jumătate a sec. IV.
81. Dan. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 22 (sec. V-VI).

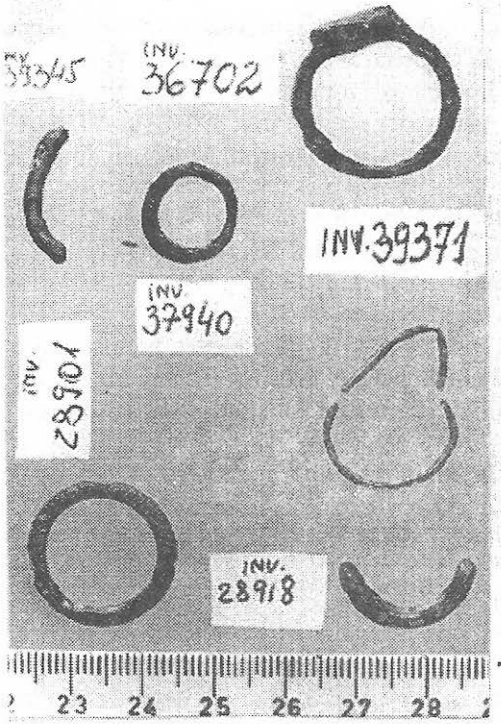

1

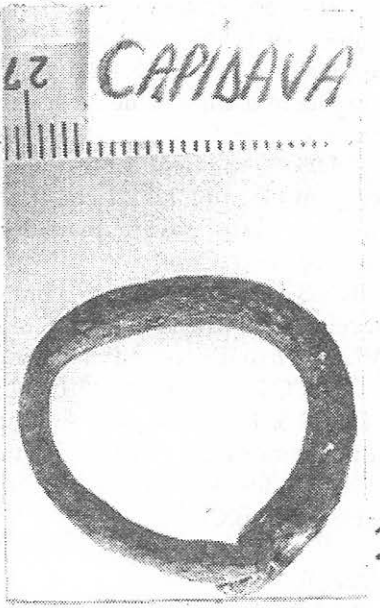

2

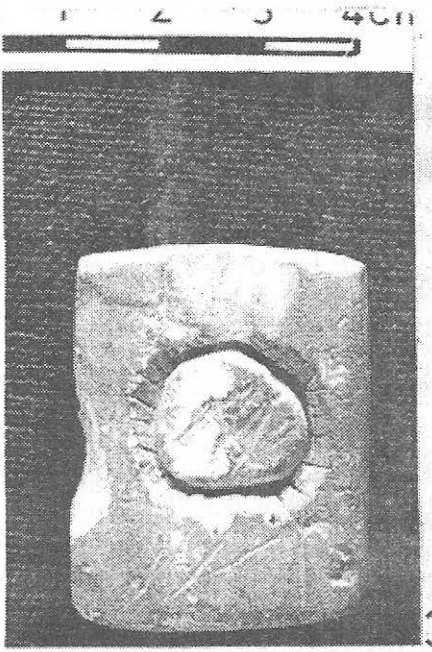

3

4

Planșa VII.

II.4.4. Inel-verigă dintr-o sârmă de bronz, inegală ca grosime (0,1 - 0,2 cm) din cauza oxidării. Dimensiuni: diam. exterior 1,3 cm, diam. interior 1 cm. Nr. inv. 37940 (pl. VII,1). A fost descoperit în canalul străzii 2 (caroul J74-73), în anul 1990.
Datare: sec. IV p. Ch.

II.4.5. Inel din bronz cu capetele suprapuse, în formă de șarpe. Capul șarpelui, unde sârma este mai groasă (0,4 cm) suprapune coada unde sârma se subțiază (0,3 cm). Forma este aproximativ ovală. Dimensiuni: în interior 1,8 x 2,2 cm. diam. exterior 2,7 cm. Nr. inv. 38706 (pl. VII,2). Inelul a fost descoperit pe pavajul din fața intrării nr. 2 a edificiului C.5, în campania din anul 1991.
Datare: sec. VI p. Ch.

II.4.6. Inel-verigă, fragmentar, din sârmă de bronz groasă de 0,3 cm. Lg. păstrată 1,8 cm. Nr. inv. 39345 (pl. VII,1). A fost descoperit pe pavajul piațetei, la sud de pila unu a porticului (caroul L75), în anul 1991.
Datare: Sec. V. p. Ch.

II. 4.7. Inel-verigă dintr-o sârmă subțire de bronz, foarte deformat. Dimensiuni: 1,7 x 2,2 cm. Nr. inv. 39371 (pl. VII,1). A fost descoperit pe strada 4 în exteriorul edificiului C.8 (carou J.72), în campania din anul 1996.
Datare: sec. V p. Ch.

II.5. Verigă din bronz, răsucită, deformată. Inel (?), cercel (?) sau fragment de lanț (?). dimensiuni: lg. 1,7 cm lț. 0,7 cm. Nr. inv. 39372. A fost descoperită în dărâmăturile din edificiul C.7 (caroul L.73) în anul 1996.
Datare: sec. V p. Ch.

III. TIPARE DE PODOABE

III.1. Tipar-valvă pentru inel, lucrat din calcar de culoare albă, patinat, de formă paralelipipedică. La partea superioară are o albiere largă, ce forma, cu partea opusă a valvei, pâlnia prin care se turna metalul. Dimensiuni: lg. 3,9 cm, lț.2,9 cm, grosime 1 cm diam. inelului 1,4 - 1,5 cm. Nr. inv. 38705 (pl. VII,3). A fost descoperit în dărâmăturile de chirpic de deasupra zidului de sud-est al edificiului C.7 (caroul L.74), în anul 1991. Datare: sec. VI p. Ch.

III.2. Tipar-valvă pentru cercel, lucrat din calcar dur, de culoare albă, patinat. Fața tiparului este dreptunghiulară, iar profilul este prismatic; acum, parțial spart. La partea superioară a feței se află jgheabul de turnare, format dintr-o pâlnie și un șant. Dimensiuni: lg. 5,5 cm, lț. maximă 4,5 cm, grosime maximă 2,8 cm. Dimensiunile tiparului: îț. pâlniei - 1 cm, îț șanțului - 1 cm, îț cercelului - 2,3 cm, lț . cercelului - 1,1 cm. Nr. inv. 39359 (pl. VII,4). Piesa a fost descoperită printre dărâmăturile edificiului C.9 (caroul 0,75), în campania din 1995.
Datare: sec. VI p. Ch.
Analogii: Aegyssus-Tulcea[82] - tipar de cercel dintr-un tip încadrat cronologic între sfârșitul secolului VI și secolele VII-VIII; Păcuiul lui Soare[83] - tipar pentru cercei aparținând unui tip cunoscut din secolul VIII; Diogenția[84] - asemănător celui de la

82. A. Opaiț, Pontica, 10, 1977, p. 310, fig. 6.
83. V. Culică, Pontica, 12, 1979, p. 203-205.
84. *Idem.*

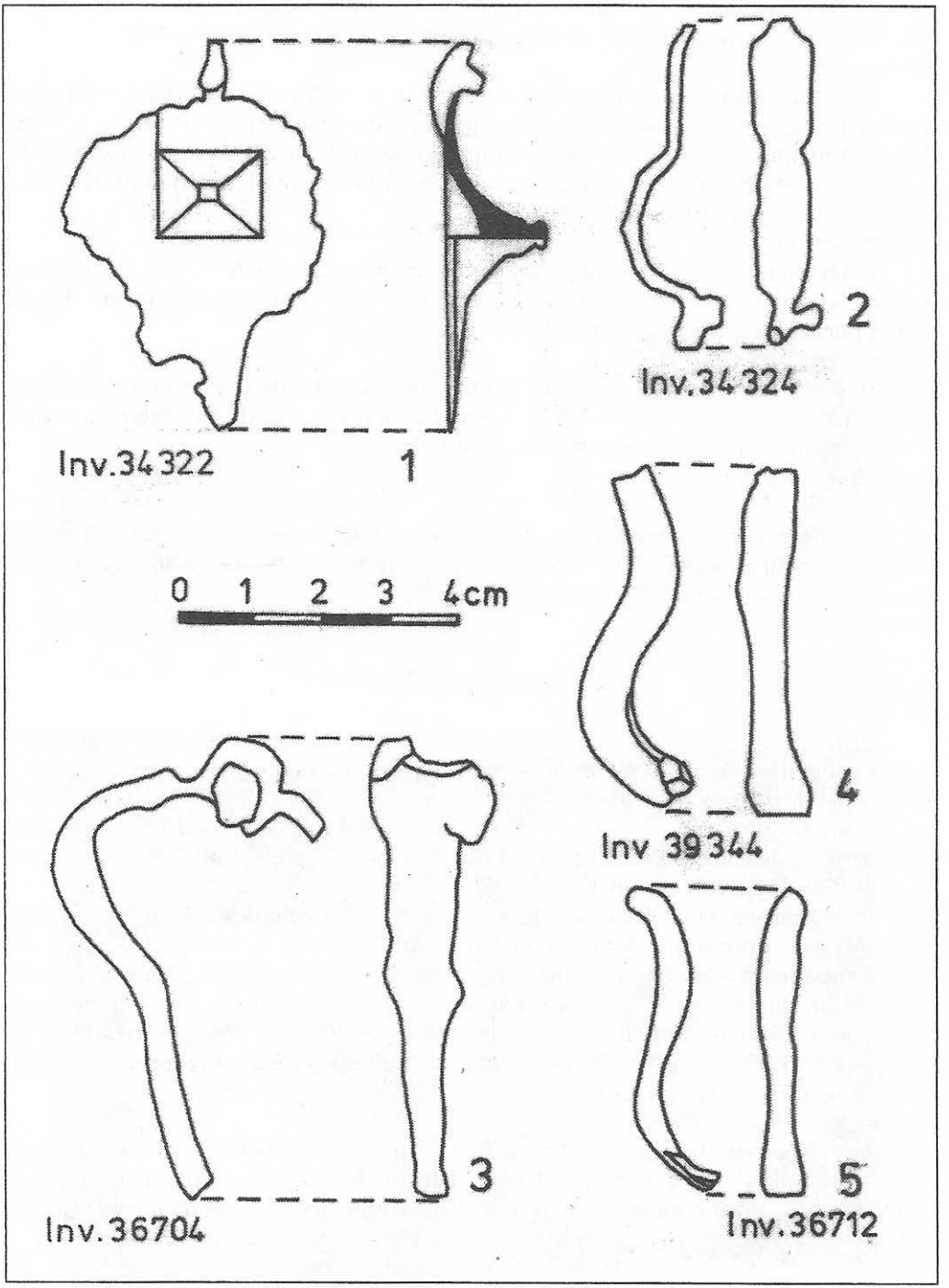
Inv.34322
1
Inv.34324
2
0 1 2 3 4cm
Inv 39344
4
Inv.36704
3
Inv.36712
5

Planșa VIII.

Păcuiul lui Soare, datat în sec. XIII. În Câmpia Munteană au fost descoperite tipare din secolele III-VI la Dulceanca[85], dar şi din secolele VI-VII[86]. Tipare destinate turnării podoabelor au fost descoperite şi în teritoriul est-carpatic, la Traian-Bacău, Davideni-Neamţ, Poienița-Vrancea, Dolheşti-Suceava, Botoşana, datate în secolele VI-VII[87].

IV. ACCESORII DE TOALETĂ

IV.1. PIEPTENE

Pieptene din os, bilateral, cu nituri din fier, fragmentar. Dimensiuni păstrate: lg.3,6 cm, lț. 4 m. Nr. inv. 38726 (pl. IV,6). A fost descoperit pe pavajul piațetei (caroul L. 75). în anul 1992

Datare: sec. VI. p.Ch.

Analogii: Tropaeum Traiani[88], Histria[89], Beroe[90], Ibida[91], Spanțov[92], Cocorăni-Botoşana[93].

IV.2. OGLINDA

IV.2.1. Fragment dintr-o ramă de oglindă din plumb de formă patrulateră[94]; se păstrează colțul din dreapta sus. Pe rama superioară se mai păstrează finalul unei inscripții latine, din care se mai poate citi: ... OI (?) ... MANET. Pe rama din dreapta este reprezentat un personaj în picioare, văzut din față; greutatea corpului este pe piciorul drept, stângul, îndoit uşor din genunchi, îl ține flexat. Este înveşmântat cu un chiton scurt, larg, prins în talie. În mâna dreaptă ține cornul abundenței (?). Figura nu poate fi deslușită bine. Dimensiuni actuale: îț.2cm, lț 2,4 cm. Nr. inv. 28930 (pl. IV,7) Piesa a fost descoperită între dărâmăturile de deasupra zidului de nord-vest al edificiului C.1 (caroul M77), în anul 1979, alături de monede emise în secolul IV p.Ch.

Analogii: Rame de oglinzi din plumb s-au găsit la Tomis[95], Callatis[96], Tropaeum Traiani[97], Durostorum[98], Sucidava[99].

IV.2.2. Ramă de oglindă din plumb, deformată, ruptă tortița de prindere. Interiorul este circular. Dimensiuni: diam. exterior 2,2 cm, lț. ramă 0,5 - 0,9 cm., diam.

85. Suzana Dolinescu Ferche, *Aşezări din secolele III-VI e.n. în sud-vestul Munteniei. Cercetările de la Dulceanca,* Bucureşti, 1974, fig. 122/2,4.

86. M. Constantiniu, SCIV, 4,1966, fig.5/2; C. Preda, SCIV, 3,1967, fig.1/1-4.

87. Dan Gh. Teodor, *op. cit.,* p.20-21 (cu bibliografia anterioară) şi fig. 5; idem, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII. (Aşezarea de la Botoşana-Suceava);* Bucureşti, 1984, p.99-100, fig. 20/1, 21/1a-c.

88. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.,* p. 188-189, fig. 165/10.4 (sec. V).

89. H. Nubar, *op. cit.,* p. 205, fig. 6/13 (a doua jumătate a sec. V).

90. A. Petre, *op. cit.,* p. 582, fig. 18/5 (sec.VI).

91. A Opaiț, SCIVA, 42, 1991, 1-2, p. 69, 51, fig. 21/80-82 (sec. V-VI).

92 B. Mitrea, C. Preda, *op. cit.,* p.24-25, M17, fig. 33/2; p. 141-142 (tipul III - ultimul sfert al secolului IV p. Chr).

93. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e.n.,* Iaşi, 1978, p. 20, fig. 8/5 (secolul VI).

94. Z. Covacef, *op. cit.,* p. 268, pl.VII/2.

95. M. Bucovală, C. Paşca, *op. cit.,* p. 224, nr. 5, pl.V - sec. III p. Chr.

96. El. Bârlădeanu-Zavatin, *op. cit.,* p. 131, nr. 11, fig. 2 (sec. II - începutul sec. III); C. Preda, *Callatis. Necropola romană-bizantină,* Bucureşti, 1986, p. 61, grupa b, p. 89, M.53, b, pl. VII/2 (mijlocul sec. IV)

97. Ioana Bogdan Cătăniciu, Alexandru Barnea, *op. cit.,* p. 189, fig. 165/10.26 (sec. V).

98. C. Muşeteanu, D. Elefterescu, Pontica, 11, 1978, p. 105-111 (piese care se încadrează în secolul II până în secolul IV).

99. D. Tudor, Dacia, 11-12, 1945-1947, p. 247-248, fig. 6; idem, Dacia, Ns,3, 1959; idem, *Oltenia romană* [4], Bucureşti, 1978, p. 112-115, fig. 35-36.

interior 0,9 cm. Nr. inv. 39341 (pl. IV.8). A fost descoperită în dărâmătura din colțul exterior vestic al edificiului C.5, în anul 1990.
Datare: sec. VI p. Ch.

IV.3. PENSETA

Pensetă din bronz lucrată dintr-o tablă lată de 0,3 cm în partea de sus și 0,7 cm la capete; acum restaurată. Lg. 5cm. Nr. inv. 36701 (pl. IV,9). A fost descoperită în canalul străzii 2 caroul K.73), în campania din anul 1988.
Datare: sec. V - VI p. Ch.

***

Menționarea locului de descoperire a fiecărei piese prezentate impune unele observații privind cronologia și, implicit, stratigrafia sectorului. Cât privește tipologia obiectelor, în general confirmată de descoperiri similare din alte părți, ne vom rezuma la câteva comentarii asupra unor piese mai deosebite.

După cum am menționat în introducere, cele mai vechi urme pe care le-am găsit in sectorul estic al Capidavei aparțin secolului IV p.Ch. Este vorba despre unele ziduri ale edificiilor C.1, C.2 - C.4, C.6 și C.7 și despre canalul "b" al străzii 2. De asemeni, spațiul cuprins între edificiile C.1 (la sud-vest), C.2-C.4 (la sud-est) și pavajul pieței (la nord-vest), unde a fost o construcție medieval-timpurie (B.6), a fost nivelat până la un nivel ce corespunde aceluiași secol. Tocmai din aceste puncte provin cele nouă piese datate în secolul IV și anume: în spațiul curățat de construcția medieval-timpurie au fost descoperite două fibule (prima aparținând unui tip pentru care nu am găsit analogii), o cataramă simplă (formată doar din verigă și spin), două inele simple și rama de oglindă din plumb, cu inscripție și relief; iar în canalul "b" al străzii 2 au fost găsite două fibule fragmentare și un inel simplu.

În perioada cuprinsă între ultimele decenii ale secolului IV și primele decenii ale secolului V se încadrează șapte piese: trei fibule (două găsite în canalul străzii 2 și a treia, de tipul cu butoni în formă de ceapă, pe pavaj), o placă de centură, din os (descoperită în edificiul C.5, în dărâmăturile de deasupra chiupului spart) și trei brățări fragmentare (una apărută în spațiul netezit de construcția medieval-timpurie, a doua pe pavaj, cea de a treia în exteriorul edificiului C.7 - spre sud-vest).

Șase piese (două mânere de pungă și patru inele) au fost încadrate cronologic în secolul V p.Ch. Motivația acestei datări a constituit-o descoperirea unor monede în același context. Astfel, pe spațiul dintre cele două mânere de pungă s-a găsit un mic tezaur monetar, compus din 14 piese de bronz, datate de la începutul secolului IV - la începutul secolului V; restul monedelor descoperite pe pavaj încep cu Dicoletian și Licinius și se încheie cu Theodosius II (a.426 - 450). Tot pe pavaj a fost descoperit unul din cele patru inele ale acestei grupe cronologice; celelalte inele au fost găsite în canalul străzii 2, pe strada 4 (în exteriorul edificiului C.8) și între dărâmăturile din interiorul edificiului C.7.

Un lot de 13 obiecte, care se datează în perioada cuprinsă între a doua jumătate a secolului V și începutul secolului VI, aparțin unui nivel caracterizat de o serie de nivelări, reparații și adaosuri la construcții. Acestea sunt: capul unei fibule (găsite în spațiul nivelat de sub construcția medieval-timpurie, care fusese împărțit în patru de două ziduri intersectate), o cataramă tip "Sucidava" (găsită în canalul străzii 2), trei

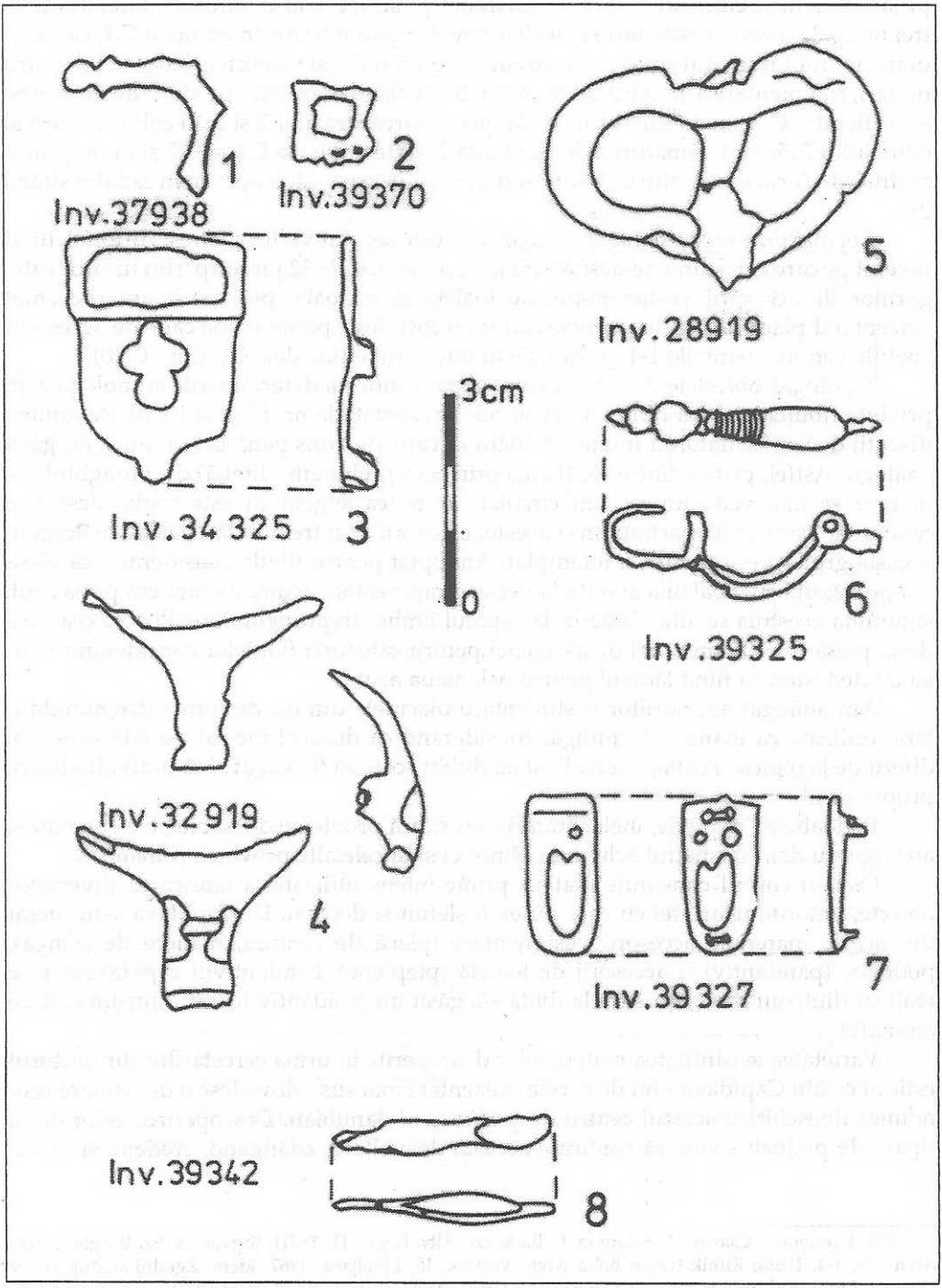
1
2
Inv.37938
Inv.39370
5
Inv.28919
3cm
0
Inv.34325
3
6
Inv.39325
Inv.32919
4
Inv.39327
7
Inv.39342
8

Planșa IX.

nasturi (unul descoperit în chiupul spart din antichitate, aflat în edificiul C.5; al doilea pe strada 2, între edificiile C6 și C.7 și al treilea pe strada 4, în exteriorul edificiului C.7); trei mărgele (prima găsită între chirpicii care astupau intrarea în edificiul C.1; celelalte două în umplutura din strada 2, între edificiile C6 și C.7 și respectiv, C.6 și C.10); patru brățări, fragmentare, din tablă de bronz și din sticlă (descoperite pe zidul de nord-vest al edificiului C. 6; în dărâmăturile de la încrucișarea străzilor 2 și 3, în colțul de vest al edificiului C.5; în dărâmăturile de pe strada 2, între edificiile C.6 și C.7 și în umplutura din exteriorul edificiului C.7, spre sud-vest); o pensetă (descoperită în canalul străzii 2).

Cel mai bine reprezentat, în descoperiri, este secolul VI; lucru firesc de altfel, fiind nivelul pe care cercetarea se desfășoară în suprafață. Cele 32 piese aparțin tuturor categoriilor de accesorii vestimentare, de toaletă și podoabe pe care le-am prezentat (exceptând placa de centură și penseta) și au fost descoperite fie pe căile de acces sau spațiile comune (străzile 1-4, pavaj), fie în interiorul edificiilor (C1, C.5 - C.10).

Tipologic, obiectele de care ne-am ocupat confirmă determinările cronologice. În privința fibulelor, două dintre acestea, cele prezentate la nr. I.1.1. și I.1.10, determină discuții deoarece, datorită fragmentalității în care au ajuns până la noi, nu și-au găsit analogii. Astfel, prima dintre ele (I.1.1.) prin acea prelungire (limbă) dreptunghiulară, în care se mai vede un orificiu circular, ar putea sugera că este vorba despre o cataramă. Dacă ar fi aparținut însă acestei categorii ar fi trebuie să-i găsim analogii în această grupă, ceea ce nu s-a întâmplat. Am optat pentru fibulă considerând că piesa era prevăzută cu o balama atașată la veriga, fragmentară acum, de care era prins acul; siguranța acestuia se afla, desigur, la capătul limbii dreptunghiulare. Pentru cea de a doua piesă (I.1.10) am optat de asemenei pentru categoria fibulelor considerând veriga de dedesubt ca fiind lăcașul pentru balamaua acului.

Am adăugat accesoriilor vestimentare plăcuțele din os, de formă dreptunghiulară, utilizate ca mânere de pungă, considerând că decorul incizat pe fața acestora, diferit de la o piesă la alta, era realizat cu dublu scop: să fie văzut și să individualizeze proprietarul.

Podoabele - mărgele, inele, brățări - nu ridică probleme deosebite, ele găsindu-și analogii nu doar în spațiul Schythiei Minor ci și în celelalte provincii romane[100].

Osul și cornul constituie materii prime intens utilizate la fabricarea diverselor obiecte, datorită ușurinței cu care putea fi șlefuit și decorat. La Capidava s-au lucrat din aceste materiale accesorii vestimentare (placă de centură, mânere de pungă), podoabe (pandantiv) și accesorii de toaletă (pieptene). Pandantivul capidavens este realizat dintr-un corn, așa cum la Ibida s-a găsit un pandantiv lucrat dintr-un colț de animal[101].

Varietatea și cantitatea materialelor descoperite în urma cercetărilor din sectorul estic al cetății Capidava - nu doar cele prezentate mai sus - dovedesc o dezvoltare economică deosebită a acestui centru de pe *limes*-ul danubian. Descoperirea celor două tipare de podoabe, vine să confirme această dezvoltare, adăugând, credem, și carac-

100. Pannonia - Csavar (A. Salamon, L. Barkoczi, Alba Regia, 11, 1971); Sagvar (A. Sz. Burgher, Acta Arch., 18, 1-4, 1966); Rifnik (Lojze Bolta Arch, Vestnik, 18, Ljubljana, 1967; idem, Zgodnj srednji vek v Slovenji, Ljubljana, 1967, p. 89-108); Cernika (M. Urleb, Arch. Vestnik, 21-22, 1970-1971) sau în Bavaria (E. Keller, *op. cit.*).

101. A. Opaiț, *op. cit.*, p.49, fig. 20/63.

terul de centru productiv. Acest nivel economic a durat până la incendierea cetății în a doua jumătate a secolului VI, și tot el ia permis refacerea și continuarea vieții pentru, cel puțin, încă o jumătate de veac în formele civilizației romane târzii.

Tabel 1
Distribuirea cronologică a obiectelor

Secol Categorie	Sec. IV	Sec. IV-V	Sec. V	Sec. V-VI	Sec. VI	Total
Fibule	4	3		1	2x	10
Catarame	1			1	3	5
Capete curea					2	2
Placă centură		1				1
Mânere os			2		3	5
Aplice					2	2
Nasturi				3		3
Mărgele				3	3	6
Pandantive-Medalioane					3	3
Brățări		3		4	7	14
Inele	3		4		1	8
Tipare					2	2
Pieptene					1	1
Oglinzi	1				1	2
Pensetă				1		1
Total	9	7	6	13	30	65

x - Cele două fibule fragmentare nu au fost trecute în acest tabel, deși au fost găsite pe un nivel de secol VI.

ACCESSOIRES VESTIMENTAIRES, DE TOILETTE ET BIJOUX DÉCOUVERTES DANS LE SECTEUR EST DE LA CITÉ CAPIDAVA

Résumé

Pendant les fouilles archéologiques du secteur Est de Capidava on a trouvé un importante quantité des menus objets. Ces sont des accessoires vestimentaires (fibules, pieces de ceinture, boutons), des bijoux (perles de verre, médaillon, pendantifs, bracelets, bagues), deux moules pour bijoux et des accessoires de toilette (un peigne, deux miroirs, une pincette). Malheureusement l'êtat précaire de conservation de plusieurs d'entre eux, on a pu faire une classification typologyque de ceux-ci et leur datation entre IVe - VIe siècles.

En conclusion l'auteur a présenté quelques considérations sur la stratigraphie du secteur, confirmées même par la découverte des ceux menus objets, mettant en évidence le développement économique qui a permis la survivance de la cité jusqu'à la fin du VIe siècle.

Lista ilustrațiilor

Pl. I - Planul sectorului de est al cetății Capidava.
Pl. II - Fibule de bronz (1, 5-8) și fier (2-4).
Pl. III - Catarame de fier (1), bronz (2,4) și capete de curea din bronz (3, 5).
Pl. IV - Placă de centură din os (1), mânere de pungă din os (2-5), pieptene din os (6), oglinzi din plumb (7-8), pensetă din bronz (9).
Pl. V - Mărgele din sticlă (1), aplice din bronz (2, 6), nasturi (5), pandantive din bronz (7) și os (3).
Pl. VI - Brățări din sârmă (1) și din tablă (2) de bronz și din sticlă (3).
Pl. VIII - Inele de bronz (1,2), tipare-valvă pentru inel (3) și pentru cercel (4).
Pl. VIII - Fibule din bronz (1-2, 4-6) și fier (3) - desene.
Pl. IX - Fibule (1, 4, 6), catarame (2-3, 5, 7) spin de cataramă (8) - desene.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA CETATEA HÂRȘOVA CAMPANIA 1995

PANAIT I. PANAIT, ADRIAN RĂDULESCU,
ARISTIDE ȘTEFĂNESCU, DANIEL FLAUT

Plasată pe malul drept al Dunării, în vecinătatea locului de readunare a apelor fluviale, cu cele purtate de brațul Borcea pentru a forma Balta Ialomiței, cetatea Hârșova face parte din vechile și permanentele fortificații dobrogene care au dăinuit din antichitate până în Evul Modern. Cercetările arheologice au dovedit că zona respectivă a adăpostit colectivități umane încă din preistorie[1], cu mult înaintea consemnării geticului Carsium pe vatra căruia împăratul Traian a ridicat, în anul 103, castrul care a primit același nume[2]. Târziu, Procopius menționa efectuarea în sec.VI a unor lucrări la Carsium, fără a preciza dacă acestea se executaseră la cetate sau pentru apărarea așezării[3]. Revenirea bizantinilor la Dunăre în 971 a marcat una din importantele faze de construcție la Carsium, așa cum se vădește la întreaga salbă de cetăți dobrogene care străjuiau malul drept al fluviului[4]. Evul Mediu va aduce scurta prezență a voievozilor Basarabi și seculara stăpânire otomană care se va prelungi până în 1829 când cetatea Hârșova a suferit prevederile păcii de la Adrianopol. Puternice detonări au nimicit în special laturile de Est și de Vest, cea mai rezistentă fiind partea de Nord a curtinei a treia. Actul devastator s-a prelungit în tot secolul al XIX-lea în pofida demersurilor de protecție inițiate de arheologul Grigore Tocilescu[5] și de Comisiunea Monumentelor Istorice condusă de Nicolae Iorga. Monumentele de la Hârșova au atras interesul istoricilor români și străini, arheologilor de la București, Constanța, Iași, al altor specialiști, din strădaniile cărora s-a alcătuit o meritorie istoriografie de valoare națională[6].

Situl arheologic roman, romano-bizantin și medieval de la Carsium-Hârșova a suportat până în prezent cel puțin patru serii de săpături arheologice, de intensități

1. Doina Galbenu, în SCIV, 13, 1962, 2, p. 285-306; Puiu Hașotti, în Pontica 21-22, 1988-1989, p. 7-9; Octavian Bounegru, Puiu Hașotti, Actuan Murat, în SCIV, tom 40, 1989, 3, p. 273-293; ș.a.

2. Vasile Pârvan, *Getica*, București, 1926, p. 126;

3. *Izvoare privind istoria României*, București, 1964, I, p. 553; Gh. I. Cantacuzino, în BCMI, SN, an III, 1992, 1, p. 66;

4. Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *DID*, București, 1971, III, p. 76-86; Adrian Rădulescu, Ion Bitoleanu, in *Dobrogea*, București, 1979, p. 137-138;

5. Ioana Cristache-Panait, Panait I. Panait, în SAI, 39-40, București, 1979, p. 182-190;

6. Radu Ciobanu, în BMI, an XXXIX, 1970, 1, p.25-30;

diferite, Primele cercetări s-au desfășurat în 1939 fiind practicate de Victor Brătulescu[7]. Ele au fost urmate de intervenția, de altfel restrânsă, a arheologului Grigore Florescu[8], în 1943 și două decenii mai târziu de precipitata campanie din 1963 condusă de regretatul Andrei Aricescu[9]. Fiecare dintre conducătorii acestor săpături a publicat câte un material cu referiri rezumative asupra campaniei lor.

Cea de a patra rundă de săpături a fost inițiată în 1993 ca șantier experimental studențesc sub auspiciile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, cu participarea unor cadre didactice și studenți ai Universității "Ovidius", specialiști din Constanța, București, Iași[10]. Primele campanii s-au rezumat la răstimpul cuvenit practicii de specialitate a studenților, adică circa 20 de zile folosite atât pentru săpături cât și în vederea unor cercetări de suprafață în zona Hârșovei, păstrătoare a valoroase vestigii istorice. (fig.1)

Cetatea Hârșova și spațiul din imediata vecinătate a zidurilor ei beneficiază de prevederile legislației în vigoare privind rezervațiile arheologice. Terenul este acoperit cu un covor de iarbă din care țâșnesc cioturi de zid și blocuri masive de zidărie dislocate în urma unor detonări. Se disting traseele șanțurilor și conturul casetelor săpate în campaniile mai vechi. Așa cum rezultă și din planul publicat în mai multe lucrări[11], cetatea Hârșova prezintă trei curtine care se circumscriu. În 1993 unele porțiuni de zid erau deasupra nivelului actual de călcare, altele păstrându-se doar prin fundații. Se putea vedea și colțul de Sud-Vest care a scăpat cartografilor antecesori. Cota cea mai înaltă revenea "turnului comandant" rămas la circa 12 m.

Atât cele trei incinte cât și alte resturi de ziduri dovedesc prin materialul de construcție din care sunt făcute cât și prin tehnica de lucru că aparțin mai multor faze ce s-au succedat timp de circa 1700 de ani. Plasarea marilor construcții în timp s-a făcut până în prezent, prin construcție cu alte ziduri aflate în cetăți de asemeni cercetate arheologic. Până în 1993 la Hârșova nu exista o documentație care să ofere precizarea stratigrafică succesiunii celor trei incinte. Se presupunea că fortificația a cunoscut o continuă restrângere a suprafeței ei din care rezultă că prima incintă, cea mai vastă, aparține fazei romane, cea de a doua domeniului construcției romano-bizantine și în fine curtina a treia momentului revenirii bizantinilor conduși de împăratul Ioan Tzimiskos în anul 971.

În momentul începerii șantierului arheologic, în vara lui 1993, situația se prezenta astfel:

- incinta exterioară este făcută din blocuri și bolovani de piatră de dimensiuni mici și mijlocii, mortarul fiind rezistent, conținând var și nisip. Paramentul a fost realizat din blocuri de piatră de diferite dimensiuni iar emplectonul din bulgări și bolovani, fragmente de cărămidă, totul prins cu mortar. Grosimea zidului nu este uniformă. Zidul de Nord măsoară 1,10 m în timp ce acela de Vest atinge 1,60 m. În teren

7. V. Brătulescu, în BCMI, 33, 1940, p. 3-24'

8. Grigore Florescu, Anuarul Comisiei Monumentelor Istorice, 1943, București, 1946, p. 179-180;

9. Andrei Aricescu, Pontica, 4, Constanța, 1971, p. 351-370;

10. Colectivul de specialitate a fost alcătuit din: dr. Panait I. Panait, prof. univ. dr. Adrian Rădulescu, Costel Chiriac, Daniel Flaut, Constantin Nicolae, Tudor Papasima, Aristide Ștefănescu, Gabriel Talmațchi, Gh. Vacsami.

11. Emil Condurechi, în Studien zu den Militärgenzen Roms, Köln, 1967, p. 970; Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 79; Radu Ciobanu, *op. cit.*, p. 27 (cu mici modificări de la caz la caz); astăzi planul respectiv se dovedește lacunar, situația în teren fiind mult mai completă;

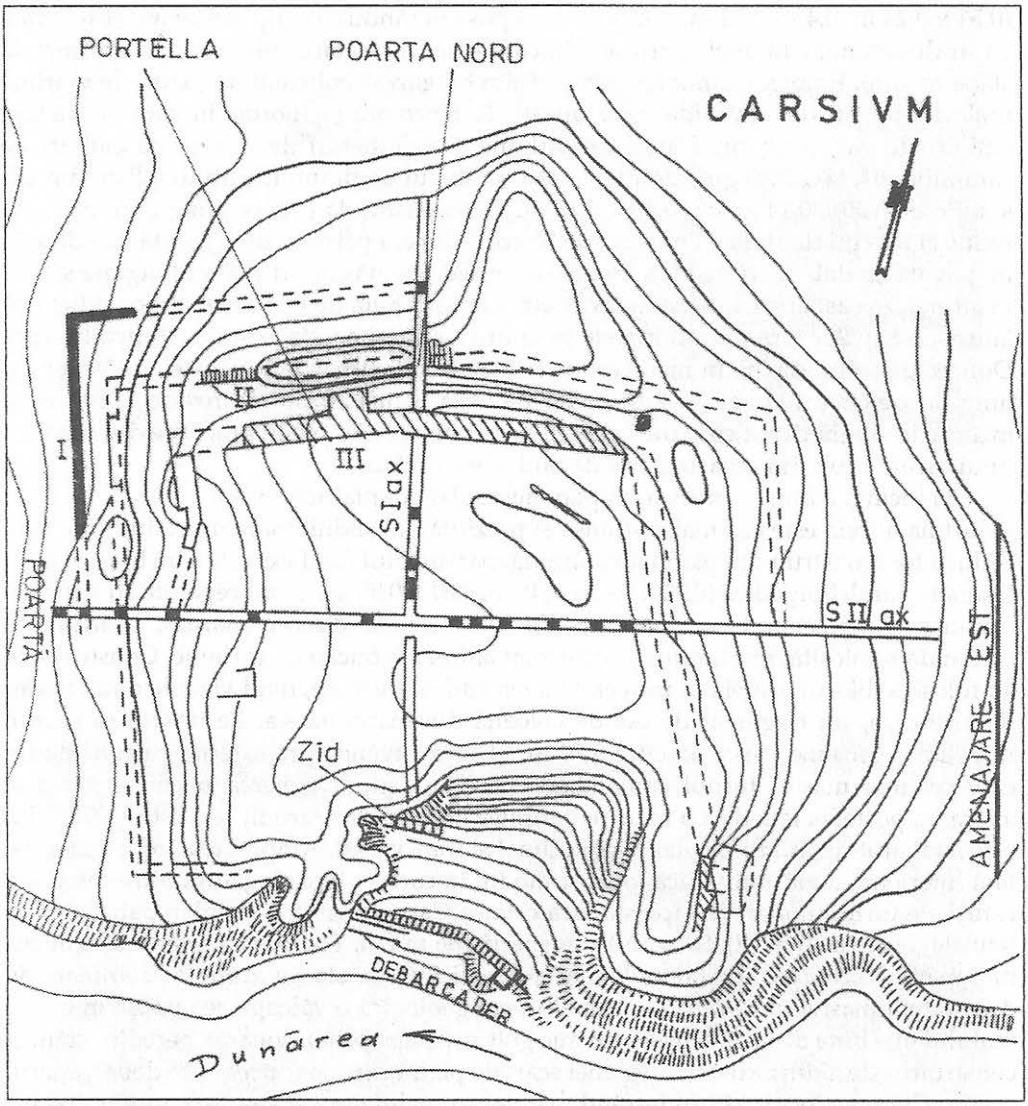
PORTELLA
POARTA NORD
CARSIVM
I
II
III
S I ax
S II ax
POARTĂ
Zid
AMENAJARE EST
DEBARCADER
Dunărea

Fig. 1.

zidul s-a păstrat la cote ce oscilează între +1,80 m și1,25 sau se pierde sub învelișul de iarbă. Curtina înscrie un plan trapezoidal cu latura mare pasată de-a lungul malului Dunării.

Incinta a doua se desfășoară în terenul delimitat de prima curtină la circa 10 m în interior. Atât materialul de construcție, cât și tehnica de lucru diferă de cel anterior descris. Paramentul a fost obținut din blocuri de piatră de formă dreptunghiulară, (0,51 x 0,24 m, 0,45 x 0,21 m, 0,43 x 0,21 m) puse în rânduri îngrijit ordonate și separate cu șir de cărămizi. În unele părți se schițează chiar încasetarea pietrelor cu cărămizi de slabă factură. Emplectonul a fost obținut din bulgări și bolovani de piatră de mărime mijlocie, bucăți de cărămidă, rare bucăți de marmoră și mortar în care se disting cuiburi de var, nisip fin, bucăți de cărbune și aglomerări de mortar cu cioburi de cărămidă pisată. Zidul gros de 1,90 m este străbătut de tiranți longitudinali cu dimensiunile de 0,70 x 0.14 m sau 0,10 x 0,13 m. El s-a păstrat la cote ce ating 2,16 m sau se reduc la nivelul fundației. Pe latura de Nord, zidul era perforat de o poartă lată de 1,15 m, pavată cu dale mari de piatră, una dintre acestea măsurând 2,07 m lungime și 0,60 m lățime. Această poartă secundară a cetății era străjuită de un turn exterior ridicat pe latura de Est. Alt turn se întrezărește pe colțul de NE și acesta exterior, și un altul spre Dunăre pe colțul de SE. În mod cert de la incinta II a rămas în jumătatea de Vest pe o lungime de circa 40 m zidul sudic - tras pe buza pantei abrupte. Gros de 1,25 m el se închide în unghi drept cu latura vestică a curtinei. Nu se poate preciza existența vreunui turn de colț din această parte de Sud-Vest a cetății.

Și incinta a doua urmează un plan neregulat adaptat terenului.

- Curtina a treia este cea mai restrânsă și prezintă în condiții mai bune latura nordică. Zidul a fost construit din piatră și cărămidă, paramentul fiind executat din blocuri mari fasonate paralelipipedice (0,92 x 0,42 x 0,48 m, 0,81 x 0,55 x 0,28 m) separate cu șiruri de cărămizi. Emplectonul se compune din bolovani de diferite mărimi, spărturi de cărămidă refolosită, mortar dur în care sunt antrenate bucăți de cărbune. Constructorii au folosit și blocuri de piatră provenite de la edificii distruse, fiind vizibile două bucăți de arhitravă, un fragment de fus de coloană din marmoră ș.a. Pe traseul său zidul măsoară o grosime variabilă între 3,70 m - 4,40 m, având spre exterior turnuri dintre care cel mai masiv "turnul comandant" permitea supravegherea porții de nord și apărarea portellei lată de 1,5 m, care permitea accesul pedestru în cetate (fig. 2). Zidul este străbătut de tiranți dispuși longitudinal și transversal. Amprentele unor trepte pe fața interioară a zidului indică locul și modul în care se făcea legătura între diferitele caturi ale turnului mare. În această fază cetatea Carsium înscria un plan patrulater cu laturile de circa 76 m (E), 80 m (N) și respectiv 86 m (V). Tot timpul cetatea a avut cea mai mare deschidere spre albia Dunării, beneficiind de stânca abruptă, dominată de doi pinteni masivi între care s-a format în era geologică o văioagă ce avansa în terasa malului mai bine de 45 m. Fusese un mic golf amenajat prin fasonarea pereților stâncii, construirea de ziduri, construirea unei scări de piatră care conducea spre debarcaderul cetății. Către mijlocul acestui intrând, paralel cu malul dar într-un ușor unghi deschis peste o enormă pungă cu moloz s-a înălțat, mai târziu, așa numitul zid genovez, făcut din blocheți de piatră gălbuie, încasetați cu cărămidă. El are grosimea de 1,40 m și s-a conservat pe înălțimea de 8,20 m, păstrând sub fundație moloz și alte materiale evacuate din cetate. Și celelalte trei laturi ale fortăreței dincolo de ziduri au primit mari cantități de moloz începând din sec. IV e.n. Straturile masive de pământ purtat, moloz, amestecat cu bârne carbonizate, fragmente de vase, oase calcinate au schimbat

Fig. 2.

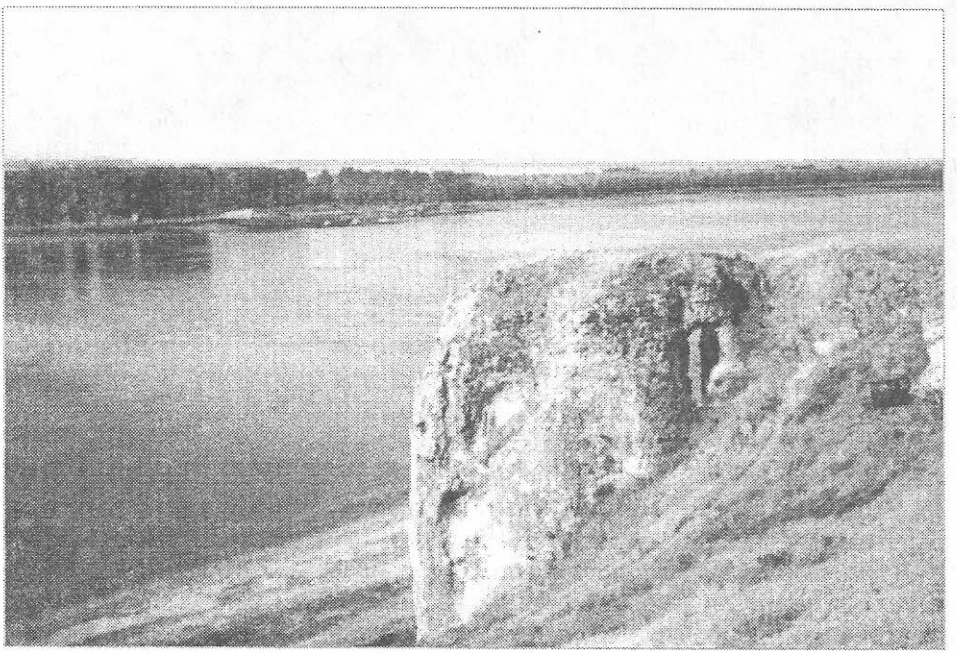

Fig. 3.

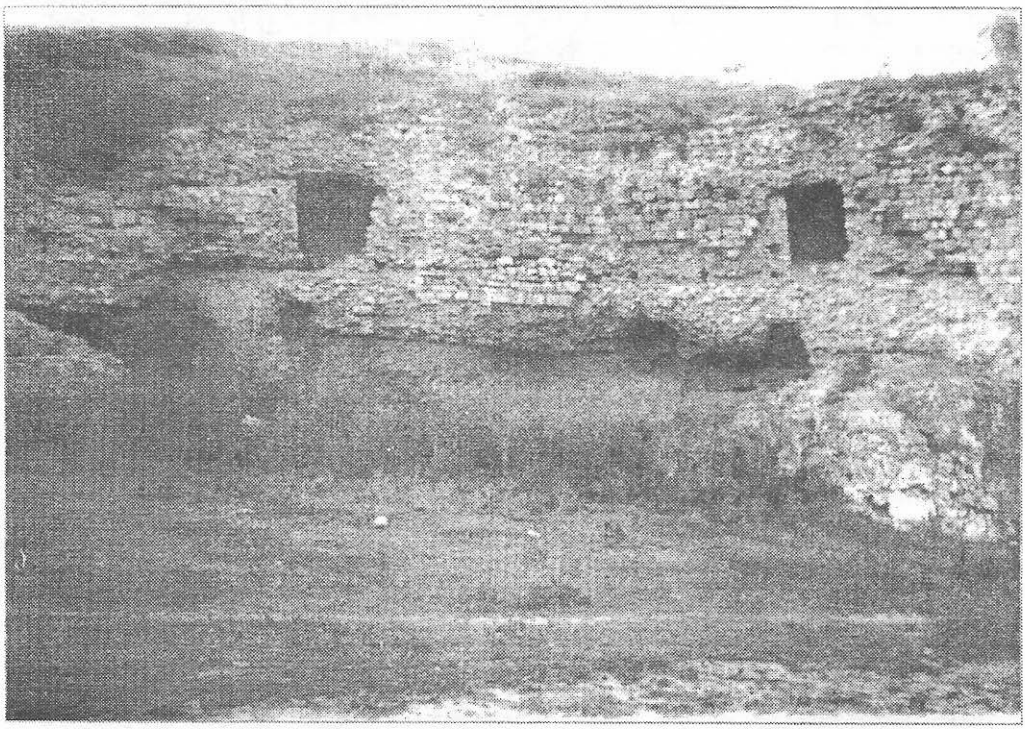

Fig. 4.

înfățișarea terenului, anulând versanții abrupți în locul cărora s-a format un enorm mamelon cu pante prelungi îndeosebi pe părțile de N și de E. Singura latură care a rămas mai aproape de starea de început a fost aceea dinspre malul Dunării. Unele lucrări de specialitate o denumesc "cetatea de pe faleză". Două cioturi masive de zid implantate la nivelul plajei de azi se constituie ca argument al unor lucrări executate în faza romano-bizantină pentru jugularea marii văioage cu un parapet ancorat pintenilor stâncii (fig. 3). Peste coamele acestor resturi de zidărie s-a înălțat "zidul genovez" în timpul căruia, în mod sigur intrândul acesta funcționa ca debarcader al cetății. (fig. 4) Puțin în aval era portul civil al Hârșovei. Terenul dintre portul militar și cel orășenesc a fost modificat în ultimele decenii prin executarea unei excavații impusă de amplasarea depozitului central de carburanți lichizi. Cu acest prilej a fost afectată și vecinătatea de vest a cetății, fiind distrus drumul principal de acces în fortăreață. În buza amplei excavații a rămas doar poarta de Vest străjuită de un turn de apărare. Ea este plasată la mijlocul laturei de Vest a incintei I-a fiind în mod indubitabil principala cale de intrare în cetatea Carsium.

***

La elaborarea proiectului de săpătură arheologică a trebuit să se țină seama atât de situația în teren a monumentelor cât și de lucrările executate de arheologii antecesori. În interiorul cetății erau încă vizibile cele două secțiuni - ax deschis în mod judicios de Andrei Aricescu în 1963. Dar absența documentației întocmită în teren cu acel prilej făcea imposibilă cunoașterea stratigrafiei cetății. Studiul publicat de titularul săpăturii se axează aproape în exclusivitate pe prezentarea dovezilor medievale timpurii, textul nefiind însoțit de profile. Ca atare, în campania 1993 a fost redeschis și lărgit cu 1 m șanțul orientat N-S (S I ax), care străbate, prin zona mediană incinta a treia a cetății, pe o lungime de 56 m. În campaniile 1994-1995, în urma observațiilor făcute s-a trecut în lucru și secțiunea E-V (S II ax). Alte mici secțiuni au urmărit depunerea arheologică dintre incinta II și incinta III în fața porții celei mici și terenul dintre incinta I și incinta II în zona porții de N. Către baza de Est a mamelonului cetății s-a practicat amenajarea arheologică a peretelui unei săpături făcută pentru ușurarea accesului la o gospodărie. A fost nominalizat acest sector cu sigla "Amenajarea - taluz est", fiind, până în prezent singura intervenție extra-muros.

În urma acestor lucrări se poate afirma că acel castru existent în anul 103[12]s-a plasat pe o stâncă cu pereții abrupți spre matca fluviului și cu pante repezi mai ales pe partea de Nord și Vest și mai bine spre Est. Astfel în S I ax coama masivului pietros dinspre Dunăre a apărut la -0,40 m față de nivelul actual, în timp ce în capătul dinspre "turnul comandant", depunerile romane se afundă la circa 3 m. Șanțul II ax a surprins desfășurarea acestui platou cu o înclinare spre Nord și cu căderi bruște spre Vest.

Ambele secțiuni care se întretaie în unghi drept către mijlocul întregului sit au arătat, mai întâi, că dovezile de locuire ale ultimei faze feudale se găsesc antrenate în stratul actual de călcare. Ele constau din fragmente ceramice datate din sec. XVIII-XIX, multe bombarde din fier de diferite calibre, plumbi, pipe de lut, bucăți de cărămidă slab arsă ș. a. În general inventarul respectiv este sărăcăcios atât cantitativ cât și calitativ. Se confirmă astfel observațiile lui A. Aricescu consemnate în raportul său publicat în Pontica IV. La rândul lor construcțiile existente în cetate, în deceniile anterioare nimicirii impuse prin prevederile tratatului de la Adrianopol erau modeste de regulă

monocamerele, cu pereții făcuți din materiale refolosite și lut. Observațiile arheologice confirmă informațiile scrise privind scăderea rolului cetății Hârșova în cel de al XVIII-lea veac. Apare deasemenea restrâns materialul arheologic provenit din sec. XV-XVIII când se știe că puternica cetate de aici, căreia îi revenea și misiunea de supraveghere a vadului de trecere în Țara Românească, a cunoscut momente dramatice determinate de incursiunile armatelor lui Vlad Țepeș, Mihai Viteazul, Radu Șerban. Până acum stratul de pământ cenușiu deschis, cu aspect măzăros, medieval nu permite identificarea unor depuneri generale de cenușă, cărbune, care să dovedească o incendiere masivă. Numai în carourile 8-9 ale S I ax s-a semnalat o aglomerare de pământ cenușiu amestecat cu pământ ars, cărbune, pietre acoperite cu fum, fragmente de vase smălțuite, cu picior inelar înălțat și motiv sgrafitat, databile în sec. XIV-XV. Întregul material provine de la o construcție care beneficiase de pereți din paiantă, de altfel de mari proporții dacă avem în vedere olanele folosite la acoperiș (0,40 x 0,22 x 0,07 m). Toate vădesc arderea acestei construcții, dar nu un incendiu general. Este însă cert că tot ce s-a construit în sec. XV-XVIII sub otomani prezintă o calitate inferioară etapei bizantine atribuită lui Ioan Tzimiskes și succesorilor lui[12]. Fundațiile unor ziduri din acea fază, aglomerate mai mult în zona "turnului comandant" indică o tehnică rudimentară, mortar slab, uneori înlocuit cu lut galben, pietre nefasonate. Ceramica fazei feudale este de factură locală provenind de la oale, străchini, ulcioare cu ceramica din Țara Românească. Constatăm, la acest stadiu, puținătatea, aproape absența ceramicii anatoliene și în bună măsură a monedei otomane.

Vestigiile medievale timpurii sunt depuse într-un strat de pământ cenușiu-închis, mai gros spre extrema de Nord a incintei.

Așa cum a remarcat și A. Aricescu faza Evului Mediu timpuriu a însemnat o puternică locuire a spațiului cetății, atât în interior cât și pe laturile exerioare. Zidurilor din material rezistent li s-au alăturat bordee, cuptoare din piatră, unele dintre ele cu 2-3 refaceri, gropi de cereale și menajere. Inventarul ceramic este abundent și el se încadrează în producția olăriei dobrogene de epocă. Și în S I 1993 s-au interceptat mai multe locuințe și gropi în interiorul cărora s-au găsit vase borcan întregi cu suprafața exterioară acoperită cu câmp de striuri terminat în partea umărului cu brâu în val, linii oblice din împunsături realizate cu rotița și altele.

Un adevărat cartier se constată extra-muros pe partea de Est a mamelonului peste membrana alcătuită din zidurile prăvălite din cetate.

În incintă nivelul medieval timpuriu s-a așternut peste straturile formate în etapele romano-bizantină și romană, cu deosebire în sec. III-IV și respectiv I-II[14]. Subcolectivul care are în studiu aceste faze presupune chiar existența în vecinătatea "turnului comandant" a unei basilici creștine a cărei absidă pare a se contura în S I 1993[15]. Șanțul II ax deschis în campania 1995 s-a desfășurat de la S I ax până la extrema vestică a platoului. Depunerea stratigrafică s-a înfățișat extrem de bulversată de numeroase intervenții, de la care au rămas fundații de ziduri, cuptoare, gropi. Este o

12. Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 55.

13. Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *op. cit.* p. 80.

14. Costel Chiriac și col. *Hârșova, Cetatea romană*, în Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1995, Brăila, 1996, p. 57.

15. Costel Chiriac și Constantin Nicolae, *Despre o eventuală basilică creștină la Carsium*, Comunicare la Sesiunea Pontica, 1995, noiembrie 9-11;

situație mult mai agitată decât indică planul săpăturilor anterioare.

Analizată în ansamblu, campania 1995 a dovedit utilitatea începerii investigațiilor arheologice în cetate prin reluarea celor două secțiuni ax care, din motive speciale și în trecut nu au putut fi coborâte până la coama stâncii. Săpăturile din 1963 s-au oprit la -0,80 -1 m de la nivelul actual lăsând în zacerea lor tocmai depunerile care aparțineau secolelor de început ale cetății Carsium.

O particularitate a campaniei 1995 a fost oferită de "Amenajarea-taluz est". Este vorba de excavația practicată de locuitorul P. Munteanu pentru drumul de acces la gospodăria sa, aflată la poalele mamelonului cetății. Încă din campania precedentă s-au întreprins unele îndreptări ale profilului acestei săpături orientată N-S, paralelă cu S I ax dar la circa 150 m de aceasta. Stratigrafic profilul respectiv reflectă efectele unor evacuări repetate de deșeuri din cetate care s-au aglomerat ca o membrană groasă în porțiunea respectivă de circa 3 m. (fig. 5) Practica aceasta a fost începută de romani și s-a continuat până târziu. Acum știm sigur că secolelor III-IV le aparține masiva aglomerare de moloz, cioburi, cărbune din văioaga flancată de cele două colțuri de stâncă ce străjuise debarcaderul. Prin materialul rulat din cetate s-a corectat verticalitatea malului fluvial asigurându-se o pantă mai lesnicioasă între port și cetate. În același timp s-a petrecut și azvârlirea resturilor din cetate spre latura de Est. Ele zac pe un strat foarte subțire de pământ cenușiu care acoperă coama stâncii. Sunt prinse într-un pământ albicios în care au fost antrenate tegule, fragmente de olane de la un acoperiș, fragmente ceramice. Toate acestea provin de la o construcție de mare amploare demolată în cetate. A urmat o perioadă mai îndelungată în timpul căreia s-a depus, mai mult prin efect pluvial, un strat de pământ cenușos tasat. Va fi cel mai dens strat al întregii membrane sedimentată în coasta răsăriteană a cetății Carsium. Prezența unei monede de bronz bizantină databilă în sec. VI[16] pare o dovadă că între sec. IV și sec. VI nu s-au mai executat în cetate lucrări de mai mare amploare. În același pământ cenușos a apărut un frumos ac de păr din os, lung de 0.10 cm. Bine netezit acul se ascute, firește, către vârf, în timp ce la celălalt cap rotunjit se disting două șențuiri concentrice. Tot din acest nivel provin două cărămizi; una pătrată cu latura de 0.35 m, groasă de 0,40m; cea dea a doua fragmentară, cu latura de 0,32 m. Stratul acesta alcătuit, presupunem în timp, a fost astupat de o masivă aglomerare de pământ cenușiu, amestecat cu cărbune, pietre, bucăți de cărămidă, ceran ică fragmentară. Situația se repetă de câteva ori, încadrându-se cronologic între sec. VI-X. Considerăm demn de reținut că spațiul extra-muros a fost folosit de localnicii care și-au amenajat locuințe, cuptoare, gropi. Cele mai multe din obiectivele de acest gen cunoscute acum aparțin sec. XI și începutul secolului următor. Nu este vorba de amenajări ale oamenilor cetății ci de construcții și dotări intervenite în răstimpuri în care fortăreața trecea prin momente aparte. Beneficiarii acestor construcții sunt mulți și stabili. Ei practică meșteșuguri tradiționale, au o ceramică ce se trage din olăria romano-bizantină, construiesc în stilul local - case ușor adâncite cu gârlici protejat de acoperiș susținut pe stâlpi, cuptoare-pietrar, folosesc gropi de cereale. Ceramica lor îi dezvăluie mai mult ca dobrogeni decât ca oameni veniți de peste Dunăre.

"Amenajarea-taluz est" s-a întins pe circa 35 m și a arătat că poala mamelonului a fost populată cu locuințe, cuptoare, gropi sugerând o așezare în sec. XI-XII. De un

16. Identificarea o datorăm arheologului T. Papasima;

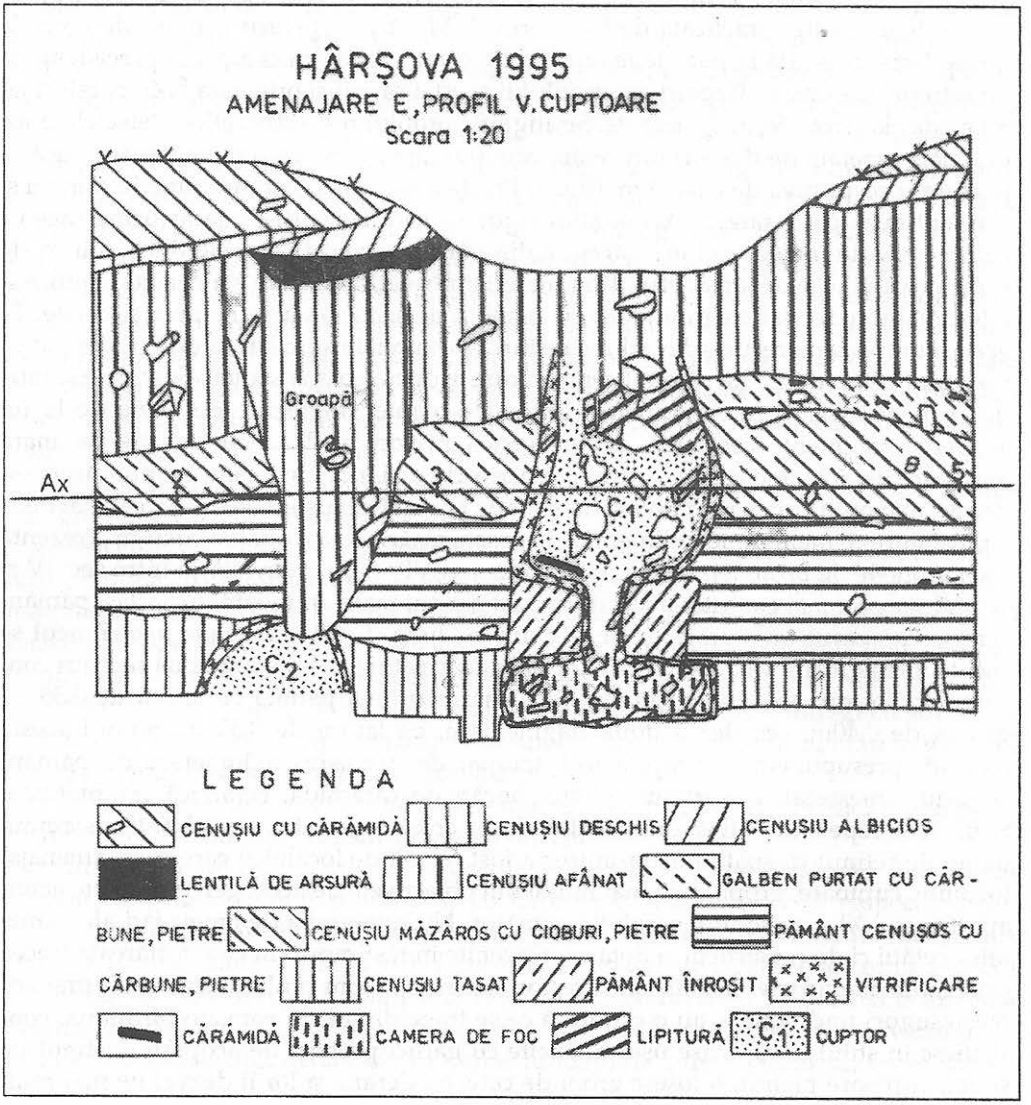
HÂRŞOVA 1995
AMENAJARE E, PROFIL V. CUPTOARE
Scara 1:20
Groapă
Ax
C1
C2
LEGENDA
CENUŞIU CU CĂRĂMIDĂ
CENUŞIU DESCHIS
CENUŞIU ALBICIOS
LENTILĂ DE ARSURĂ
CENUŞIU AFÂNAT
GALBEN PURTAT CU CÂRBUNE, PIETRE
CENUŞIU MĂZĂROS CU CIOBURI, PIETRE
PĂMÂNT CENUŞOS CU CĂRBUNE, PIETRE
CENUŞIU TASAT
PĂMÂNT ÎNROŞIT
VITRIFICARE
CĂRĂMIDĂ
CAMERA DE FOC
LIPITURĂ
C1
CUPTOR

Fig. 5.

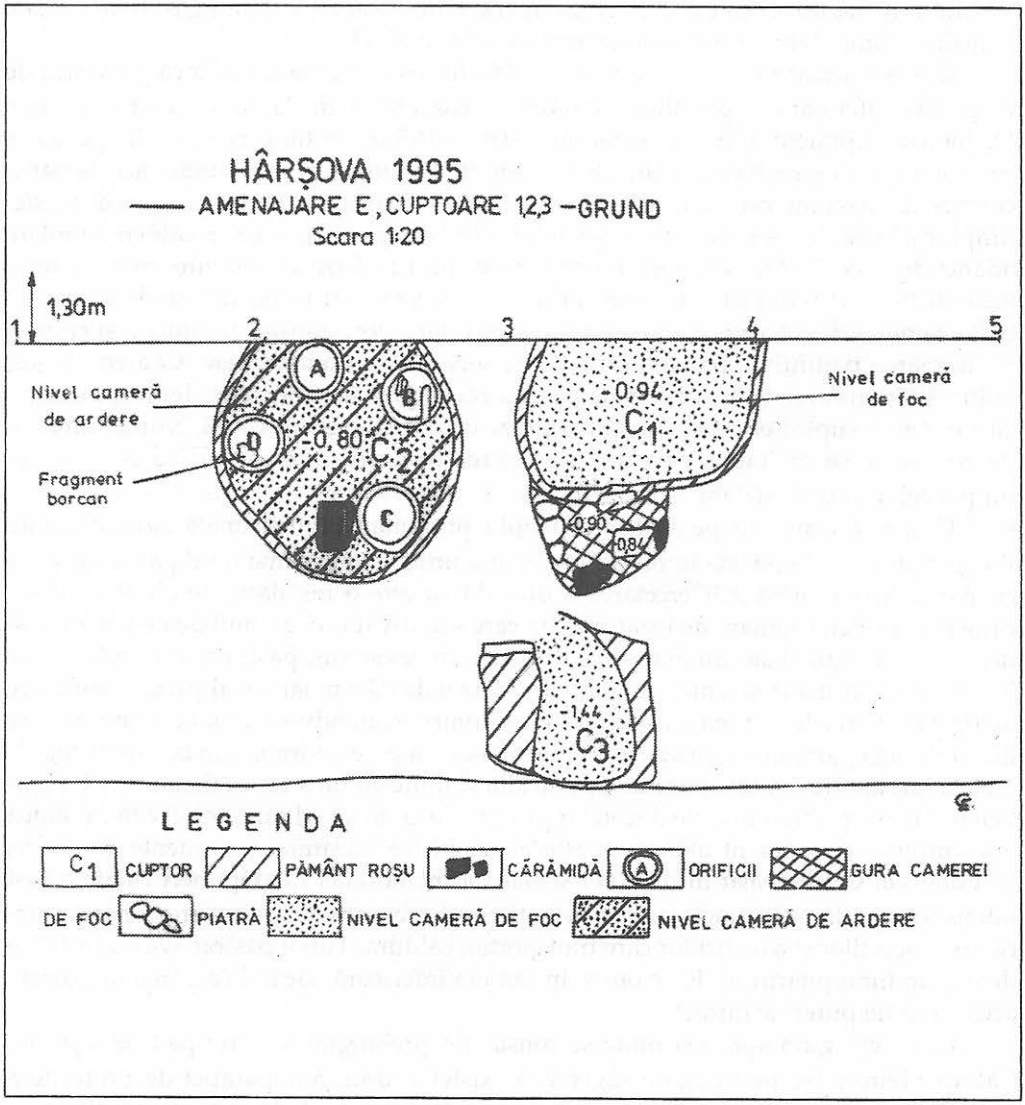
HÂRȘOVA 1995
AMENAJARE E, CUPTOARE 1,2,3 – GRUND
Scara 1:20
1,30m
1
2
3
4
5
Nivel cameră de ardere
Fragment borcan
A
B
C
D
-0,80
C2
-0,94
C1
Nivel cameră de foc
0,90
0,84
-1,44
C3
LEGENDA
C1 CUPTOR
PĂMÂNT ROȘU
CĂRĂMIDĂ
A ORIFICII
GURA CAMEREI DE FOC
PIATRĂ
NIVEL CAMERĂ DE FOC
NIVEL CAMERĂ DE ARDERE

Fig. 6.

interes aparte s-a dovedit descoperirea unui grup de trei cuptoare dintre care unu, și cel mai vechi era menajer, iar celelalte două cuptoare erau de olar. În funcție de momentul descoperirii ele au fost notate: C_1, C_2, C_3 dar cronologia lor a fost exact inversă (fig.6). C_3 a fost un cuptor de pâine săpat în stratul cenușiu tasat, având o formă ovoidală cu diametrul maxim de 0,62 m. Vatra lui se așternea pe stâncă deasupra unui strat subțire cenușiu egalizator. Pereții laterali înroșiți pe o grosime de 2-3 cm, păstrați arcuiți în boltă, dovedeau o folosire pasageră. Fragmentele ceramice găsite în cavitate aparțin ceramicii romano-bizantine, mai precis sec. V-VI.

C_2 s-a anunțat ca o pată rotundă de pământ roșu care s-a dovedit că provenea de la partea inferioară a pereților camerei de coacere și de la baza acestei camere. Diametrul suprafeței înroșite oscila între 0,91 - 0,95 m, în timp ce resturile pereților prezentau lutul înroșit pe 3-4 cm. De la început s-au observat în rotundul acesta patru cercuri de pământ cenușiu, afânat, amestecat cu cărbune. După scoaterea acestei umpluturi cenușii, s-a văzut că petele respective aparțineau unor orificii tubulare adânci de 0,23 -0,52 m. Ele aveau formă tronconică cu baza în sus care măsura între 0,20 - 0,26 m. Pereții orificiilor erau puternic arși. Cele patru "tuburi" se descărcau în bolta camerei de foc provocând prin funcționalitatea lor, transferul căldurii și respectiv înroșirea patului de pământ cruțat care separa cele două camere. Camera de jos, boltită (0,30 m) avea vatra amenajată pe un strat de pământ egalizator depus pe stâncă. Gura acestui cuptor era spre NE fără a prezenta o prelungire a vetrei. Numai un strat de cenușă ce se prelingea din cuptor acoperea resturile C_3, indicând succesiunea în timp a celor două instalații.

C_1 a fost construit pe același principiu prezentând totuși unele particularități. Prezența lui a fost sesizată în profilul taluzului unde schița forma unui pahar de sticlă cu picior înălțat și bază. Cercetarea a dovedit că este o instalație de olărit cu două camere și orificii tubulare de legătură, din care s-a salvat numai unul de pe partea vestică. În mod sigur și aici au fost patru orificii. Camera se sus, păstrată pe o înălțime de 0,90 m avea formă tronconică cu diametrul bazei de 0,78 m iar cel al părții superioare de 0,60 m. Peretele pornea cu o avansată cotlonire înălțându-se apoi prin restrângere lină. Întreaga parte interioară a fost cămășuită cu un perete format din bucăți de tegule alburii, groase de 3-4 cm, puse una peste alta și lipite cu un strat egalizator de lut galben în care se păstrau urmele degetelor purtate de jos în susul camerei. Toată cavitatea era umplută cu pământ afânat amestecat cu pietre, cărămizi, fragmente ceramice, cărbune ș.a. C_1 amenajat în depunerea slabă a membranei de depuneri rulate a fost intens folosit, dovadă fiind starea de vitrifiere a bazei camerei de ardere, a părții inferioare a pereților și a orificiilor care transportau căldura. Tubul păstrat avea o înălțime de 0,25 m fiind pietrificat. El se oprea în camera inferioară făcând ca pământul dintre acestea să fie puternic înroșit.

C_1 a avut gura spre Est unde se constată o prelungire a vetrei pe 0,38 -0,40 m. Câteva pietre puse pe margine sugerează existența unui mic parapet de protecție a cenușii. Atât în camera de coacere cât și la mica amenajare de la gura cuptorului s-au folosit cărămizi fragmentare sau chiar întregi.

Instalația nu a mai atins coama stâncii fiind sigur posterioară C_2. Particularitatea ei este dată de cămășuirea pereților camerei de coacere, cu tegule, lucru firesc ținând seama de consistența slabă a pământului în care a fost construită.

La ambele cuptoare, C_1 și C_2, s-a observat că nu se foloseau concomitent toate ori-

ficiile. Unele erau astupate cu cărămidă sau chiar cu pietre plate, altele cu bucăți mari de vase borcan. În timp ce C_2a avut un timp mai scurt de exploatare, C_1 a asigurat o producție ceramică însemnată, după cum rezultă din gradul de vitrifiere a pereților. Analizând ceramica descoperită în cuptoare, parte din fragmente fiind arse secundar, se poate afirma că cele două instalații aparțin aceleiași perioade cu o succesiune de la C_1 și C_2. Câteva elemente permit datarea C_1 și C_2 în a doua jumătate a sec. XI și la începutul sec. al XII-lea. Vine în sprijinul acestei plasări în timp și o monedă bizantină din bronz emisă între anii 1059-1067[17] găsită în unul din straturile tăiate de C_1

În peisajul arheologic dobrogean tipul de cuptor de olar cu două încăperi suprapuse este semnalat în mai multe situri feudale timpurii. Instalațiile hârșovene își găseau similitudine la Păcuiul lui Soare, unde a fost cercetat, în 1973, în malul insulei, cuptorul publicat de Silvia Baraschi[18]; identic ca formă cu C_1. Se deosebesc însă cuptoarele hârșovene de cuptorul de olar de pe Dealul Bugeac[19], a cărui vatră era perforată de 12-16 orificii, deci nu tuburi, și de înfățișarea cuptorului de la Nufăru publicat de Gh. Mănucu-Adameșteanu[20] sau de grupul de cuptoare simple, fără grătar de la Dinogeția, plasate de descoperitorii lor către mijlocul sec. al XI-lea [21].

Cuptoarele de la Carsium se înfățișează ca instalații complexe, folosite, în special C_1, pentru mai multe șarje. În pofida nivelului tehnic superior al instalației, producția ceramică vădește un proces de decădere atât în pregătirea pastei, cât și în redarea formelor, uneori disproporționate, în motivul ornamental. Și aceste observații justifică plasarea în a doua jumătate a sec. XI când pe ansamblu, meșteșugul ceramic dobrogean, a cunoscut un regres față de etapele imediat anterioare[22].

Un fapt este de acum incontestabil, și anume, precizarea centrului de olărie de la Hârșova, care se alătură acelora deja amintite de la Dinogeția, Păcui, Nufăru ș.a. Producția ceramică de aici derivă din olăria romano-bizantină, constituindu-se ca un argument al continuității la Dunărea de Jos.

Lista ilustrațiilor

Fig. 1 - Planul Cetății Hârșova
Fig. 2 - "Turnul comandant" din incinta a treia, sec. X
Fig. 3 - Cetatea Hârșova - Pintenul de stâncă ce susține colțul de Sud Est al fortăreței
Fig. 4 - Zidul genovez din sectorul faleză
Fig. 5 - "Amenajarea Est" - Cuptoarele de olar 1 și 2
Fig. 6 - "Amenajarea Est" - Cuptoarele 1, 2, 3.

17. Identificarea T. Papasima;
18. Silvia Baraschi, în SCIVA, tom. 25, 1974, 3, p. 461-472;
19. Silvia Baraschi și Tudor Papasima, în SCIVA, tom. 25, 1974, 3, p. 591-595;
20. Gh. Manucu-Adameșteanu, în SCIVA, tom. 42, 1991, 1-2, p. 57-74;
21. Gh. Ștefan și colab. *Dinogeția*, București, 1967, I, p. 186.
22. Ion Barnea, Ștefan Ștefănescu, *op cit.*, p. 256.

LES FOUILLES ARCHÉOLOGIQUES DE LA CITÉ DE HÂRŞOVA LA CAMPAGNE DE 1995

Résumé

Située sur la rive droite du Danube, dans le secteur final du fleuve, la Cité d'Hârşova date ses débuts certes en l'an 103, lorsque, conformément à une inscription, l'empereure Trajan avait fait bâtir un camp fortifié qui a pris le nom de l'habitat gétique de Carsium. À partir du IIe s. ap. J. - C. jusqu'en 1829 la cité de Carsium-Hârşova a été présente dans le système de défense du Danube surveillant en même temps un des lieux de passage des plus importants pour la communication entre la Valachie et la Dobroudja. Les premières fouilles archéologiques à Hârşova ont été effectuées en 1939, suivies par les campagnes de recherche de 1943 et 1963. La quatrième série de fouilles a démarré en 1993 quand les ruines de la cité ont été transformées en chantier pour la spécialisation des étudiants de l'Université "Ovidius" de Constantza, sous le patronage du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. Pendant les campagne de 1993-1995 on a examiné les sections ax et on a effectué de petites interventions de conservation ainsi que des observations sur le côté Est du mamelon de la cité. Les vestiges de maçonnerie prouvent l'existence de trois courtines élevées aux IIe - Xe siècles, de nombreux travaux partiels à même d'assurer l'inexpugnabileté de la forteresse et des habiats civils ayant pris consistance dans le voisinage des ces parts. Un trait caractéristique semble avoir été la réduction de la superficie de la cité laquelle, aux Xe - XIe siècles, recouvrait la plus petite étendue.

En ce qui concerne la capacité de défense, celle-ci a connu un perfectionnement constant jusqu'aux Xe - XIe siècles. Pendant l'occupation ottomane survenue au XVe s., le rôle joué par la cité de Hârşova surtout lors du retour des Byzantins au Bas-Danube a diminué. Les observations archéologiques ont attiré l'attention sur un habitat civil existant sur le côté Est et dont les preuves sont les traces des habitations, des fours d'usage ménager ou pour la cuisson des vases et des fosses de céréales ou fosses ménagères. La découverte de deux fours de potier des XIe - XIIe siècles témoigne l'existence d'un centre céramique à Hârşova, tel que celui de Păcuiul lui Soare, Dinogeţia ou Nufăru.

DESCOPERIRI DE EPOCĂ ROMANĂ ŞI BIZANTINĂ LA CARSIUM

CONSTANTIN NICOLAE

Cercetări mai vechi şi mai noi[1] au arătat că la Carsium s-a plămădit una din cele mai interesante pagini din istoria civilizaţiei romane şi bizantine de la Dunărea de Jos. Aici, noua stăpânire, a continuat tradiţia autohtonilor geţi alături de care s-a aşezat, contribuind la dezvoltarea economică şi militară, la înflorirea culturală a întregii zone.

Despre geţi se cunosc unele aspecte ale prezenţei lor la Carsium rezultate din cercetările de până acum. Mai mult, s-a demonstrat că romanii s-au instalat alături de ei, dezvoltându-le aşezările aflate în punctele cele mai înalte de pe malul Dunării[2] (Fig.1) de unde supravegheau întrega zonă şi cu deosebire mişcările de trupe, putând transmite la nevoie semnale pe distanţă de 25-30 Km[3]. La toate acestea se adaugă faptul că aici se află cel mai important vad de trecere a Dunării, din Dobrogea spre Câmpia Munteniei, pe unde s-au scurs materialele de factură greacă descoperite în stânga Dunării[4], fapt ce a conferit arterei "via Carsium" un loc central în legătura celor două maluri danubiene, în toate epocile, lucru despre care s-a vorbit în istoriografia românească încă de la începutul secolului nostru[5]. Toate se datorează legăturilor directe cu lumea greacă şi elenistică, şi în primul rând cu Histria[6] unde se putea ajunge relativ uşor, după câteva ore de mers călare sau cel mult o zi cu carele[7]. Pornind de la aceste constatări s-a emis părerea că la Carsium ar fi fost posibilă existenţa unei staţiuni

1. Pentru cercetarea arheologică la Carsium, a se vedea, Constantin Nicolae, Pontica, 26, 1993, p.215, cu precizările de la nota1.

2. Este vorba în primul rând de aşezarea din "Dealul Cetăţii", unde s-a clădit castrul roman. Acesteia i se mai adaugă şi aşezarea de "La Moară" la cca.1 km în amonte, pe o terasă de pe malul Dunării, colonizată intens cu elemente romanizate şi cu o perioară de maximă înflorire în secolele I-II p.Chr.

3. Zona înconjurătoare este dominată de dealurile "Belciug" (+47,04 m), "Băroi (+47,01m) în aval, iar în amonte "Celea Mică" şi Celea Mare" (+88,50 m).

4. Vezi, Valeriu Sîrbu, Pontica, 15, 1982, p.106 şi 118, descoperirile de la Berteştii de Jos; Ioan Glodariu, *Relaţiile comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană*, Cluj, 1974, p.256, 265, 285, unde se semnalează descoperirile de la Spiru Haret, Piua Pietrii şi Stăncuţa, toate în imediata vecinătate a vadului Dunării de lângă Hârşova.

5. Despre importanţa acestui vad primele referiri le aflăm la Vasile Pârvan, AAR, Tom XXXIV, 1912, p. 376-385.

6. Legătura cu lumea pontică şi în primul rând cu Histria este demonstrată şi de prezenţa la Hârşova a unor drahme de argint din colonia greacă. Vezi, Bucur Mitrea, St. Cl. 7, 1965, p.157.

7. Vezi, Vasile Pârvan, *Dacia*, Bucureşti, 1967, p.92.

elenistice[8], nedemonstrată încă de cercetările de teren. Iată câteva opinii care îndreptățesc plasarea anticului Carsium în rândul celor mai importante centre ale civilizației de la Dunărea de Jos, cu o poziție strategică aparte, favorabilă legăturilor dintre litoral și zona extracarpatică, după părerea noastră, cel mai important între Durostorum și Troesmis. Numai așa se poate explica implantarea timpurie a stăpânirii romane pe aceste meleaguri și menținerea ei vreme de mai multe secole, fapt ce a dus la transformarea așezării nu numai într-un punct strategic-militar dar și într-un centru al activității economice, sociale și culturale cum vom îndrăzni să demonstrăm mai jos. Aceasta se poate baza mai întâi pe faptul că întâlnim așezarea de la Carsium în toate textele antichității romane și romano-bizantine, cum se poate vedea mai departe pe scurt.

Astfel, cea mai timpurie informație datează din secolul II p.Chr. și provine de la Ptolemeu care enumeră orașele de la Dunăre, de la sud spre nord – ... "Transmarisca, Sucidava, Axiopolis, Carsum, Troesmis"..., indicând și coordonatele geografice ale fiecărei localități[9]. Urmează în secolul III *Tabula Peutingeriana* unde sunt întâlnite pe drumul de la Singidunum la Constantinopol, spre nord, cele mai importante așezări: ... "Axiopolis XVIII (mile), Calidava XVIII, Carsio XXV, Bereo XXI, Troesmis VIIII ..."[10].Puțin mai târziu, *Intinerarium Antonini*[11] indică existența acelorași localități la Dunărea de jos, cu precizarea distanțelor dintre ele (în *millia passuum* – M.P.[12]): "... Sucidava m.p.XVIII, Axiupoli m.p.XII, Capidava m.p. XVIII, Carso m.p. XVIII, Cio m.p.X, Biroe m.p. XIII..."[13] Atacurile goților asupra regiunilor dunărene din secolul IV plasează în atenția izvoarelor o zonă mai largă din apropiere, fără ca numele localității să fie consemnat direct[14]. Pentru secolul V, *Notitia Dignitatum* atestă aici "milites scythicii Carso"[15]. Informația este de o mare valoare deoarece este atestată o unitate despre care nu se știe nimic, aceasta făcând parte poate, din cele mai vechi trupe sedentare recrutate din rândurile populației autohtone de la Dunărea de Jos[16]. Numele așezării mai apare la mijlocul primei părți a secolului V, în textul tratatului de pace dintre huni și romani, unde se amintește că în stăpânirea primilor rămâne fortăreața "Karsos din Tracia"[17]. În secolul VI, Hieroscles în *"Ghidul de Călătorie"* reține pentru aceste regiuni localitățile... "Axiopolis, Capidava, Carsos, Troesmis..."[18], iar ceva mai târziu, Procopius în lucrarea sa *"Despre zidiri"*, enumerând fortărețele ridicate în Moesia, de-a lungul fluviului Istru, menționează între altele și "...Carso..."[19], fără

8. *Ibidem*, p.93-94.

9. Ptolemeu, *Îndreptar geografic*, IX,5 (în *Izvoare privind istoria României*, I, București, 1964, p.553. În continuare *FHDR*, I)

10. *Tabula*, VIII, 3 (în *FHDR*, I, p. 738-739).

11. Se știe că documentul are la bază un model din timpul împăratului Caracalla (211-217), dar redactarea definitivă s-a făcut sub Dioclețian (284-305).

12. 1000 passus=1480 m

13. *Itinerarium Antonini*, 224, 1-5; 225, 1(în *FHDR*, I, p.747)

14. Este vorba de evocarea expediției împăratului Valens (364-378) împotriva goților din anul 368 când acesta fiind în imposibilitatea de a trece Dunărea datorită apelor umflate a dat ordin să i se ridice o tabără de vară lângă *"Vicus Carporum"*. În anul următor expediția a fost reluată pe la Noviodunum. Vezi, Ammianus Marcellinus, *Istoria romană*, XXVII, 5 (în *FHDR*, II, București, 1970, p.125.

15. *Notitia Dignitatum* Or. XXXIX, 22 (în *FHDR* , II, p.209-211).

16. Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, p.117.

17. Este vorba de tratatul din anul 434, încheiat de Teodosiu al II-lea cu hunii. După părerea unor specialisti, *Karsos* este cel mai probabil *Carsium* din Scythia Minor. Vezi Radu Vulpe, Ion Barnea, DID, II, 1968, p.407 cu discuțiile de la nota 15.

18. Hierocles, *Synecdemus*, 637, 9-12 (*FHDR*, II, p.351.

19. Procopius din Caesareea, *De aedificiis*, IV, 11 (*FHDR*, II, p.475)

îndoială Carsium, într-o formă coruptă. Numele localității este întâlnit într-o formă mult schimbată și în *Notitia Episcopatum*, printre eparhiile patriarhiei de la Constantinopol din secolul VI, unde sunt menționate 14 episcopate între care se numără și Koupron (Koupros)[20]. Aceste izvoare trebuiesc completate cu cele bizantine. Astfel, în secolul VII, Geograful din Ravenna preciza că în Moesia "au existat numeroase orașe dintre care vom arăta pe unele și anume: ... "Bieron, Carsion, Capidava, Sancidava, Durostolon..."[21], iar în secolul X Constantin Porfirogenetul consemnează numele localității Carsium[22] între cele 15 orașe ale eparhiei Scythiei[23]. Am putea încheia această prezentare cu concluzia că numele localității noastre apare constant în izvoarele antichității, cum s-a văzut mai sus, cu excepția celor din secolul I p.Chr.

Nu tot atât de edificatoare sunt atestările epigrafice. Pentru prima dată numele localității apare într-o inscripție din 272[24] de la Durostorum. Întregirea numelui celor două localități, "(Ca)RSIUM et SUCID(avam)", între care se plasează victoria împăratului Aurelian împotriva carpilor de la 271 pare să fie corectă în primul caz,[25] cu atât mai mult cu cât în urma înfrângerii, aceștia au fost colonizați în *"vicus Carporum"* despre care vorbește Ammianus Marcellinus o sută de ani mai târziu, în timpul campaniilor împăratului Valens asupra goților[26] și care a fost localizat lângă Carsium.

Nu se cunosc începuturile vieții romane la Carsium. Cu siguranță aceasta se leagă de stăpânirea asupra Dobrogei. Nici nu se putea altfel, fiind normal ca zona să intre de timpuriu în atenția împăraților, odată cu primele măsuri de organizare a *limes*-ului dunărean[27]. Până de curând s-a crezut că la Carsium aceste măsuri au debutat în anul 103, prin grija împăratului Traian[28] în timpul căruia ar fi fost zidit castrul de piatră pentru *Ala II Hispanorum et Aravacorum*. Însă problematica organizării Dobrogei[29] și descoperirea unor materiale tegulare cu sigla *Alei Gallorum Flaviana*, dintre care două publicate în ultimii ani[30], altele în campaniile din 1995 și 1996[31], duc la concluzia că

20. *DID*, II, p.459, nota 12, lista celor 14 orașe reședințe episcopale din Scythia Minor după Notitia de Bor (forma *Koupron*). La Andrei Aricescu, *op. cit.* p.230,8 este prezentată forma *Koupros*.

21. Geograful din Ravenna, IV, 7, 49-50 (*FHDR*, II, p.581).

22. *Carsos* în textul original.

23. Constantin Porfirogenetul, *Despre provinciile Imperiului Bizantin* 1,58-60, "Eparhia Scythiei" (*FHDR*, II, p.672).

24. *CIL*, III, 12456.

25. Există și alte puncte de vedere determinate de nevoia restrângerii spațiului dintre cele două localități, de cca 80 km, pentru o mai precisă identificare a locului luptei (deși condițiile de invazie și urmărire presupuneau acțiunea pe o arie largă cu mai multe bătălii necesare victoriei, lucru despre care izvoarele nu fac nici o mențiune). Pentru toată discuția, vezi, Andrei Aricescu, Pontica, 5,1972, p.332-333 unde se propune reîntregirea (QE)RSIUM. alți specialiști pun în discuție al doilea toponim și propun în loc de SUCID(AVAM), SACID(AVAM). Vezi, Grigore Florescu Dacia, 1, 1957, p.237. Pentru discuția din text, vezi, *DID*, II, p.274; Emilia Doruțiu Boilă, *ISM*, V, București, 1980, p.119-120.

26. Vezi mai sus, nota 14.

27. *DID*, II, p.61.

28. Vasile Pârvan, AAR, Tom. XXXV, București, 1913, p. 476-489, unde se reîntregește presupusa inscripție inaugurală a castrului de la Carsium.

29. Al. Suceveanu, Pontica, 4, 1971, p.116-118.

30. Mihai Zahariade, Crișan Mușeteanu, Costel Chiriac, Pontica, 14, 1921, p.259; Victorița Nicolae și Constantin Nicolae, SCIVA, 1-2, 1991, p.79-80.

31. Materialele din 1995, cu siglele *Legiunii I Italica, Ala Gallorum Flaviana* și *Classis Flavia Moesica* au fost prezentate la sesiunea anuală de rapoarte din 1996. Vezi, Costel Chiriac, Constantin Nicolae, Gabriel Talmațchi, *Hârșova, cetate romană* (raport) Brăila, 1996. Constant a apărut în ultimii ani la Hârșova ștampila *Alei Gallorum Flaviana*. În toate cazurile ștampilele sunt identice (Planșa I,5 Tegulă de pe str. Fundătura Dunării. 6 A, B tegula de pe str. Revoluției. Pentru ultima, vezi Victorița Nicolae și C. Nicolae, nota 30 de mai sus.

organizarea militară la Carsium a început sub Vespasian, perioadă în care admitem și construirea castrului într-o primă etapă. Din această perspectivă, se impune rediscutarea "inscripției inaugurale" publicată de Vasile Pârvan. Însuși autorul, prezentând descoperirea epigrafică în cauză, admitea că în construirea castrului nu puteau participa decât două ale: *Ala Gallorum Flaviana* pomenită în Moesia Inferior în anii 99 și 105 pe de o parte, și *Ala II Hispanorum et Aravacorum* de cealaltă parte[32]. V. Pârvan atribuie construirea castrului *Alei II Hispanorum* pe considerentul că "aceasta nu e mai clar documentată"[33] și are în vedere în primul rând miliarul datat în anul 200, potrivit căruia la refacerea drumului care-i asigura legătura pe *limes*-ul dobrogean au contribuit soldații acestei unități[34]. Suntem convinși că datarea castrului la 103 este prea târzie, cu atât mai mult cu cât prezența unei unități ca *Ala Gallorum Flaviana* impunea staționarea într-o fortificație. Așa cum rezultă din prezentarea de mai sus, ne găsim la Carsium într-unul din punctele nodale ale legăturilor dintre orașele pontice și lumea extra și intercarpatică ce a funcționat în epoca greacă și elenistică, pe care stăpânirea romană nu-l lăsa fără apărare de la început. Dacă unitățile prezentate mai sus au asigurat protecția zonei în secolele I-II p.Chr., poate și în prima parte a secolului III, către sfârșitul acestuia și în secolul IV nu este exclus ca aici să fi existat o vexilație a Legiunii *I Iovia Scythica*[35], iar în secolul V izvoarele îi consemnează pe "milites Scythicii Carso"[36]. Toate problemele discutate până acum au făcut ca în ultimul timp să se reconsidere rolul jucat de Carsium în sistemul lumii romane, putându-i-se atribui mai mult unul militar-strategic, fără a-l minimaliza pe cel economic, administrativ, cultural[37].

Una din cele mai interensante probleme ale civilizației romane la Carsium pe care istoriografia noastră a abordat-o fără rezultate deosebite, este cea a *territorium*-ului *Carsium*-ului. Datele din ultimii ani aduc elemente noi de natură să permită o mai bună cunoaștere a acesteia. Un nivel de viață economică, socială și militară la care s-a ajuns la Carsium-după cum relevă rezultatele de până acum, prezentate mai sus, cât și cele despre care vom vorbi în continuare, nu se putea atinge decât în condițiile unei organizări corespunzătoare tipice lumii romane provinciale[38]. Cu toate că nu există dovezi care să delimiteze teritoriul Carsium-ului, asemănarea cu așezări mai bine cunoscute[39] poate aduce unele lămuriri[40]. Datele de până acum ne îndreptățesc să credem că într-o primă etapă acest teritoriu ar fi putut avea o organizare de tip "pagus", evoluând în scurt timp spre un *"territorium civitatis"* cu caracter orășenesc. Descoperirile care atestă un mare număr de unități militare, fapt explicabil prin poziția

32. Vasile Pârvan, *op. cit.*, p. 487.

33. Ibidem, *loc. cit.*

34. Problema staționării *Alei II Hispanorum et Aravacorum* la Carsium trebuie discutată într-un context mai larg și în strânsă legătură cu materialele descoperite în ultimele campanii, preponderente fiind tegule cu ștampilele Legiunii *I Italica*, *Ala Gallorum Flaviana* și *Classis Flavia Moesica*. Despre acestea vezi mai sus, nota 31.

35. Constantin C. Petolescu, Dragomir Popovici, SCIVA, 40, 3, 1989, p.247.

36. Este vorba de Notitia Dignitatum; vezi discuțiile de mai sus, cu precizările de la notele 15 și 16.

37. Despre rolul militar-strategic, vezi Constantin Nicolae, *op.cit.*, p.215-229.

38. Pentru organizarea Dobrogei romane, în care Carsium își găsește numeroase analogii, a se vedea, Alexandru Avram, SCIVA, 35,2, 1984, p. 158-169.

39. Cum ar fi spre exemplu, *territorium Capidavense*. Maria Munteanu, Pontica, 3, 1970, p. 211-222.

40. Despre teritoriul *Carsium*-ului vorbește Alexandru Suceveanu, în *Viața economică în Dobrogea romană, secolele I-III e.n.* București, 1977, p.66. Autorul include în territorium fortificația de la Ghindărești, așezările rurale de la Dulgheru, Ciobanu și "vicus Carporum". (în continuare *VEDR*)

strategică excepţională[41], cât şi prezenţa unor demnitari militari şi admnistrativi la sfârşitul secolului III şi începutul secolului IV[42], ridica chiar problema unui *"territorium militare"*, cele două forme putând coexista în cazul nostru. Elementele pe care le cunoaştem în prezent permit consideraţia că tipologia aşezărilor din "teritoriul *Carsium*-ului" a fost variată, reflectând organizarea lumii romane[43]. Se bănuie existenţa unei *"villa rustica"*[44] la cca 1 Km nord de castru, într-o zonă favorabilă agriculturii şi încă una atestată epigrafic lângă comuna Saraiu[45]. Se confirmă existenţa a două aşezări tip *"vicus"*, una în punctul "la Moară"[46], dezvoltat pe o mai veche aşezare getică, cu şanţ de apărare, care a cunoscut o maximă înflorire în secolele I-II d.H.; cealaltă este *"vicus Carporum"*, înfiinţată în urma colonizării carpilor în Dobrogea, despre care vorbeşte Ammianus Marcellinus, când relatează expediţia împăratului Valens împotriva goţilor de la 368[47]. Au mai fost identificate pe baza unor cercetări de teren urme romane, - posibile aşezări, în zonele "Băroi" şi "La Lac" (Fig. 1). În ultimul punct s-au descoperit în prima terasă a Dunării resturile unei construcţii din piatră cu mortar, ce poate fi datată preliminar către sfârşitul epocii romane târzii[48]. Mărind aria de competenţă administrativă şi militară a aşezării de la Carsium, mai pot fi incluse în *"territorium"* fortificaţia de la Ghindăreşti, şi *vici* de la Ciobanu şi Dulgheru. Nu este exclusă nici eventualitatea ca din raţiuni strategice, pentru a asigura apărarea vadului Dunării din apropiere, autorităţile de la Carsium să-şi fi exercitat puterea şi în stânga fluviului[49]. În ansamblu, deşi foarte importantă, problema rămâne în discuţie cu atât mai mult cu cât, în cea mai mare parte, reconstituirea teritoriilor Dobrogei romane s-a făcut ipotetic.

Cercetările arheologice întreprinse până acum şi mai ales studiile epigrafice, au pus în evidenţă elementul roman, destul de numeros. Considerăm important prezentarea antroponimelor atestate până acum la Carsium.

1. Aurel(ius) Castor, grec care a primit cetăţenia în timpul împăratului Caracalla, atestat de un monument epigrafic din secolul III p.Chr.[50].

2. Ulpius Demetrius, *singularis consularis* al Alei *II Hispanorum et Aravacorum* (sec. II-III)[51];

3. Q(uintus) Euricio Victor, medic de cohortă (sec.II)[52];

---

41. Vezi mai sus precizările cu bibliografia de la notele 30-35.

42. Constantin Nicolae, *op. cit.* p.224 şi 226 cu notele 42 şi 43.

43. A fost fără îndoială identică cu cea a aşezărilor din Dobrogea romană. Pentru exemplificare, vezi, Maria Munteanu, Pontica, 4, 1971, p. 125-136.

44. De fapt *villa* este semnalată pentru prima dată; a fost identificată în urma unor cercetări de teren în 1990 şi o considerăm ca incertă până la efectuarea unui sondaj arheologic.

45. Alexandru Suceveanu, op. cit., p.101.

46. Sebastian Morintz şi Done Şerbănescu, SCIVA, 1, 1974, p.53-54; Octavian Bounegru, Puiu Haşotti, Actuan Murat, SCIVA, 3, 1989, p. 273-293; Constantin Nicolae, *op. cit.*, p.227-228.

47. Vezi mai sus discuţia de la nota 14, şi Maria Comşa, Pontica 5, 1972, p.226.

48. Este o construcţie din piatră fasonată sumar, prinsă cu mortar. Numai cercetarea obiectivului poate oferi detalii de natură să lămurească natura lui cât şi cronologia (în lipsa unui material arheologic relevant).

49. Victor Henrich Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 152-153, "Harta administrativă a Dobrogei romane", unde se extinde autoritatea pentru *territorium Carsium* dincolo de Dunăre.

50. *ISM* V, p.129-130, nr. 101.

51. *Ibidem*, p.130-131, nr. 102. Aceasta este singura inscripţie care aminteşte de *Ala II Hispanorum* la Carsium în afara miliarului din anul 200 descoperit tot aici, pentru care vezi ISM, II, p. 122, nr. 95.

52. *Ibidem*, p.131, nr.103. În acest caz editorul este de părere că inscripţia a fost adusă pentru că în afară de *Ala II Hispanorum et Aravacorum* la data respectivă nu se cunoşteau alte trupe staţionate aici. Cercetările recente infirmă acest punct de vedere.

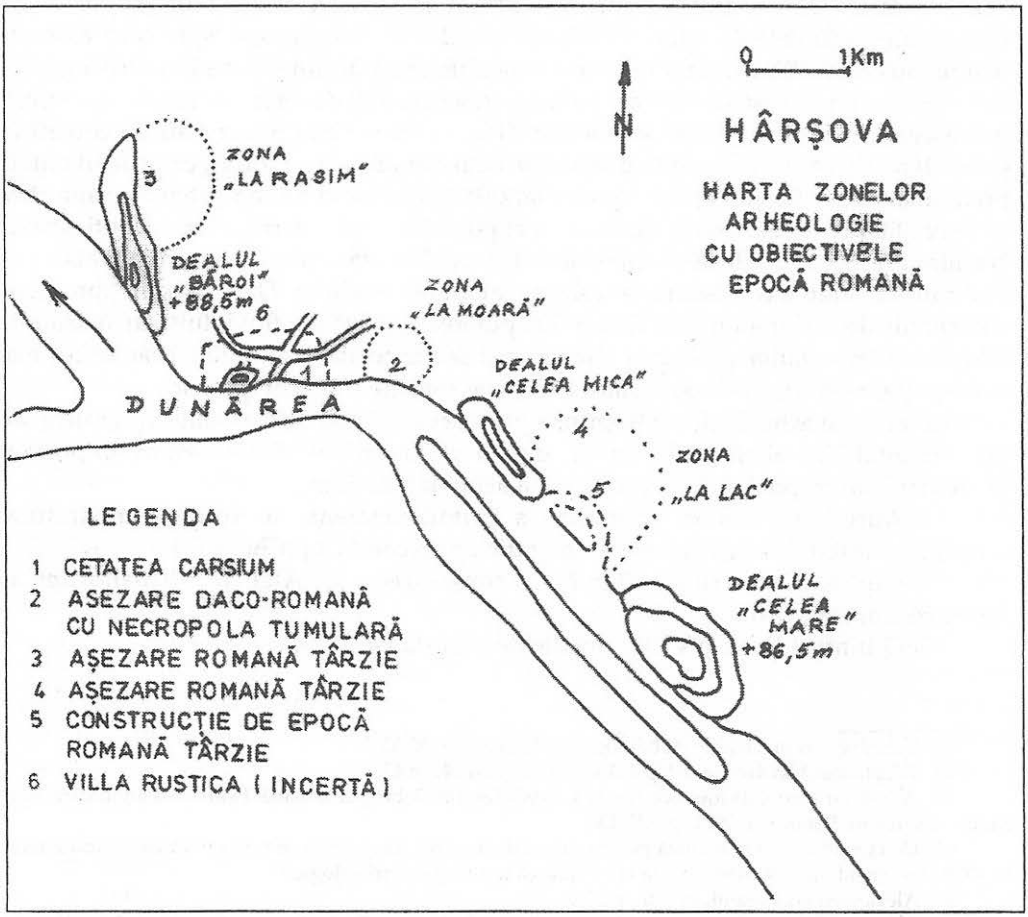

Fig. 1. Harta cu obiectivele arheologice de epocă romană de la Hârșova și împrejurimi.

4-8. Iul(ius) Eutyches, Valeria Iulia, Valeria Matrona, Valeria (B)onae şi Val(erius) B(o)nus, cărora li se mai adaugă poate şi alte nume care se aflau în spărtura unei inscripţii din prima jumătate a secolului III[53];

9. Q(uintus) Lut(ati)us R(usti)cu(s), care apare pe o inscripţie din secolele II-III[54];

10. Mes(ius), fost militar într-o legiune (sec. II-III)[55];

11. (U)lpius Quad(ratus), decurion al unei ale, atestat în a doua jumătate a secolului II şi prima jumătate a secolului III[56];

12-15. Valerius Castus, *centurio ordinatus* în Legiunea *I Iovia Scythica*, împreună cu Valerius Valerianus socrul său centurion şi nepoatele Casta şi Regina, toţi menţionaţi într-o inscripţie funerară din secolul III[57];

16. Valerianus, ofiţer superior, cavalerist. A trăit şi activat la Carsium la sfârşitul secolului III şi începutul secolului IV. Numele său apare pe mânerul spathei[58].

Deosebit de interesant este faptul că din cele 16 nume, 10 sunt de bărbaţi, dintre care 7 au activat în unităţi militare, iar 3 au poziţia nedefinită, 2 sunt de femei şi 4 de copii. Eşantionul este prea mic pentru a permite alte interpretări dar poate oferi unele indicii cu privire la funcţia aşezării în secolele II-IV. Este dificil de vorbit de originea coloniştilor de la Carsium. După cum se vede, majoritatea antroponimelor sunt de origine romană şi doar câteva sunt greceşti. La aceste concluzii un aport substanţial îl pot aduce publicarea rezultatelor din necropolele cercetate până acum. Materialele osteologice au relevat existenţa unor indivizi cu pronunţate trăsături specifice populaţiilor din nordul Africii[59].

Un capitol important şi prea puţin cunoscut al civilizaţiei romane şi bizantine la Carsium este viaţa economică. Cum era şi firesc, aşezată pe malul Dunării comunităţile de aici se ocupau preponderent cu cultivarea pământului, creşterea animalelor, pescuitul, un rol important revenind meşteşugurilor şi comerţului. Nu avem descoperite încă în cercetările de până acum unelte de muncă tipice agricultorilor, aşa cum poate erau majoritatea locuitorilor de la Carsium. Din aşezarea "La Moară" s-au recuperat în 1987 mai multe gresii cu urme îndelungate de folosire şi câteva fragmente de râşniţă precum şi o mare cantitate de oase de animale şi păsări. În acelaşi timp, s-au descoperit în necropole materialele tegulare cu urme de ovicaprine sau păsări, fapt ce demonstrează caracterul mixt al economiei de tip provincial. Este greu să se răspundă la întrebarea despre natura proprietăţii. Probabil că şi aici, ca în întreaga Dobroge romană, cel puţin în primele secole ale stăpânirii, în condiţiile naturale de viaţă şi a abundenţei suprafeţelor să-şi fi făcut loc forme obşteşti bazate pe proprietate sau derivate din sistemul devălmăşiilor, în timp ce după colonizarea intensă a împrejurimilor în veacurile următoare, aşezările s-au întărit, populaţia a crescut, trecându-se la împărţirea pământului şi organizarea teritorială în sate, aşa cum s-a întâmplat în general în

53. *Ibidem*, p.131-132, nr. 104.

54. *Ibidem*, p.132, nr.105.

55. *Ibidem*, p.133, nr.108. Prezenţa Legiunii *I Italica* la Carsium dovedeşte că traducerea iniţială realizată de Vasile Pârvan a fost corectă.

56. *Ibidem*, p.134-135, nr.110.

57. Constantin C.Petolescu şi colab. *op.cit.*, p.242-243.

58. Constantin Nicolae, *op.cit.*, p.224-226 şi notele 42 şi 43.

59. Ibidem, p.222.

lumea romană[60]. În ce privește raportul dintre ramurile economice, atât lipsa de informații cât și caracterul limitat al cercetării au impus punctul de vedere potrivit căruia Carsium a avut mai mult o funcție comercială[61]. Abordare mai complexă a problemei cât și descoperiri recente, asemănarea cu alte așezări mai bine cunoscute, aduc elemente noi în domeniu. Așa se face că acum se cunosc unele aspecte ale activității de producție meșteșugărească și exploatarea a bogățiilor solului ce trebuiesc luate în calcul. Astfel, nu se poate neglija exploatarea calcarului, întrega zonă fiind bogată în rocă de cea mai bună calitate cum ar fi calcarele dolomitice[62], exploatate la suprafață. În aceste condiții exploatarea se putea face direct sub cerul liber, fără amenajări speciale. Așa se explică construirea castrului din piatră și incinta largă care închidea depresiunea dintre cele două dealuri, "Dealul Cetății" și "Dealul Belciug"[63]. Este normal ca în aceste condiții aici să fi existat o carieră, - *"lapidicina"* cu muncitori pietrari, - *"lapidicinari"*. Chiar în partea dinspre Dunăre a "Dealului Cetății" se mai văd urmele unor intervenții în masivul stâncos care au dus la verticalizarea abruptului, loc din care se extrăgea piatra. Așa se explică marile refaceri din timpul împăraților Constantin cel Mare și Justinian[64]. Este tot atât de adevărat că în aceste acțiuni s-au reutilizat materialele rezultate din distrugerea unor importante edificii publice, așa cum se observă în ruinele cetății, dar chiar și în acest caz, era nevoie de mari cantități de piatră cioplită.

În cadrul activității econmice, un rol important revine producției ceramice, la aceasta contribuind materiile prime existente (lut fin de cea mai bună calitate) și condițiile necesare funcționării atelierelor. Acestea nu au fost atestate arheologic până în prezent dar cantitatea de materiale descoperite îndreptățesc ipoteza existenței lor și aici, așa cum au fost în alte cazuri, mai bine cunoscute cum ar fi: Oltina, Ulmetum, Garvăn, Tomis, Callatis etc[65]. La Carsium s-au descoperit materiale ceramice din toate timpurile : tegule ștampilate[66], tegule funerare[67], cărămizi de paviment (Planșa I), olane, conducte[68], precum și ceramică de uz comun reprezentând amfore (Planșa II),

60. R. Florescu, *SCIV*, VIII, 1-4, 1957, p.157.

61. Alexandru Suceveanu, *op. cit.*, p.102.

62. Adrian Rădulescu, Pontica, 5, 1972, p.180.

63. Vezi despre dezvoltarea și extinderea castrului, Constantin Nicolae, *op. cit.*, p.220.

64. Arheologic, acestea au fost demonstrate prin cercetările pe unul din turnurile incitei (cel de nord-est). Vezi, Gh. Cantacuzino, *BCMI*, 3, 1992, p.66. Refacerea din secolul VI, din timpul lui Justinian, este consemnată de Procopius. Vezi mai sus bibliografia de la nota 19.

65. Spre exemplificare, vezi M.Irimia, Pontica, 1968, p. 379-408; Panaitescu, Pontica 1981, p.303-308; A. Rădulescu, Pontica, 2, 1969, p.333-353; Gh. Ștefan, SCIV, 8, 1-4, 1957, p. 339-345; C. Iconomu, Pontica, 1968, p.235-236 etc.

66. Vom exemplifica aici numai ștampila *Alei Gallorum Flaviana* descoperită întâmplător la Hârșova în trei rânduri. Două fragmente de tegule au fost deja publicate (vezi, mai sus bibliografia de la nota 30). Al treilea fragment cu aceeași grafică și dimensiuni ale cartușului și literelor, însă cu începutul ștampilei Al . F... a fost descoperit în primăvara anului 1996 pe strada Fundătura Dunării, împreună cu alte materiale romane, la cca 100 m este de Cetate, pe așezarea neolitică. Începutul legendei ridică o serie de probleme pentru reintregirea ștampilei în acest caz. Toată chestiunea necesită o discuție aparte pe care ne-o propunem într-un viitor apropiat *(Planșa I,5)*.

67. În necropola romano-bizantină I cercetată în 1987, o parte din defuncți au fost așezați și chiar acoperiți cu astfel de tegule. Cazuri izolate s-au semnalat și în necropola II, unde din cauza excavațiilor intense nu a fost înregistrat sistematic nici un mormânt de acest tip. Se cunosc astfel de morminte, vezi Mihai Bucovală, Cecilia Pașca, Pontica, 25, 1992, p.263, planșa 12 "Țigle". Majoritatea tegulelor au pe suprafața lor semne. Pentru analogii, vezi și A. Rădulescu, Pontica 4, 1971, p.275, planșa II, 1-4.

68. Repertoriul tipurilor de materiale de construcție de la Carsium este mult mai mare în zona "edificiu" pe strada Alexandru cel Bun, la cca 50 m de cetate (cercetări Paul Damian, căruia îi mulțumim încă o dată pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție informațiile necesare).

ulcioare (Planşa III), căni (Planşa IV), castroane (Planşa VII, 7-10), mortaria (Planşa VII,11), opaiţe[69] etc.

Una din activităţile importante ale economiei antice la Carsium ce se conturează din ce în ce mai bine este comerţul. Despre funcţia comercială a aşezării s-a vorbit în general în studiile destinate economiei Dobrogei romane, emiţându-se părerea că aici a existat un punct de descărcare al produselor ceramice pentru zona învecinată cu Dobrogea, peste Dunăre, urmând ca apoi mărfurile să pătrundă pe valea Ialomiţei spre Transilvania[70]. Mai mult, s-a avansat ipoteza că aici au existat birouri vamale cu magistraţi care aveau sarcina să controleze traficul de mărfuri[71], aşa cum existau în alte centre precum Durostorum, Histria, Capidava[72]. O astfel de organizare este normală şi a existat cu siguranţă după cum dovedesc cercetările din ultimii ani care au scos la lumină obiecte şi accesorii cu circulaţie restrânsă, unele din materialele rare precum aurul şi argintul, supuse controlului vamal[73]. Activitatea comercială a fost favorizată în primul rând de poziţia deosebită, ce a permis încadrarea într-un sistem de comunicaţii care să-i asigure legătura directă şi rapidă de-a lungul Dunării, la nord şi sud, cu celelalte oraşe de pe *limes*, precum şi cele de pe litoral şi în primul rând cu Histria, apoi cu Tomis şi Callatis[74]. Aşa se face că drumul care asigura legătura cu celelalte centre de pe *limes* a fost refăcut în nenumărate rânduri, după cum demonstrează miliarii proveniţi de la Hârşova şi publicaţi până în prezent[75]. La aceştia se mai adaugă două descoperiri recente. În primul rând este vorba de partea inferioară a unui stâlp miliar (Planşa V 1 A, B), din care nu se mai păstrează decât literele PRP MP dispune pe două rânduri. Este vorba fără îndoială de încheierea inscripţiei atât de bine cunoscută: *PR(O) P(RAETORE) M(ILIA) P(ASSUUM)*[76]. Este posibil ca stâlpul să facă parte din seria celor puşi de împăraţii romani în secolul III în ampla acţiune de refacere şi consolidare a frontierei dunărene[77]. A doua piesă se păstrează în întregime (are 2,45 m înălţime; 0,48 m grosime; baza paralelipipedică cu înălţimea de 0,76 m şi latura de 0,40 m) dar din nefericire a fost puternic erodat, fiind cioplit dintr-un calcar cochilifer, şi nu mai păstrează nimic din textul inscripţiei iniţiale, dacă aceasta a existat (Planşa V, 2).

În cadrul schimburilor comerciale ceramica a ocupat un loc important. Au fost

69. Ne gândim numai la ceramica comună ce putea fi produsă într-unul din atelierele de la Carsium. Îşi găseşte largi analogii în ceramica romană din Dobrogea (vezi, între altele, Vasile Culi. ă, Pontica, 13, 1983, 315-329; C. Chera Mărgineanu, V. Lungu, Pontica, 17, 1984, p.109-130, planşele 2-5; Virgil Lungu, C. Chera, Pontica, 18, 1985, p.223, planşa IV; M. Bucovală, C. Paşca, Pontica, 24,1991, p.224, planşa VII, p.226, planşa VIII) sau zona extracarpatică (vezi, Gheorghe Popilian, *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1970, planşele XV, XVI, XXXVII, XLI-LXXI; Silviu Sanie, *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei* (sec. II î.e.n. - III e.n.), Iaşi, 1981, planşele 16, 23, 31)

70. Ioan Glodariu, *op.cit.*, p.210.

71. Alexandru Suceveanu, *op. cit.*, p.140 susţinea acest punct de vedere fără să cunoască importurile ceramice de la Carsium şi nici alte materiale ce se supuneau activităţi vamale.

72. Octavian Bounegru, Pontica, 20, 1987, p.143.

73. Vezi spre exemplu numai inventarul mormintelor din 1987. Constantin Nicolae, *op. cit.*, p.224.

74. Radu Vulpe, Dobrogea. *Cincizeci de ani de viaţă românească*, Bucureşti, 1928, p.117-144, Harta Dobrogei în timpul stăpânirii romane", fig. 64; *DID*, II, harta II "Scitia Minoră în secolele I-III".

75. *ISM*, V, p.120-128, nr. 95-100; Emilian Popescu, *Inscripţiile greceşti şi latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, Bucureşti, 1976, p.238-239, nr. 230 şi 231. (în continuare *IGLR*).

76. Stâlpul miliar a fost descoperit în anul 1987 în dealul "Celea mică", la cca. 1 km de cetate, în urma lucrărilor agricole. Este din calcar. Pe suprafaţa lui se mai disting urmele prelucrării. Are dimensiunile actuale: I=1,50 m, D=0,40 m. Fiind greu, nu putea fi adus de la distanţă prea mare. În zona inscripţionată mai apar urmele unor intervenţii. Pot fi de la utilajele agricole sau datorate unei martelări.

77. V. Barbu, Pontica,11, 1978, p. 145; Andrei Aricescu, *op. cit.*, p. 159-160.

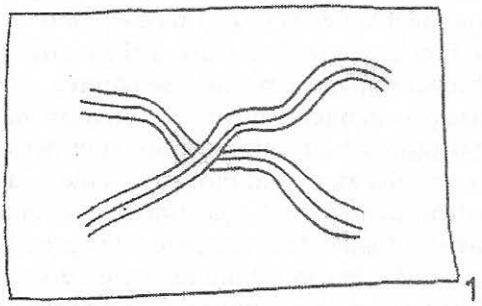

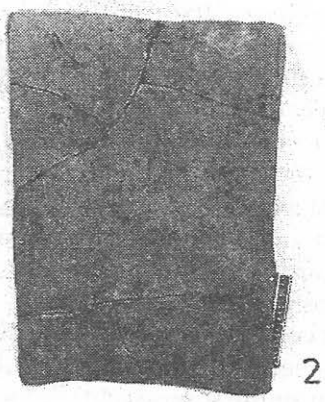

TEGULE FUNERARE

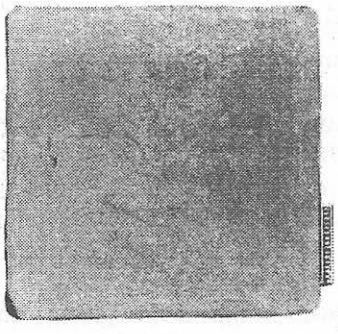

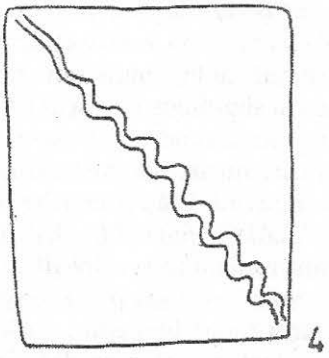

CĂRĂMIZI DE PAVIMENT

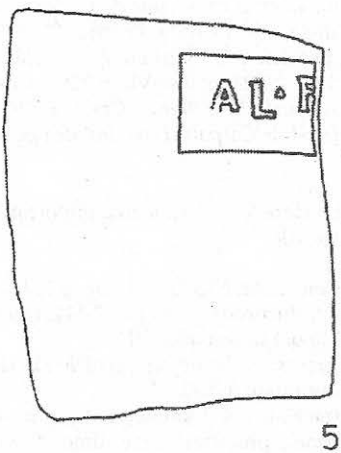

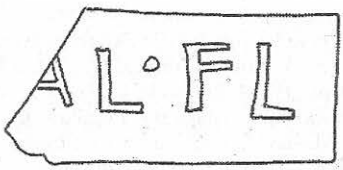

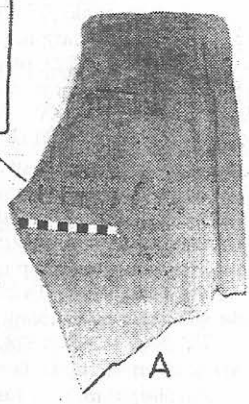

TEGULE ȘTAMPILATE 6

Planșa 1. Materiale tegulare și cărămizi.

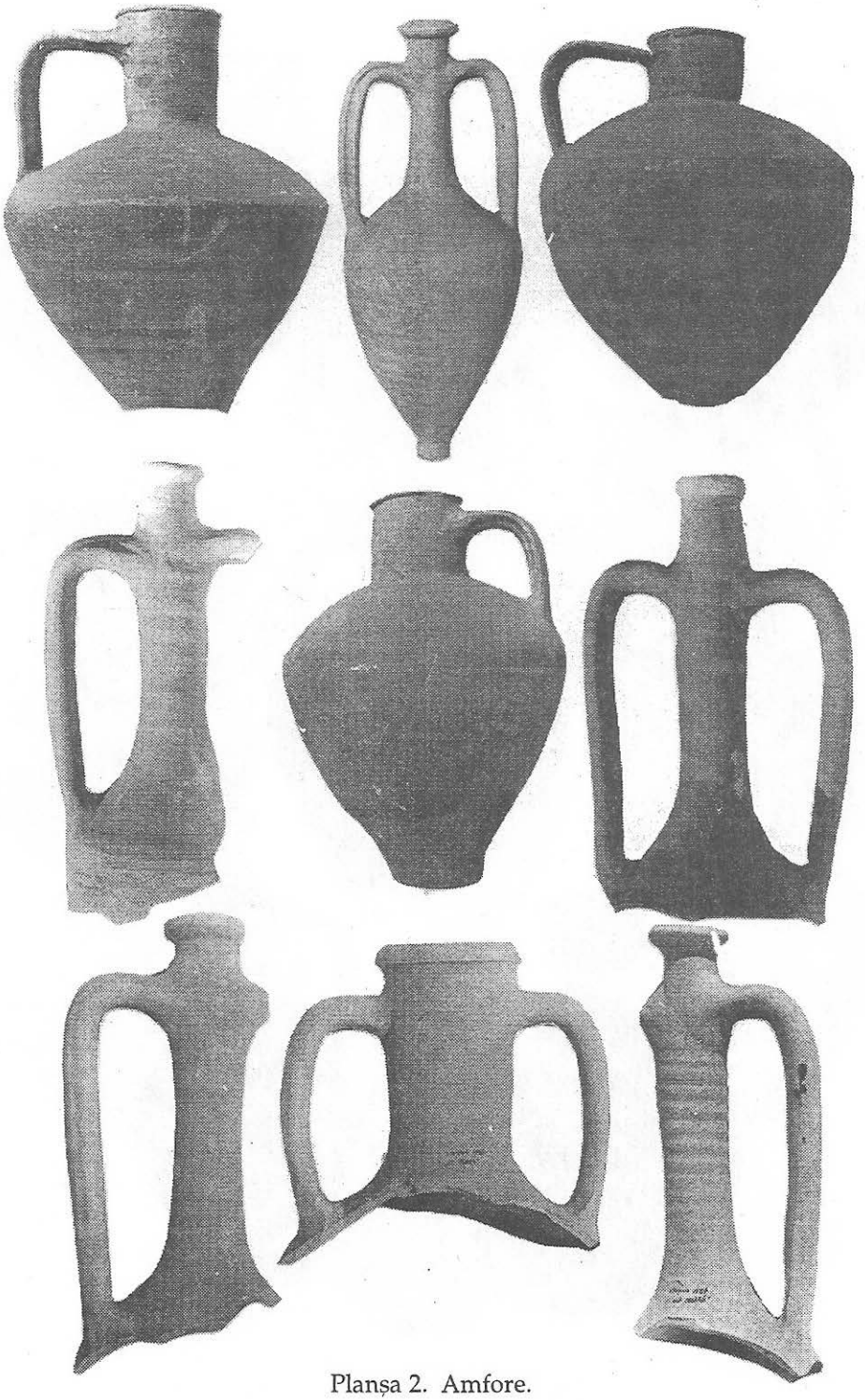

Planșa 2. Amfore.

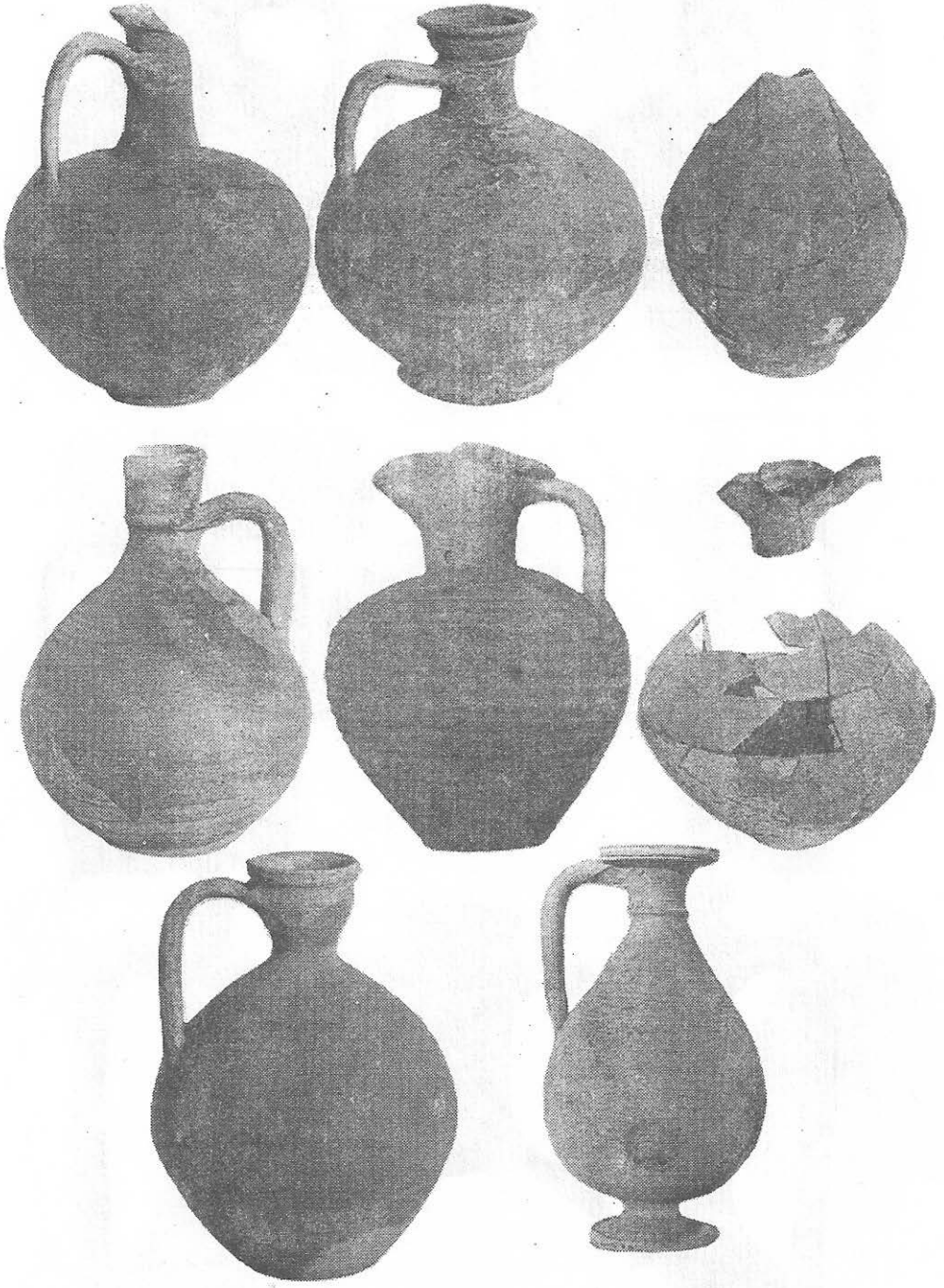

Planșa 3. Ulcioare.

Planșa 4. Căni.

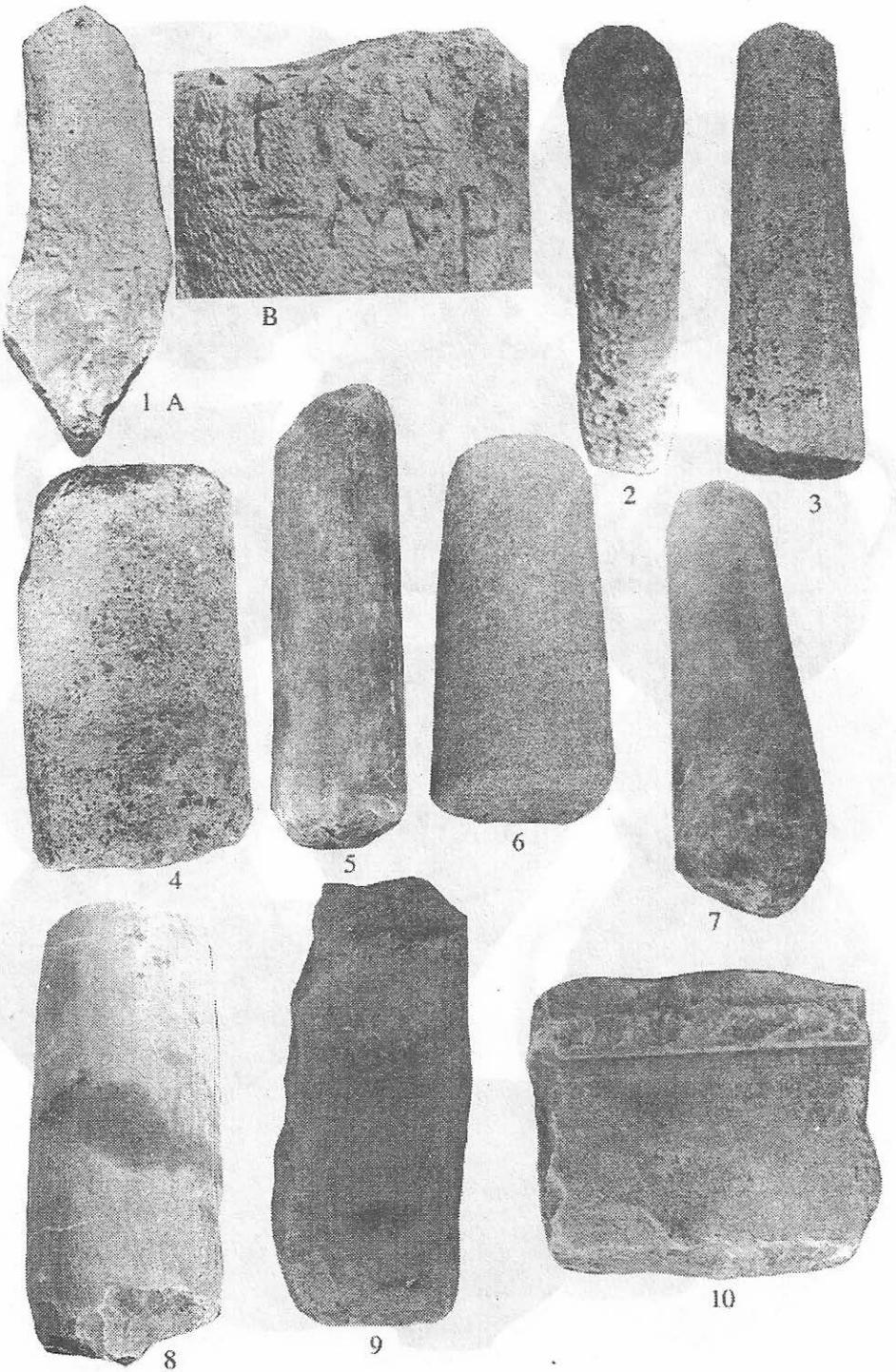

Planșa 5.

scoase la lumină importuri din regiunile asiatice, nord-italice, pannonice sau sud-dunărene, datate în secolele I-II p.Chr. unele cunoscute deja[78] (Planşa VI, 1-5). Prezentăm mai jos câteva descoperiri:

1. Fragment din bordura unui platou decorat în tehnica barbotinei cu reliefuri bahice, reprezentând amforete. Pasta este lipsită de consistenţă şi are o patină de culoare aramei (Planşa X,3)

2. Fragment cană, pastă deschisă cu firnis roşcat, aplicat neglijent pe partea mediană şi superioară, decorată pe corp cu melci (planşa VII,1);

3. Fragment bol, pastă cărămizie închisă, cu aspect lucios, maroniu la exterior. Fundul este bine profilat, înalt. Buza este răsfrântă spre exterior şi ornată cu frunze lanceolate (Planşa VII, 2);

4. Fragment vas (poate bol), pastă cărămizie-roşcată cu aspect strălucitor. Are un ornament în benzi, din care se mai vede ultimul registru, alcătuit din metope în care s-a executat (prin ştampilare după părerea noastră) câte o rozetă[79] (Planşa VII, 3);

5. Fragmet din buza unui castron din pastă de culoare deschisă, profilată la exterior şi uşor şănţuită (pentru capac), ornamentată cu un registru de funze cu coada răsucită ca o cârjă[80] (Planşa VII, 4);

6. Fragment din buza unui bol din pastă cărămizie deschisă, subţire, cu un ornament superior din care se mai disting sus două "perle" urmate de trei valuri jos[81] (Planşa VII, 5);

7.- 8. Două fragmente din buzele unor boluri (Planşa VII, 6A,B). Primul este acoperit cu un firnis roşu; al doilea este din pastă fină şi are un luciu metalic la exterior;

9. Fragment buză bol, pastă cărămizie deschis. Buza îngustă şi răsfrântă, marcată la exterior de o bandă liberă, după care urmează un ornament din care se păstrează două registre. Primul o alternanţă de rozete şi semicercuri concentrice cu deschiderea în sus, al doilea cade în spărtură şi se mai văd patru rozete una lângă cealaltă (Planşa VI, 6)

10. Buză bol din pastă fină de culoare deschisă cu firnis roşu. Formă uşor conică (Planşa VI, 7)

Integrarea aşezării de la Carsium în circuitul comercial roman este demonstrată şi de descoperirea unor opaiţe cu mărci cunoscute care au circulat în secolele II-III[82]. Majoritatea materialelor semnalate provin din cele două necropole şi lane şi aşezarea civilă[83].

În urma unor lucrări edilitare sau industriale, efectuate la Hârşova în ultimii ani, au fost puse în evidenţă mai multe fragmente de amfore însemnate cu vopsea roşie. Importante pentru a sublinia legăturile economice cu lumea răsăriteană, acestea sunt:

1. Fragment gât amforă, pastă de culoare bej deschis (Planşa VIII, 1). Descoperit

78. Octavian Bounegru şi colab SCIVA, 3, Tom, 40, 1989, p. 290, nr. 3-9; Octavian Bounegru, Pontica, 21-22, 1988-1989, p.104, 5-12, p.105, 1-2, p. 110, 14-23. În majoritatea ei, ceramica cu barbotină prezentată de autori a fost recuperată de noi din aşezarea de "La Moară" şi să află la Muzeul din Hârşova. La fel şi ceramica de pe strada Vadului, "groapa menajeră"

79. Gheorghe Popilian, *op.cit.*, p.1 XXXII, 310-313.

80. *Ibidem*, p1, XIX, nr.224, 230 şi p.51.

81. Fragmente ceramice cu "şiruri de perle" se găsesc la Troesmis (A. Opaiţ, Peuce, 8, 1980 p.336, p1. VI, 3) şi Niculiţel (V. H. Baumann, Peuce 8, 1980, p.376, p1.XIX).

82. Constantin Nicolae, Pontica, 27, 1994, p. 199-203 ştampilele "Proclius", "Fortis", "Flavius", "Cassius"; C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Bucureşti, 1967, p.91, nr. 403 pentru "Euctemon".

83. Constantin Nicolae, Pontica, 26, p.222-225.

în 1987 în așezarea "La Moară" în urma lucrărilor industriale. Conține legenda 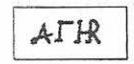 scrisă cu litere de tipar, subțiri, înalte de 5-7 mm. Ultima literă este din alfabetul latin. Poate reprezenta prescurtarea unui antroponim.

2. Fragment gât amforă, pastă bej deschis la exterior și roz la interior. Are aspect poros în spărtură. A fost descoperit în 1987 în așezarea "La Moară" (Planșa VIII,2). Pe umerii vasului se disting clar două litere (prima de tipar) înalte de 10-12 mm. Prima - M - are partea de jos în spărtură. Înscrierea 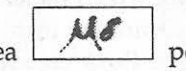 poate fi unitatea de măsură.

3. Fragment amforetă, pastă cărămizie (Planșa VIII, 3). A fost descoperit în anul 1987 în așezarea "La Moară". Pe umerii vasului s-a executat cu vopsea roșie, cu înălțimea de 30 mm litera 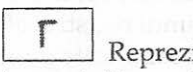 Reprezintă măsura vasului.

4. Fragment amforă de mari dimensiuni, pastă bej la exterior și roz la interior (Planșa VIII, 4). Pe umerii vasului se observă două linii de cca. 30 mm paralele, ce pot fi continuarea literei Provine din așezarea "La Moară".

5. Fragment din corpul unui vas. Pastă de culoare bej. (Planșa VIII, 5) Pe suprafața existentă se află înscrisă litera pe o lățime de 60 mm și înălțime de 30 mm. Poate fi un rest dintr-o inscripție sau măsura vasului. Provine din str. Alexandru cel Bun și a fost descoperită în 1991 în șanțul unei conducte de apă.

6. Fragment din gâtul unei amfore. Pasta este de culoare deschisă la exterior și mai închisă la interior, cu aspect poros și resturi pisate (Planșa VIII, 6). Înscrisul este dispus pe trei rânduri și este greu de citit. Între torți are scrisă litera 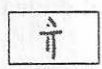 cu un punct și o bară înclinată spre stânga (posibil măsura vasului). În rândul doi dintr-o legendă mai mare care a căzut în spărtură se mai păstrează 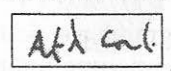 , ceea ce reprezintă partea unui antroponim. Din rândul trei se disting doar capetele literelor. Descoperit în 1996 pe str. Fundătura Dunării.

Inscripțiile au o valoare deosebită fiind primele de acest fel cunoscute la Carsium. Ele se încadrează în aria celor cunoscute ca provenind din așezări similare de pe linia Dunării[84] și confirmă locul jucat de așezarea de aici în comerțul local și poate de tranzit spre Muntenia cât și existența unor instituții specializate, cu magistrați[85]. Cele din așezarea "La Moară" dovedesc că aceasta nu și-a încheiat activitatea către a doua jumătate a secolului II d.Hr[86], cum s-a afirmat cu puțin timp în urmă de unii specialiști, ci continuă să existe și în secolele următoare[87].

84. În general, pentru asemenea tipuri de inscripții, a se vedea, Andrei Opaiț, Peuce, 10, 2, 1991, p. 183; nr. 103; p.190; Ibidem, p. 252-254; I. Barnea, Pontica, 10, 1977, p. 280 și următoarele; A. Rădulescu, Pontica, 6, 1973, p. 193; D. Tudor, Pontica 13, 1980, p.343; Silviu Sanie, *SCIVA*, 2, 26, 1975, p. 189-208 (pentru nr.4 în cazul nostru, vezi p. 196, 18, fig. 4,3); Emilian Popescu, *IGLR*, nr. 314-349.

85. Vezi discuțiile de mai sus cu nota 70.

86. Octavian Bounegru și colab, *op. cit.*, p.280, unde se face cronologia așezării.

87. Vezi, Constantin Nicolae, *op. cit.*, p.227-228. Ne propunem un studiu consacrat ceramicii din această așezare.

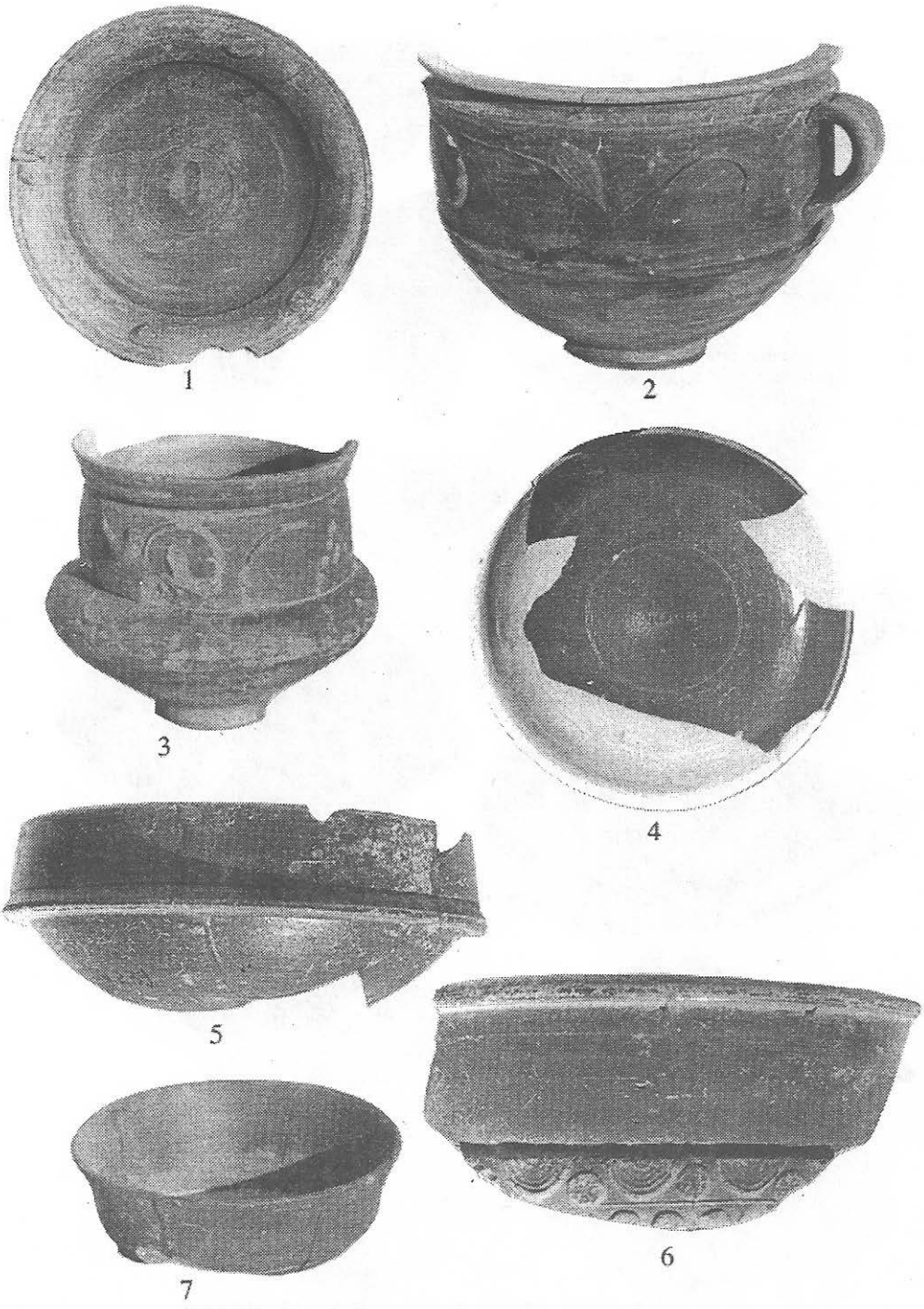

Planşa 6. Terra sigillata şi barbotine.

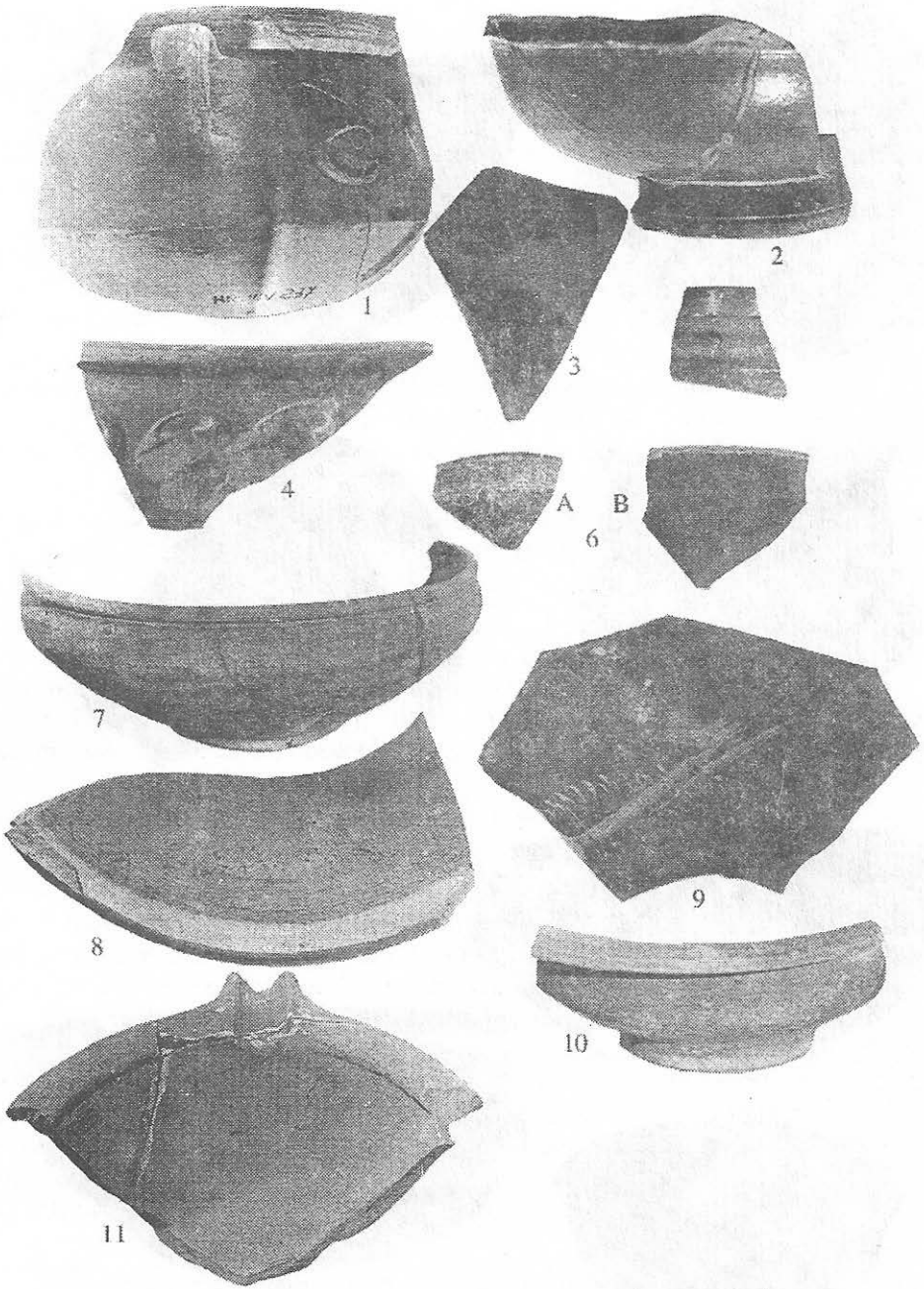

Planșa 7. 1 - 6 terra sigillata și barbotine.
7 - 10 farfurii și castroane.
11 mortaria.

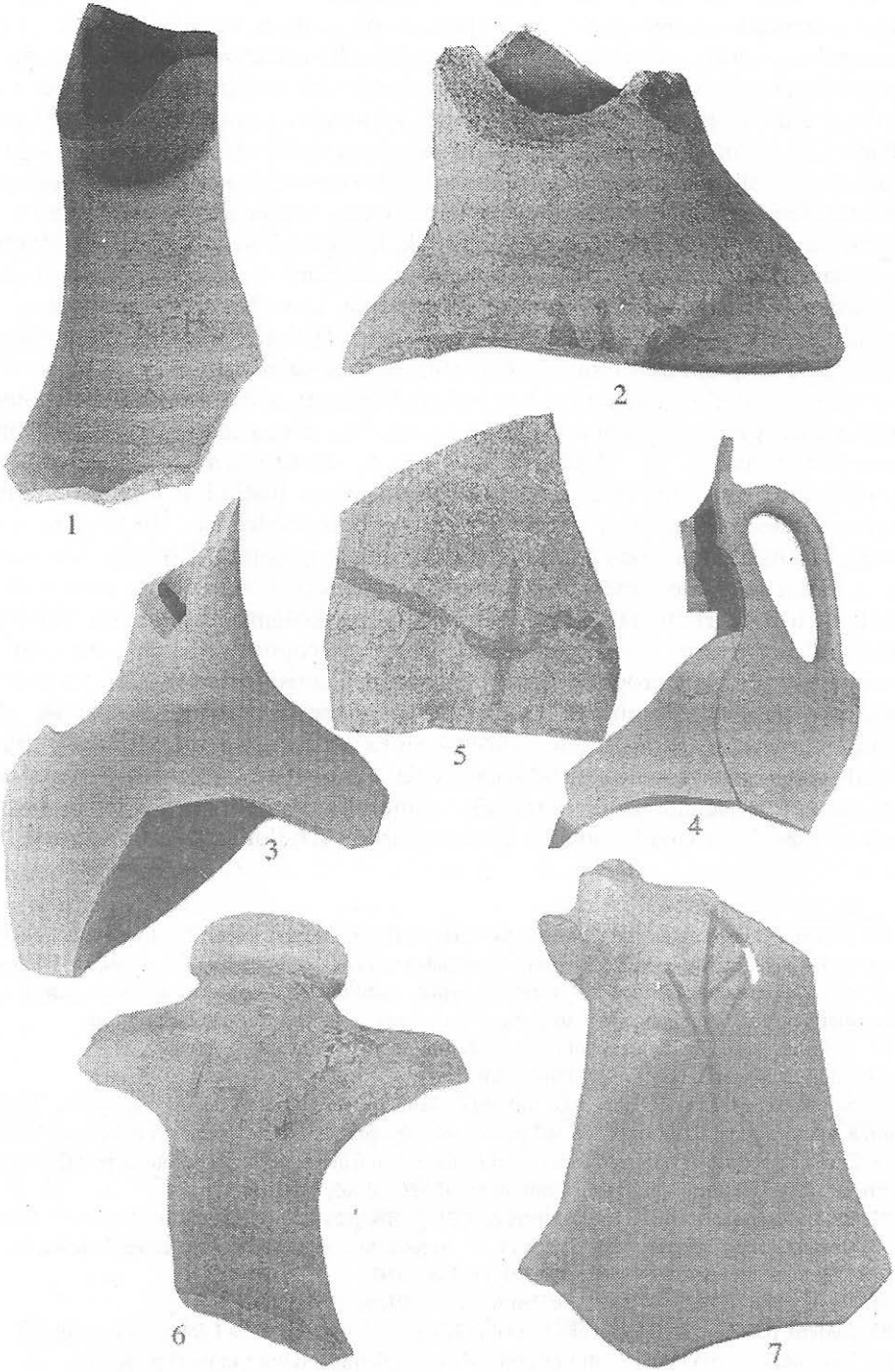

Planșa 8. Inscripții cu vopsea.

Analizând viața economică la Carsium în epoca romană și bizantină nu trebuie neglijată circulația monetară. Se cunosc până în prezent un număr apreciabil de piese provenind din zona orașului și publicate deja. În cercetările sistematice au fost descoperite monede deosebit de importante, care permit încadrarea cronologică a unor complexe, dar din păcate, nu au văzut lumina tiparului, așa că ne vedem obligați să apelăm la cele cunoscute. Astfel, în 1987 în așezarea de "La Moară" s-a recuperat dintr-o groapă menajeră o monedă emisă în timpul lui Antoninus Pius. Piesa era împreună cu mai multe vase romane de lux[88]. Cel mai mare este numărul monedelor din secolele III-IV emise de împărații Probus, Constantin, I., Licinius, Constantius II, Constantin II, Valentinian, Arcadius, Honorius, recuperate de la Hârșova și împrejurimi, emise în monetăriile de la Roma, Siscia, Cyzicus, Nicomedia, Heraclea, Constantinopol[89]. Cele mai multe sunt de la Constantin II și au fost emise la Roma și Siscia. Ele vorbesc de rolul jucat de Carsium în schimbul de mărfuri la mijlocul secolului IV[90]. Din secolul V nu se cunosc monede care circulau la Carsium. Lipsa ori raritatea lor trebuiesc puse pe seama situației grele a regiunilor răsăritene și cu deosebire a celor dunărene în contextul invaziei hunilor[91]. La sfârșitul veacului și în cel următor, sunt ilustrate prin descoperiri monetare domeniile împăraților Anastasius, Justin I, Justinian[92], Justin II[93] prin câteva piese. La sfârșitul secolului VI numărul monedelor crește. Se cunosc emisiuni de la Antiohia și Constantinopol din timpul împăraților Tiberius, Mauricius[94], Focas și Heraclius[95]. Descoperirile de monede în cercetările sistematice sunt mult mai mari. Pentru a oferi un tablou mai larg asupra problemei, ne vedem obligați să amintim aici tezaurul de monede din bronz descoperit în 1987 într-unul din mormintele zidite ale necropolei romano-bizantine I, emise între 318-320[96]. La acesta se adaugă piesele din mormintele necropolei tumulare și celeilalte necropole plane, destul de numeroase după câte ne aducem aminte[97]. Chiar în acest stadiu al publicării materialelor, nu este greu de constatat că circulația monetară la Carsium a avut o curbă constantă, strâns legată de fenomenele economice și politice ale lumii romane, reflectând mai ales invaziile violente ale kutrigurilor, slavilor și avarilor[98]. În acest con-

88. Moneda a fost deteriorată parțial de muncitorii din șantier. Lectura a fost făcută de Ernest Oberländer Târnoveanu, de la MIR București. Piesa datează vasele cu barbotină. Vezi mai sus bibliografia de la nota 78. Ne pare rău că nu am fost întrebați asupra condițiilor de descoperire a vaselor pentru a oferi autorilor materialului detaliile necesare unei încadrări cât mai exacte a tuturor celor publicate.

89. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 5, 1972, p. 476, nr. 79-80 și 101.

90. Radu Ocheșeanu, Pontica, 17, 1984, p.136.

91. Se știe că la 434 când s-a încheiat tratatul cu hunii, este amintită fortăreața "Karsos din Tracia" în stăpânirea acestora. Vezi, *DID*, II, p. 406-407 pentru întreaga problematică a prezenței hunilor în Dobrogea romană. La noua pace din 449 dintre Teodosius și Atilla, romanii au cedat câteva capete de pod în Dobrogea, între care se afla și Carsium. Vezi Victor Brătulescu, *BCMI*, 33, 105, 1940, p.12.

92. Radu Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 6, 1973, p. 378, p.244.

93. Costel Chiriac, Pontica, 1983, p. 329, nr. 37; Antoaneta Vertan, Gabriel Custurea, Pontica, 14, 1981, p.341, nr. 328; *idem*, Pontica, 19, 1986, p.300-301, nr. 1085-1097.

94. *Idem*, Pontica, 14, p. 342, nr. 329; Pontica, 19, p.301, nr. 1098-1100.

95. *Ibidem*, p.277, nr. 2, 4, 6. Tot aici se mai publică câte o monedă de la Leon VI și Roman I.

96. Informația oferită la momentul respectiv de la Lia Bătrâna. Îi mulțumim și pe această cale.

97. Este regretabil că după 10 ani de la cercetarea obiectivelor, materialele rezultate nu au văzut lumina tiparului.

98. *DID*, II, p. 429-432..

text, după cum se știe, multe așezări și-au încheiat activitatea[99].

Cum este și firesc, o analiză globală a evoluției vieții la Carsium nu poate neglija problemele cultural-spirtuale. Există indicii care plasează așezarea de aici în rândul celor mai importante centre ale culturii provinciale de la Dunărea de jos. Se poate vorbi la Carsium de o arhitectură monumentală, cu edificii de mari proporții, după cum demonstrează o lespede de portal (Planșa V,9). Din păcate, distrugerile provocate de-a lungul timpului au afectuat grav fondul arheologic și cercetările întreprinse până acum au scos la lumină elemente dispersate ale unor construcții. Astfel, în ruinele cetății s-a descoperit fragmentul unui epistyl din marmură, așa cum se întâlnește în secolul II în epoca înfloritoare a Antoninilor la Histria, Tomis sau Callatis[100]. În ruinele de epocă medievală timpurie se observă reutilizarea unor elemente de decor arhitectural: coloane, un fragment de arhitravă etc. De-a lungul anilor, în împrejurări mai puțin cunoscute, la Hârșova s-au păstrat mai multe fragmente de coloane care se pot adăuga celor două publicate deja[101]. Prezentăm mai jos asemenea piese:

1. Fragment fus coloană marmură bej cu puncte negre și aspect zaharos (Planșa V,6). Dimensiuni: D=40 cm, I=98 cm;

2. Fragment fus coloană din marmură gri cu nervuri albe (Planșa V, 8) A fost secționat în două. Dimensiuni: D=57 cm, I = 120 cm;

3. Fragment fus coloană marmură albă (Planșa V,7). Dimensiuni, D=40 cm, I=154 cm;

4. Fragment fus coloană calcar șlefuit, partea superioară (Planșă V,4)Dimensiuni: D=43 cm, I=76 cm;

5. Fus calcar alb, șlefuit (Planșa V,3). Dimensiuni: D=48 cm, I=175 cm;

6. Fragment fus coloană din marmură albă, cu reflexe vineții. Lipsește partea inferioară (planșa V,5). Dimensiuni: D=38 cm, I=175 cm. Condițiile în care s-au descoperit piesele nu permit alte discuții. Se încadrează în descrierile altor piese similare descoperite în Dobrogea și datate în epoca romană și romano-bizantină[102].

La Hârșova s-au descoperit și două baze de coloane. Prima este din marmură și distrusă parțial (Planșa IX, 4A, B). Plinta este inexistentă iar din dusină se păstrează o parte cu ornament drapat. În partea superioară este aplatizată și are un cerc profilat, în interiorul căruia se încadra fusul coloanei. Este o piesă inedită. A doua (Planșa IX,3 A, B) se păstrează pe trei sferturi, are plinta lipsă, un tor cilindric ușor r tunjit peste care se așează fusul. În partea centrală este prevăzut cu un orificiu patrulater de fixare a coloanei, adânc de 6 cm. Înălțimea piesei este de 23 cm. Se încadrează în stilul simplu toscan[103].

Între elementele de arhitectură descoperite la Carsium se remarcă și două capiteluri ionice din calcar. Primul (Planșa IX, 1A, B) este întreg și are următoarele dimensiuni: I=15 cm; latură abac=31 cm; diametru cavitate coloană=28 cm; diametru volută=12 cm. Volutele sunt pronunțate și se sfârșesc printr-un "oculus". Acestea se despart prin ove flancate de profiluri în relief spre dreapta și stânga. Sulul este format

99. Cum este cazul la Dinogeția, distrusă de kutriguri. Ibidem, *loc. cit.* Pentru alte așezări similare din Dobrogea, vezi, C. Scorpan, Pontica, 9, 1972, p. 357-361, unde se poate urmări situația din secolele VI-VII, în care se regăsește și Carsium.

100. Vasile Pârvan, AAR, XXV, 1913, p. 489-490.

101. Zizi Covacef, Cecilia Pașca, Pontica, 24, p.173, nr. 49 și 50.

102. *Ibidem,* p. 168-180; V. H. Baumann, Peuce, 9, 1984,. p. 207.

103. *Ibidem,* p. 615-616, nr. 41-45.

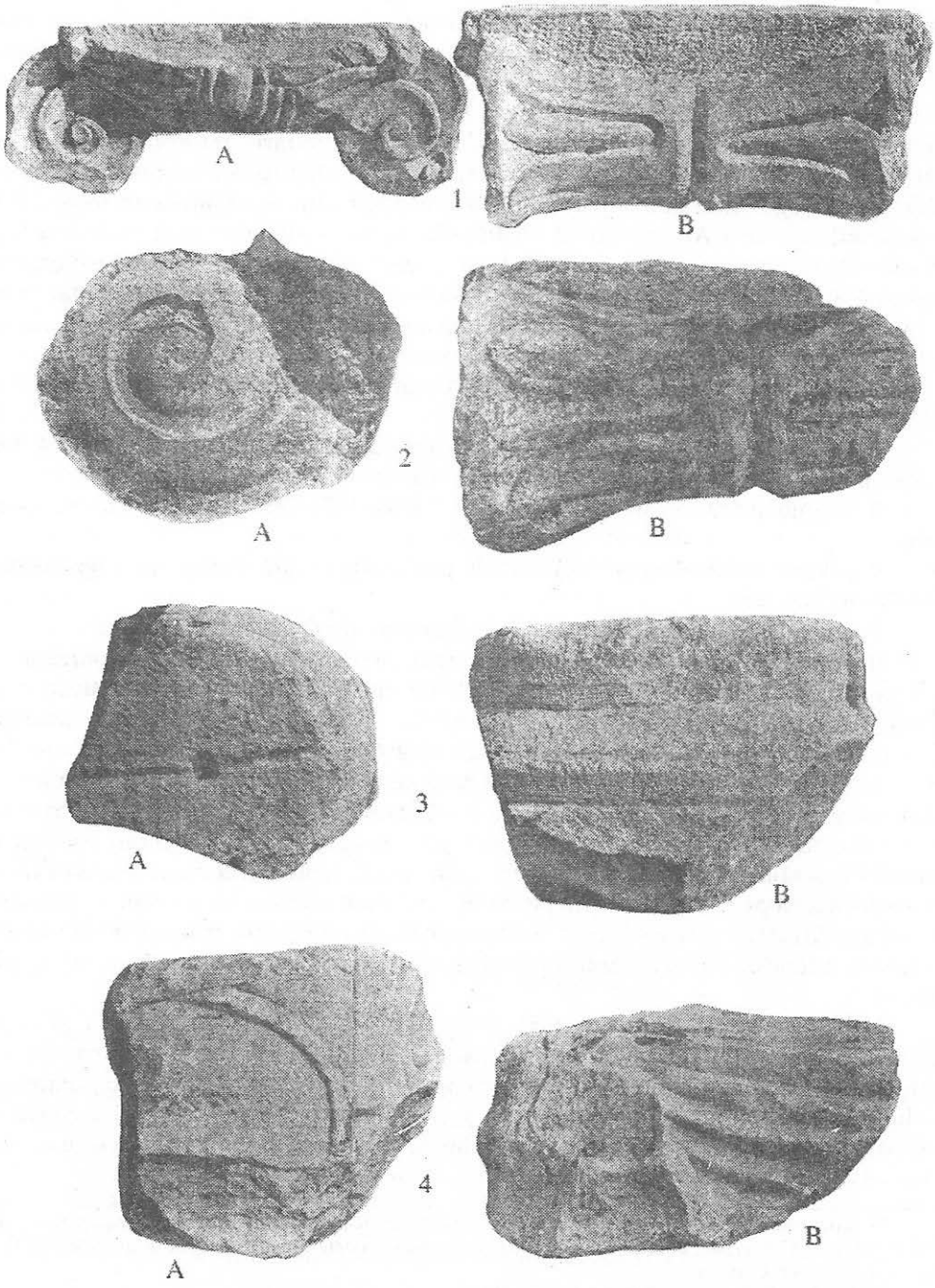

Planșa 9.

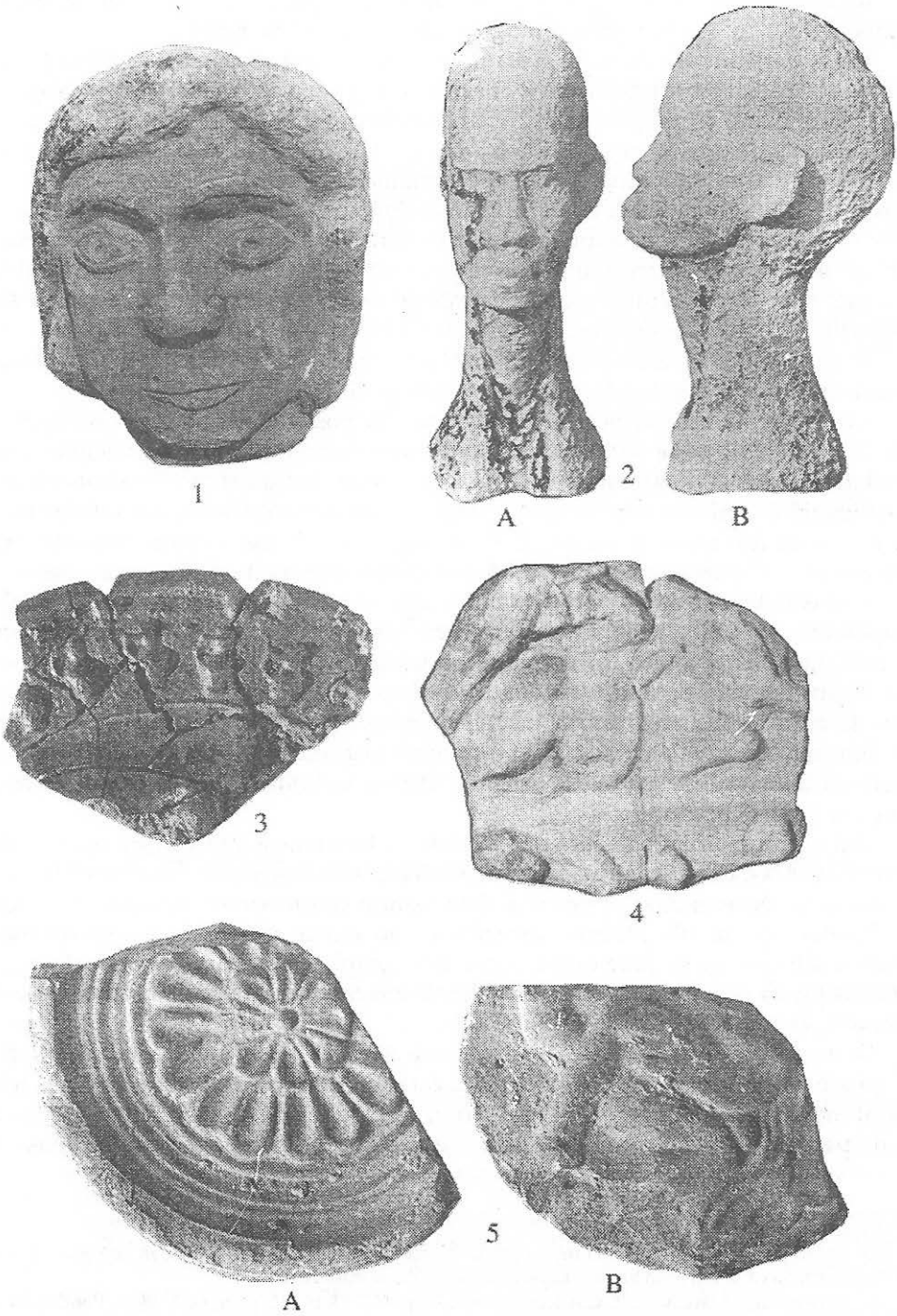

Planșa 10.

din doi muguri de lotus despărțiți printr-un șanț[104]. Cel de-al doilea este numai un fragment dintr-un sul cu volute și muguri, identice cu cel de mai sus.

De la Carsium provin și două statui. Acestea au fost recuperate în urmă cu mai bine de 10 ani din partea de răsărit a orașului, într-o zonă de contact între necropolele plană și tumulară. Prima (Planșa X, 2A, B) este din calcar spongios și reprezintă chipul unui personaj de origine nord-africană a cărui față a fost vopsită în negru, poate tocmai pentru a i se individualiza culoarea originală a pielii[105]. A doua (Planșă X,1) reprezintă chipul unei femei cu părul aranjat după moda lumii romane târzii, având urme de vopsea neagră pe suprafața lui. Fața este ovală, sprâncenele arcuite, ochii și pupilele mărite, nasul mare, gura mare cu buze subțiri, bărbie mică. Într-un cuvânt, un exemplu tipic al portretului asimetric realizat de un meșter local, care exista fără îndoială și aici, așa cum erau în alte părți ale Dobrogei romane[106].

În ambele cazuri ne aflăm în fața unor portrete funerare, deosebit de importante pentru studiul populațiilor din regiune în secolele III-IV.

Descoperirile arheologice de până acum fac posibile și câteva considerații de ordin religios. Cele peste 100 morminte săpate în trei necropole pun în evidență o mare varietate a ritului și ritualului de înmormântare. Majoritatea defuncților sunt orientați spre direcția E-V fiind depuși în gropi simple. În unele cazuri se remarcă un inventar bogat alcătuit din piese de ceramică, sticlă, argint, aur (vase, accesorii vestimentare, podoabe etc). O parte din defuncți au fost depuși în morminte zidite sau acoperite de tegule. O varietate deosebit de interesantă a oferit-o necropola tumulară, unde au fost recuperate mari cantități de semințe și fructe carbonizate (conuri de pin, smochine, curmale, nuci, fistic, alune), problemă importantă și sub aspect religios dar și economic, deoarece avem de-a face cu bunuri de import, deosebit de scumpe la vremea aceea. În parte, mormintele au fost însoțite de monumente funerare distruse în majoritate. În urmă cu câțiva ani din nordul orașului a fost recuperată o parte dintr-o piatră funerară din marmură, spartă din vechime (Planșa V, 10) care mai păstrează un fragment din decorul bordurei.

Din reprezentările religioase este întâlnită la Carsium și împrejurimi cea a zeului nebiruit Mithras. Cu ani în urmă a intrat în colecția arheologică a Liceului din Hârșova un fragment reprezentându-l pe erou. Este realizat din marmură și reprezintă scena sacrificiului. Sus se află Mithras, căruia i se văd numai picioarele, jos taurul îngenunchiat din care nu se vede capul. Scena este completată de șarpe și câine. Icoana a fost înconjurată de o bordură cu motive florale din care se mai văd câteva frunze jos[107] (Planșa X, 4).

Descoperiri recente dovedesc și venerarea Afroditei. Este interesant fundul unui vas (poate o farfurie sau castron), din pastă cărămizie deschisă cu urme de firnis roșu păstrat mai bine la exterior, dar și în interior, pe care se află două reliefuri (Planșa X, 5A, B), parțial păstrată. Primul, cel exterior, este alcătuit din două rozete suprapuse; în

104. *Ibidem*, p. 217, 4 (611, 29, a, b).

105. Este o piesă inedită. Prezența unor indivizi cu aceleași caracteristici somatice în necropola II conduce la observația că la Carsium au fost aduși coloniști și din nordul Africii.

106. Spre exemplificare, vezi, Z. Covacef, Pontica, 23, p. 147, 13, p. 146, planșa 6,2. *Idem*, Pontica, 14, p. 293-295 și fig. 3.

107. *ISM*, I, 1983, p. 487-488, nr. 374 cu imagine. În cazul nostru asemănarea este mai evidentă cu icoana descoperită la Mircea Vodă, în teritoriul cetății Troesmis. Vezi, *DID*, II, p.335, fig. 77. Pentru alte situații, Silviu Sanie, Arh Mold, 17, 1994, p. 65, 4.

interior una mică alcătuită din opt petale, apoi cea mare, din opt petale duble, înconjurate de patru cercuri concentrice, în relief. În interiorul vasului se disting clar două corpuri umane, – un bărbat și o femeie (indiciul celei din urmă este dat de părul care apare sub personaje) într-o scenă erotică. Nu este vorba de un vas comun utilizat în activitatea de toate zilele, ci mai degrabă de unul ritual, folosit în ceremoniile afrodisiace.

Interesante și demne de luat în calcul sunt elementele de cult creștin întâlnite la Carsium. În necroloagele plane unele morminte au pus în evidență noua religie prin lipsa inventarului, orientarea defuncților sau poziția brațelor. Mai semnificative sunt reprezentările creștine. În săpăturile din 1963 au fost descoperite câteva fragmente ceramice de factură creștină[108] iar în 1989 de pe strada Vadului, în urma lucrărilor de excavații pentru construirea blocului **S1**, a fost scos la lumină un fragment de vas cu monogramă. Este vorba de o amforă de mari dimensiuni (Planșa VIII, 7) din care s-a recuperat gâtul, pe care s-a executat cu vopsea roșie monograma 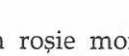 [109] cu numele lui Hristos[110]. Ne aflăm în fața unei dovezi clare a pătrunderii și practicării creștinismului la Carsium, care se adaugă celor mai recente descoperiri din cetate[111] și confirmă informațiile oferite de izvoarele istorice cu privire la rolul jucat de așezare, ca centru al noii religii în zonă[112].

Am încercat să sintetizăm în aceste pagini informațiile antice, concluziile cercetărilor de până acum și mai ales să valorificăm descoperirile întâmplătoare, destul de numeroase, pentru a sublinia rolul jucat de Carsium în epoca romană și bizantină. Sperăm că s-a conturat imaginea unui centru important al civilizației vechi la Dunărea de Jos, despre care, chiar și cu cele de mai sus, se știu destul de puține lucruri. Mărturisim convingerea că această analiză va servi tuturor celor ce sunt interesați să cunoască mai bine istoria localității în special, dar și celor ce urmăresc evoluția fenomenelor economice, sociale, politice, culturale a regiunii dintre Dunăre și Mare în general.

DÉCOUVERTES D'ÉPOQUE ROMAINE ET BYZANTINE À CARSIUM

Résumé

Carsium a représenté à l'époque romaine et byzantine un relais des plus importants entre le monde pontique et celui extracarpatique. Par cela même et grâce à sa

108. Este vorba de un fragment de farfurie cu pești incizați și un fragment de opaiț. Vezi, Andrei Aricescu, Pontica, 4, 1971, p. 355, fig. 4 a, b.

109. A fost descoperit în 1989 într-o groapă menajeră de pe str. Vadului, împreună cu alte fragmente romane sau getice de epocă romană. Vasul a fost executat din pastă de culoare cărămizie deschisă cu nuanțe de bej la exterior. Literele au înălțimea de 15 cm.

110. Pentru acest tip de monogramă, a se vedea, Emilian Popescu, IGLR, p. 45, 10; Ion Barnea, *Les monuments paleocrethiens de Roumanie*, Citta del Vaticano, 1977, 63, 31; Idem, *Arta creștină în România, sec. III-VI*, București, 1979, p. 58-59, fig. 2, p. 246-247; Idem, Pontica 24, 1991, p. 271-274; Dan Gh. Teodor, *Crestinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 119 etc.

111. Costel Chiriac, Constantin Nicolae. *Despre o eventuală bazilică la Carsium*, comunicare, sesiune "Pontica", 1995.

112. Epifanie Norocel, *Pagini din istoria creștinismului la români*, p. 68; Emilian Popescu, *Christianitas daco-romanae*, p. 112.

position privilégiée aux approches du plus grand gué du Danube, le pouvoir romain s'y est installé au moment même où l'on a pris les premières mesures de fortification du limes, à l'époque de Vespassien. Pour défendre cette zone, à Carsium ont fonctionné pendant des périodes difficiles à apprécier, entre les I -er - V -e siècles, plusieurs unités militaires: Ala Gallorum Flaviana, Classis Flavia Moesica, Legio I Italica, Ala II Hispanorum et Aravacorum, Legio I Iovia Scythica, "Milites Scythicii Carso". L'activité militaire est allée de pair avec la vie économique et culturelle, fait confirmé par les nombreuses découvertes: pièces de monnaie, tuilerie et briques (Planche I), amphores (Planche II), cruches (Planche III), brocs (Planche IV), milliaires, fûts de colonne (Planche V), céramique terra sigillata et barbotine (Planches VI-VII), vases à inscriptions en peinture rouge (Planche VIII), Au n°7 il y a une monogramme avec le nom de Christ), chapiteaux et bases de colonne (Planche IX), statues, un reliefs mithriaque, vases rituels (Planche X).

Tous ces vestiges donnent l'image d'un centre des plus florissants du point de vue économique, sociel, politique et culturel du Bas-Danube.

CULTE ȘI CREDINȚE

CULTES ET CROYANCES

CU PRIVIRE LA JURISDICȚIA ASUPRA CREȘTINILOR NORD-DUNĂRENI ÎN SECOLELE II-VIII

NELU ZUGRAVU

"Au pornit din cetatea Veneției doi frați: Roman și Vlahata, care, fiind de credință creștină, au fugit de prigoana ereticilor împotriva creștinilor și au venit în orașul numit Roma Veche și și-au întemeiat o cetate după numele său, Roman. Și și-au trăit anii, ei și neamul lor, până ce s-a despărțit Formos papa de la ortodoxie la legea latină. Și după despărțirea de la legea lui Hristos, latinii și-au întemeiat o cetate nouă și au numit-o Roma Nouă și au chemat la dânșii, la latinie, pe Romanovici/urmașii lui Roman/. Romanovicii însă n-au vrut și au început să facă război cu dânșii și nu s-au despărțit de credința lui Hristos. Și din vremea aceea au tot fost în război până la domnia lui Vladislav craiul Ungariei ..."[1]. Astfel înfățișa autorul anonim al cronicii *Povestire pe scurt despre domnii Moldovei, de când s-a început Țara Moldovei, în anul 6867 (1359)* tradiția despre originea poporului român, dar și despre un moment catolic al istoriei acestuia. Pasajul a reținut de mult atenția învățaților[2]. Într-un studiu intitulat *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, publicat în 1900, Dimitrie Onciul a pus pentru prima dată în discuție, pe baza tradiției de curând amintite, ideea primatului papal față de cel bizantin în jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni în mileniul I[3]. În *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman* (București, 1911), Vasile Pârvan ajungea la aceeași concluzie[4], fundamentată însă pe o documentație mult mai solidă - epigrafică, literară, arheologică. "Organizarea bisericii creștine latine din Dacia lui Traian - a scris el - s-a făcut în directă atârnare de biserica-mamă, misionară, din Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, ori Moesia Prima; episcopii din dreapta Dunării își întinseră adică jurisdicția ei în stânga fluviului"[5].

---

1. *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 158-161.

2. Vezi A. Armbruster, *Romanitatea românilor, Istoria unei idei*, ediție a II-a revăzută și adăugită, București, 1993, p. 77-81.

3. D. Onciul, *Papa Formosus în tradiția noastră istorică*, în idem, *Scrieri istorice*, II, ediție critică, îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968, p. 5-18' ideea a fost reluată de D. Onciul în *Românii în Dacia Traiană până la întemeierea Principatelor (Chestiunea română)*, în *Ibidem*, p. 161-163, în special p. 162-163.

4. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, în idem, *Studii de istoria culturii antice*, ediție, studiu introductiv, note, comentarii, indice de N. Zugravu, Cuvânt înainte de Al. Zub, București, 1992, p. 273, unde îl citează pe Onciul cu studiul menționat mai sus, dar fără să amintească de concluziile acestuia.

5. *Ibidem*, p. 283.

Aproape paradoxal, observația celor doi istorici n-a stimulat interesul deosebit al cercetătorilor. Pe temeiul unei tradiții pe care Pârvan însuși o denunța la vremea sa[6], istoriile bisericești susțin, fără a întreprinde o analiză de profunzime a fenomenului, dependența de Constantinopol a tuturor comunităților creștine nord-dunărene pe parcursul mileniului I, fie direct, fie indirect, prin intermediul scaunului tomitan din provincia Scythia MInor sau al episcopiilor dunărene târzii, bizantine și sârbo-bulgare[7]. Fără a o ignora total[7a], scrierile cu tematică propriu-zis istorică o reduc cel mai adesea la mult discutatul episod, analizat mai degrabă sentimental decât științific, al misionarismului lui Nicetas de Remesiana la nordul fluviului[8] sau la întinderea teritorială a arhiepiscopiei Iustiniana Prima în stânga Dunării[9]. Arheologii, ca întotdeauna mai analitici, au depistat originea illyrică, italică sau orientală a unor obiecte creștine, postulând posibilitatea unor influențe venite dinspre Illyricumul latin sau din sfera constantinopolitană în organizarea creștinilor daco-romani[10].

Reticența în abordarea subiectului are, totuși, explicația sa: lipsa surselor e aproape exasperantă, obligându-i pe istorici să opereze mai degrabă cu intuiții decât cu argumente irefutabile, să găsească situații comparabile, să desprindă concluzii din evoluția politică și din contextul spiritual al epocii. Un lucru este, însă, cert: jurisdicția asupra creștinilor nord-dunăreni nu poate fi abordată într-o manieră globală, valabilă pentru întregul spațiu din stânga fluviului; devenirea istorică nu întotdeauna unitară, modificările din geografia administrativă și ecleziastică a Imperiului, politica împăraților față de barbari, rolul unor personalități bisericești ș.a. impun necesitatea delimitării unor secvențe temporale, care nu se suprapun neapărat cronologiei politico-militare, prezentând însă particularități în plan religios. Fără pretenția unor încheieri definitive, vom încerca în rândurile de mai jos să schițăm această istorie a jurisdicției exercitate asupra creștinilor nord-dunăreni.

---

6. *Ibidem*, p. 256, nota 734.

7. Vezi în special volumul *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române. 1885-1985*, București, passim; M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ediția a doua, București, 1992, *passim*; Em. Popescu, *BOR*, 109, 1991, 4-6, p.102 etc.

7a. Vezi A. Sacerdoteanu, *Barbari, sciți sau români în anul 865*, în *Revista macedo-română*, 3, 1931, p. 54-60 (extras); idem, *Români și barbari în secolul IX. Un început de diferențiere*, în *Revista arhivelor*, 4, 1937, 1, p. 108-122; I.C. Drăgan, *Istoria românilor*, București, 1993, p. 58: "Se poate spune fără a greși că întreaga romanitate răsăriteană era supusă Romei ..."

8. Bibliografia subiectului este impresionantă; o analiză mai veche a acesteia la Aloisie Ludovic Tăutu, *Sfântul Nichita Remesianul în istoriografia noastră*, în "Buna Vestire", XIV, 1975, 1, *Omagiu canonicului Aloisie Ludovic Tăutu cu ocazia împlinirii etății sale de 80 de ani, Opere*, I, *Istorice*, p. 36-52, Istoricii sunt divizați în privința posibilității misionarismului lui Nicetas la nord de Dunăre: în timp ce Vasile Pârvan (*op. cit.*, p. 256-269), C.C. Giurescu (*Istoria românilor*, I, *Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1432)*, ediția a patra revăzută și adăugită, București, 1942, p. 223; *Formarea poporului român*, Craiova, 1973, p. 117; *Istoria românilor*, 1, *Din cele mai vechi timpuri până la întemeierea statelor românești*, București, 1975, p. 142, P. P. Panaitescu (*Istoria românilor*, București, 1990, p. 38), I. Nistor (*Istoria Basarabiei*, Chișinău, 1991, p.16) acceptă ideea unui apostolat al lui Nicetas, A. D. Xenopol (*Istoria românilor în Dacia traiană*, ediția a IV-a, I, ed. V. Mihăilescu-Bârliba, București, p. 1985, p. 323), N. Iorga (*Istoria românilor*, I, *Oamenii pământului până la anul 1000*), text stabilit, note, comentarii, postfață și *addenda* de I. Ionită, V. Mihăilescu-Bârliba, V. Chiricea, București, 1992, p. 95), D. M. Pippidi (*Contribuții la istoria veche a României*, ediția a doua revăzută și mult sporită, București, 1967, p. 497-516), M. Macrea (*Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 479; *Istoria României*, I, București, 1960, p. 637) resping această posibilitate.

9. Gh. Ștefan, *Drobeta*, 1, 1974, p. 65-70.

10. Vezi N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, p. 115-125 (cu bibliografia).

1. *Etapa secolelor II-III (106-274/275)*[11]. Pentru vremea stăpânirii romane păşim încă pe domeniul ipotezelor. Instaurarea dominației imperiale s-a făcut într-un moment în care noua religie își crease anumite structuri teritoriale[12], coeziunea comunităților se întărise[13], ierarhia sacerdotală, considerată - încă de atunci - sacră[14], se cristalizase. Cât privește ascensiunea sa în rândurile societății romane, Eusebiu de Cezareea scria că pe vremea împăraților Traian și Hadrian creștinismul făcuse mari progrese în toate ținuturile statului[15]. În acest context, obiectele de factură creștină din Dacia îngăduie să se presupună atât prezența unor creștini izolați, dar și existența, spre mijlocul secolului al III-lea mai ales[16], a unor nuclee relativ coerente, acomodate structurilor urbane (Ulpia Traiana, Potaisa, Apulum etc.)[17], în interiorul cărora se conturase, foarte probabil, o ierarhie sacerdotală specifică epocii: preoți, diaconi, episcopi (?)[18] Semnificativă este, în acest sens, inscripția EGO SVM FLAGELLVM IOVIS CONTRA PERVERSOS CRISTIANOS de pe piatra din turcoază a unui inel din aur de proveniență nesigură, care exprimă, neîndoielnic, atitudinea oficialităților provinciale față de fenomenul răspândirii creștinismului în jurul anului 250[19]. Evoluțiile din teritoriul roman nord-danubian n-ar fi în contradicție cu realitățile de la scara Imperiului. Episcopatul devenise o realitate încă la sfârșitul secolului I și la începutul celui următor[20]iar Theodor de Mopsuestia scria în veacul al II-lea : "cei pe care-i numim azi episcopi nu erau ai câte unei biserici, ci ai unei întregi provincii"; faptul este confirmat pentru Syria și Egipt[21].

---

11. Într-un studiu intitulat *Apostolatul Sfântului Andrei în "Sciția". Geneza și evoluția unei tradiții*, publicat în *Mem .Antiq*, Piatra Neamț, 19,1993, am arătat că apostolatul Sfântului Andrei în "Sciția" nu are relevanță pentru începuturile creștinismului daco-roman, înscriindu-ne astfel într-o direcție istoriografică ilustrată de D. M. pippidi, P. Ș. Năsturel, Eug. Lozovan. Din această perspectivă, *noi respingem ideea unei Biserici de tradiție apostolică pe teritoriul carpato-pontic.*

12. Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, cărțile III, IV, V, în *Părinți și scriitori bisericești*, (*infra*, PSB), 13, traducere, studiu, note și comentarii de T. Bodogae, București, 1987; M. Ș. Șesan, în *Istoria bisericească universală*, I, *1-1054*, ediția a treia, București, 1987, p. 155-174; M. Ciucur, *Principiul adaptării unităților teritoriale bisericești la împărțirea administrativ-politică de stat în secolele I-VI*, în *MMS*, 53, 1977, 7-9, p. 555-562; B. Dupuy, în *Encyclopaedia Universalis*, 7, *Dabrowska-Egypte*, (Paris), 1990, p. 820.

13. Sfântul Ignatie Teoforul, *Către Policarp*, VI, 1, în PSB, 1, București, 1979, p. 189; Sfântul Iustin Martiriul și Filosoful, *Apologia întâia în favoarea creștinilor*, LXV, în *PSB*, 2, București, 1980, p. 70; LXVII, în *Ibidem*, p. 71; J.-P. Jossua, *Eucharistie*, în *Encyclopaedia Universalis*, 9, *Etymologie-Fun¸ i Imperfecti*, (Paris), 1990, p. 12.

14. Vezi scrisorile Sfântului Ignatie Teoforul, în PSB, 1; A. Hamman, *La vie quotidienne des preniers chrétiens (95-197)*, troisiéme édition revue et corrigée, Paris, 1971, p. 129-139; I. Stelcan, *Ierarhia bisericească după scrierile bărbaților apostolici*, în *MMS*, 33, 1957, 8-9, p. 615-630; M. P. Șesam, *op. cit.*, p. 164-174.

15. Eusebiu de Cezareea, *Istoria bisericească*, III, 37, 1, în *PSB*, 13, p. 140; IV, 2, 1 (*Ibidem*, p. 145); IV, 7, 1 (*Ibidem*, p. 148); IV, 7, 13 (*Ibidem*, p. 150).

16. Spre mijlocul acestui secol sunt atestate comunități creștine în multe teritorii romane care nu cunoscuseră creștinismul apostolic - vezi, în ultimă instanță, J.-P. Martin, *Les provinces romaines d'Europe centrale et occidentale*, II, *Société et religions*, Paris, 1991, p.307.

17. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.* p. 105-106; Em. Popescu, *MB*, 37, 1987, 4, p. 40 (= în *Ortodoxia românească*, București, 1992, p. 91 = în idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 81).

18. Vezi nota 14.

19. K. Horedt, *Siebenbürgen in spätrömischer Zeit*, Bucharest, 1982, p. 35; N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 105; M. Rusu, în *AIIAC*, 26 (1983-1984), 1985, p. 35-86; idem, în *Ephemeris Napocensis*, 1, 1991, p. 83.

20. R. P. Crouzel, *Les origines de l'episcopat: fin du Ier siècle, début du IIe*, în vol. *L'évêque dans l'histoire de l'Eglise. Actes de la Septième rencontre d'Histoire Religieuse tenue à Fonrevraud les 14 et 15 octobre 1983*, Presses de l'Université d'Angers, 1984, p. 13-20.

21. *Apud* Alexandru Suceveanu, *Historia urbana*, 1, 1993, 2, p. 146.

Conform tradiției canonice, informațiile din literatura postapostolică și apologetică, listelor episcopale și martirologiilor, bisericile preniceene erau independente din punct de vedere jurisdicțional. Autocefalia consta în dreptul episcopilor de a exercita deplin puterea bisericească în cuprinsul comunităților pe care le conduceau; consacrarea unui episcop nu însemna subordonarea lui față de episcopii consacratori, ci, în virtutea succesiunii apostolice, a principiului unității spirituale și al colegialității, integrarea lui în colegiul episcopal și exercitarea autonomă a autorității asupra credincioșilor[22]. Având în vedere orientarea administrativă, economică și culturală a Daciei spre Illyricum[23], aflat, la rândul său, în *"perfectă continuitate culturală"* cu Italia și Occidentul[24], putem să presupunem un anumit rol exercitat de comunitățile creștine din provinciile dunărene în dezvoltarea celor dacice. Desigur, totul rămâne la nivel ipotetic, atât timp cât informațiile, fie și indirecte, lipsesc. De altfel, situații de același gen se întâlnesc chiar în teritorii romane unde creștinismul era deosebit de înfloritor. De exemplu, în provinciile africane, unde sursele menționează la mijlocul secolului al III-lea peste 150 de episcopate, multe aspecte, precum modalitățile de creare a unui nou scaun, delimitarea teritorială a circumscripțiilor, maniera de consacrare a titularului, rolul comunităților etc., rămân încă fără răspuns; concluziile analizei întreprinse de Yvette Duval asupra acestor realități sunt de-a dreptul triste: "les modalités de l'insertion locale de l'évêque dans son territoire nous échappent complément"; "la vie des églises africaines à cette époque/mijlocul secolului III - n.n./ nous rest quasiment inconnue ..."[25].

În ceea ce privește spațiul extracarpatic, noi ne îndoim de existența unor grupuri creștine în secolele II-III[26], întrucât aici nu erau îndeplinite nici condițiile politice, nici cele spirituale care să îngăduie aderența populației la religia creștină. Acțiunile de misionarism desfășurate de prizonierii creștini luați de goți din provinciile sud-dunărene și asiatice (Galatia și Cappadocia), despre care ne informează poetul Commodian (a doua jumătate a secolului al III-lea) și istoricul Philostorgios (368-425)[27], trebuie să fi avut loc în afara teritoriului dacilor liberi, căci la acea dată neamurile germanice nu-l controlau încă, iar intensitatea lor trebuie să fi fost redusă. Ele au creat, însă, tradiția legăturilor dintre această diaspora și locurile de origine, care va explica interesul de mai târziu al lui Vasile de Cappadocia pentru martirii din "Gothia".

2. *Etapa 274/5-325.* Jumătatea de secol care se scurge între părăsirea aureliană (274/5) și primul concliu ecumenic de la Nicaea (325) este, fără îndoială, cea mai tragică din istoria creștinismului timpuriu. Este epoca marilor persecuții, alimentate de

22. Gh. Vasilescu, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române. Aspecte și semnificații*, în vol. *Centenarul autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române*, p. 160; N. V. Dură, *Forme și stări de manifestare a autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române de-a lungul secolelor. Mărturii istorice și canonice*, în *Ibidem*, p. 281, 282, 285, 290-291.

23. V. Pârvan *op. cit.*, p. 162-181, 207-208, 232, nota 574, 282; M. Macrea, *op. cit.*, p. 321-329, 338-340; L. Bârzu, *Continuitatea creației materiale și spirituale a poporului român pe teritoriul fostei Dacii*, București, 1979, p. 48-52; idem, în L. Bârzu, St. Brezeanu, *Originea și continuitatea românilor. Arheologie și tradiție istorică*, București, 1991, p. 131-134.

24. V. Pârvan, *op. cit.*, p. 213.

25. Y. Duval, *MÉFRA*, 96, 1984, 1, p. 521.

26. D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 51-52, 77-78, 156, 158, 160, fig. 2, 3/5, 6.

27. *Ibidem*, p. 52-53; Em. Popescu, *op. cit.*, în *MB*, 37, 1987, 4, p. 37-38 (= *Ortodoxia românească*, p. 88-89 = *Christianitas Daco-Romana*, p. 77-79).

politica religioasă henoteistă a unor împărați (henoteismul solar al lui Aurelian, devoțiunea față de Iupiter Optimus Maximus a lui Dioclețian), decretele anticreștine din vremea Tetrarhiei, reintroducerea păgânismului ca religie oficială în Orient sub Licinius (320). "Pacea Bisericii", instaurată prin edictele din 311 și 313, n-a putut deveni efectivă decât din 324, odată cu eliminarea lui Licinius și începutul domniei singulare a lui Constantin. În aceste condiții, nu este exclus ca unii dintre credincioșii din provinciile frontaliere să fi trecut în stânga fluviului, întărind comunitățile de aici. Un fragment din *Vita Constantini* (II, 53) a lui Eusebiu de Cezareea este relevant în acest sens: "'Dar ce să mai spun ... Fiindcă până și barbarii care i-au adăpostit în acea vreme pe fugarii noștri, îngăduindu-i într-o atât de blândă captivitate, se pot azi făli că le-au asigurat acestora nu numai scăparea din ghearele morții, ci și (libera slujire) a credinței. Pentru romani, izgonirea creștinilor de atunci, de pe cuprinsul lumii romane, și fuga lor la barbari rămâne și astăzi o pată de neșters"'[28]. Refugierea unor adepți ai noii religii la nordul Dunării a contribuit la întărirea legăturilor dintr grupurile locale și cele de pe linia fluviului, a căror existență este certă la sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui de-al IV-lea la Sirmium (Srijemska Mitrovica)[29], Singidunum (Belgrad)[30], Bononia (Vidin)[31], Ratiaria (Arcar)[32], Novae (Staklen)[33], Durostorum (Silistra)[34], Axiopolis (Cernavoda)[35], Dinogeția (Garvăn)[36], Noviodunum (Isaccea)[37], Halmyris (Murighiol)[38]. Astfel, s-au pus bazele unor tradiții privitoare la rolul anumitor biserici sud-dunărene în viața religioasă a celor nordice, exprimate mai târziu în pretențiile jurisdicționale ale

28. Eusebiu de Cezareea, *Viața lui Constantin cel Mare*, II, 53, în *PSB*, 14, București, 1991, p. 113.

29. *FHDR*, II, p. 707, 709, 719; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris, 1918, p. 79-88; H. Leclercq, *Mésie*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie (infra, DACL)*, XI/1 *(Maxim (Edit de) - Miniaturists)*, Paris, 1933, col. 502-503; *Pannonie*, în Ibidem, XIII/1 *(Os - Papyrus)*, Paris, 1937, col. 1054-1055; R. Aigrain, *Anastase (Saint)*, în *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques, (infra, DHGE)* II *(Alcaini-Aneurin)*, Paris, 1914, col. 1439; A. Hamman, *Irénée de Sirmium*, în *Dictionnaire encyclopédique du christianisme ancien (infra, DECA)*, I *(A-I)*, Paris, 1990, p. 1235-1240; N. Cambi, *Sirmium*, I. *Les origines chrétiennes*, în *Ibidem* II (J-Z), p. 2300; V. Pârvan, *Pannonie*, I. *Histoire*, în *Ibidem*, p. 1874; *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, coord. N. Vornicescu, București, 1987 *(infra, Sfinți români)*; *PSB*, 11.

30. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 48-49, 74 (nota 2), 75, 106-107; H. Leclerq, *op. cit.*, în *DACL*, XI/1, col. 503; *FHDR*, II, p. 707; *Sfinți români*, p. 183-184.

31. *FHDR*, II, p. 709; J. Zeiller, op. cit., p. 108; A. Lambert, *Bononia*, în *DHGE*, IX (*Bishop-Boullî*), Paris, 1937, col. 46; *Sfinți români*, p. 190-191.

32. *Ibidem*.

33. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 109-110; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 504; *Sfinți români*, p. 192-193.

34. H. Leclercq, *op. cit.*, col. 502; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 110-116; *FHDR*, II, p. 708-711, 715-719; *Sfinți români*, p. 133-134, 135-137, 138-139, 140, 147-150; *PSB*, 11, p. 248-251; R. Constantinescu, în *RESEE*, 5, 1967, 1-2, p. 9-10, 14-20; I. Barnea, în BOR, 107, 1989, 5-6, p. 144-149.

35. *FHDR*, II, p. 719; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 116-117; E. Braniște, *Martiri și sfinți pe pământul Dobrogei de azi*, în vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*[2], Galați, 1979, p. 42-43; *IGLR*, 194; Em. Popescu, *Christlieche Märtyrer in den griechischen Inscriften Kleinskythiens (Dobrudscha)*, în idem, *Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum*, București, 1994, p. 107-110; vezi și N. Zugravu, E. Setnic, *Mem. Antiq.*, Piatra Neamț, 19, 1993 (sub tipar).

36. E. Braniște, *op. cit.*, p. 47; vezi și N. Zugravu, E. Setnic, *op. cit.*

37. *IGLR*, 267; *PSB*, 11, p. 331-332; E. Braniște, *op. cit.*, p. 46; Em.Popescu, *op. cit.*; N. Zugravu, E. Setnic, *op. cit.*

38. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 119; C. Auner, *Dobrogea*, în *DACL*, IV/1 *(D - Domestici)*, Paris, 1920, col. 1238; N. Vornicescu, *MO*, 41, 1989, 1, p. 20-117; idem, *Una din primele scrieri ale literaturii române străvechi. "Pătimirea Sfinților Epictet și Astion" (De la cumpăna secolelelor III-IV)*, Craiova, 1990; idem, *Primele scrisori patristice în literatura română. Sec. IV-XVI*, Craiova, 1992, p. 20-77 (traducerea textului latin de D. Popescu); Em. Popescu, *Saints Epictéte et Astion, martyrs à Halmyris*, în idem, *op. cit.*, p. 92-99.

diferitelor episcopii de pe malul drept al Dunării.

Cât privește grupurile creștine din fostele districte provinciale, aspectul cel mai important din punctul de vedere care ne interesează este persistența vieții în unele centre urbane[39]; în acest caz, este de presupus continuitatea unei organizări creștine autonome, în care absența episcopatului n-ar fi fost un lucru nefiresc[40].

3. *Etapa 325-381/385 (6).* Intervalul respectiv debutează cu primul conciliu ecumenic de la Niceea din 325 și sfârșește cu două evenimente care au marcat profund Biserica universală în perioada ulterioară: recunoașterea primatului de onoare, după episcopul Romei, pentru titularul scaunului constantinopolitan prin canonul 3 al celui de-al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol din 381 și înființarea vicariatului apostolic de Thessalonike în 385 (6). Între aceste repere, au avut loc mai multe schimbări în plan politico-militar, administrativ și religios, care vor determina evoluția comunităților creștine nord-dunărene, inclusiv în sfera dependenței canonice. Astfel, pe parcursul secolului al IV-lea se desăvârșește geografia civilă a sud-estului european, formată, conform informațiilor din *Notitia dignitatum*, din: dioceza Illyricum (Illyricum occidental), supusă prefectului pretoriului Italiei și cuprinzând provinciile Pannonia Inferior, Saviensis, Dalmatia, Valeria, Pannonia Superior, Noricum Ripariensis, Noricum Mediterranea[41]; prefectura Illyricum (Illyricum oriental), cuprinzând dioceza Dacia și Macedonia cu provinciile Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia I, Dardania, Praevalis, Macedonia Salutaris II, Achaia, Macedonia, Thessalia, Epirus Vetus, Epirus Nova, Creta, Macedonia Salutaris I[42]; diocezia Thracia, supusă prefectului pretoriului Orientului și înglobând provinciile Europa, Rhodope, Thracia, Haemimontus, Scythia, Moesia II[43]; prefectura Illyricum și dioceza Thracia erau atașate Imperiului oriental, pe când dioceza Illyricum aparținea de *pars Occidentis.*

În acest context de schimbări teritorial-administrative se înscrie și reinstaurarea controlului imperial asupra unor zone din stânga Dunării. Sursele literare, inscripțiile, descoperirile arheologice și numismatice nu lasă nici o îndoială asupra faptului că autoritatea Imperiului s-a făcut simțită în părțile sudice ale fostelor provincii Dacia

39. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 115-119; N. Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, 1994, p. 134-135, cu bibliografia la p. 218-220.

40. Există numeroase situații în care comunitățile creștine nu aveau episcopi, numirea acestora făcându-se în condiții bine determinate. C 98 al conciliului de la Cartagina (419) specifica în acest sens. *"S-a hotărât ca popoarele care niciodată nu au avut episcopii* săi, nici de acum nu vor primi, decât numai dacă se hotărește de sinodul complet al fiecărei eparhii și de primatele (cu cădere) și cu consimțământul aceluia sub a cărui cârmuire se află acea biserică" - N. Milaș, *Canoanele Bisericii Ortodoxe însoțite de comentarii*, Arad, II/1, 1934, p. 262 (*infra, CBO*) = I.N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, Sibiu, 1993, p. 286-287 (*infra, CBO* 2).

41. J. H. Ward, în *Latomus*, 38, 1974, 2, p. 418-419; Em. Demougeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain (395-410). Essai sur le gouvernement impérial*, Paris, 1951, p. 143; idem, *L'Empire romain et les barbares d'Occident (IVe - VIIe siècle). Scripta varia*, 2e éd., Paris, 1988, p. 17-42 (*Le partage des provinces de l'Illyricum entre pars Occidentis er la pars Orientis, de la Tétrarchie au régne de Théodoric*); V. Grumel, în *RÉB*, 9, 1951, p. 5-46; P. Lemerle, *Invasion et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siécle*, în idem, *Essais sur le monde byzantin*, London, 1980, p. 265-273.

42. J. H. Ward, *op. cit.*, p. 403, la care adaugă bibliografia de la nota precedentă și J. Palanque, în *Byzantion*, 21, 1951, p. 5-14.

43. Vezi lucrările de notele anterioare, la care adaugă Em. Demougeot, *La formation de l'Europe et les invasion barbares*, II, *De l'avénement de Dioclétien (284) à l'occupation germanique de l'Empire romain d'Occident (début du VIe siècle)*, Paris, 1979; I. Dujcev, *Thrace*, în *DECA*, II, p. 2445.

Apulensis și Dacia Malvensis[44], dar și în Câmpia Munteniei, până la "Brazda lui Novac de Nord" și , eventual, valurile din sudul Moldovei[45]. Prezența țiglelor cu mențiunea legiunii a VII-a Claudia la Pojejena de Sud (jud. Caraș-Severin)[46], Gornea (jud, Caraș-Severin)[47], Șvinița (jud. Mehedinți)[48], și a trupelor de eq (uites) sagi (ttarii) la Gornea (jud. Caraș-Severin)[49] - trupe din sistemul defensiv al Moesiei Prima - arată dependența Banatului sudic de provincia amintită. De asemenea, cărămizile cu ștampila legiunii a V-a Macedonica descoperite la Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[50], Hinova (jud. Mehedinți)[51], cele cu siglele legiunii a XIII-a Gemina de la Desa (jud. Olt)[52], Drobeta (jud. Mehedinți)[53], Dierna (Orșova, jud. Mehedinți)[54], Băile Herculane (jud. Caraș-Severin)[55], Mehadia (jud. Caraș-Severin)[56] și Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[57] sau ale altor unități aparținând Daciei Ripensis găsite la Hinova (jud. Mehedinți)[58], Sucidava (Celeiu, jud. Olt)[59], Drobeta (jud. Mehedinți)[60], Dierna[61], Dubova (jud. Mehedinți)[62] arată că sectorul dintre vărsarea Cernei și a Oltului intra în componența provinciei sud-dunărene amintite[63]. Cât privește teritoriul muntean și, eventual, sud-moldovenesc, acesta a putut fi controlat de autoritățile provinciilor Moesiei Secunda și ale Scythiei Minor până la foedus-ul din 332[64], când zona respectivă a fost încredințată spre apărare germanicilor[65].

Modificările suferite de Imperiu în plan administrativ au avut urmări și în organizarea bisericească. Încetarea persecuțiilor, recunoașterea creștinismului ca religie oficială, interesul manifestat de împărați față de Biserică au contribuit la organizarea mai rapidă a structurilor ecleziastice, la precizarea mai clară a ierarhiei. Reguli (canoane)

44. E. Chirilă, N. Gudea, I. Stratan, *Drei Münzhorte des 4. Jahehunderts aus dem Banat*, Timișoara, 1974, p. 94-97; D. Tudor, în *Dacoromania*, 1, 1973, p. 149-161; T. Zawadski, *Ibidem*, p. 65-68; N. Dănilă, 34, 1984, 3-4, p. 150-161; O. Toropu, *Oltenia*, Craiova, 5-6, 1986, p. 45-60; idem, în *Actes du IXe Congrés international d'études sur les frontiéres romaines. Mamaia, 6-13 septembrie 1972*, București-Köln-Wien, 1974, p. 71-81; Em. Demougeot, *Constantine et la Dacie*, în *Crise et redressement dans les provinces européennes de l'Empire (milieu du IIIe- milieu du IVe siécle ap. J.-C.). Actes du colloque de Strasbourg (décembre 1981)*, édités par Ed. Frézouls, Strasbourg, 1983, p. 91-112; N. Zugravu, *op. cit.*, p. 132-133, 138-139.

45. I. Barnea, O. Iliescu, *Constantin cel Mare*, București, 1982, p. 107, 120; M. Zaharia, *Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum*, București, 1988, p. 37-40; idem, *Limesul roman în secolele 4-6 între Singdunum și Gurile Dunării*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1994, p. 12; Em. Popescu, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 190-192.

46. *IGLR*, 427.
47. *Ibidem*, 426.
48. *Ibidem*, 423.
49. *Ibidem*, 424.
50. *Ibidem*, 279-286.
51. M. Davidescu, *Cetatea romană de la Hinova*, București, 1989, p. 33-41.
52. *IGLR*, 401.
53. *Ibidem*, 402-403.
54. *Ibidem*, 414-415.
55. *Ibidem*, 420.
56. *Ibidem*, 421.
57. *Ibidem*, 287.
58. M. Davidescu, *op. cit.*
59. *IGLR*, 288A-298.
60. *Ibidem*, 404-408.
61. *Ibidem*, 413, 416-417.
62. *Ibidem*, 422.
63. Vezi și O. Toropu, *op. cit.*, în *Actes du IXe Congrés* ...
64. Evangelos K. Chrysos, *Dacoromania*, 1, 1973, p. 53-64.
65. M. Zahariade, *op. cit.*, p. 37.

stabilite de sinoadele ecumenice de la Niceea (325) și Constantinopol (381) și de conciliile locale, precum și dispoziții ale autorităților civile au definit statutul clerului, au precizat condițiile recrutării lui, au stabilit raporturile ierarhice, au indicat limitele jurisdicției episcopale. Din punctul de vedere al analizei de față, important este faptul că, în această perioadă, structurile teritoriale bisericești se desăvârșesc prin stabilirea definitivă a echivalenței lor cu unitățile administrativ-civile ale statului[66]; apar astfel, diocezele (*dioeceses*), corespunzătoare, în general spațiului urban propriu-zis[67], parohiile (*paroeciae*), echivalente cu întregul teritoriu, inclusiv cel rural, în care puteau activa *chorepiscopi*, subordonați episcopului[68], *eparhiile* sau provinciile ecleziastice, similare, în linii mari, structurilor provinciale civile, în fruntea cărora se afla un mitropolit[69], în sfârșit, se observă crearea treptată a unor structuri din ce în ce mai concentrate și mai ierarhizate în jurul unor scaune episcopale de prestigiu - capitale imperiale, centre apostolice, sedii de prefecturi sau dioceze civile (Roma, Milano, Ravenna, Tréves, Arles, Sirmium, Aquileea, Nicomedia, Carthagina etc.)[70], care vor sfârși prin apariția patriarhatelor de Roma, Alexandria, Antiochia, Ierusalim și Constantinopol[71]. În spațiul balcanic, în intervalul 325-381 două sedii episcopale se bucură de un prestigiu deosebit - Sirmium, calificat la conciliul de la Aquileea din 381 *caput totius Illyrici*[72], și Heracleea, capitala diocezei Thracia[73].

Înfățișarea acestor aspecte de natură politică și bisericească au darul de a contribui mai bine la clarificarea statutului canonic al credincioșilor din stânga fluviului. În acest sens, se poate spune fără a greși că ținuturile reîncorporate de Imperiu depindeau de eparhiile Moesia Prima, cu metropola la Viminacium (Kostolac), Dacia Ripensis, având drept metropolă Ratiaria (Arcar), Moesia Secunda, în frunte cu Marcianopolis (Devnja), și Scythia Minor, având ca unic scaun episcopal Tomisul. În limite pe care este greu să le precizăm, comunitățile nord-dunărene incluse în eparhi-

66. M. Ciucur, *op. cit.*, p. 562-566; Em. Popescu, *Contribuții la geografia istorică a spațiului balcano-dunărean în secolele V-VIII e. n.*, rezumatul tezei de doctorat, București, 1970, p.5.

67. O. Pasquato, *Organisation ecclésiastique*, I. *Diocéses*, în *DECA*, II, p. 1820-1821.

68. H. J. Vogt, *Ibidem*, II, *Paroisses*, în *Ibidem*, p. 1821-1822. Parohiile erau comunități presbiteriale care aveau dreptul de a conferi botezul. O parohie cuprindea, în afara unui centru urban în care rezida un episcop, *chora* (teritoriul rural) cu *pagi*, dar și castre *(castra)*, biserici *(ecclesiae)*, mănăstiri *(monasterii)*, martiricoane *(martyrii)*, etc.; pentru terminologie, vezi E. Griffe, *La Gaule chrétienne à l'époque romaine, I, Des origines chrétiennes à la fin du IVe siècle, 2 e éd.*, Paris, 1964, p. 403-414; J. Gaudemet, *L'église dans l'Empire romain (IVe - Ve siècles)*, Paris, 1958, p. 323 și 376.

69. O. Pasquato, *Organisation ecclésiastique*, III. *Provinces ecclésiastiques*, în *DECA*, II, p. 1822-1824.

70. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 365, nota 1; H. Marrou, în *Nouvelle Histoire de L'Eglise*, I, *Des origines à Saint Grégoire le Grand*, par J. Daniélou et H. Marrou, Paris, 1963, p. 281-282.

71. O. Pasquato, *Organisation ecclésiastique*, IV. *Patriarcats*, în *DECA*, II, p. 1824-1826; F. R. Gahbauer, *Die Pentarchie-Theorie. Ein Modell der Kirchenleitung von den Anfägen bis zur Gegenwart* (Frankfurter Theologieche Studien 42), Frankfurt am Maine, 1993.

72. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 329 și nota 3, 365; *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilé*, introduction, text latin, traduction et notes par R. Gryson, Paris, 1980, p. 131 (Sources chrétiennes 267); I. I.Rămureanu, în *ST*, 15, 1963, 5-6, p. 266-268. Un rol important au jucat, de asemenea, episcopii de Milano, mai ales în timpul lui Ambrozie (339 sau 337-397) (*Ibidem*, p. 105-107; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 384-385, 387; M. G. Mara, *Ambroise de Milan*, în *DECA*, I, p. 84-88), și Aquileia (*Die Römer an den Donau. Noricum und Pannonien, Schloss Traun, Petronell, Nö 25. Mai bis 28. Oktober 1973*, Wien, 1973, p. 105;: H. Vetters, *Zum Christentum in den Donauländern*; G. C. Menis, *Arh. vestnik*, 29, 1978, Ljubljana, p. 368-376, în special p. 369-373; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 309-310, 365, notele 4 și 5).

73. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 366; J. Srutwa, *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, 1, Poznan, 1984, p. 311-312 două rezumatul francez).

ile amintite trebuie să fi depins în mod nemijlocit ca teritorii rurale sau castre, de episcopiile din proximitatea fluviului, respectiv Singidunum (Belgrad), Horreum Margi (Cupria), Margum (Dobrovița) și Viminacium (Kostolac) din Moesia I[74], Ratiaria (Arcar), Aquae (Prohovo), Castra Martis (lângă Kula), Oescus (Ghighen) din Dacia Ripensis[75], Durostorum din Moesia II[76], Tomis din Scythia Minor[77]. Din această perspectivă, putem aprecia că slujitorii (chorepiscopi?) bisericii descoperite în fostul castru de la Slăveni (jud. Olt), situat la nord de Sucidava (Celeiu, jud. Olt), ridicată, probabil, în vremea lui Constantius al II-lea[78], erau hirotoniți și depindeau de episcopii de Oescus (Ghighen)[79], subordonați, la rândul lor, mitropolitului de Ratiaria (Arcar)[80].

Nucleele creștine din spațiul fostelor provincii dacice care n-a mai fost încorporat Imperiului (părțile centrale și nordice ale Daciei Apulensis și Daciei Malvensis ca și Dacia Porolissensis), a căror existență este atestată, mai ales pe baza obiectelor liturgice, la Biertan (jud. Sibiu)Ulpia Traiana, Porolissum (Moigrad, jud. Sălaj), Jabăr (jud. Timiș). Pălatca (jud. Cluj)[81], trebuie să fi fost în legătură cu eparhiile Moesia Prima și Dacia Ripensis, ale căror teritorii se întindeau, așa cum am văzut, și în stânga Dunării. În acest context, nu este exclus ca personajul Zenovius atestat pe *donarium*-ul de la Biertan (jud. Sibiu)[82] și, eventual, pe fragmentul de vas de la Porolissum[83] să fi fost un episcop sau mai degrabă, un episcop-itinerant (periodeut) sfințit în provinciile ecleziastice amintite[84]. Consacrarea sa pentru credincioșii nord-danubieni se înscria într-o practică uzitată în veacul al IV-lea, când se obșnuia trimiterea unui episcop nu pentru a evangheliza un teritoriu, ci pentru a organiza comunitățile deja existente[85]; astfel a

74. Este vorba despre episcopiile atestate în secolul al IV-lea: J. Zeiller, *op. cit.*, p. 148-152; H. Leclercq, *op. cit.*, în DACL, XI/1, col. 506-507; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 115-116; K. Ilaski, *Biscoflisten der Kirchenprovinz Moesia*, în *Prosopographica*, Her. von L. Mrozeeicz, Poznan, 1993, p. 237-245; J. Srutwa, *op. cit.*, p. 312.

75. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 152-155; H. Leclerq, *op. cit.*, col. 507; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 116; J. Srutwa, *op. cit.*, p. 313; K. Ilski, *op. cit.*

76. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 166; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 507; M. Păcurariu, *op. cit.*

77. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 172; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 143-146; I. Barnea, *Scythie Mineure*, în *DECA*, II, p. 2254; Em. Popescu, *Die Kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechte Jahrhundert*, în idem, *Christianitas Daco-Romana*, p. 124-138; idem, *La hiérarchie ecclésiastique sur le territoire de la Roumanie. Sa structure et son évolution jusqu'au VIIe siècle*, în *Ibidem*, p. 200-204.

78. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 200, pl. XXXVI (cu bibliografia); I. Barnea, *Miscellanea Bulgarica*, Wien, 5, 1987, p.43 (propune datarea în timpul lui Thedosie I); M. Sâmpetru respinge interpretarea vestigiilor de la Slăveni drept urme ale unei basilici creștine, "din cauza condițiilor obiective din terenul investigat" - *Orase și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos*, București, 1994, p. 127, nota 87.

79. Episcopul de Oescus atestat la conciliul de la Sardica (343) - J. Zeiller, *op. cit.*, p. 155; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 507; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 116, 120.

80. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 152-154; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 507. Este foarte posibil ca grupuri creștine să fi existat și în unele fortărețe ridicate la nordul Dunării pe parcursul secolului al IV-lea , printre care Daphne, situată "în fața cetății Transmarisca" (Procopius, *De aed.*, Iv, 7, în *FHDR*, II, p. 468-469), și care să fi depins de episcopiile din provinciile sudice; comunități creștine în *castra - Conciles gaulois du IVe siècles*, Paris, 1977 (Sources chrétiennes 241), p. 70-71, 76-77 *(concilium coloniae Agripinae: epistula clericorum Agripinensium, necnon et fratrum per singula castra constirutorum ...)*; Em. Popescu, *op. cit.*, p. 210.

81. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 41-43, 71.

82. *Ibidem*, p. 136-138, nr. 1-3, pl. I-II (cu bogată bibliografie); I. Barnea, *op. cit.*, p. 44, *IGLR*, 434 = *IDR*, III/4, 187.

83. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 138-140, nr. 1, pl. III; I. Barnea, *op. cit.*, p. 43-44; C. C. Petolescu, *Thraco-Dacica*, 4, 1983, 1-2, p. 146-147.

84. N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 61-62, 63 (fără a se menționa expres dependența de episcopiile sudice).

85. *Scolies ariennes sur le concile d'Aquilée*, p. 147.

procedat Athanasie cel Mare cu Frumentius de "Etiopia"[86] și Eusebiu de Nicomedia cu Ulfila de "Gothia"[87], în acest caz, trebuie să admitem autocefalia "Bisericii" respective. În intervalul avut în discuție, izvoarele amintesc la nordul Dunării și o episcopie a "Gothiei", pe care istoricii tind s-o localizeze undeva în nord-estul Munteniei și regiunile sudice ale Moldovei[88].Ascensiunea creștinismului în aceste zone a fost favorizată atât de dezvoltarea grupurilor existente încă din a doua jumătate a secolului al III-lea, dar și de prevederile favorabile pentru creștini din tratatul încheiat în 332 de către Constantin și Ariaric, conducătorul goților[89]. Astfel s-a putut forma aici o comunitate creștină, o episcopie, al cărei reprezentant, Theofil, a participat la cel dintâi conciliu ecumenic de la Niceea[90]. Conform informațiilor din Actul martiric al sfântului Sava Gothul, legăturile sacerdoților din această episcopie cu "Romania" au fost deosebit de puternice[91]; rolul principal trebuie să-l fi avut, în această direcție, episcopiile din Moesia II și Scythia Minor. Nu rezultă din izvoare obedienta acestei "episcopii" față de vreun scaun sud-dunărean.

În spațiul extracarpatic nu s-a exercitat numai jurisdicția unei biserici catolice. Primirea creștinismului de rit arian de către unele grupuri gotice, pentru care a fost ordonat ca episcop Ulfila în a doua jumătate a anului 341[92], și prezența unor adepți ai sectei audianilor, în fruntea cărora se aflau, de asemenea, episcopi[93], au creat condițiile manifestării paralele a autorității unor scaune eretice; faptul nu era nefiresc, coexistența comunităților catolice și a celor heterodoxe fiind întâlnită în multe părți ale lumii romane. Așa cum reiese din izvoarele vremii, episcopia ariană și cea audiană erau independente din punct de vedere juridisctional[94]. Istoria lor în spațiul nord-dunărean trebuie să fi fost, însă, destul de scurtă; către 348-349, Ulfila și adepții săi au fost nevoiți să treacă în Imperiu[95], iar două decenii mai târziu audianii au fost alungați, la rândul lor, de către Athanarich[96].

Așadar, în intervalul 325-381/385 (6), pentru teritoriile nord-dunărene se poate vorbi atât de exercitarea jurisdicției unor episcopii din provinciile dunărene ale căror frontiere au depășit linia Dunării, dar și de biserici autocefale, aflate în ținuturile nerecuperate de Imperiu. Acest din urmă aspect e aproape cert, de vreme ce canonul 2 al

86. *Ibidem* (cu izvoare și bibliografie).

87. Sozomen, *Istoia bisericească*, tradusă în românește de I. Gheorghian, II, 24, București, 1897, p. 69-71; Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, I, 19, tradusă de I. Gheorghian, București, 1899, p. 47-49; Fr. Thelamon, *Paiens et chrétiens au IVe siécle. L'apport de l'Histoire eccléstiatique de Rufin d'Aquilée*, Paris, 1981, în special p. 85-122.

88. Em. Popescu, *op. cit.*, p. 204-209; idem, MB, 37, 1987, 4, p. 43-46 (= în *Ortodoxia românească*, București 1992, p. 92-97 = în *Christianitas Daco-Romana*, p. 83-87); idem, *Le christianisme dans le diocése de Buz`u jusqu'au VIIe siècle*, în *Christianitas Daco-Romana*, p. 157-177; D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 53-58.

89. Vezi nota 64, la care adaugă lucrările de la nota anterioară.

90. Em. Popescu, *Theophilus Gothiae. Bischof in der Krim oder an der unteren Donau*, în *Christianitas Daco-Romana*, p. 178-186.

91. *FHDR*, II, p. 713, *PSB*, 11, p. 321.

92. *Scolies ariens sur le concile d'Aquilée*, p. 146.

93. Epiphasnios, *Despre schisma audianilor*, 70, 14, 5; 70, 15, 2-3, în *FHDR*, II, p. 173, 175; Em. Popescu, *Frühes Mönchtum in Rumänien, în Christianitas Daco-Romana*, p. 221-223, D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 55-56.

94. Consacrarea lui Ulfila de către Eusebiu de Nicomedia n-a avut drept consecință subordonarea lui vreunui mitropolit. În egală măsură, episcopii audiani erau independenti din punct de vedere jurisdicțional, căci Epiphanios nu face nici o mențiune privitoare la exercitarea vreunei autorități a unei episcopii din Imperiu - vezi notele 91 și 93.

95. *Scolies ariens sur le concile d'Aquilée*, p. 147-149.

96. Epiphanios, *Despre schisma audianilor*, 70, 15, 4, în *FHDR*, II, p. 175.

celui de-al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol din 381 stipula: "Iar bisericile lui Dumnezeu cele ce sunt la popoarele barbare trebuie să se cârmuiască după obiceiul părinților, care s-a ținut" *(Ecclesias autem Di in barbaricis gentibus constitutas gubernari convenit iuxta consuetudinem, quae est patribus instituta)*[97].

4. *Etapa 381/385 (6) - 451/461.* Este intervalul de timp în care începe, aproape simultan, exercitarea influenței directe a scaunului apostolic roman și a celui constantinopolitan în spațiul carpato-dunărean. Până în a doua jumătate a secolului al IV-lea, așa cum s-a arătat, un prestigiu aparte trebuie să fi avut episcopia de Heracleea pentru dioceza Thracia, și Sirmium pentru diocezele Illyricum, Dacia și Macedonia, deși în aceste ultime teritorii au intervenit uneori și episcopii de Aquileea și mai ales de Milano.

Prin canonul 3, cel de-al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol din 381 recunoștea episcopului de Constantinopol, până atunci simplu sufragan al scaunului de Heracleea, primatul de onoare în fața celorlalți episcopi, după cel al Romei, pe motivul "că (cetatea) aceasta/Constantinopol -n.n./este Roma nouă" *(Verem tamen Constantinopolitanus episcopus habeat honoris primatum praeter Romanum episcopum, propterea quod urbs ipsa sit iunior Roma)*[98]. Dispoziția respectivă a stat la baza creșterii treptate a autorității și influenței scaunului constantinopolitan asupra bisericilor din Imperiul oriental. Thedoret de Cyr (393-466) scria că încă Sfântul Ioan Chrysostomos (398-493) avea administrația superioară asupra a 6 provincii din Thracia, 11 provincii din Asia și 11 din Pont[99]. Urmașii săi, Atticus (406-425), Sisinnius (426-427), Proculus (434-446), Flavius (447-449), continuară același drum, intervenind chiar în eparhiile dependente de vechile scaune Antiochia și Alexandria[100] Astfel, episcopii de Constantinopol au reușit, în mai bine de jumătate de secol, să-și subordoneze trei dioceze. Canonul 28 al celui de-al IV-lea conciliu ecumenic de la Calchedon (451) venea să consacre în mod oficial această jurisdicție asupra diocezelor Pontului, Asiei și Thraciei; totodată, prin același canon, titularul scaunului de pe malurile Bosforului avea dreptul să hirotonească pe "episcopii din ținuturile barbare ale diocezelor numite mai înainte" (... *et ut Ponticam et Asiam et Thraciam gubernationem metropolitani habeant: etiam qui in barbaricis sunt episcopi a sede suprascripta paroecias suprascriptas ordinentur)*[101].

---

97. *CBO*, I/2, p. 92 = *CBO*^{2}, p. 66; textul latin din *Conciliorum Oecumenicorum Decreta (infra, COD)*, a curi di G. Alberigo, G.L. Dossetti, P.-P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consulenza di H. Jedni, editione bilinque, Bologna, 1991, p. 32. Având în vedere că cea mai mare parte a terminologiei creștine de origine latină din limba română a fost preluată de daco-romani în secolul al IV-lea (M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 71-82), rezultă, neindoielnic, că tot atunci, ca un ecou al organizării ecleziastice, au intart în vorbirea autohtonilor *presbyter*>rom. *preot* și *episcopus* > rom. vechi *piscup* (*Ibidem*, p. 77; P. Ș. Năsturel, *Le christianisme roumain à l'époque des invasions. Considérations et faits nouveaux, în Buletinul Bibliotecii Române*, S. N. Freiburg, 11 (15), 1984, p. 229; I. Ionescu, BOR, 109, 1991, 1-3, p. 105; I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985, p. 152, unde se vorbește, totuși, despre absența vocabularelor care desemnează clerul înalt sau viața monastică). Discutabil este termenul *popă*, care, după unii cercetători, provine din lat. *popa*, "sacrificator" (I. Popinceanu, *Religion, Glube und Aberglaube in der rumänischen Sprache*, Nürnberg, 1964, p. 62-67, apud Eug. Lozovan, în *Zeitschrift für Romanische Philologie*, Her. von K. Balinger, 87, 1971, p. 475), iar după alții , din vechea bulgară (P. Ș. Năsturel, în *Mărturie ortodoxă*, Haga, XI/16, 1992, p. 26-29).

98. *CBO*, I/2, p. 97 = *CBO* ^{2}, p. 67 = *COD*, p. 32.

99. R. Janin, *Constantinopole*, II, *Patriarcat grec*, în *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*, XIII, *Clinge-Czorna, (infra, DHGE)*, Paris, 1956, col. 640.

100. *Ibidem*, col. 639-641.

101. *CBO*, I/2, p. 257 = *CBO* ^{2}, p. 93 = *COD*, p. 100; Evagrie, *Istoria bisericească*, II, 4, traducere de I. Gheorghian, București, 1899, p. 40; *Histoire des Conciles oecuméniques*, publiée sous la direction de G. Dumaige, s. j., 2, P.-Th. Camelot, o. p. , *Ephése et Chalcédoine*, Paris, 1963, p. 161-167.

În acest context de împrejurări se înscrie începutul dependenței de Constantinopol a episcopiei tomitane, a comunităților creștine nord-dunărene incluse între hotarele provinciilor aparținând diocezei Thracia (Moesia II și Scythia Minor), dar, foarte probabil, și mai nordice. Sursele literare nu lasă nici un dubiu în acest sens. Legăturile foarte strânse ale episcopului Theotim I de Tomis (390? - 407?) cu Sfântul Ioan Chrysostomos, acțiunile de misionarism ale celui din urmă printre barbarii nord-dunăreni (germanici, "huni"), fie prin misionari trimiși direct de la Constantinopol, fie prin intermediul prelatului tomitan[102], conduc spre ideea afirmată deja mai sus.

În același interval de timp începe să-și exercite jurisdicția în sud-estul Europei și scaunul roman. *Cathedra Petri* se bucura de un prestigiu incontestabil în Biserica universală încă din epoca apostolică, dar în secolul al IV-lea acesta a căpătat noi dimensiuni. În scrisoarea trimisăă papei Silvestru de către episcopii participanți la conciliul de la Arles din 1 august 314 se menționa deja faptul că pontiful roman "prezidează circumscripțiile cele mai importante ..." (... *maiores dioceses tenet* ...)[103], expresie prin care unii istorici ai bisericii au înțeles Roma, Italia și întregul Occident[104]. Conciliul de la Sardica din 343, prin mai multe canoane, a dat pentru prima dată "existență juridică" preeminenței episcopului Romei față de întreaga Biserică[105], iar mai multe decrete, emise de împărații Valentinian I (369), Grațian (378), Theodosie I (27 februarie 380), au contribuit la întărirea primatului papal[106].

Recunoașterea locului de onoare al scaunului constantinopolitan la conciliul din 381, situația ambiguă a Illyricumului, supus, pe parcursul secolului al IV-lea, partițiilor repetate între Orient și Occident[107], ca și anumite tradiții mai vechi au determinat pe papa Damasus (366-384) să delege pe episcopul Acholius de Thesslonike drept reprezentantul său personal în Illyricum. Acest act a stat la baza formării vicariatului apostolic de Thessalonike, sub papa Siricius (384-398), care printr-o scrisoare din 385 sau 386 recunoștea episcopului thessalonican Anysius autoritatea, în numele papei asupra mitropoliților și episcopilor din eparhiile diocezelor Dacia și Macedonia[108].

---

102. Sozomenos, *Istoria bisericească*, VII, 26, 6-9, în *FHDR*, II, p. 229; Theodoretos din Cyros, *Istoria bisericească*, V, 30, 1-2; 31, 1-2; 32, 6, 8; 37, 4, în *Ibidem*, p. 235, 237; Em. Popescu, *Sfântul Ioan Hrisostomul și misiunea creștină în Crimeea și la Dunărea de Jos*, în *Teologie și viață*, S. N., 2 (68), 1992, 11-12, p. 15-27 (=în *Christianitas Daco-Romana*, p. 187-199); idem, *Brétanion, Géronte (Gerontius - Terentius) et Théotime I, trois grandes figures de Tomi aux IVe - V^e siécles* în *Ibidem*, p. 118-123; G. Ladocsi, *Théotime*, în *DECA*, II, p. 2431; I. Gama, *Teotim I, mare figură de ierarh misionar din Scitia MInor, la finele secolului IV și începutul secolului V*, în *BOR*, 109, 1992, 4-6, p. 100-108; V. Gh. Sibiescu, în *GB*, 32, 1973, 3-4, p. 375-388.

103. *Conciles gaulois du IVe siécle*, Paris, 1977, p. 42.

104. E. Griffe, *op. cit.*, p. 200.

105. C. 3 (*CBO* 2 p. 232), c. 5 (*Ibidem*, p. 233), c. 9 (*Ibidem*, p. 235-236); L. Gafton, *Acte de autoritate imperială în sprijinul primatului papal în secolele IV-V*, în *ST*, 7, 1955, 5-6, p. 326.

106. *Ibidem*, p. 327-331.

107. Vezi trimiterile de la notele 41-43.

108. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 369-370; L. Duchesne, *Byz. Zeitschrift*, 1, 1892, Lepizig, p. 531-550; *Histoire du monde*, V. *L'Empire romain et l'Eglise*, par J. Zeiller, E. De Boccard, Paris, 1928, p. 199-204 *(Le patriarcat de Constantinopole et le vicariat de Thessalonique au IVe at au Ve siécles)*; J.-R. Palanque, *Les métropoles ecclésiatique à la fin du IVe siécle*, în *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, III, *De la paix constantinienne à la mort de Théodose*, par J.-R. Palanque, G. Brandy, P. de Labriolle, Blond and Gay, 1936, p. 481-482; J. Gaudemet, *op. cit.*, p. 403-407; L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1970, p. 369; W. De Vries, *Orient et Occident. Les structures ecclésiales vues dans l'histoire des sept premiere conciles occuméniques*, Paris, 1974, p. 60; M. Șesan, *Iliricul între Roma și Bizanț*, în *MA*, 5, 1960, 3-4, p. 208-210; E. Pelekanidou-C.Nardi, *Thessalonique*, I. *Cité et christianisme*, p. 2435-2437.

Astfel, provinciile ecleziastice Moesia Prima și Dacia Ripensis, care, așa cum am văzut, își exercitau autoritatea și asupra unora dintre creștinii din stânga Dunării, au intrat în sfera jurisdicțională a Romei. Mai multe scrisori papale din perioada ulterioară o confirmă. Aceleiași obediențe trebuie să fi fost supuse, cu probabilitate, și comunitățile din teritoriile centrale și nordice ale fostelor districte provinciale romane, dacă avem în vedere legăturile cu bisericile din teritoriile frontaliere amintite.

Dubla autoritate ecleziastică - romană și constantinopolitană - exercitată în sud-estul Europei a generat, inevitabil, rivalități. Episcopul Atticus (407-425) a încercat să intervină în alegerile prelaților superiori din vicariat iar în 421 i-a inspirat lui Theodosie al II-lea o lege promulgată la 12 iulie, prin care provinciile din Illyricum, supuse, din punct de vedere civil, Imperiului oriental iar din punct de vedere canonic, Romei, erau trecute sub jurisdicția episcopului de Constantinopol[109]. Intervenția energică a papei Bonifacius (419-423) pe lângă împăratul occidental Honorius (395-423) a dus la retragerea măsurii, documentele ulterioare, în special scrisori papale, confirmând menținerea vicariatului de Thessalonike[110]. Deși această lege n-a fost aplicată, asadar, niciodată, istoricii români ai Bisericii continuă să susțină faptul că în 421 întreaga peninsulă Balcanică a intrat sub jurisdicția Constantinopolului; în context, creștinii nord-dunăreni ar fi trecut sub aceeași dependență[111].

Situația politico-militară din zona Dunării Mijlocii și Inferioare în intervalul amintit - instaurarea dominației hunice (376-454), pierderea hegemoniei de către Imperiu, aneantizarea granițelor Moesiei Prima și Daciei Ripensis, distrugerea punctelor fortificate de pe malul stâng al Dunării (Drobeta, Sucidava, etc.), dar și a așezărilor de la sudul fluviului (Singidunum, Viminacium, Naissus, Novae, Iatrus, Dinogetia etc.) - au afectat serios organizarea bisericească. Episcopatul dunărean nu e distrus în întregime, existând informații despre titularii de Viminacium (424), Margum (441-442), în Moesia I[112], Ratiaria (424), în Dacia Ripensis[112a], Durostorum (431, 458), Novae (439, 448, 449, 458), Abrittus (458), Appiaria (404, 458), în Moesia II[113] Tomis, în Scythia Minor[114]. Prezența acestora a contribuit la menținerea legăturilor cu unii dintre creștinii nord-dunăreni, care au rămas în sistemul de dependență canonică amintit mai sus. Semnificativ este, în acest sens, un pasaj din Ambasadele lui Priscus Panites, care

109. *Cth*, XVI, 2, 45 = *CJ*, I, 2, 6.

110. L. Duchesne, *Autonomies ecclésiatiques. Eglises séparés*, Paris, 1896, p. 229-279; R. Janin, *op. cit.*, col. 640; L. Bréhier, *op. cit.*, p. 369-370; G. Bardy, *La papauté de Saint Innocent à saint Léon le Grand*, în *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, IV, *De la mort de Théodose à l'élection de Grégoire le Grand*, par P. de Labriolle, G. Bardy, G. de Plinval, L. Bréhier, Blond and Gay, 1937, p. 256; J. Darrouzés, *RÉB*, 42, 1984, p. 171 și 190; Ch. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Eglise de Rome (V^e - VIe siècles)*, în *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'Ecole française de Rome (Rome, 12-14 mai 1982)*, Roma, 1984, p. 24-27.

111. M. Șesan, *op. cit.*, p. 211-215; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 138-139; S. Buzan, *Revista Teologică*, S. N., 2 (74), 1992, 1, p. 38-39.

112. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 149, 151-152; H. Leclercq, *op. cit.*, col. 507.

112a. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 149, 154; H. Leclercq, *op. cit.*

113. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 166-168; H. Leclercq, *op. cit.*; K. Ilski, p. 237; idem, *Balcanica Posnaniensia, Acta et studia*, 1, Poznan, 1984, p. 309 (rezumat german).

114. Episcopii de Tomis cunoscuți în prima jumătate a secolului al V-lea sunt Timotheos (431), Ioannes (445-446), Alexandros (449), Theotimos II (458): J. Zeiller, *op. cit.*, p. 172-173; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 129-130; I. Barnea, *op. cit.*; Em. Popescu, *La hiérarchie ...*, în *Christianitas Daco-Romana*, p. 211-212, 214, cu următoarea cronologie a episcopilor: Timotheos I (431), Ioannes (448), Alexandros (449-452), Theotimos II (457).

relatează despre prezența episcopului de Margum în stânga Dunării în 442[115].

Totuși, comunitățile creștine locale din restul spațiului nord-dunărean au continuat, în condițiile dominației hunice și ale întreruperii contractelor cu centrele episcopale dunărene, o viață creștină autonomă, în care anumite abateri de la regulile bisericești au putut fi admise. Nici o interdicție n-a oprit, de exemplu, accesul laicilor la demnitățile sacerdotale până în secolul al IX-lea[116], așa încât nu este exclus un anumit rol jucat de grupurile locale în desemnarea propriilor ierarhi.

5. *Etapa 451/461-545/568.* Intervalul care se scurge până la bulversarea organizării ecleziastice a Illyricumului sub Iustinian nu aduce modificări esențiale în sfera jurisdicției asupra creștinilor din peninsula Balcanică. Patriarhul de Constantinopol continuă să aibă în obediență episcopii din Moesia II și Scythia, deși anumite acte de insubordonare au avut loc în timpul conflictelor dintre calchedonieni și monophiziți. Aspectul cel mai mai important care se petrece în zonă este multiplicarea centrelor episcopale în Scythia Minor, aflate în dependență de arhiepiscopia de Tomis. Dintre cele 14 noi episcopii apărute începând cu Anastasius I (491-518), opt se aflau pe linia Dunării: Axiopolis, Capidava, Beroe, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris[117]. În condițiile liniștii politice instaurate în regiunea Dunării de Jos după destrămarea conglomeratului hunic, existența scaunelor episcopale dunărene a putut asigura, până la începutul invaziilor slave, un control mai eficient al comunităților creștine romanice extracarpatice; ele depindeau, în ultimă instanță, de patriarhia de Constantinopol, dacă avem în vedere că pe vremea lui Iustinian prevederile canonului 28 al conciliului de la Calchedon (451), prin care se puneau sub jurisdicția episcopatului constantinopolitan creștini din "ținuturile barbare" ale diocezelor Thracia, Asia și Pont, au fost inserate în legea civilă - *Novella CXXXI*, c. 2(545)[118].

În Illyricum, vicariatul papal, slăbit sub pontificatul lui Leon cel Mare (440-461)[119], e definitiv compromis în timpul schismei lui Acacius (484-519), când episcopul de Thessalonike și alți prelați illyrici au intrat în comuniune cu patriarhatul de la Constantinopol[120]. Dacă la aceasta se adaugă situația politică tulbure din provinciile Illyricumului, provocată de raidurile gotice dintre 459-479, sprijinirea monophyzitismului de către împărații Basiliscos și Zenon (474-491), mefiența lui Anastasius

115. Priscus Panites, *Despre soliile neamurilor la români*, 1, în *FHDR*, II, p. 287.

116. P. Karlin-Hayter, *RÉB*, 37, 1979, p. 250.

117. Em. Popescu, *Die kirchliche Organisation ...*, în *Christianitas DAco-Romana*, p. 124-138; idem, *La hiérarchie ...*, în *Ibidem*, p. 212-213, 214, 215; idem, *The City of Tomis as an autocephalous Archbishopric of Scythia Minor (Dobroudja). Remarks on the Chronology of Epiphanius' Notitia*, în *Ibidem*, p. 139-156 (= *Începuturile îndepărtate ale autocefaliei Bisericii Ortodoxe Române: Tomis-ul. Arrhiepiscopie autocefală*, în *Centenarul autocefaliei Bisericii*, p. 327-353); Al. Barnea, în Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja romaine*, București, 1991, p. 180-181, 182, 183, 185, 187, 189, 190, 192; Al. Suceveanu, *op. cit.*, p. 145-147; M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 105-112.

118. R. Janin, *op. cit.*, col. 643.

119 Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 24-37.

120. R. Janin, *op. cit.*, col. 643-644; G. Bardy, *Les luttes christolologiques aprés le concile de Chalcédoine*, în *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, IV, p. 291-297; L. Duchesne, *Byz. Zeitschrift*, 1, 1892, p. 544-546; L. Bréhier, *op. cit.*, p. 360; L. Duchesne, *Autonomies ecclésiastiques*, p. 260-262; Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 37-48; Al. Kazhdan, *Akakios*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, prepared at Bumbarton Oaks, Al. P. Kazhdan, editor in chief, 1, *Aaro-Eski*, New-York-Oxford, 1991, p. 43; J. Zeiller, *op. cit.*; M. Jugie, *Grecque (Eglise)*, în DAFC, II, col. 354.

I (491-518) pentru intransigența pontifilor în probleme de dogmă[121], atunci se poate conchide că pozițiile Romei în Balcani sunt destul de fragile în a doua jumătate a secolului al V-lea. Totuși, urmașii lui Petru găsesc suficiente resurse pentru a-și asigura în continuare controlul asupra eparhiilor illyrice, în primul rând prin încurajarea la rezistență și la rămânerea în comuniune cu Roma a mitropoliților și a clerului local. În acest mod, sub pontificatul lui Gelasie (492-496) și al lui Hormisdas (514-523), vicariatul este restabilit iat autoritatea papală reînoită în Illyricum[122].

Informațiile despre episcopii din provinciile Moesia I și Dacia Ripensis sunt foarte sărăce în acest interval, pentru a putea aprecia statutul lor canonic. Cert este că printre destinatarii unei scrisori din 8 octombrie 512 a papei Symmachus (498-514) se află și sacerdoții din cele două Dacii[123]. Alte două scrisori, din 515 și 517, de data aceasta ale papei Hormisdas (514-523), lasă să se înțeleagă faptul că și cei din Moesia Prima (*Illyricus vicina Pannoniae)* erau în comuniune cu *cathedra Petri*[124]. Pe baza acestor date, putem presupune că, în virtutea unei tradiții deja seculare și în contextul refacerii frontierei dunărene a Imperiului, creștinii nordici din proximitatea fluviului au continuat să se afle sub jurisdicția episcopilor din Moesia I și Dacia Ripensis și, astfel, sub autoritatea scaunului roman. Un statut canonic asemănător au putut avea și comunitățile locale din restul spațiului carpatic (fosta Dacie), dacă luăm în considerație faptul că, până la un anumit moment, gepizii, deveniți, după căderea dominației hunice, factorul barbar cel mai important în bazinul pannonic, au manifestat, în virtutea *foedus*-ului încheiat cu romanii (Iordanes, *Getica*, 264), o anumită toleranță față de creștinii autohtoni. În acest context de împrejurări, trebuie arătat faptul că instaurarea stăpânirii gepidice asupra arcului intracarpatic a condus la exercitarea aici a jurisdicției unei biserici ariene, întrucât, așa cum se cunoaște din sursele istorice, acest neam germanic a fost convertit la creștinismul arian de către vizigoți[125]. Interpretările din ultimul deceniu propuse pentru descoperirile din mormântul nr. 1 de la Apahida fac plauzibilă existența în bazinul Someșului a unei episcopat gepidic în secolul al V-lea[126]; numele unuia (doi?) dintre titulari apare pe inelul descoperit în mormântul amintit - Omharus, eventual Marcus[127]. Influența episcopiei ariene a "Gepidiei" în spațiul transilvan a crescut mai ales după distrugerea regatului gepidic de către coaliția avaro-longobardă în 568, moment urmat de un puternic "exod" al populației germanice spre

121. L. Bréhier, *Anastase, empereur d'Orient (491-518)*, V. *Politique religieuse*, în *DHGE*, II, Alcaini-Aneurin, Paris, 1914, col. 1453-1456; C. Capizzi, s. j., *L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalita(Orientalia Christiana Analecta* 184), Roma, 1969, p. 100-137 *(La politica reliosa)*; J. S. Anastasiou, *Relation of Popes and Patriarchs of Constantinopole in the Frame of Imperial Policy from the time of the Acacian Schism to the death of Justinian*, în *I Patriarcati orientali nel primo milenio. Relazione del Congreso tenutosi al Pontifico Instituto Orientale nei giorni 27-30 Dicembre 1967 (Orientalia Christiana Analecta* 181), Roma, 1968; D. Stiernon, *Zénon. Empereur.* în *DECA*, II, p. 2567; M. Simonetti, *Monophysites*, în *Ibidem*, p. 1669-1673.

122. Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 38-48.

123. *Ibidem*, p. 43.

124. *Ibidem*, p. 44.

125. Iordanes, *Getica*, 133, în *FHDR*, II, p. 427; C. C. Diculescu, *Contribuție la vechimea creștinismului in Dacia. Din istoria religioasă a gepizilor*, extras din "Anuarul Institutului de Istorie Națională" Cluj pe 1924, Cluj, 1925, p. 9-11; J. Zeiller, *op. cit.* p. 537-538; Histoire du monde, V, p. 113 și 216.

126. M. Rusu, *Paleocreștinismul nord-dunărean și etnogeneza românilor* în *AIIAC*, 26 (1983-1984), 1985, p. 35-84.

127. *GLR*, 437; C. C. Diculescu, *op. cit.*, p. 13.

zona intracarpatică, așa cum o arată descoperirile arheologice[128].

6. *Etapa 535-614.* Până la prăbușirea definitivă a limes-ului în 614[129], în regiunea orientală a peninsulei balcanice nu se produc modificări în sfera jurisdicției bisericești. Deși integrate în 536 unui nou organism administrativ - *quaestura Iustiniana exercitus*[130], Moesia Secunda și Scythia Minor au rămas sub obediența *thronos*-ului de la Constantinopol. În principiu, conform *Novellei CXXXI*, c 2 (545), amintit deja, autoritatea acestuia se extindea și asupra credincioșilor romanici din teritoriul extracarpatic, dar invaziile kutrigure și avaro-slave din a doua jumătate a secolului al VI-lea, soldate cu distrugerea episcopiilor dunărene[131], au făcut această jurisdicție mai degrabă nominală.

Când, la 14 aprilie 535, Iustinian dădea în mod oficial episcopului de Iustiniana Prima rangul de arhiepiscop, punând sub "oblăduirea sa" provinciile Dacia Mediterranea, Dacia Ripensis, Moesia Prima, Dardania, Praevalis, Macedonia Secunda și "partea din Pannonia Secunda, care se află în civitas Bacensis ..."[132], Illyricum-ul ecleziastic suferea o importantă schimbare a structurilor religioase. Vicariatul papal de Thessalonike se limita doar la provinciile diocezei Macedonia, întreaga autoritate asupra teritoriilor amintite mai sus revenind arhiepiscopului de Iustiniana Prima. Astfel, așa cum au apreciat analiștii, în Illyricum oriental se instituie un dublu vicariat papal - cel de Thessalonike și cel de Iustiniana Prima[133]. Chiar dacă acesta din urmă avea, conform *Novellei CXXXI*, c. 3, din 545, o putere egală cu a scaunului apostolic în eparhiile supuse lui [134], nu încape nici o îndoială că bisericile din zonă depindeau, în ultimă instanță, de pontiful roman; mai multe scrisori papale, datând din secolul al VI-lea și de la începutul secolului al VII-lea, având ca destinatari mitropoliți și episcopi din provinciile arhiepiscopiei, inclusiv din Moesia Prima și Dacia Ripensis, arată, fără nici un dubiu, că jurisdicția romană era deplin exercitată în zonă[135].

Istoriografia română a subliniat demult importanța arhiepiscopiei Iustiniana Prima pentru creștinătatea nord-dunăreană[136]. Conform informațiilor din *Novella XI* , care pot fi completate cu datele din lucrarea *De aedificiis* a lui Procopius din Caesareea, noul vicariat avea sub jurisdicție pe credincioșii din Recidiva (Arcidava, Vărădia, jud. Caraș-Severin), Litterata (Palanca Nouă), Sucidava (Celeiu, jud. Olt), probabil Dierna (Zernes) și "multe alte fortărețe"[137]. Prezența creștinilor în fortificații și

128. R. Harhoiu, *Memoriile secției de științe istorice*, seria IV, tomul XII (1987), 1990, p. 146-147; Cs. János, în *A Szolnok Megyei Múzeumok Evkönyve*, 7, Szolnok, 1990, p. 29-77.

129. Conform cronologiei stabilite de M. Sâmpetru, *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 217-245 și, mai nou, N. Zugravu, ASU- Iași -*Istorie*, tomul XXXVI, 1990, p. 22-30; Al. Barnea, op. cit., p. 176-177, 178-208.

130. *Novella XLI*, 5-30, în *FHDR*, II, p. 380-383; Al. Barnea, *op. cit.*, p. 243.

131. Vezi numeroasele informații despre distrugerea orașelor-episcopate din zona dunăreană la Teofilact Simocata; vezi și trimiterile la nota 129. Unii episcopi s-au refugiat în alte ținuturi, neafectate de invazii, așa cum a procedat Dulcissimus de Durostorum, care s-a retras la Odessos - V. Besevliev, *Spätgriechische und spätalteinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, 107.

132. *Novella XI*, în *FHDR*, II, p. 377.

133. *Histoire du monde*, V, p. 204-208; R. Janin, *op. cit.*, col. 649; L. Duschesne, *Byz. Zeitschrift*, 1, 1892, p. 534-537, idem; *Autonomies ecclésiastique*, p. 242-243; L. Bréhier, în *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, IV, p. 437-466, 537-538; idem, *Les Institutions de l'Empire byzantin*, p. 370; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 385-394; Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 48-50.

134. *FHDR*, II, p. 379.

135. Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 50-59.

136. Gh. Ștefan, *op. cit.*; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 173-178.

137. *Novella XI*, 2, în *FHDR*, II, p. 379; Procopius din Caesarea, *Despre zidiri*, Iv, 6, 3; 6, 5; 6, 34; 7-8, în *FHDR*, II, p. 465, 467, 469.

în teritoriile rurale ale acestora era o realitate în epocă, fapt confirmat chiar de către *Novella XI*, care, vorbind despre episcopul de Aquae (Prohovo), menționa că acesta trebuia "să aibă numita cetate/Aquae - n.n./ și toate castelele, teritoriile și bisericile ei" (*omnia eius castella et territoria et ecclesias ...*)[138] În acest context, preoții bisericii de la Sucidava[139] și, eventual, de la Drobeta[140] depindeau de autoritățile ecleziastice ale Daciei Ripensis, supuse, la rândul lor, arhiepiscopului de Iustiniana Prima, aflat în dependență de Roma. Această situație s-a menținut până la prăbușirea granitei dunărene, în anul 614[141].

Grupurile creștine din restul teritoriului carpatic au putut întreține raporturi cu episcopiile dunărene, mai ales în momentele de destindere din relațiile bizantino-gepidice. În același interval, însă, în arcul intracarpatic s-a afirmat episcopatul arian al gepizilor.

7. *Etapa 614-732 (756).* Căderea granitei dunărene și așezarea slavilor în Balcani au dizolvat organizarea bisericească din regiune. Episcopiile de pe linia fluviului dispar cu desăvârșire, fapt confirmat de listele participanților la conciliul de la Constantinopol din 680-681, unde nici un titular al scaunelor din Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II și Scythia Minor nu este menționat[142]. Această situație a creat un

138. *FHDR*, II, p. 378-379; M. Sâmpetru, *op. cit.*, p. 111-112. Vezi și Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții*, traducere și introducere de H. Mihăescu, București, 1963, p. 150.

139. Mențiuni despre preoți la Sucidava - *IGLR*, 316, 324, 392; despre basilica de la Sucidava - O. Toropu, C. Tătulea, *Sucidava-Celei*, București, 1987, p. 210-220; N. Gudea, I. Ghiurco, *op. cit.*, p. 203, pl. XXXIX; M. Păcurariu, *op. cit.*, p. 178-180.

140. R. Florescu, *Drobeta-Turnu Severin*, în *Dicționar enciclopedic de artă veche a României*, București, 1980, p. 143-144; M. Davidescu, *Drobeta în secolele I-VII e.n.*, Craiova, 1980, p. 226.

141. Având în vedere situația evocată mai sus - prezența unor clerici în cetăți -, putem presupune că aceștia se întâlneau și la Turris, pe care Iustinian a făgăduit-o anților "împreună cu pământul din jurul ei, deoarece aparținea romanilor încă de la început" - Procopius din Caesarea, *Războiul cu goții*, III, 14, 33, ed. cit., p. 158.

142. Într-un studiu bazat pe așa-numitul "Tratat de transferuri" al Patriarhiei de Constantinopol publicat de J. Darrouzés , RÉB, 42, 1984, p. 147-214, în care se amintește și episcopia de Axiopolis din secolul al IX-lea (*Ibidem*, p. 171, 182, 190, 208), Emilian Popescu susține că acest scaun episcopal scythan a continuat să funcționeze și după ruptura de la începutul secolului al VII-lea, până în veacul XI (Em. Popescu, *Știri noi despre istoria Drobetei în secolul al XI-lea: episcopia de Axiopolis*, în vol. *Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei*, București, 1987, p. 81-124 = în *Byzantina*, 15, 1989, Thessalonike, p. 237-262 = în *Christianitas Daco-Romana*, p. 421-438). Deși un control bizantin în spațiul dobrogean s-a exercitat în intervalul dintre secolul VII și X (vezi nota 129, la care adaugă P. Diaconu, *Pontica*, 14, 1981, p. 217-220; I. Barnea, în *Din istoria Dobrogei*, III, București, 1971, p. 7-69; R. Busetto, în *XVIIIe Congrès international des études byzantines. Résumés des communications, Moscou, 8-15.08.1991*, I, A-K, Moscou, 1991, p. 188-191), conjuctura politică nu face credibilă ipoteza. Însuși J. Darrouzés scria că "une liste de cités formit une présomption, non une preuve du titre épiscopal" (*Op. cit.*, p. 208, nota 72). Tot el arăta într-un alt studiu, dedicat creațiilor de episcopate bizantine, că, *uneori, se conservau numele antice*, chiar dacă realitatea politică era alta; de exemplu, înființându-se mitropolia de Trebizonda, biserica a păstrat numele de Lazica, "en souvenir de l'éparchie disparue", deși peste vechea Lazica se crease thema Chaldia (J. Darrouzés, *RÉB*, 47, 1989, p. 210-215). De altfel, așa cum arătam în text, actele conciliului de la Constantinopol din 680-681 nu amintesc decât episcopii aflați sub autoritate imperială, respectiv cei din centrele litorale și sudice - Mesembria, Sozopolis, Corinth, Selymbria, Heracleia, Constantinopol, Panoin, Thessalonike, Athena, Argos, Lacaedemonia, Bizye; din interior - doar Stobi. Victoriile lui Iustinian II și recuperarea unor teritorii balcanice (Thracia și Macedonia) între septembrie 688 și septembrie 689 au dus la revenirea puterii imperiale și a autorităților ecleziastice în zonă, astfel că la conciliul din 691-692 (Trullan) figurează și episcopiile din provinciile amintite - Uzusa, Ainos, Philippi, Amphipolis, Dyrrachium; vezi pentru aceasta VI. Popovic, extras din *CRAI*, 1980, p. 249-256, fig. 6; idem, *Keubrat, Kouber et Aeparuch*, în *Starinar*, N. S., Belgrad, 37, 1986, p. 131-133, hărțile 12 și 12.

vid de autoritate, încurajând autonomiile locale. Desigur, în principiu, nimic nu pare a se fi schimbat în ceea ce privește sfera influenței romane și constantinopolitane; papa e încă autoritatea ultimă în Illyricum iar patriarhul de Constantinopol este superiorul mitropoliților și episcopilor din zonele estice ale peninsulei[143]. Abia în 732 (756), în timpul mișcării iconoclaste, ca represalii pentru neaderența pontifilor romani la programul doctrinar al basileilor bizantini, Illyricum și Italia meridională sunt anexate la biserică constantinopolitană[144]. *Din acest moment se poate vorbi de o jurisdicție deplină a patriarhiei de pe malurile Bosforului în Balcani, care n-a rămas, probabil, fără ecou în spațiul nord-dunărean.*

În tot acest interval, este de presupus că grupurile creștine carpato-dunărene au trăit o viață creștină autonomă, fără o ierarhie sacerdotală superioară. De altfel, asemenea situații se întâlnesc chiar în zonele controlate de Imperiu, canoanele conciliare[145] și cele numite "întregitoare"[146] îngăduind exercițiul unor sarcini liturgice și de altă natură pentru treptele preoțești inferioare (chorepiscopi, preoți, diaconi), uneori chiar pentru laici "din pricina lipsei oamenilor".

Concluzii

Câteva concluzii se cer formulate, în finalul analizei noastre:

1) primele comunități creștine de pe teritoriul românesc au fost autocefale;

2) până în a doua jumătate a secolului al IV-lea, o anumită autoritate au exercitat episcopiile din provinciile frontaliere;

3) în ultimele decenii ale veacului al IV-lea, începe, aproape simultan, jurisdicția romană și cea constantinopolitană în peninsula balcanică; în acest context, creștinii din fosta provincie romană nord-dunăreană s-au aflat sub obediența papalității, pe când cei din ținuturile extracarpatice, până la Olt, au depins de episcopii de Constantinopol; în condițiile evenimentelor politico-militare derulate în spațiul carpato-dunăreano-pontic, această jurisdicție duală a fost, în anumite momente, nominală;

4) coexistența Roma-Constantinopol în jurisdicția asupra creștinilor din Balcani a sfârșit în prima jumătate a secolului al VIII-lea, când autoritatea imperială a tranșat definitiv în favoarea episcopului din capitala statului bizantin;

5) conștiința apartenenței la una sau alta dintre biserici - română sau constanti-

143. Așa o demonstrează cel puțin scrisorile papale - Ch. Pietri, *op. cit.*, p. 58-59; L. Duchesne, *Autonomies ecclésiastiques*, p. 232, idem, *op. cit.*, în *Byz. Zeitschrift*, 1, 1892, p. 532-534.

144. R. Janin, op. cit., col. 649-650; L. Bréhier, în *Histoire de l'Eglise depuis les origines jusqu'à nos jours*, V, *Grégoire le Grand, les Etats barbares et la conquûte arabe (590-757)*, par L. Bréhier, R. Aigrain, Blond anf Gay, 1938, p. 456-457; idem, *Les institutions byzantines*, p. 372-373; Em. Popescu, *Die kirchliche Organisation Südosteuropas am Ende des 8. Jhs.*, în *Christianitas Daco-Romana*, p. 397-406; M. Ielciu, *Revista teologică*, S. N., Sibiu, 3 (75), 1993, 3, p. 10-34.

145. C. 15 al celui de-al VII-lea conciliu ecumenic de la Nicaea (787) prelua o interdicție mai veche, prin care era oprită orânduirea unui cleric la două biserici *(Clericus ab instanti tempore non connumeretur in duabus ecclesiias)*, dar prevederea era valabilă doar pentru mediul urban, în localitățile "cele din afară să se îngăduie, din pricina lipsei oamenilor" *(Et haec quidem in hac a Deo conservanda urbe. Ceterum in villis quae foris sunt, propter inopiam hominum indulgeatur)* - *CBO* 2, p. 173 = *COD*, p. 150. C. 14 al aceluiași conciliu stipula că "... după Vechiul obicei și horepiscopii se cade să înainteze (hirotosească) citeț cu învoirea episcopului" *(Simili modo secundum antiquam consuetudinem chorepiscopos praeceptione episcopi oportet promovere lectores)* - *CBO*, I/2, p. 517 = *CBO* 2, p. 173 = *COD*, p. 149.

146. C. 44 Nichifor Mărturisitorul (+ 818): "La nevoie și monahul să boteze. Asemenea și diaconul să boteze la nevoie" - *CBO* 2, p. 463; c. 45 Idem: "Dacă nu este de față preot, se cuvine ca pe pruncii cei nebotezați să-i boteze oricine s-ar găsi acolo. Dacă îi botează chiar și însuși tatăl lor sau oricine altul, numai să fie creștin, nu este păcat" - *CBO* 2, p. 463.

nopolitană - s-a putut întări prin raporturile existente între populațiile celor două maluri ale Dunării, prin existența locurilor sfinte și de pelerinaj, ca și a celor de comerț de pe linia fluviului, prin prezența unor prizonieri din eparhiile supuse papei sau patriarhului;

6) dubla jurisdicție asupra creștinilor nord-dunăreni poate explica anumite particularități din evoluția creștinismului românesc;

7) în anumite momente istorice, în spațiul carpato-dunărean s-a exercitat, paralel cu autoritatea catolică, o jurisdicție a unor biserici eretice, în special aeriene;

8) evoluțiile politice din Europa Centrală și Orientală din mileniul I au încurajat de multe ori autonomiile locale, lipsite de o ierarhie superioară.

À PROPOS DE LA JURISDICTION SUR LES CHRÉTIENS NORD-DANUBIENS DES IIe - VIIIe SIÈCLES

Résumé

Les conclusions les plus importantes de cette analyse détaillée sont les suivantes:

1) Les premières communautés chrétiennes sur le territoire roumain ont été autonomes;

2) Jusqu'à la seconde moitié du IVe s., les évêchés de provinces frontaliéres (Moesia I, Dacia Ripensis, Moesia II, Scythia) ont exercé une certaine autorité;

3) Dans les dernieres décennies du IVe s. commencent, presque simultanément, la jurisdiction romain et celle constantinopolitaine dans ce contexte, les chrétiens de l'ancienne province romaine nord-danubienne ont été sous l'obéissance de la papauté, tandis que ceux de contrées extra-carpatiques jusqu'à la riviere Olt dépendaient des évêques de Constantinopole; compte-tenu des événements politico-militaires qui ont eu lieu dans l'espace carpato-danubien-pontique, cette double jurisdiction a été, quelquefois, nominale;

4) La coexistence Rome-Constantinopole quant à la jurisdiction des chrétiens de Balkans a pris fin dans la première moitié du VIIIe s. quant l'autorité impériale a décidé leur obéissance à l'évêque de la capitale de l'Rtat byzantin;

5) La conscience de l'appartenance à l'une ou l'autre d'églises - romaine ou constantinopolitaine - a pu être renforcée grâce aux rapports existant entre les populations de deux rives du Danube, grâce à l'existance des lieux saints et de pèlerinage, ainsi que des ceux de commerce sur la ligne du fleuve et par la présence des prisonniers en provenence des provinces écclésiastiques soumises au pape ou au patriarche de Constantinopole;

6) La double jurisdiction sur les chrétiens nord-danubiens peut expliquer certaines particularités de l'évolution du christianisme roumain;

7) Dans quelques moments historiques, dans l'espace carpato-danubien on a exercé, parellèlement avec l'autorité de l'église universelle, la jurisdiction de quelques églises hérétiques, surtout ariens;

8) Les évolutions politiques de l'Europe Centrale et Orientale du Ier mil. ont encouragé plusieurs fois les autonomies locales, privées d'une hierarchie supérieure.

DESPRE DOUĂ INSCRIPȚII PALEOCREȘTINE DE LA CALLATIS (MANGALIA)

ION BARNEA

În toamna anului 1983, săpăturle de salvare din partea de sud-vest a orașului Mangalia, jud. Constanța, unde în sec. IV-VI se afla cimitirul romano-bizantin al portului și orașului antic *Callatis,* au dus la descoperirea unei încăperi funerare boltite cu *dromos,* la 1,20 m adâncime față de nivelul actual al solului. Pe o scară cu cinci trepte se cobora în culoarul (dromos-ul) lung de 3 m, înaintându-se până la intrarea situată pe latura de est a cavoului subteran, de plan dreptunghiular (3,60 x 2,30 m și înalt de 2,18 m în crestetul tavanului boltit). Întreaga încăpere este construită din blocuri mici de calcar, fasonate cu grijă și legate cu mortar. Intrarea era închisă cu o lespede de calcar. Deasupra intrării și pe pereții laterali ai dromosului este pictată cu roșu câte o cruce cu capetele brațelor lățite. Deasupra crucii de la intrare este pictată de asemenea cu roșu o scurtă inscripție în limba greacă (fig.1). Înăuntrul cavoului este pictată cu roșu câte o cruce cu capetele brațelor lățite, la mijlocul fiecăruia din cei patru pereți. În plus, deasupra și dedesubtul crucii de pe peretele de vest este pictată cu roșu închis o altă inscripție în limba greacă (fig. 2). În cele patru colțuri ale încăperii funerare s-au găsit 11 schelete umane, iar la unul din scheletele din colțul de sud-est, o cruciuliță-relicvar de aur, cu o piatră roșie în mijloc. Pe baza urmelor de refaceri, vizibile atât la camera funerară cât și la dromos, a inventarului funerar, a formei crucilor și a inscripțiilor, s-a ajuns la concluzia că în desfășurarea lucrărilor de la acest important monument funerar au existat două, poate chiar trei faze de înhumări, la intervale de timp ce nu pot fi determinate precis. Cele două inscripții menționate aparțin celei de a doua faze, situându-se cronologic la sfârșitul sec.V - prima jumătate a sec. VI, adică în perioada Anastasius (491-518) - Iustinian (527-565), când provincia Scythia Minor, în general, și orașul Callatis, în special, au cunoscut ultima perioadă de mare înflorire[1].

În rândurile de față ne vom limita la examinarea celor două inscripții menționate, urmărind să aducem unele îmbunătățiri în lectura și interpretarea ce le-au fost date până acum.

---

1. Epifanie Norocel, *Pagini din istoria veche a creștinismului la români,* Buzău, 1986, p.170-173; Adrian Rădulescu - Virgil Lungu, *Le christianiasme en Scythie Mineure à la lumière des dernières découvertes archéologiques,* în *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne (21-28 sept. 1986),* Rome, 1989, p. 2591-2593; Renate Pillinger, *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident,* Wien, 1986, p.99; Eadem, *Ein frühchristliches Grab mit Pslmenzitaten in Mangalia / Kallatis (Rumänien),* în *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter,* Wien, 1992, p.98-102.

1. În cele trei pulicații în care a apărut, lectura inscripției de deasupra intrării în încăperea funerară (fig.1) este următoarea:

a) **Κύριε βοήθε μοῦ**
Κὲ λυτρώτω μοῦ.[2]

b) **Κύριε βοήθε μοῦ**
κὲ λυτρώτε μοῦ.[3]

c) **Κύριε βοήθε μοῦ (μοι)**
Κὲ λυτρώτω μοῦ (μοι).[4]

Influențați de formula larg răspândită **Κύριε βοήθει** și necunoscând PS.18(19), 15, unde se află textul pe care-l reproduce inscripția de la Callatis, autorii celor trei publicații au trecut cu ușurință peste faptul că în primul rând al inscripției nu apare verbul **βοήθει**, ci **βοηθέ**, vocativul adjectivului (substantivului) **βοηθός**, "cel care vine în ajutor", "ajutorul" (v. Dicț. Bailly și Liddel-Scott, *s.v.*). Mai departe, după cum era de așteptat, autorii menționați au considerat cuvântul **λυτρωτά** tot verb. La aceasta a contribuit și faptul că ultima literă a acestui cuvânt se distinge mai greu cu ochiul liber, de unde și lectura urmată de interpretarea greșită: **λυτρώτω** sau **λυτρώτε**. În realitate, avem de-a face cu vocativul substantivului **λυτρωτής**–οῦ (ὁ), "Răscumpărătorul", "Izbăvitorul", "Mântuitorul" (v. *Dicț. cit.*, s.v.). Pe baza acestor observații se poate afirma cu precizie că lectura inscripției de deasupra intrării în camera funerară subterană de la Callatis reproduce aidoma textul Ps. 18(19), 15:

Κύριε βοηθέ μοῦ κ(αὶ) λυτρωτά μοῦ.

"Doamne, Ajutorul meu și Izbăvitorul (Mântuitorul) meu".

2. A doua inscripție (fig. 2), existentă pe peretele de vest al cavoului, deși a fost just identificată de prof. vieneză R. Pillinger cu textul Ps 22(23), 4, a fost citită, transcrisă și interpretată greșit de această autoare și de către ceilalți;

a)+OYΦOBHΘHC OMEKA | +[P/T]IKYPIE | +KAOTIC YMETEMOY.[5]

b) **Οὐ φοβηθήσομε κα+ὶ Κύριε+ κα(ὶ) ὅτι σύ μετ'ἐμοῦ.**[6]

c) **Οὐ φοβηθήσομε κατι Κύριε+ κα'οῖς συ μετ'ἐμοῦ.**[7]

Greșala tuturor celor care au publicat această inscripție pornește de la faptul că au luat drept rândul 2 al ei și cele două cuvinte adăugate în dreapta crucii celei mari din mijloc și au socotit ca rândul 3 rândul 2. De observat că inscripția a fost pictată, nu pe pietre, ci pe straturile orizontale continui de mortar dintre pietre, primul rând al acesteia deasupra și al doilea dedesubtul crucii celei mari, cu capetele brațelor lățite, pic-

2. E. Norocel, *op. cit.*, p.170.
3. A. Rădulescu - V. Lungu, *op. cit.*, p.2591.
4. R. Pillinger, *Ein frühchristliches Grab..*, p. 99.
5. R. Pillinger, *Spätantike u. frühbyz. Kultur..*, p.99; Eadem, *Ein frühchristl. Grab..*, p.99.
6. E. Norocel, op. cit., p. 170.
7. A. Rădulescu - V. Lungu, *op. cit.*, p.2592.

Fig. 1. Inscripția de deasupra intrării în încăperea funerară de la Callatis.

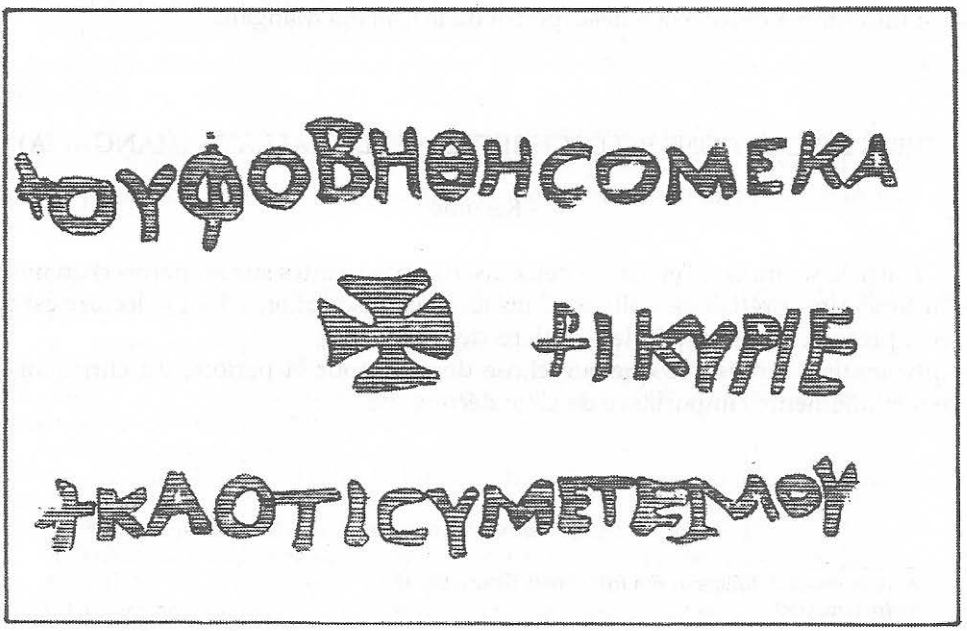

Fig. 2. Inscripția de pe peretele de vest al încăperii funerare de la Callatis.

tată mai înainte de asemenea pe strat de mortar. Deoarece stratul de mortar pe care a fost pictat rândul 2 al inscripției era întrerupt de o gaură pătrată pentru una din cele patru grinzi de lemn transversale, care se aflau aici, cele două cuvinte care alcătuiau sfârșitul textului n-au mai fost înscrise, cum era normal, dedesubtul rândului 2, din cauză că aici nu se mai afla strat de mortar, ci deasupra lui, pe stratul de mortar dintre primul și al doilea rând, în dreapta crucii celei mari[8]. Dacă dedesubt s-ar mai fi aflat un strat de mortar, inscripția ar fi fost continuată și încheiată, ca al treilea rând, pe acest strat. Dar el ne mai existând, s-a recurs la procedeul amintit. Așa se explică prezența ultimelor două cuvinte ale ei, în dreapta crucii celei mari din mijloc, ca o continuare a cuvintelor existente imediat în rândul al doilea de dedesubt, nu ca o "întrerupere a inscripției"[9]. Înaintea celor două cuvinte a fost pictată, ca semn de început, crucea monogramatică [☩], deși nu era nevoie, după cum nici înaintea rândului 2 nu trebuia pictat semnul crucii, care separă în două cuvântul grec κακά ("rele"), ce continuă din rândul 1 în rândul 2 al inscripției. Crucea monogramatică a fost pictată aici și pentru că alături se mai afla o cruce simplă - crucea cea mare, din mijloc. Altfel este probabil că ar fi fost pictată tot o cruce simplă, ca la începutul rândurilor 1 și 2.

În lumina observațiilor de mai sus, apare clar că lectura inscripției de pe peretele de vest al cavoului de la Callatis trebuie să fie următoarea:

+Οὐ φοβηθήσομ(αι) κακά, ὅτι σύ μετ'ἐμοῦ (ε)Ἶ, Κύριε

"Nu mă voi teme de rele, pentru că Tu cu mine ești, Doamne" (Ps. 22 (23), 4).

Din cele expuse mai sus rezultă că nu numai una, ci ambele inscripții pictate pe cavoul de la Callatis reprezintă citate din Psalmi, ceea ce, după câte cunoaștem, constituie o raritate pentru astfel de monumente din perioada creștinismului timpuriu. De aici și importanță deosebită a descoperirii de la Callatis-Mangalia.

DEUX INSCRIPTIONS PELÉOCHRÉTIENNES DE CALLATIS (MANGALIA)

- Résumé -

L'article se limite à l'étude de deux inscriptions peintes sur les parois d'un monument funéraire chrétien de Callatis. Dans les deux inscriptions, dont la lecture est corrigée à présent, on reconnaît des citations des *Psaumes*.
Ce phénomène représente quelque chose de rare pour la période du christianisme récent et augmente l'importance de cette découverte.

8. A se vedea R. Pillinger, *Ein frühchristl. Grab..*, fig. 17.
9. *Ibidem*, p.99.
10. Lectura Χριστέ 'Ι(ησοῦ) Κύριε (R. Pillinger, op. cit., p. 99-100), nu pare justă. De obicei, pentru prescurtarea numelui Χριστός se folosește monograma *chi-rho* [☧], nu crucea monogramatică [☩], așezată aici sub influența crucii mai mari de alături și a crucilor de la începutul fiecărui rând al inscripției.

MĂRTURII CREȘTINE LA CALLATIS

V. GEORGESCU, M. IONESCU

Cetatea doriană a cunoscut în epoca romano-bizantină (sec. IV-VII d. Hr.) un avânt deosebit din punct de vedere economic[1] și cultural-religios[2], determinată atât de activitatea reformatoare a împăraților Dioclețian (284-305 d. Hr.), Constantin ce Mare (306-337 d. Hr.)[3], Anastasius (491-518 d. Hr.) și Iustinian I (527-565 d. Hr.)[4], dar și de carcteristici de ordin local.

Descoperirile arheologice, cu toată relativa lor sărăcie determinată de suprapunerea orașului medieval și a celui modern peste cel antic, relevă preponderența creștinismului în această citadelă a Scythiei Minor[5], după edictul de la Mediolanum (313 d. Hr.)[6].

O categorie deosebit de importantă a monumentelor creștine este reprezentată de edificiile basilicale, al căror număr este de peste 40 în întreaga Scythia Minor[7].

Sunt bine cunoscute basilica de tip sirian și palatul episcopal adosate incintei de nord a cetății[8], construcții singulare nu numai în Scythia Minor, dar și în întreaga zonă a Balcanilor, ce relevă existența la Callatis a unei comunități orientale, și strânse legături între cetate și îndepărtata zonă a Imperiului. Cercetările arheologice din ultimii ani au adus date noi care ne îndreptățesc să presupunem existența la Callatis a încă cel puțin trei edificii basilicale; pe de altă parte, se confirmă, o dată mai mult,

1. I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, II,* Bucureșri, 1968, p. 446-455; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *La Dobroudja Romaine,* București, 1991, 9. 221-266.

2. I. Barnea, *op. cit.*, p. 456-602; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 267-294.

3. I. Barnea , *op. cit.*, p. 370-378; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 154-161; R. Vulpe, Pontica, 5, 1972, p. 205-206; A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană,* București, 1977, p. 107-109; M. Zahariade, *Moesia Secunda, Scythia* și *Notitia Dignitatum,* București, 1988, p. 32-40.

4. I. Barnea, *op. cit.*, p. 409-431; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 170-174.

5. C. Iconomu, Pontica, 2, 1969, p. 81-109; C. Preda, *Callatis, Necropola romano-bizantină,* București, 1980.

6. I. Barnea, *op. cit.*, p. 381; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 158 și n. 23.

7. Basilicile de la Callatis se adaugă celor cca. 38 semnalate până în prezent în Dobrogea.

8. Cf. D. M. Teodorescu, *Raport asupra activității M.N.A., în cursul anului 1915,* București, 1916, p. 31-36; R. Netzhammer, *Die altchristliche Provinz Skythien,* în Strena Buliciana, p. 397-412; O. Tafrali, Arta și Arheologia, I, 1927, p. 48-55; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, MCA, 8, 1962, p. 442-445; D. Theodorescu, Dacia N.S., 7, 1963, p. 257-300; R. Florescu, *Ghid arheologic al Dobrogei,* 1967, p. 44-45; I. Barnea, *Monumente de artă creștină II,* p. 138-148; idem *DID II,* p. 475-476; idem, *Les monuments paleochrétiens de Roumaine* (= Les monuments), Roma, 1972, p. 128-134; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 278.

informația din Notitia Episcopatuum[9] potrivit căreia în sec. VI d. Hr. la Callatis era unul din cele 14 episcopate ale Scythiei, întemeiate sub Anastasius, ce se aflau sub autoritatea mitropolitului tomitan[10].

Afirmația noastră este demonstrată și de descoperirea în anul 1960, la 200 m S de zidul de incintă, a unei cruci din calcar cu ambele fețe inscripționate: Φῶ[ς]/Ζωή și *Hic facta est oratio episcoporum Stefani* ... Inscripția care conținea numele a cel puțin doi episcopi, aduce o contribuție importantă în rezolvarea problemei administrative a bisericii din Scythia Minor[11]. Nu trebuie exclusă nici ipoteza că episcopii menționați pe piesa de la Callatis să fi fost, totuși, episcopi de Tomis (în cazul în care această *oratio* ar fi fost făcută de episcopii în viață).

Cercetarea arheologică cu caracter de salvare întreprinsă în 1993, în zona de NE a falezei orașului, lângă fostul hotel Zefir (actual Banca Agricolă) a evidențiat în S 1, la cca. -1,20 m, sub stratul de dărâmătură și incendiu ce a marcat distrugerea finală a orașului antic[12], o parte dintr-un edificiu al cărui zid de S are către E un început de absidă (zidul s-a păstrat pe o lungime de 2,50 m și are grosimea de 0,60 m, fiind realizat din blochete de calcar semifasonate legate cu pământ, apoi tencuit. Clădirea este orientată NNV-SSE și a fost pavată cu cărămizi de 0,32 x 0,32 x 0,04 m, așezate pe un pat de pământ galben în amestec cu calcar sfărâmat; pavajul se păstrează pe o suprafață de cca 2,40 x 2,20 m. Orientarea edificiului, fragmentele de plăci de marmură de la cancelli, începutul de absidă, îndreptățesc supoziția că ar putea fi vorba de o basilică. Opaițele fragmentare cu granule și medalioane pe disc, cu ansa plină, ulcica fragmentară cu două toarte și vasul, cu *umbo*, ca și moneda de bronz (40 *numia*) de la Mauriciu Tiberiu (588 d. Hr.) plasează încetarea funcționării acestui edificiu și a locuirii romano-bizantine în cetate, la sfârșitul sec. VI și începutul sec. VII d. Hr. (fig. 1).

Un alt edificiu basilical era vizibil pe strada M. Eminescu, artera ce împarte cetatea romano-bizantină în două. Înainte de asfaltarea străzii, între locuințele proprietarilor Gh. Ștefan și Ilie Capalb era vizibilă o absidă orientată spre E, pavată cu cărămizi de 0,34 x 0,34 x 0,04 m, așezate pe un pat de mortar. Atât peretele absidei, cât și o parte din latura de nord a edificiului, păstrată pe o lungime de 5 m, au fost realizate din blochete de calcar semifasonate legate cu mortar compus din nisip de mare, var, pigment de cărbune și cărămidă afărâmată. Această latură a edificiului continua sub casa proprietarului Ilie Capalb[13].

Lucrările din epoca modernă și contemporană, reînoirea periodică a stratului de piatră din substructura străzii, nu au permis, fără cercetare arheologică de control, aflarea dimensiunilor complete ale edificiului.

Având în vedere plasarea acestei construcții în centrul cetății romano-bizantine, considerăm că ne aflăm în fața unui "triunghi" de edificii basilicale: la NE basilica de tip sirian, la E edificiul basilical din zona fostului hotel Zefir, iar la V basilica de pe strada M. Eminescu.

O altă descoperire importantă a fost ocazionată de cercetarea arheologică cu ca-

9. Notitia Episcopatuum, C. De Boor, 531-532.

10. I. Barnea, *DID. II*, p. 459; Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din sec. IV-XIII descoperite în România* (I. G. L. R.), E. A., București, 1976, nr. 91; Al. Suceveanu, Al. Barnea, *op. cit.*, p. 289-290.

11. IGLR., nr. 91.

12. Cercetarea realizată în 1993 de către un colectiv al Muzeului de Arheologie Callatis, format din V. Georgescu, E. Bârlădeanu și M. Ionescu.

13. Observație realizată în 1981.

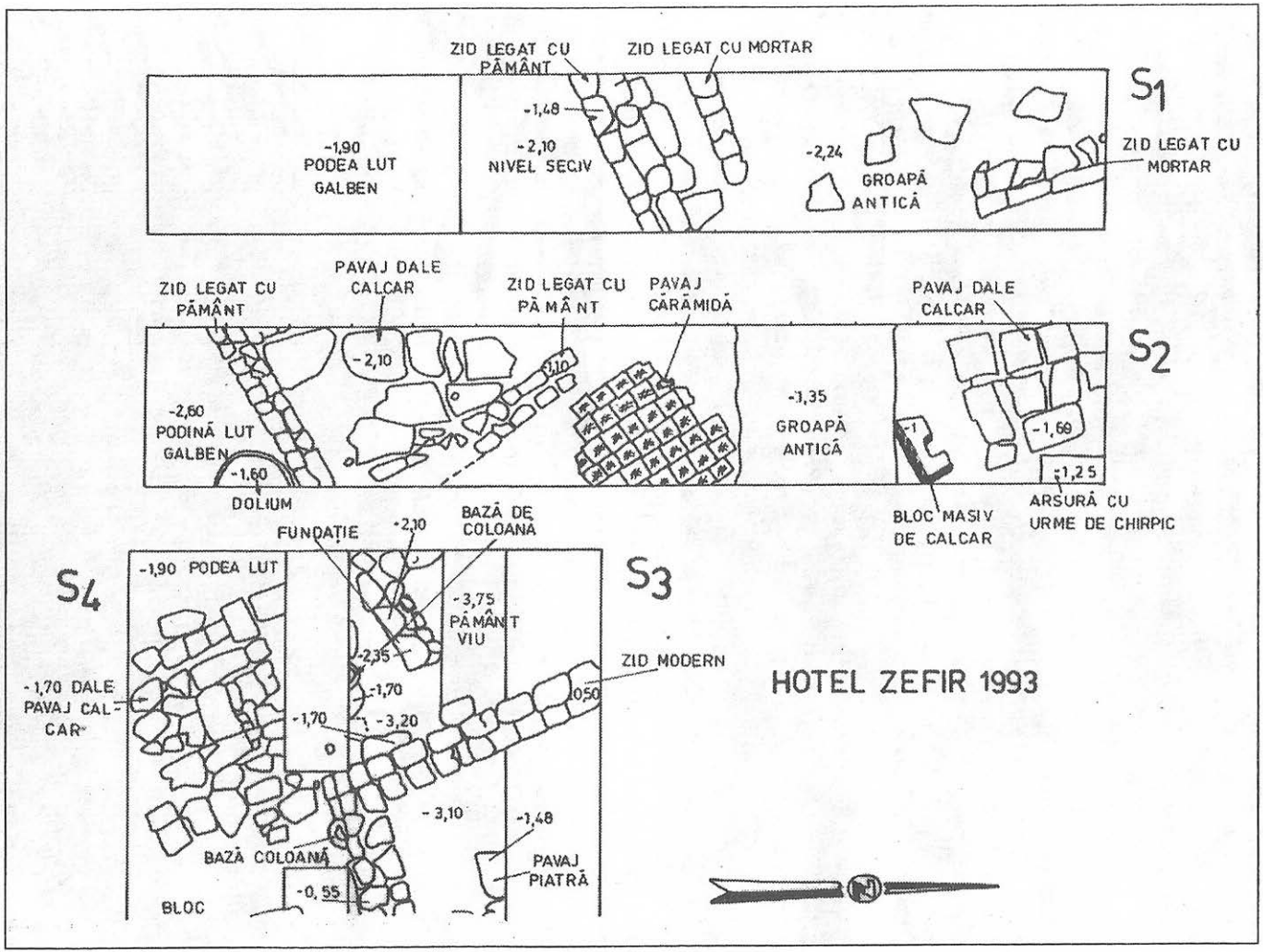
ZID LEGAT CU PĂMÂNT
ZID LEGAT CU MORTAR
S1
-1,48
-1,90
PODEA LUT GALBEN
-2,10
NIVEL SECIV
-2,24
GROAPĂ ANTICĂ
ZID LEGAT CU MORTAR
PAVAJ DALE CALCAR
ZID LEGAT CU PĂMÂNT
ZID LEGAT CU PĂMÂNT
PAVAJ CĂRĂMIDĂ
PAVAJ DALE CALCAR
S2
-2,10
-2,60
PODINĂ LUT GALBEN
-1,60
DOLIUM
-1,35
GROAPĂ ANTICĂ
-1,69
-1,25
ARSURĂ CU URME DE CHIRPIC
BLOC MASIV DE CALCAR
FUNDAȚIE
-2,10
BAZĂ DE COLOANĂ
S4
-1,90 PODEA LUT
S3
-3,75
PĂMÂNT VIU
-2,35
ZID MODERN
-1,70 DALE PAVAJ CALCAR
-1,70
0,50
-1,70
-3,20
-3,10
-1,48
BAZĂ COLOANĂ
PAVAJ PIATRĂ
-0,55
BLOC
HOTEL ZEFIR 1993

Fig. 1.

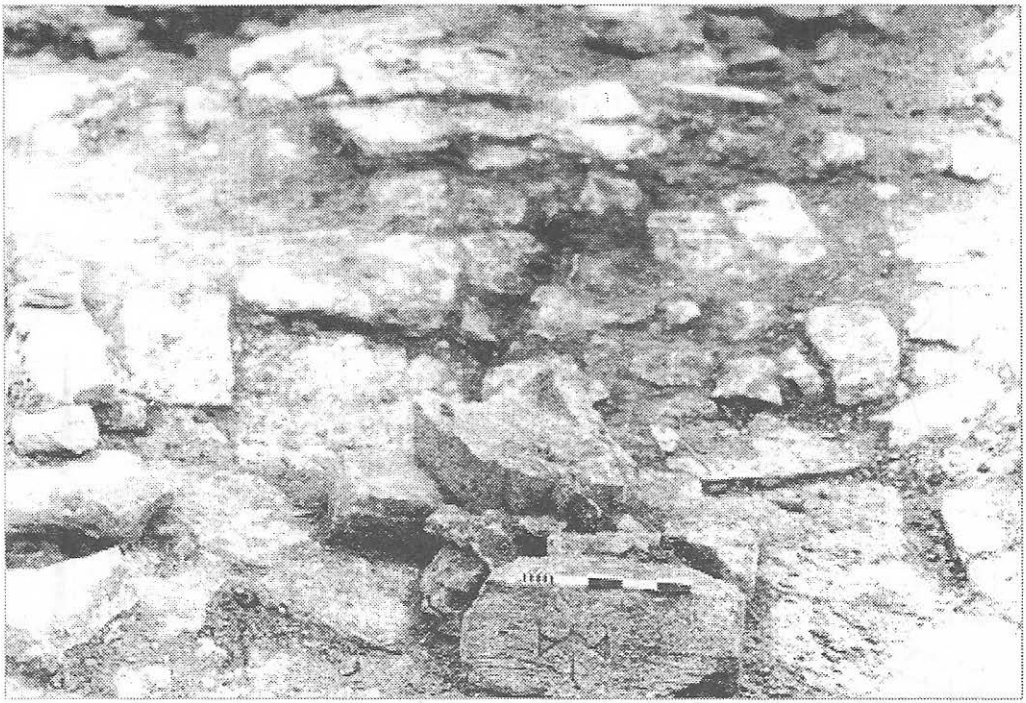

Fig. 2. a.

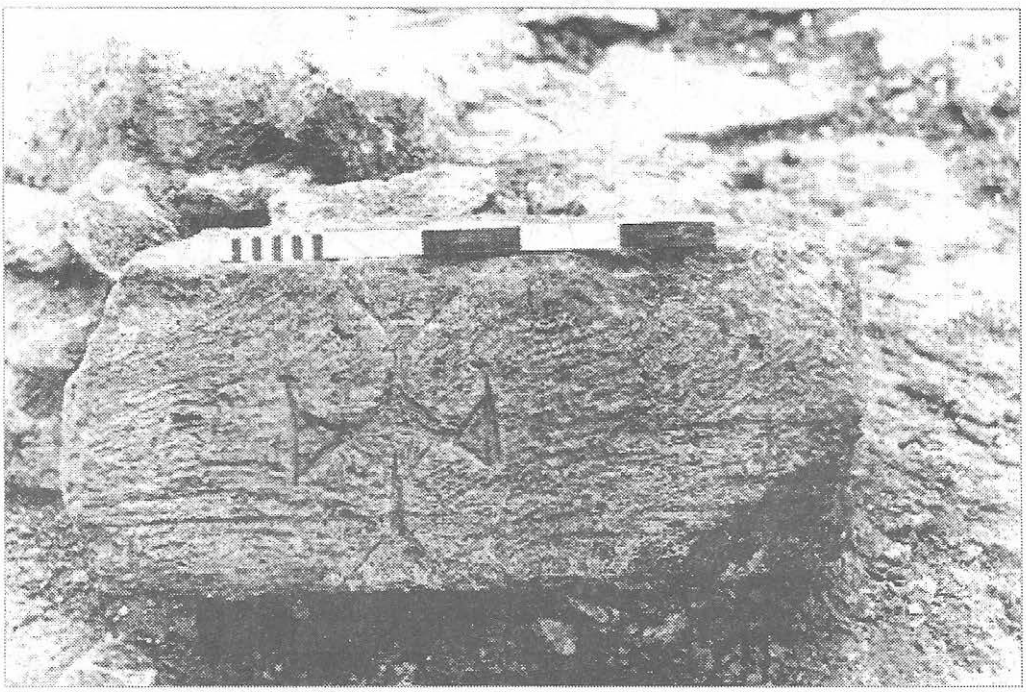

Fig. 2. b.

racter de salvare din zona fostului Hotel Scala, astăzi Hotel President[14]. Este vorba de un bloc de parament (0,80 x 0,35 x 0,35 m) pe care a fost gravată o cruce cu brațele egale[15], pe care se mai păstrează încă urme de culoare roșie; elementul arhitectonic a fost probabil utilizat în sec. VI d. Hr. la un edificiu basilical (fig. 2, a, b). În sprijinul afirmației noastre este și descoperirea în extremitatea nordică a suprafeței cercetate a unei piațete cu fântână; stradela cu orientare N-S, străbătută de un canal din piatră și pavată cu plăci din calcar, era acoperită de o mare cantitate de țiglă și blochete de calcar fasonate, mortar ce avea în compoziție var, nisip, cărbune și multă cărămidă sfărâmată, material ce indică prezența în apropiere a unui important edificiu. Aceeași presupunere este susținută și de descoperirea unei plăci de marmură traforate provenind de la ferestrele edificiului[16]și a unor capace fragmentare cu decor vegetal și semnul crucii[17]. Tot aici a fost descoperită o ploscă mică (*ampulla*) cu două torți și reprezentarea câte unei *crux ansata* pe ambele fețe[18]. Datarea întregului complex este asigurată de descoperirea a două monede de la Phocas (datate cca. 605-610 d. Hr.), una dintre ele aflată chiar sub ultimul nivel de construcție al unui pavaj. Faptul demonstrează între altele existența unor preocupări constructive la Callatis după anul 602 d. Hr.[19].

O altă categorie de monumente cu caracter creștin este reprezentată de inscripții.

Majoritatea sunt cunoscute specialiștilor; nu ne propunem aici decât menționarea lor, demers ce ni se pare util pentru conturarea unei imagini complete asupra vieții spirituale creștine la Callatis în perioada romano-bizantină.

A. Inscripții pe fragmente arhitectonice:

- Fragment de arhitravă cu semnul crucii decoperit în 1924, purtând inscripția "†[Ἰουστινιανοῦ]+τοῦ φιλωκτίστου" pe vremea lui Iustinian, iubitorul de construcții[20].

Reținem și presupunerea că arhitrava ar putea proveni dintr-o basilică; ea confirmă încă o dată activitatea constructivă desfășurată de Iustinian la Dunărea de Jos[21].

- Aceași activitate constructivă în domeniul basilical este atestată și de capitelul de marmură aflat la M.I.N.A. Constanța, decorat cu ramuri de palmier și cruce. Pe brațele crucii este înscris numele lui Εὐστάθιος în genitiv și monograma ΑΩ. (Lucrarea lui Eustatie)[22].

- Capitel, astăzi dispărut, descoperit de O. Tafrali în basilica din NE cetății; inscripția de pe capitel a fost interpretată de autorul decoperirii: ἐπ(ί)τρ(οπος) sau ἐ(πίσκοπος) Π(έ)τρ(ος)[23] înclinăm pentru a doua variantă.

Fragmentele arhitectonice la care ne-am referit fac parte dintr-o bogată serie de

14. Cercetarea a fost realizată de un colectiv format din Al. Avram, (Institutul de arheologie din București) și V. Georgescu, E. Bârlădeanu, M. Ionescu (Muzeul de arheologie Mangalia) în perioada 1993-1995; raportul prezentat la Sesiunea națională de rapoarte arheologice, Satu Mare, 1994, se afla în manuscris la Muzeul de arheologie Mangalia.

15. Pentru crucea cu brațele egale cg. IGLR, nr. 55.

16. cf. A. Rădulescu, *Monumente romano-bizantine din secolul de vest al cetății Tomis*, 1996, p. 76, fig. 46.

17. cf, IGLR, nr. 98 și 106.

18. Pentru analogie cf. I. Barnea, *op. cit.*, p. 541 și fig. 52/1.

19. Mulțumim și pe această cale lui A. Popescu, de la I.A.B. pentru sprijinul acordat pentru identificarea monedelor.

20. Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia I, 1924, p. 147-147, fig. 46-47; IGLR, nr. 87, cu bibliografie; I.. Barnea, *Les monuments ...*, p. 80, nr. 48, fig. 21.

21. Procopius, *De aedificiis*, IV, 1; I. Barnea, *DID II*, p. 420-429.

22. cf. IGLR, nr. 88 și bibliografia; I. Barnea, *Les monuments ...*, p. 80-81, nr. 49.

23. O. Tafrali, *op. cit.*, p. 48, nr. 15; IGLR, nr. 89, I. Barnea, *op. cit.*, nr. 50.

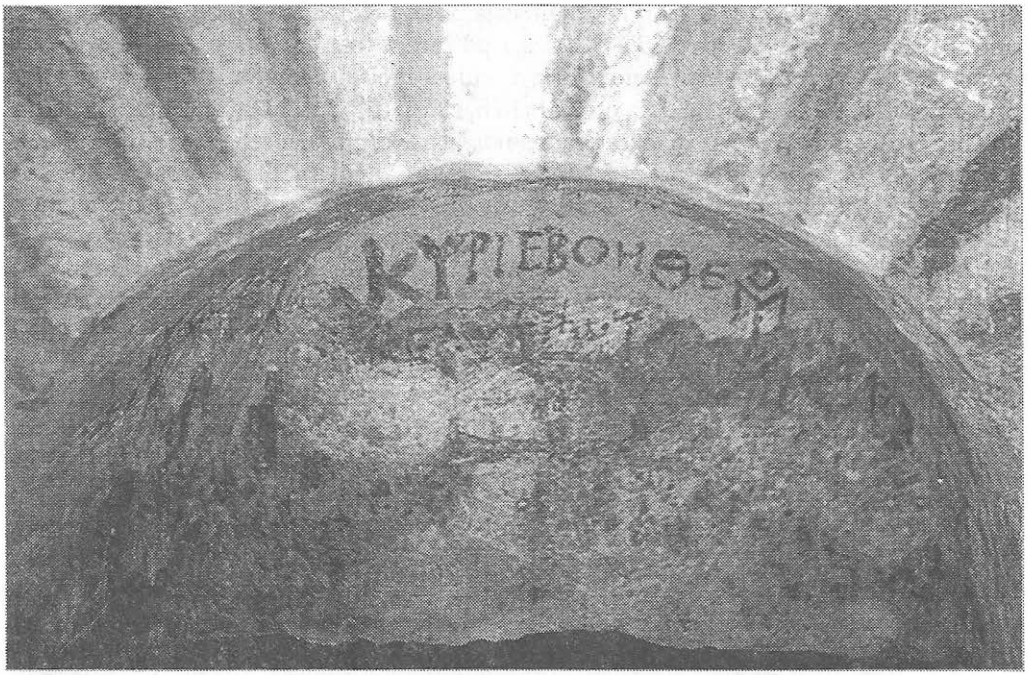

Fig. 3. a.

Fig. 3. b.

capitele ionice impostă, capitele impostă, sau compozite din marmură sau din calcar, fragmente de coloane sau de colonete, plăci de cancelli, picioare de masă de altar din marmură (patru exemplare descoperite în ultimii ani)[24].

B. Inscripțiile pe cruci:

- braț de cruce din marmură cu inscripția[25]

a) in morte re(surrectio) și b) [Φῶς]/Ζ(ωή) ; fragment de cruce din marmură cu inscripții pe ambele fețe a) Ζ[ωή] și b) [ἀ]θάνα[τος]/'Ι(ησοῦς) Θ(εός) "Viață" și "Nemuritor, Iisus Dumnezeu"[26]; la care se adaugă inscripția (*oratio*) pentru episcopul Ștefan, la care deja ne-am referit.

C. Inscripții funerare:

- Stelă funerară din calcar cu fronton și chenar simplu, prezentând o scobitură pe latura stângă, lângă fronton. Inscripția publicată inițial de Gr. Tocilescu (AEM, 11, 1887, 32-33, nr. 31), a fost reluată de I. Barnea (St. Teol, 6, 1954, p. 105-106, nr. 45) și Em. Popescu (*Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIV descoperite în România*, București, 1976, nr. 92). Din conținutul inscripției, reținem partea finală, cu caracter creștin evident. Numele menționate în inscripție aparțin lui Simplicius, fiul lui Cassian, de neam sirian (de altfel primul, frecvent în onomastica creștină) și soției acestuia, Melitis, fiica lui Aedesius.

Partea de inscripție la care ne referim, conține aluzii la "cei drepți" și la "speranțe învierii și fericirii vieții veșnice"[27]; μεταξύ δικαίων ἐφ'ἐλπίδι ἀναστάσεως ἐνθάδε ἥκαμεν ζωῆς αἰωνίου ἀπολαύσεως.

- Stelă de calcar, greu lizibilă pentru Marcia și Nicomedia.

Piesa figurează la Em. Popescu, op. cit, cat. 93 și a fost datată în secolele V-VI d. Hr.

Pentru inscripția aflată tot de Em. Popescu cat. 90, avem rețineri cu privire la locul de proveniență.

D. Inscripții pe vase ceramice.

Acestea conțin în general formulări de tipul τυχή[28] (noroc), ζωή[29] (viață).

Seria este completată cu inscripții de pe tipare din piatra pentru capace; unele inscripții le cunoaștem chiar pe capacele din lut[30].

Cercetările arheologice din zona fostului Hotel Scala au adus la lumină alte trei capace din lut fragmentare, din care unul poate fi atribuit cu siguranță categoriei de capace cu caracter creștin; este realizat din pastă gălbuie, decorat cu două benzi concentrice unite cu o linie în zig-zag și cu puncte. În centru capacul are inscripția Κύ(ριε) sau Κύ(ραδος) Este posibil ca piesa să fi fost realizată cu tiparul aflat la Em. Popescu (*op. cit.*, cat. 98) iar inscripția completă să fi fost:

---

24. Cu privire la aceste piese cf. D. Theodorescu, *op. cit., passim*, I. Barnea, *DID II*, p. 483-485 și fig. 42/2; 43,2, 4, 5, 6; idem, *Les monuments, passim*; pentru analogii cf. A. Rădulescu, *op. cit., passim*.

25. I. Barnea, Studii teologice, 17, 1965, p. 148-149, fig. 13; IGLR, nr. 94, I. Barnea, *Les monumets ...*, nr. 51.

26. *IGLR*, nr. 95; I. Barnea, *op. cit.*, nr. 52, citește [Φῶς] Ζ(ωή + 'Αθανά(σιος) 'Ιω[άννου] (Lumină - viață, Athanasios, fiul lui Ioan).

27. *IGLR*, nr. 92, cu bibliografia; în text Συνπλίκιος deci numele trebuie citit Synplicius, chiar dacă este vorba de o greșeală de lapicid; cf. I. Barnea, *op. cit.* p. 77-78, nr. 46.

28. *IGLR*, nr. 96.

29. *bidem*, nr. 97.

30. I. Barnea, Dacia N.S., 9, 1965, p. 410, 411 și 413; idem, *Les monuments ...*, p. 84-85, nr. 52; *IGLR*, nr. 98; I. Barnea, Studii teologice, 6, 1954, p. 107, nr. 50, fig. 18; idem, Dacia NS, 9, 1965, p. 413, nr. 4, fig. 1, 7; *IGLR*, nr. 99; *IGLR*, nr. 106.

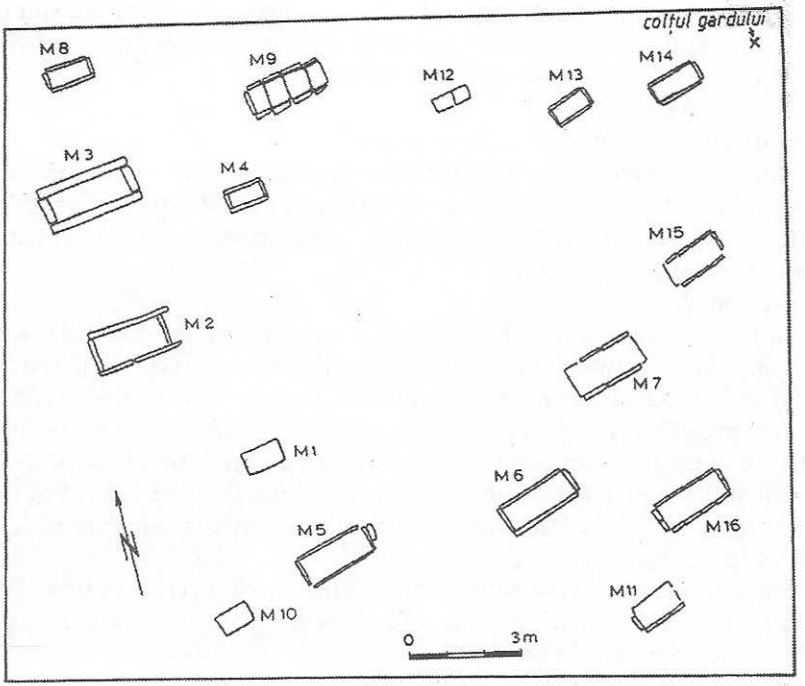
colțul gardului
M8
M9
M12
M13
M14
M3
M4
M15
M2
M7
M1
M6
M16
M5
M11
M10
0
3m

Fig. 4.

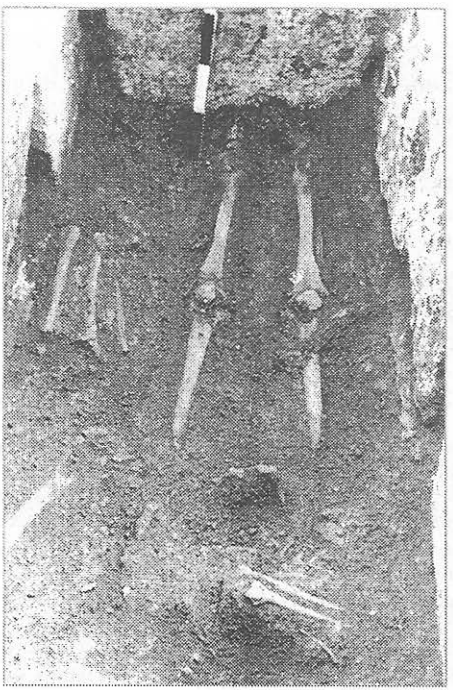

Fig. 6.

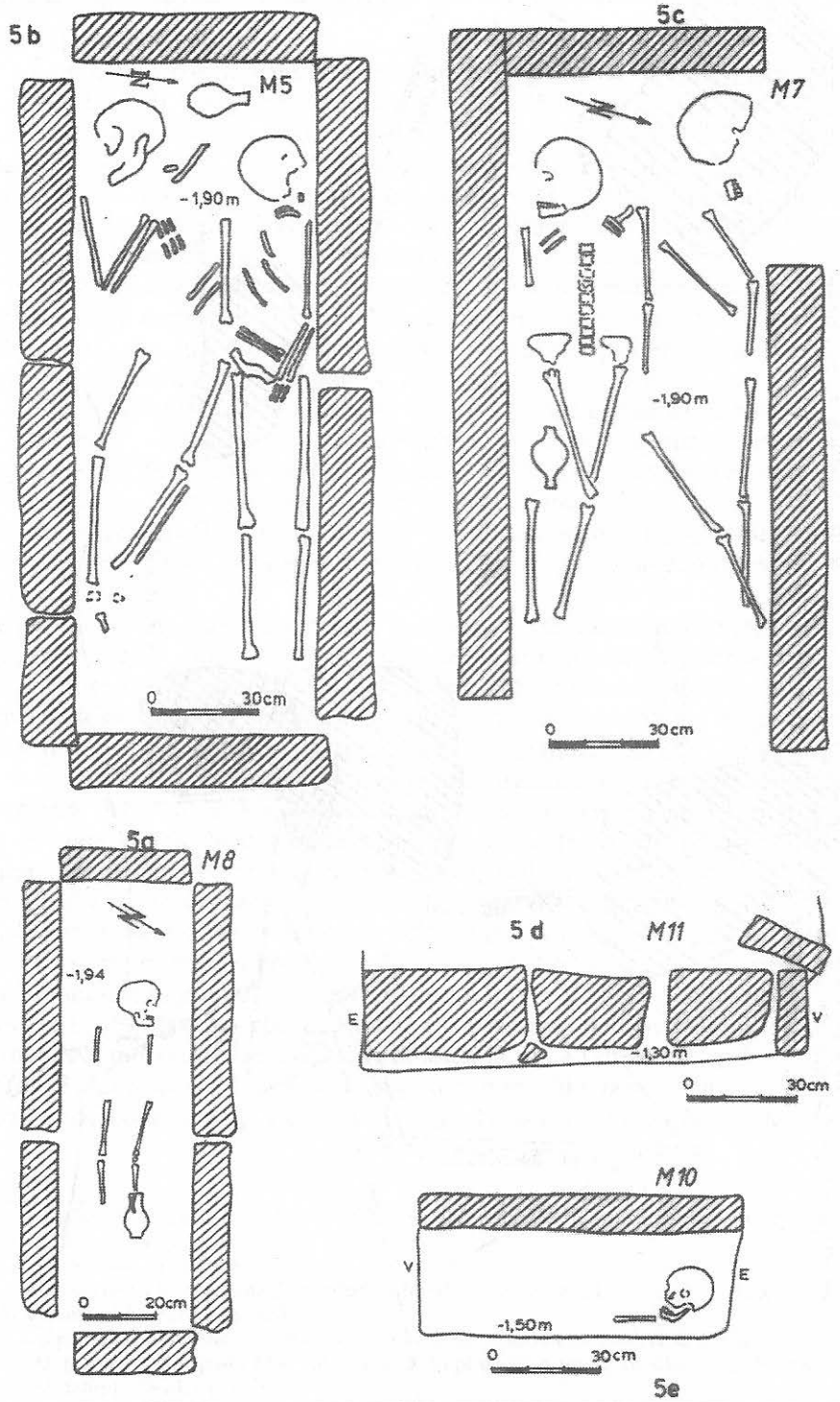
5b
M5
-1,90 m
0 30cm
5c
M7
-1,90 m
0 30cm
5a
M8
-1,94
0 20cm
5 d
M11
E
V
-1,30 m
0 30cm
M10
V
E
-1,50 m
0 30cm
5e

Fig. 5.

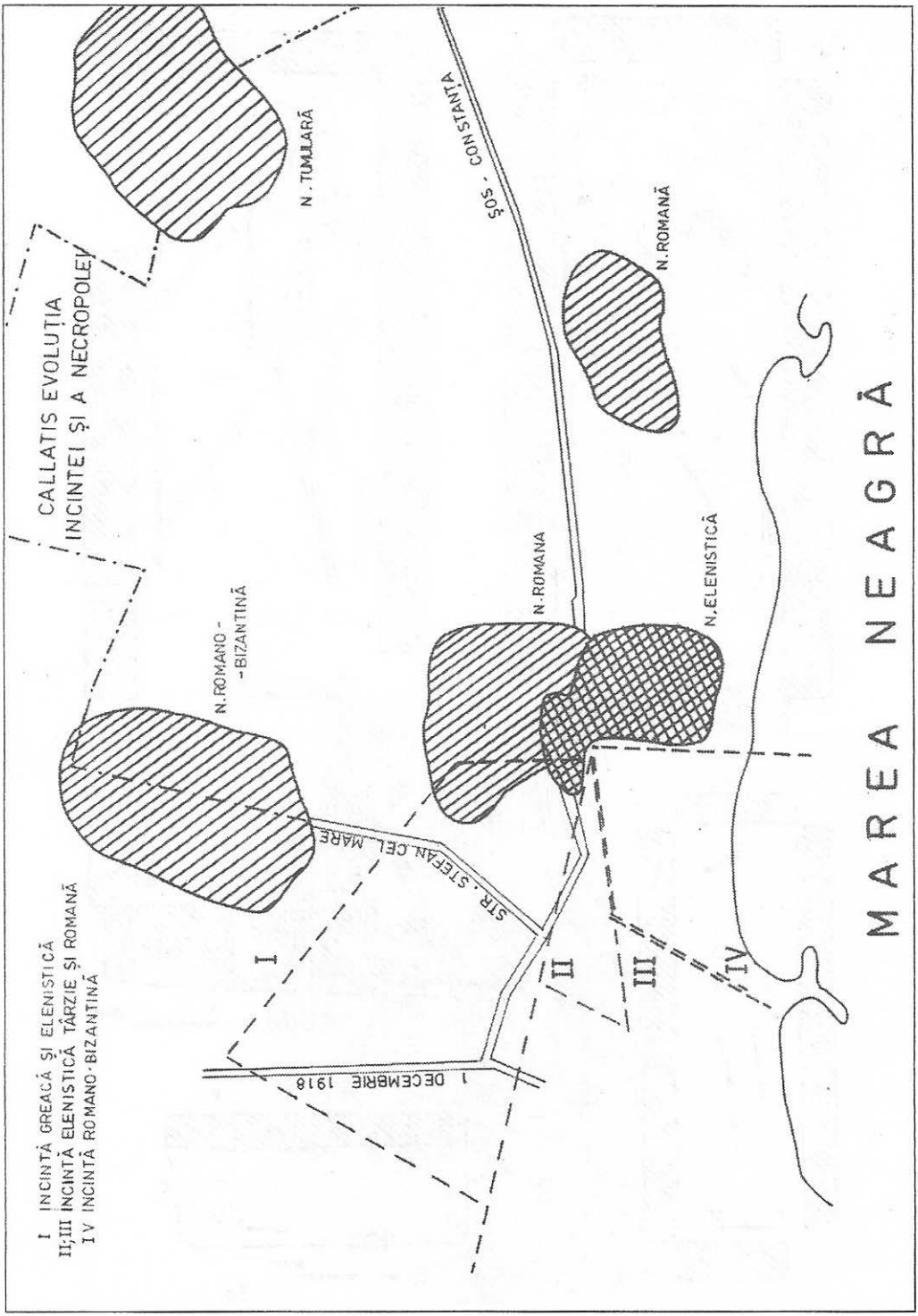
CALLATIS EVOLUȚIA INCINTEI ȘI A NECROPOLEI
N. TUMULARĂ
ȘOS. CONSTANȚA
N. ROMANĂ
N. ROMANA
N. ELENISTICĂ
N. ROMANO - BIZANTINĂ
STR. ȘTEFAN CEL MARE
1 DECEMBRIE 1918
I
II
III
IV
MAREA NEAGRĂ
I INCINTĂ GREACĂ ȘI ELENISTICĂ
II;III INCINTĂ ELENISTICĂ TÂRZIE ȘI ROMANĂ
IV INCINTĂ ROMANO-BIZANTINĂ

Fig. 7.

[+'Ιωάν(νι) + Κύραδος] Κύ[(ριε) β(οή)θ(ι)
'Αμὴν . Λάβε πῶμα]

Preponderența creștinismului și intensa viață spirituală ce se desfășura în cetate în sec. IV-VII d. Hr. este fidel oglindită prin rezultatele cercetării marii necropole romano-bizantine, ce se află în partea de vest a orașului, la N și la S de șoseaua spre localitatea Albești. Și în prezent, după publicarea mai multor studii[31] și a unei valoroase monografii[32] marea necropolă romano-bizantină a Callatisului continua să dezvăluie alte monumente funerare, care prin inventar, orientare, manieră constructivă și mai ales prin inscripții, confirmă intensă viață spirituală creștină a cetății.

Pe lângă cele 367 de morminte creștine din necropola publicată de C. Preda, s-au cercetat în același perimetru încă cca. 250 de monumente funerare[33].

Ritul și ritualul funerar de înhumare sunt creștine; capul întotdeauna este orientat spre vest, iar mâinile sunt aduse pe piept, sau întinse pe lângă corp; inventarul funerar este în general sărac. Podoabele, în marea lor majoritate din bronz, constau la femei din cercei, verighete și brățări cu capetele lățite, pe care sunt incizate cruci; la bărbați, obiectele de inventar sunt reprezentate de fibule, catarame, cănițe și urcioare ceramice pe care uneori apar însemne sau invocații creștine.

Între podoabele aflate la un mormânt de înhumație în cistă, descoperit pe strada Gr. Vartejanu, remarcăm un inel de aur, care are gravat pe gemă pomul vieții, și imaginile lui Adam și Evei[34].

Ultimele cercetări desfășurate la S de șoseaua amintită, în apropierea fostei stații de biogaz și a unui depozit de materiale de construcții, ne-au permis completarea tipologiei mormintelor și chiar o datare relativă a lor în funcție de caracteristicile constructive și de inventar: 1) morminte în groapă simplă; 2) morminte în groapă simplă cu capac dintr-o placă de calcar, sau de marmură; 3) morminte în groapă simplă protejate cu olane; 4) morminte în casetă din piatră realizate din lespezi mari de calcar și cu 2-3 lespezi drept capac (cca. 90% din totalul mormintelor); 5) morminte în casetă de piatră realizată din blochete mici de calcar (sec. VI d. Hr.); 6) morminte cu *dromos;* 7) mormintele hypogeice cu cameră boltită și *dromos.*[35]

În tipul 4 se încadrează un mormânt de bărbat descoperit în 1992 cu un inventar relativ bogat: două opaițe[36], o cataramă, o fibulă cu capetele în formă de ceapă, un inel cu gemă și un accesoriu de curea, toate din bronz argintat, alături de un cuțit cu plăsele din os. Inventarul asigură datarea mormântului în sec. IV d. Hr.

Într-un mormânt din tipul 5 a fost descoperit un opaiț pe a cărui toartă se afla reprezentarea unei cruci; mormântul se datează în sec. VI d. Hr.[37](Fig. 3).

Dintre mormintele de tip hypogeu cu camera funerară boltită și dromos[38] se datează cel descoperit lângă fosta instalație de biogaz, aflat la -1,20 m față de nivelul

31. Em. Condurachi și colab., SCIV I, 1950, p. 90; C. Preda, Em. Popescu, P. Diaconu, *op. cit., loc. cit.*; C. Iconomu, *op. cit., loc. cit.*;
32. C. Preda, *op. cit., passim.*
33. Cercetările au fost realizate în perioada 1975-1992, de colectivul Muzeului de Arheologie Callatis.
34. Cercetare V. Georgescu, inedită.
35. Cu privire la tipologia mormintelor din necropola romano-bizantină, cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 15-22.
36. Opaiț realizat din pastă fină, roșie, având drept decor o rozetă pe disc cf. C. Iconomu, *Opaițe grecești și romane*, p. 23-24, tipul XXIV.
37. cf. Z. Covacef, Emilia Corbu, Pontica 24, 1991, p. 289 și fig. 1, 8, 9.
38. Cu privire la aceste morminte, cf. C. Preda, *op. cit.*, p. 16-17.

actual de călcare.

Accesul de la nivelul antic de călcare situat la -1 m față de cel actual se făcea printr-un dromos lung de 3 m, prevăzut cu cinci trepte din blocuri de calcar, care coborau până la -2,20 m nivelul camerei funerare. Culoarul de acces este acoperit cu trei lespezi de calcar, iar de la nivelul ultimei trepte tavanul este boltit. Camera funerară are dimensiunile de 3,60 x 2,30 x 2,18 m.

Deasupra intrării în camera funerară și pe pereții laterali ai *dromos*-ului sunt realizate în vopsea roșie cruci mari cu extremitățile hastelor lățite. Deasupra crucii centrale se afla o inscripție cu vopsea roșie.

O altă inscripție se află în partea centrală a peretelui de vest al camerei funerare, la cca. 1,20 m de la nivelul de înhumare.[39] (Fig. 3) Pentru conținutul și interpretarea corectă a celor două inscripții vezi în acest volum, la I. Barnea, p.

Din acest punct de vedere arhitectonic camera funerară prezintă două faze de construcție legate. Înhumările (în număr de nouă) pot indica trei înmormântări succesive; la un înhumat ale cărui oase au fost strânse într-o mică groapă lângă peretele de sud, s-a descoperit o cruce reliquar de aur cu o piatră roșie[40]. Este greu de acceptat ca și ceilalți trei înhumați ale căror oase au fost strânse în celelalte colțuri ale camerei funerare, au fost înmormântați în același timp cu posesorul crucii reliquar. Celelalte 5 schelete au fost descoperite pe o podea de scânduri așezată pe patru bârne prinse în pereți, la 1 m deasupra primului nivel; inventarul funerar este sărac: un vas cilindric din bronz și diferite fragmente ceramice cu urme de arsură.

Inscripția și crucea reliquar indică datarea monumentului în epoca lui Anastasius (491-518 d. Hr.).

Tehnica de construcție a monumentului funerar prezentat, descoperirea în apropierea lui a altor morminte cu inventar funerar bogat, precum și rezultatele cercetării arheologice cu caracter de salvare din 1992, când pe un perimetru de 17 x 11 m au fost descoperite 16 morminte ce pot fi încadrate în tipurile 1-5, sunt argumente în sprijinul afirmației că ne aflăm în zona centrală a marii necropole romano-bizantine.[41] (Fig. 4, 5a, b, c, d, 6).

Nu în ultimul rând trebuie să subliniem distincția netă între zonele de necropolă: elenistică - la N, romană în zona stațiunii Saturn și la intrarea în oraș, romano-bizantină - la V (Fig. 7).

Discordanța dintre perimetrul relativ mic al cetății apărat de incinta de epocă romano-bizantină și marea necropolă contemporană, poate fi explicată doar prin existența unei locuiri în afara incintei, locuire documentată de o recentă cercetare în zona localului actual al poștei (Str. Ștefan cel Mare, nr. 10-12). O parte a zonei cercetate a fost

39. Inscripția a fost în mai multe rânduri prezentată: E. Norocel, *Pagini din istoria veche a creștinismului la romani*, Buzău, 1986, p. 170-173; A. Rădulescu, V. Lungu, în Actes du XI e Congrès international d'archéologie chrétienne, 1989, p. 2591-2593; R. Pilinger, în Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter, Wien, 1992, p. 98-102; I. Barnea, RESEE, 32, 1994, 1-2, se propune în funcție de textul din Ps. 18, 19, 15 și Ps. 22 (23), 4; idem, Pontica 28-29, 1995-1996 p;
Pentru reproduceri ale unor psalmi cf. *IGLR*, nr. 60 și 118. Pentru analogii pot fi citate inscripțiile de pe pereții unei camere funerare descoperite la Kerci, cf. I. Kulakovski, Römische Quartalscrift, 7, 1894, p. 49-87, și aceea dintr-un mormânt de la Ierusalim, cf. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, II, 2, Paris, 1910, col. 2648; III, 679.

40. I. Barnea, *DID III*, p. 319, fig. 108, cruce relicvar, însă din sec. XI d. Hr.

41. Mormintele prezentate de C. Preda, *op. cit.*, și planul, nu sunt atât de concentrate.

datată cu o monedă constantiniană[42].

Analizând situația de la Tropaeum Traiani[43], Histria[44] și Argamum[45], unde au fost descoperite și cercetate basilici cimiteriale, putem presupune existența unui asemenea monument și la Callatis; afirmația este pe cale de a fi confirmată de ultimele cercetări din teren[46].

Alte cercetări întreprinse în zona lacului Mangalia și la NV de oraș au demonstrat existența pe tumulii din zonă, a unor înmormântări secundare cu caracter creștin. În apropiere de Ferma Piscicolă Limanu, a fost descoperit un mormânt în cista din plăci de calcar.

Monumentele prezentate sunt în măsură, credem, să dea o imagine asupra prezenței și amplorii pe care a cunoscut-o religia creștină la Callatis în sec. IV-VII d. Hr.

Liste des illustrations

Fig. 1. Le plan de la recherche archéologique de sauvetage éfectuée en 1993, à l'Hotel Zefir, Mangalia.
Fig. 2, a, b. Représentation de la croix sur un bloc de calcaire découvert à l'Hotel Président en 1993.
Fig. 3 - a. L'inscription de l'entrée du tombeau hypogée.
3 - b. L'inscription de la chambre funéraire.
Fig. 4. Plan de la recherche archéologique de sauvetage efectuée en 1992 dans la nécropole romano-byzantine de la cité.
Fig. 5. a, b, c, d. Plans des tombeaux romano-byzantins.
Fig. 6. Des tombeaux en ciste de calcaire de la nécropole romano-byzantine (sec. IV d. Hr.).
Fig. 7. Carte de l'évolution de l'enceinte et la nécropole de Callatis.

42. Cercetare inedită, V. Georgescu, M. Ionescu, 1995, prezentată la Sesiunea națională de rapoarte arheologice, Brăila, 1996, în manuscris la Muzeul de Arheologie Callatis.

43. I. Barnea, *DID II*, p. 471 și nota 72; idem, și colab. *Tropaeum Traiani I, Cetatea*, p. 19. Cercetări recente la această basilică realizate de Al. Barnea și N. Zugravu au demonstrat planul trinav ala acesteia.

44. cf. Al. Suceveanu, *Histria*, VI, p. 90 și 92.

45. Informație de la Vasilica Lungu, IGEM Tulcea, căreia îi mulțumin pe această cale.

46. Cercetare în curs de desfășurare, în apropierea fostei instalații de biogaz la S de șoseaua ce duce spre localitatea Albești, colectiv: . Georgescu, M. Ionescu. N. Alexandru și S. Agulnikov.

TÉMOIGNAGE CHRÉTIENS À CALLATIS

- Résumé -

Les auteurs mettent en évidence l'importance économique et culturelle de tout premier ordre de Callatis, dont l'évolution est intégrée à l'activité réformatrice au niveau de l'empire entier pendant la Tétrarchie et pendant le règne des empereurs Constantin le Grand, Anastase et Justinien.

Les découvertes archéologiques confirment les informations offertes par les spurces littéraires (Notitia Episcopatuum) à l'égard de l'édification d'un siège épiscopal à Callatis, sous l'autorité métropolitaine de Tomi.

Les auteurs réexaminent tout le matériel archéologique chrétien: céramique, basiliques, documents épigraphiques.

L'intense vie spirituelle chrétienne est documentée aussi par les résultats des recherches effectuées dans la grande nécropole romano-byzantine de la ville, dans le périmètre de laquelle sont encore signalés, à côté des 367 tombeaux examinés par C. Preda, environ 250 monuments funéraires, pour lesquels, les auteurs de l'cuvrage proposent une typologie complexe.

Les données présentées sont en mesure d'offrir une image sur les dimensions de la vie chrétienne à Callatis, aux IVe - VIIe siècles ap. J.-C.

SEMNIFICAȚIA ULTIMELOR SCHIMBĂRI ÎN URBANISMUL DE LA TROPAEUM TRAIANI

IOANA BOGDAN CĂTĂNICIU

O provincie la capătul lumii romane, a fost doar ocazional obiect al relatărilor istoricilor antici. Lipsa informațiilor exacte și continue, dar și dorința de a consemna fapte ieșite din comun, senzaționale, pot scuza autorii antici că repetă, chiar și aceleași formulări, știri sărace, dar de obicei excepții la situațiile generale din Imperiu. În situațiile fericite, știrile epigrafice locale completează și "corectează", luminând datele transmise de sursele antice, permițând istoricului să deducă faptul că diversitatea constă în forme, care însă nu împietează unitatea de structură a Imperiului, nu numai în epoca Principatului, ci și în cea romano-bizantină. Acesta este temeiul pentru care în interpretarea datelor arheologice obținute în Schytia Minor, putem apela la analogii cu alte zone ale Imperiului, mai bine cunoscute și la datele surselor antice despre ele.

Despre organziarea socio-politică a *civitas Tropaeensium*[1] în epoca romano-bizantină știrile lipsesc cu desăvârșire. Evoluția municipiului traianens[2] este consfințită de descoperirile arheologice. Incinta in *opus quadratum*, pusă în evidență în zona porții de est[3], confirmă presupunerea că Tropaeum Traiani a beneficiat de statutul de *municipium*, deja în această vreme. Constatările arheologice în zona de sud a cetății romano-bizantine, unde s-au efectuat sondaje până la pământul viu, în patru sectoare abordate[4], infirmă ipoteza potrivit căreia aria municipiului coincidea cu cea a cetății târzii. Plecând de la această constatare fermă, am căutat o explicație, pe care socotim că fotografia aeriană, zbor 1973, oferă cu foarte multe șanse de a se confirma (Fig.1 a-b). Zona centrală a cetății, evident mai înaltă decât cea sud-vestică, are în fotografia aeriană o formă patrulateră regulată. Suprafața delimitată pe fotografia aeriană este de aproximativ 4,5 x 7 actus; suprafața aceasta este relativ redusă pentru un oraș roman, dar se pare că, cel puțin inițial, în spațiul geto-dacic, cu un aspect preponderent agrar, s-a considerat ca suficientă crearea acestor orașe de mici dimensiuni -

1. Gr. Tocilescu, *Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie*, București, 9,1903, p.35.
2. I. Bogdan Cătăniciu, în *Tropaeum Traiani, Cetatea*, 1979, 47-63.
3. I. Bogdan Cătăniciu, în *Ephemeris Napocensis*, 2, 1992, 205 sqq.
4. Cercetările lui Gh. Papuc la incinta de sud-vest sunt singurele publicate (*Tropaeum Traiani, Cetatea*, p.75-77, fig.41 și Pontica, 19,1986, p.159-170), săpăturile lui M. Irimia, C. Scorpan, M. Munteanu și R. Ocheșeanu au rămas nevalorificate, în mare măsură, pentru că cercetările au fost întrerupte, în 1971, într-o fază incipientă.

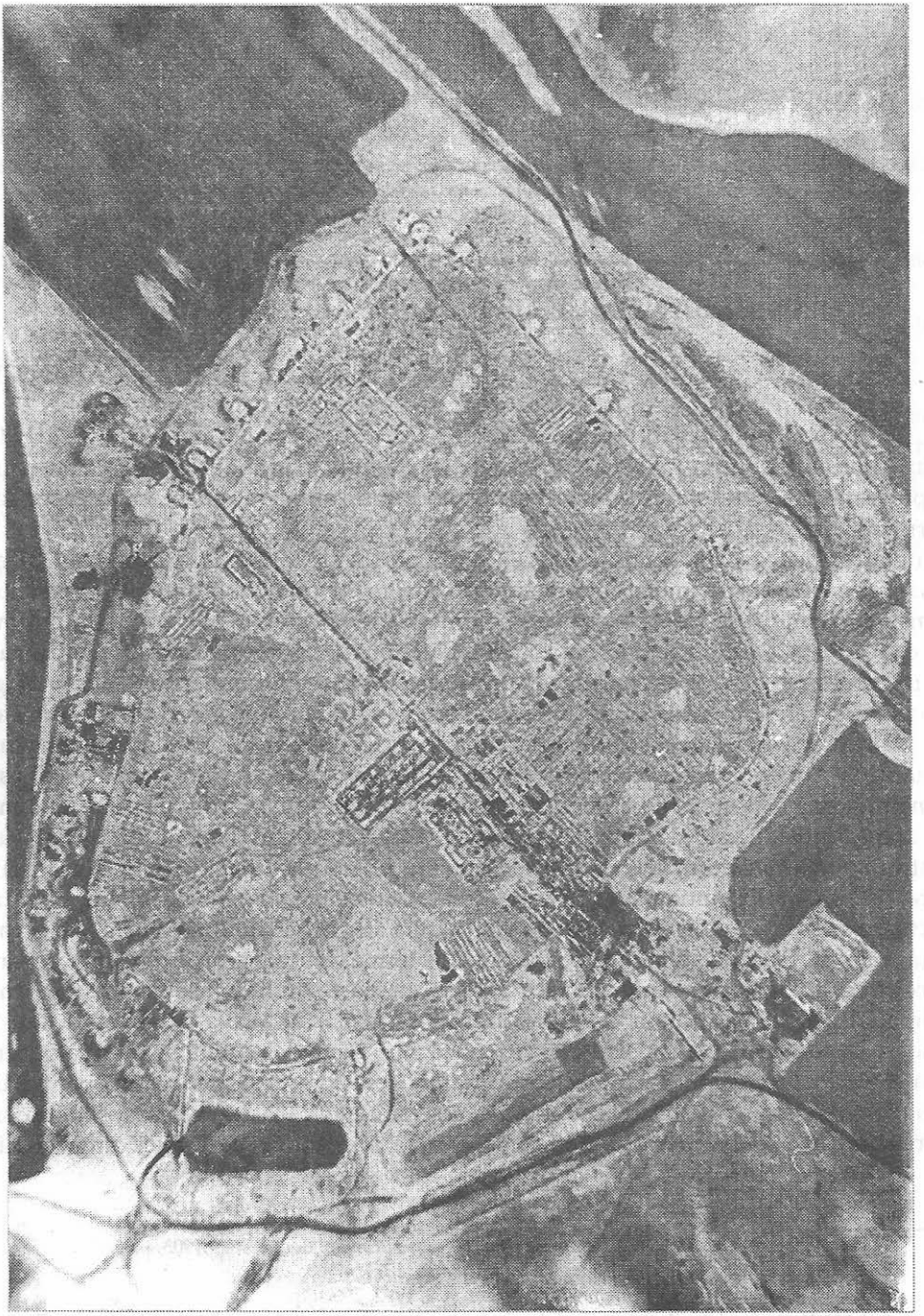

Fig. 1.a.

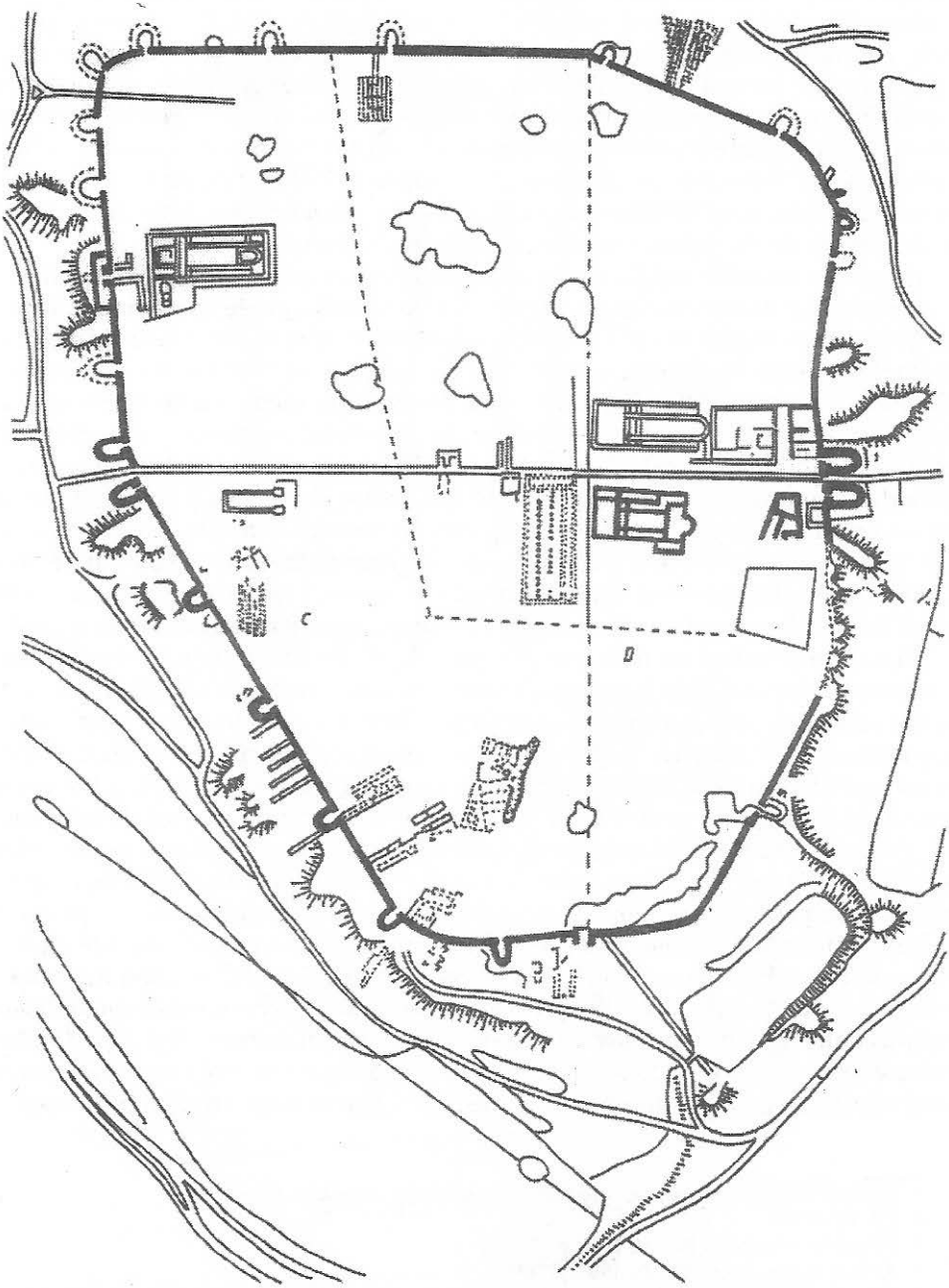

Fig. 1.b.

centre administrative și religioase pentru populația din teritoriu.

Cardo maximus, despre care știm că are o fază databilă în sec. II, împarte în două părți egale aria dreptunghiulară a municipiului Tropaeum Traiani, așa cum apare ea pe fotografia aeriană. În locul turnului T4 ar trebui să fi existat în această epocă o poartă. Am inițiat cercetări în acest turn și în vara 1994 am descoperit că inițial a existat o construcție masivă de zid, demolată odată cu începerea lucrărilor de construcție ale turnului romano-bizantin; rămâne să continuăm aceste cercetări pentru a cunoaște planul fortificației anterioare. *Via principalis* de epocă constantiniană reia traseul axului principal est-vest anterior, care împarte în raportul 2/3 aria pe care o preconizăm pentru municipiu; zona forensă trebuie să se fi desfășurat spre nord, iar arcul quadrifons descoperit de Al. Barnea[5] marchează intrarea în acest for.

În vremea lui Licinus și Constantin[6], probabil ca urmare a faptului că o bună parte din locuitorii din *terrirorium* și-au văzut *villae*-le amenințate de incursiunile carpe și apoi gote și s-au stabilit în oraș, se lărgește aria orașului și incinta nouă primește un accentuat rol defensiv, specific epocii[7]. Este de subliniat că lărgirea ariei se face prin prelungirea axelor municipiului, dar de data aceasta axul median este cel est-vest (*via principalis*). Turnurile incintei constantiene nu sunt decât aproximativ la capătul câte unei străzi[8], dar de fapt existând o stradă pomerială, accesul la turnuri era asigurat. Pe incinta de est numărul turnurilor este mult mai redus, chiar dacă panta terenului nu oferă un avantaj defensiv. Suntem înclinați să presupunem că acesta este sectorul care a coincis cu incinta timpurie și nu s-au făcut schimbări decât în zona colțului de nord-est, unde s-au adăugat două turnuri. Incinta în sectorul nou construit avea dintru început un număr mare de turnuri, fiindu-i destinată capacitatea de a rezista la asediu.

Nici o sursă antică nu ne-a transmis date despre o comunitate creștină precoce sau martiri provenind de la Tropaeum Traiani; cu toate acestea în zona de nord-vest a orașului constantinean, peste un edificiu păgân distrus sistematic într-o epocă pentru care o monedă Maximian Herculius este un *terminus postquem*, s-a constituit o basilică și un baptisterium[9]. (Fig.2) Locul ocupat de basilică în aria nou inclusă în incintă nu se datorește hazardului, axul ei fiind în fapt axul sectorului de la nord de *via principalis*. Edificiul care a existat anterior aici a fost construit în secolul II și nu excludem posibilitatea să fi fost un templu extra muran, dar ale cărui plan și dimensiuni se vor completa doar prin viitoare sondaje; din această cauză ne este dificil acum să precizăm dacă suprafața atribuită basilicii a coincis sau nu cu cea ocupată de marele edificiu anterior, dar putem afirma că spre vest terenul rezervat basilicii se întindea până la strada pomerială. Baptisteriul s-a construit în acest spațiu rezervat. Existența unui baptisterium contemporan cu prima fază de existență a basilicii de marmură (Fig.3) nu este insolită, deoarece deja în secolul III sunt atestate episcopate mai cu seamă în *coloniae* și *municipia*[10]. Absența știrilor antice despre o comunitate creștină primitivă la

5. Raport preliminar la sesiunea științifică anuală de rapoarte, Alba Iulia, 1984.

6. CIL III 13 734.

7. H.von Petrikovits, in BJ, 164, 1964, p.178 sqq.

8. Al Suceveanu, *Dacia*, 29, NS, 1985, p.140.

9. I. Bogdan Cătăniciu, Notes sur l'évolution architecturale de la basilique de marbre - B de Tropaeum Traiani in *Akten des 12 Internationales Kongresses des früchristliche Archäeologie,* Bonn, 1991, in curs de aparitie.

10. Serge Lancel in L'Afrique dans l'Occident romaine, École française de Rome, 1990, 283; Yvette Duval, in MEFRA, 96, 1984, 1,p.493-521; A.H. Jones, *The Later Roman Empire,* Oxford, 1971, p.875-877.

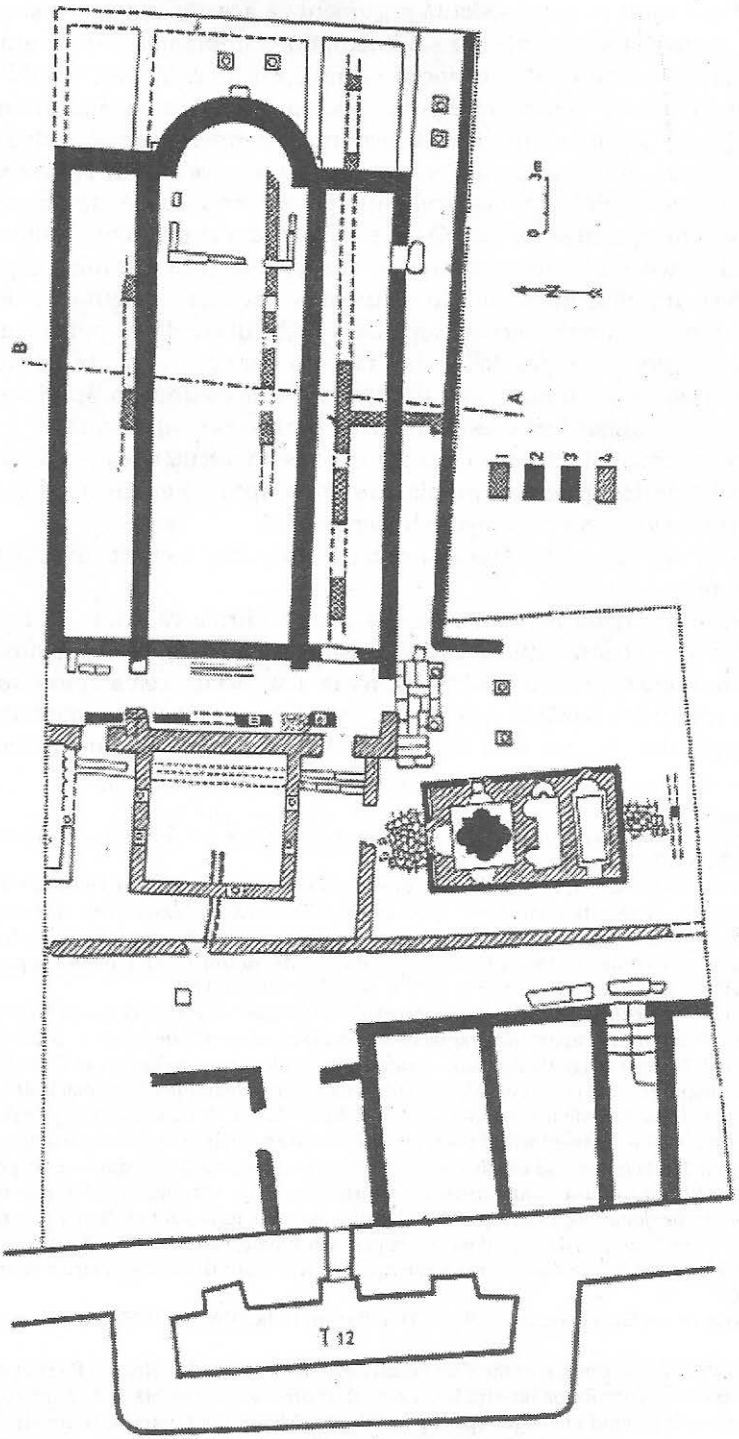

Fig. 2.

Tropaeum Traiani nu poate fi socotită argument că aceasta n-a exista și că doar prin voința lui Constantin și a urmașilor săi imediați s-a implantat o structură creștină în oraș. Prezența unei comunități creștine și a unui episcop, chiar anterior Edictului de la Milan, ar trebui luată în considerare pentru că cea de-a doua basilică din oraș - basilica C (Fig. 4, a,b) s-a construit prin transformarea unei cisterne romane timpurii. Cisterna construită în urma atacurilor costoboce din jurul anului 170 a fost săpată în panta naturală a terenului, așa încât, cel puțin parțial era ascunsă, dar în partea de vest săpăturile de la începutul secolului XX au pus în evidență un bazin "fântână"[11]; putem presupune că în această regiune în care lipsea apa, cisterna a fost folosită pentru botez în epoca anterioară lui Constantin. Construirea basilicii cu o singură navă (cu lățimea de 6,90 m) în bazinul central al cisternei încă la mijlocul sec. IV ar putea fi argument în favoarea acestei ipoteze. Tipul de basilică cu o singură navă[12] și absidă semicirculară cu deschiderea puțin mai îngustă este timpuriu. Cripta cu două încăperi are axul puțin deplasat față de cel al basilicii și este un adaus dintr-o fază ulterioară[13].

Basilica cisternă C flanchează *via principalis* în vecinătatea porții de vest și nu pare să fi avut o desfășurare prea amplă, deși prin faptul că era în susul pantei ce urca dinspre poarta de vest, era avantajată de perspectivă.

Basilica de marmură B și basilica cisternă au putut fi construite doar după dispariția lui Licinius.

Din cele știute până în acest moment putem afirma că odată cu recunoașterea creștinismului și protejarea lui de către Constantn cel Mare, la Tropaeum Traiani își croiește drum o nouă formă de autoritate morală și socială, cea a episcopului, ales de comunitatea creștină[14]. Basilica episcopală B se află în vecinătatea imediată a marelui turn dreptunghiular, în care s-au descoperit mari cantități de grâne carbonizate. Nu

11. Raportul de săpături al lui G. von Cube, în manuscrisele Gr. Tocilescu, păstrate la Academia Română, nr. 5129, p.227-228.

12. I. Barnea, Dacia, NS, 21, 1977, 221-233 - consideră că basilica construită în cisterna romană timpurie a avut o singură navă, observațiile sale fiind, după aproape 7 decenii, aceleași cu cele ale lui von Cube și H. Brötz, arhitecții care au efectuat de fapt săpăturile inițiale; în același volum p.235-250, M. Mărgineanu Cârstoiu prezintă observațiile sale făcute în cursul săpăturilor de control ale lui I. Barnea și propune un plan de basilică cu trei nave, dar navele laterale ar avea o deschidere de 0,80 m!
Din păcate săpăturile arheologice inițiate nu au înregistrat totalitatea descoperirilor, așa încât nu se poate ști căror construcții "barbare" au aparținut fragmentele de ziduri superficiale (A-A și B-B), descoperite pe porțiuni, paralel cu laturile lungi ale basilicii. Aceste ziduri au fost construite fără să li se fi programat un rost deosebit de susținere și nu pot fi considerate ziduri exterioare ale basilicii la numai 0,80 m de ceea ce ar fi doar un stylobat cu fundații de trei ori mai adânci. Zidurile AA și BB trebuiesc interpretate în funcție de faptul că au un aspect mult mai neglijent și pot fi mai târzii, resturi ale unor anexe construite în jurul basilicii. Aceste ziduri târzii dau și mai multă consistență ipotezei că basilica a avut o singură navă; ipotezele lui P.S. Cegăneanu (in *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice*, IV, 1911, 191, fig. 31-33) și mai recent a lui N. Duval (in *Revue Archeologiques*, 1980, 1,p.333) că basilica avea trei nave sunt mult mai plauzibile decât cea a Monicăi Mărgineanu Cârstoiu, dar nu au nici un suport arheologic; nu există dovada că s-ar fi supraînălțat zidurile colateralelor cisternei, ba dimpotrivă acestea au fost sistematic demolate pentru a se amenaja spațiul din jurul basilicii.

13. H. Brötz, in ms Gr. Tocilescu, 5130, p. 39; I. Barnea în SCIVA, 26, 1975, p.61; idem Dacia, NS, 21, 1977, p.233.

14. H. Chadwich, *The Church of the Third century in the West*, in *The Roman West in the III century*, BAR, 109, 1981, p.6-7. În contribuția noastră la congresul de arheologie creștină de la Bonn (vezi nota 8) am considerat că izvoarele privind un singur episcop în Schythia Minor, pot fi înțelese ca referire la preeminența avută din totdeauna de episcopul de Tomis asupra celor din celelalte orașe ale provinciei, fapt mai puțin obișnuit înainte de creearea unei ierarhizări și apariția unui *metropolitanus* cu jurisdicție asupra unei provincii administrative.

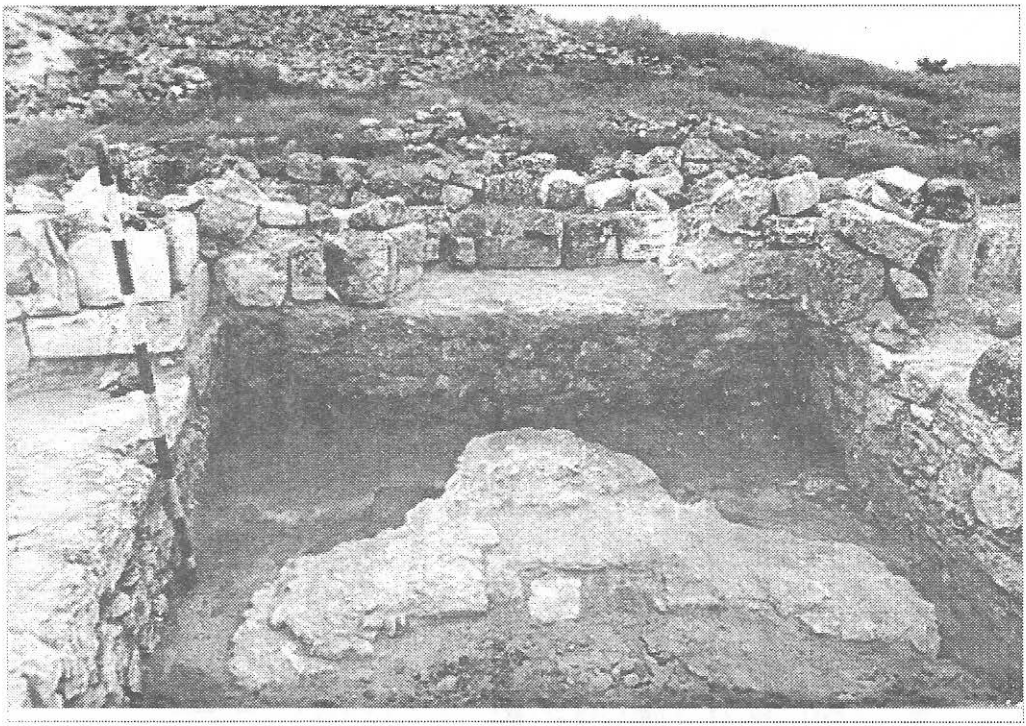

Fig. 3.

avem elemente de datare exactă a momentului construcției turnului de provizii, dar descoperirile arheologice și numismatice au permis concluzia că inscripția de fundație pusă de Licinius și Constantin în 316 nu a marcat terminarea lucrărilor de fortificație, care s-au desfășurat și în deceniile următoare[15]. Credem că putem pune în legătură edificarea marelui turn de provizii în vecinătatea basilicii episcopale de dreptul bisericii de a lua a zecea parte din recoltă în scopuri caritabile (*Vita Severi*, 17,2;18)[16].

În epoca constantineană, viața orășenească[17] trebuie să se fi bucurat de un nou impuls, ce se oglindește în aspectul maiestuos al basilicii civile. Până la sfârșitul sec. V partea centrală a orașului și-a păstrat aspectul și a existat în limitele tramei stradale trasate încă în epoca traiană, cu edificii de mari proporții, cum trebuie să fi fost cele ale căror urme arheologice s-au descoperit în cursul sondajelor din "basilica simplă" - A[18]. Basilica (Fig.5) a fost construită la sfârșitul secolului V, dacă ținem cont că în groapa de mortar din faza de construcție s-a descoperit o monedă de la împăratul Leon (457-474)[19]. Basilica este amplasată de astă dată la nordul intersecției celor două axe principale de circulație ale cetății. Ampla criptă în care s-au păstrat, răvășite, scheletele a cinci martiri, și data la care s-a ridicat basilica ne permit să facem o paralelă cu aducerea

15. O monedă emisă de Constantius II a fost găsită în emplectorul turnului T 21 de către R. Ocheșeanu.
16. H. Wolff in *Religion und Gesellschaft in romischen Kaiserzeit*, Kolloquium zu Ehren von F. Vittinghoff, Köln, Wien, 1989, p.280.
17. Al Barnea, în *Tropaeum Traiani*, Cetatea,1979, p.91, n.8.
18. I. Barnea, în *Pontica*, 11, 1978. p.184.
19. Tropaeum Traiani, Cetatea, I, 1979, p.83.

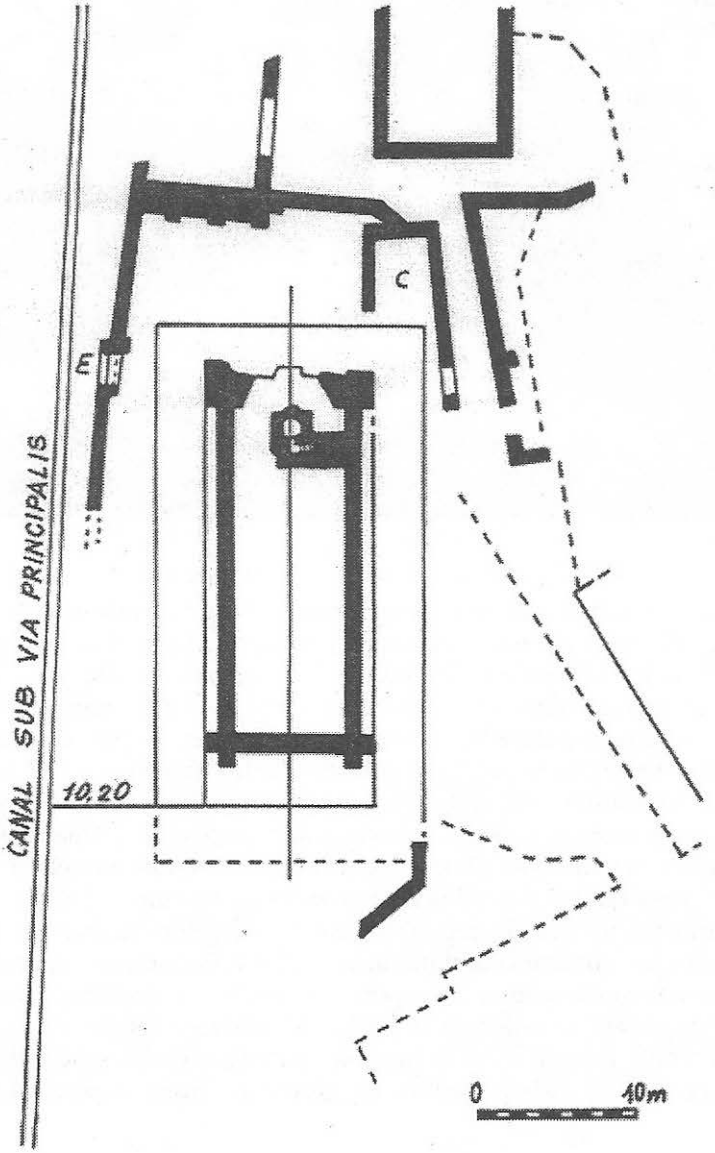

Fig. 4.a.

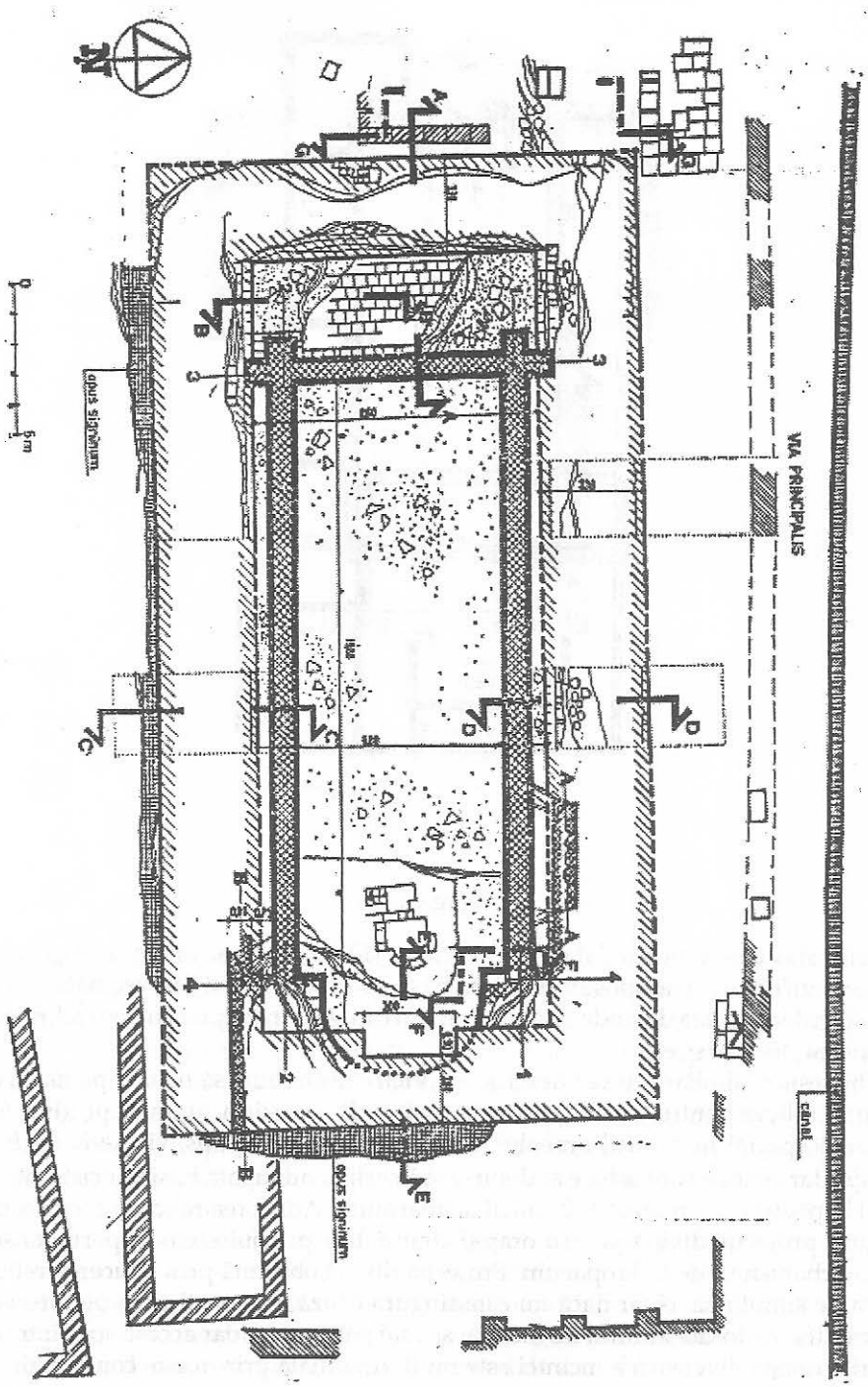

Fig. 4.b.

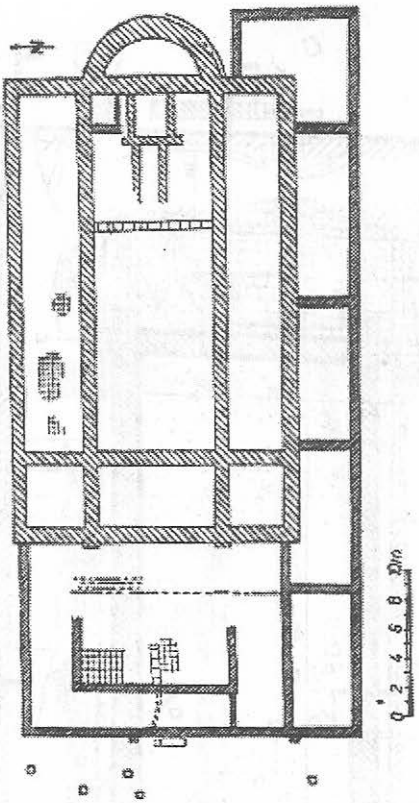

Fig. 5.

relicvelor sfinte la Rouen, relatată de Victricius (*De laude Sanctorum, 1*)[20].

Cei cinci martiri adăpostiți în cripta basilicii A sunt aduși din vecinătatea cetății, fără a se putea preciza de unde și cine sunt, din cauză că inscripția cu ocru a fost ștearsă aproape cu desăvârșire.

Procesiuni similare cu cea descrisă de Victricius trebuie să fi acompaniat și aducerea unor relicve pentru a fi adăpostite în basilica D - "basilica cu transept" (Fig. 6, a,b), construită special în centrul orașului, la sud de *via principalis*, vis-à-vis de *basilica forensis*; dar relicve sunt aduse și depuse și în cripta adăugată basilicii cisterne și sub altarul baptisteriului refăcut al basilicii de marmură. Aducerea relicvelor, cu scopul de a asigura protecție divină pentru oraș și comunitate prilejuiește o importantă schimbare în urbanismul de la Tropaeum. Protecția divină obținută prin aducerea relicvelor pare să fie simultană, chiar dacă nu este singura cauză, cu construirea pe *intervallum* a unor edificii adosate zidului de incintă; se mai păstrează doar accese spre intrările în turnuri. Funcția defensivă a incintei este mult diminuată prin aceste construcții.

20. Raymond van Dam, *Leadership and Community in Late Antique Gaul*, Berkley, Los Angeles, London, 1985.

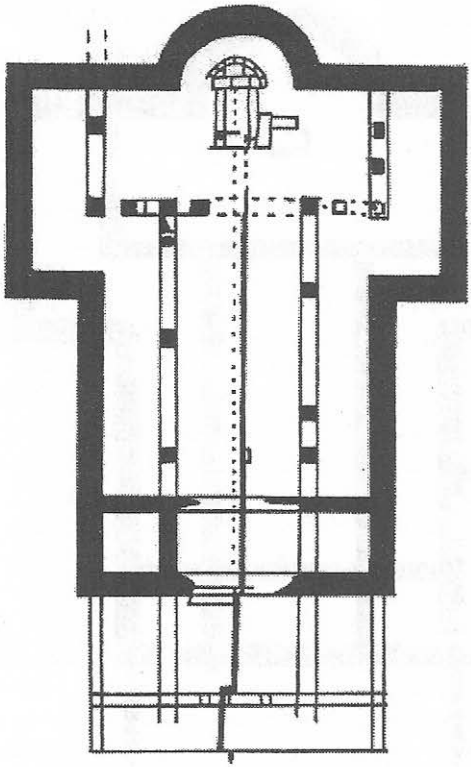

Fig. 6.a.

Numărul populației orașului sporește cu cei care caută protecția zidurilor, căci așa cum s-a putut observa în cele două sectoare ale cetății în care s-au făcut cercetări în suprafață, s-a înregistrat chiar o reducere a rețelei stradale, o îngustare a străzilor prin extinderea unor edifici peste carosabil[21]. Îndesirea locuirii, ocuparea fiecărui spațiu liber cu locuințe tot mai puțin ample contrastează cu somptuozitatea și dimensiunile basilicilor și a anexelor lor. În basilica cu transept se pare că s-au descoperit fragmente de mozaic parietal, risipite din păcate în cursul primului război mondial, odată cu cea mai mare parte din piesele de arhitectură din marmură de la basilica episcopală B, refăcută în epoca Anastasius-Iustinan.

Tropaeum Traiani era în epoca lui Iustinian un puternic centru religios, în care pe lângă cele patru basilici din oraș și basilica cimiterială exista și o basilică extramurană, in fața laturii de nord-vest (recent descoperită de colegii de la Muzeul din Constanța).

Dacă luăm în considerație succesiunea cronologică a construirii celor patru basilici creștine de la Tropaum, putem urmări procesul de transformare a orașului dintr-un

21. I. Bodan Cătăniciu, *Die letzte Siedlungsphase der civitas von Tropaeum Traiani*, in *Süd-Ost Forschungen*, 38, 1979, 183-189.

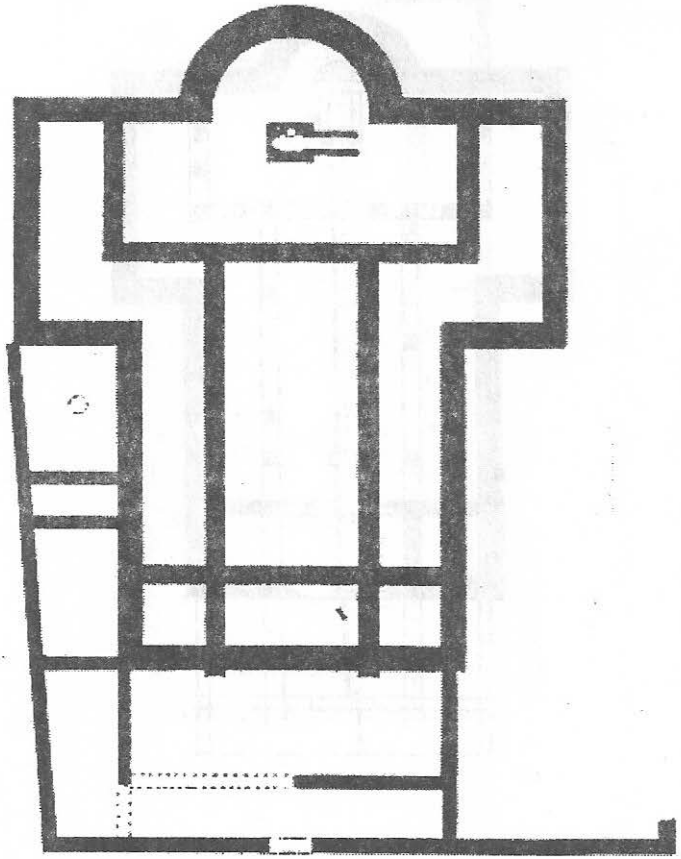

Fig. 6.b

sediu al vieții civile în centrul religios sub autoritatea clerului și episcopului. Basilica de marmură ocupase la mijlocul secolului IV doar un loc central în cartierul de nord-vest al orașului; instituțiile tradiționale specifice orașului ocupă zona de la încrucișarea celor două axe majore pe care s-a creat orașul; în secolul V rolul bisericii este egal cu al instituțiilor civile, ca în secolul VI să-l anuleze. În epoca iustiniană cele două basilici - basilica A și basilica D - domină întreg spațiul forens, iar basilicii civile i se schimbă funcționalitatea prin compartimentarea cu ziduri "barbare".

Autoritatea de natură spirituală a episcopului și a preoților din oraș a sporit, comunitatea credincioșilor fiind tot mai mult sub influența acestora. Fără a dispune de date epigrafice nu putem ști care a rămas rolul magistraturilor tradiționale, dar este de presupus, tot pe baza analogiilor, că o parte din cler se recruta din familiile de *honestiores* locali.

Basilica episcopală "de marmură" îmbracă în epoca Iustinian cea mai strălucită înfățișare. Atrium-ul comunică spre nord cu un edificiu de mari dimensiuni. Din păcate nu am putut cerceta în întregime complexul religios dezvoltat în jurul cate-

dralei, dar este sigur că ea nu cedează locul deținut încă de la mijlocul secolului IV, chiar dacă s-ar putea ca basilica cu transept să primească un baptisterium în anexele de nord[22], fenomen ce se înscrie în cel obișnuit în Illyricum de nord[23].

Lipsa izvoarelor scrise din Schythia Minor nu trebuie să ne conducă la concluzia că ar fi existat o decădere cultural-spirituală a vieții din provincie. O parte din această sărăcie a izvoarelor se datorește vitregiei veacurilor ce au urmat căderii *limes*-ului și o alta, insuficienței cercetărilor în acest tezaur arheologic, care este Dobrogea.

Afirmarea călugărilor sciți în viața religioasă a Imperiului - și n-ar fi de amintit decât Ioan Cassian (360-435) sau Dionisie cel Mic (500-545)[24] - este o dovadă a nivelului culturii de formă latină dezvoltată în provincia dunăreană. Opoziția călugărilor sciți față de arieni și monofiziți, orientarea lor spre aria latină a creștinismului este o trăsătură caracteristică pentru epoca ulterioară lui Constantin și are reflexe și în aspectul urban și arhitectural al orașului Tropaeum. Credem că trebuie să reamintim că provincia Scythia Minor era caracterizată prin două arii distincte de civilizație - cea preponderent elenistică a orașelor de pe litoral și cea danubiană în care precumpănesc elementele latinofone. În afară de Tropaeum Traiani, nici unul din marile orașe de statut roman - Troesmis, sau Noviodunum - nu s-a bucurat de cercetări[25] sistematice de amploare așa încât este prematur să încercăm o comparație și să stabilim diferențele ce sunt sesizabile între dezvoltarea urbană a acestor orașe de drept latin, față de cele grecești, ca urmare a formelor tipice îmbrăcate în perioada anterioară[26].

Este relevant faptul că atât la Argamum (Jurilovca), cât și la Histria aria orașelor se restrânge îndărătul unor incinte noi. Basilica mare de la Histria[27] descoperită și cercetată recent ocupă locul central în aria restrânsă a cetății romano-bizantine. Observații, încă nu suficient de clare, privind natura construcției cu absidă de la sfârșitul secolului IV, făcute de Octavian Bounegru, l-au determinat să considere aceste urme ca o primă fază de existență a unei basilici. În cazul că cercetările viitoare vor dovedi caracterul creștin al edificiului a cărui absidă s-a descoperit sub nartexul și atrium-ul basilicii iustiniene, atunci la Histria, chiar dintru început s-a căutat o zonă centrală, pentru a face loc unei basilici; această zonă centrală la Histria nu coincide însă

22. V. Pârvan, in BCMI, IV, 1911, p. 1893 sqq.

23. N. Duval, V. Popovic, *Actes du X Congres International d'Archéologie chrétienne*, Thessalonique, 1980, p.397

24. B. Altaner, *Patrologie*, 4, Freiburg im Breisgau, 1955, 432; Henrii Morrou, în *Orientalia Christiana Periodica, XIII*,1947, 3-4 p.588-596, idem in Provence Historique XVI, 1966, 65, p.297-308; I. Barnea, *Arta crestină în România*, 1978, p.15.

25. Cercetări la Troesmis s-au făcut la sfârșitul secolului XIX de către o misiune franceză, dar în afara inscripțiilor și planului nu se cunosc date exacte. Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpurali ale Muzeului Național de Antichități*, 1902, p. 68-82, bibliografia anterioară p. 72-73; Cercetări arheologice cu caracter de salvare au avut loc în 1977 (*Peuce*, 8, 1980, p.157 sqq). Cercetările de la Noviodunum au avut de fapt un caracter de salvare, abordând doar zone spălate de Dunăre - I. Barnea, colab., *Materiale*, IV, 1957, p. 162-166; V,1959, p.461-472; I. Barnea, Al Barnea, în Peuce, 9, 1984, p.97-105

26. N. Duval, . Popovic, *op. cit.* p.545, 572. Considerăm că premizele de tip roman ale orașului Tropaeum sunt motivul pentru are este singurul, oraș cadastrat din Dobrogea, noi subliniem că, deocamdată este într-adevăr singurul deși cetatea de est de la Troemsis, planul săpăturilor franceze din secolul trecut ne sugerează o evoluție similară (vezi nota 25).

27. Săpături Al. Suceaveanu și O. Bounegru; câteva considerații asupra unei posibile basilici de la sfârșitul secolului IV descoperită în atriul și nartexul basilicii mari de la Histria, precum și planul general al orașului și amplasarea basilicii la O. Bounegru, în *Politique Edilitaire*, Cluj-Napoca, 1993, p.195, sqq, fig. 1

si nu contracarează clădirile reprezentative pentru viața orășenească, așa cum se întâmplă la Tropaeum când se construiesc basilicile A și D.

Ultima perioadă de prosperitate a orașului Tropaeum Traiani este zădărnicită de atacul avar din 586, după care continuarea vieții va fi marcată de o și mai accentuată decădere și orașul va muri lent prin retragerea populației în zone mai puțin expuse, mai aproape de sursele de apă.

Dacă ținem cont că în jurul basilicii cisternă C s-au descoperit morminte târzii[28], putem să ne imaginăm că o comunitate de călugări a continuat să viețuiască un timp nedeterminabil între zidurile cetății abandonate.

LA SIGNIFICATION DES DERNIERS CHANGEMENTS DANS L'URBANISME DE TROPAEUM TRAIANI

Résumé

L'ouvrage propose un problème d'organisation socio-politique de la cité de Tropaeum Traiani à l'époque romano-byzatine.

Le point de départ en est la constatation archéologique selon laquelle l'aire du municipe ne coïncidait pas à l'aire de la cité tardive. La première, moins vaste, occupait la zone centrale de la cité et avait la forme d'un quadrilatère régulier (visible dans la photo aérienne). L'aire de la ville s'élargit pendant le régne de Constantin et Licinius; la nouvelle enceinte allait avoir un fort caractère défensif. Dans le sectueur nouvellement construit, l'enceinte allait avoir un grand nombre de tours; seul le secteur Est, ayant mois de tours, semble avoir coïncidé à l'enceinte récente.

L'édification des basiliques et des aménagements spécieaux de culture, baptisteria, par le surplombement ou le réaménagement de certains édidices païens suppose l'éxistence, dans ces lieux, des communautés chrétriennes et d'un évêque dans une perioade antérierure à l'Edit de Milan.

A l'époque de Constantin le Grand, la ville citadine jouit d'une nouvelle impulsion. La succesion chronologie de l'edification des basiliques chrétiennes met en évidence le processus de transformation de la ville d'un siège de la vie civile en centre religieux. La fait d'apporter les reliques des martyrs, afin d'assurer la protection divine pour la ville et la communauté, occasionne un important changement dans l'urbanisme.

Après l'attaque des Avares en 586 ap. J.-C., le déclin de la ville s'accentue; une communauté chrétienne (de moines) a continué de vivre dans la cité abandonnée par le reste de la population.

28. I. Barnea, Dacia, NS, 21, 1997, p. 233.

CREȘTINISM ȘI PĂGÂNISM LA EST DE CARPAȚI ÎN A DOUA JUMĂTATE A MILENIULUI I D. HR.

DAN GH. TEODOR

Investigațiile arheologice întreprinse pe scară largă în regiunile carpato-nistriene, ca de altfel pe întreg teritoriul carpato-dunăreano-pontic, au reușit, după cum se știe, grație unor elaborate și judicioase orientări, ca și a unor corecte evaluări a priorităților, să scoată la iveală un număr considerabil de vestigii datând din perioada primului mileniu d.Hr., perioadă istorică de o importanță fundamentală pentru înțelegerea deplină a marilor și profundelor transformări socio-economice, etno-lingvistice, culturale și politice, care au avut loc în aceste zone ale sud-estului european și au cauzat și aici destrămarea antichității târzii, apariția evului mediu și, concomitent, evoluția și definitivarea procesului de etnogeneză românească, ca și formarea unora din popoarele vecine spațiului locuit de astăzi de români.

În pofida unor remarcabile realizări în planul arheologiei, pe care regiunile de la răsărit de Carpați și, desigur, cu unele excepții și alte zone ale țării le-au înregistrat în direcția precizării trăsăturilor definitorii ale unor aspecte culturale autohtone sau alogene, necunoscute altă dată, natura, durata și consecințele legăturilor dintre romanicii băștinași și lumea romană târzie și bizantină, contactelor localnicilor cu unele grupuri de migratori, structura internă a comunităților sătești autohtone, evoluția lor în timp și spațiu și altele[1], problemele referitoare la viața spirituală din regiunile menționate au rămas până de curând[2], din motive obiective, destul de puțin studiate. Fără îndoială, încercări, unele de mare amploare și cu bune rezultate, de a cerceta special asemenea probleme nu au lipsit, dar pentru anumite perioade, numărul restrâns al investigațiilor arheologice, de altfel singurele care pot oferi noi și temeinice informații în această direcție, sunt încă destul de limitate și, în multe cazuri, insuficent de concludente.

Cu toate acestea, trebuie să consemnăm faptul că, în ultimii ani interesul pentru cercetarea unor asemenea fenomene de suprastructură în teritoriile carpato-nistrene a sporit considerabil, determinând elaborarea unor necesare și demult așteptate studii și

1. D.Gh.Teodor, *Teritorul est carpatic în veacurile V-XI e.n. Contribuții arheologice și istorice la problema formării poporului român*, Iași, 1978; idem, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în secolele V-XI e.n.* Iași, 1981; S.Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. III i.e.n. - II e.n.)*, Iași, 1981; I. Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi (Dacii din spațiul est carpatic în secolele II-IV e.n.)*, Iași, 1982.

2. D.Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991.

sinteze privind originea și trăsăturile creștinismului daco-roman, în general, începutul, căile și epoca difuzării lui în regiunile menționate, rolul său deosebit în procesul de romanizare al dacilor liberi, de continuitate a elementelor etno-lingvistice și culturale autohtone și de menținere a romanității constituită aici în prima jumătate a mileniului I d. Hr. În acest sens, s-a arătat că, cel puțin pentru unele din regiunile vechii Dacii, cum sunt cele dintre Carpați și Nistru, care nu au fost, cu excepția părților de sud, integrate în posesiunile romane, pătrunderea și răspândirea creștinismului a avut, mai mult decât în alte regiuni o importanță cu totul deosebită, deoarece noua religie ca produs direct și specific al civilizației romane a fost, neîndoielnic, unul din factorii fundamentali ai procesului de romanizare. Prin formele de cult și ritualul specifice, simple și accesibile maselor largi, prin înaltele sale principii de morală, etică și umanism, ca și prin profunzimea ideologiei sale - una din cele mai remarcabile creații ale lumii antice - creștinismul a contribuit esențial și în regiunile de la est de Carpați la implantarea modului de viață roman[3].

Fără îndoială, este bine cunoscut faptul că apariția, răspândirea și apoi acceptarea definitivă și generalizată a creștinismului în teritoriile carpato-nistrene, la fel ca în restul spațiului locuit de români, nu sunt consecința directă a unei acțiuni impuse oficial, ca în cazul popoarelor din vecinătatea noastră, creștinate târziu și prin impunere și nici rezultatul unor activități de misionarism organizat pe scară largă, constant și tenace, ci doar urmarea firească a răspândirii aici a noii religii în mod spontan, liber consimțită un atare fenomen de spiritualitate având, incontestabil, un evident caracter popular[4]. Această trăsătură definitorie a creștinismului daco-roman și vechi românesc a fost determinată, nu numai de conținutul său umanitar deosebit, care i-a conferit de altfel o mare forță de atracție și penetrație pretutindeni, ci de faptul, nu lipsit de o profundă semnificație, că acceptarea sa definitivă aici a fost pe deplin posibilă, deoarece el se difuza în sânul unei populații aflată deja, ca urmare a unor multiple contacte, mai demult în așa numitele "granițe invizibile" ale imperiului roman, unde limba și cultura latină fuseseră în bună măsură răspândite și însușite în perioada secolelor I-IV d. Hr.[5]

Ca urmare a cercetărilor arheologice întreprinse pentru cunoașterea perioadei secolelor V-X d. Hr. se poate aprecia că, în comparație cu alte regiuni ale spațiului carpato-dunărean, numărul vestigiilor de factură sau influență creștină, scoase la iveală în zonele carpato-nistrene a crescut simțitor în ultimii ani, asemenea descoperiri fiind atestate uniform în toate formele de relief ale teritoriului menționat.

Desigur, răspândirea noii religii aici s-a făcut treptat, în câteva etape, procesul desfășurându-se de-a lungul mai multor secole nu fără a fi cunoscut în derularea sa perioade de vizibil avânt sau dimpotrivă, de regres, cu atât mai mult cu cât el se petrecea în sfera mentalităților care, îndeobște, sunt mai greu supuse schimbărilor radicale.

În ansamblul desfășurării complexului proces de încreștinare a populației autohtone din regiunile carpato-nistrene, așa cum s-a menționat, trebuie subliniat rolul aparte pe care, permanent în cursul primului mileniu d. Hr. le-au jucat strânsele

3. R. Vulpe, *Romanitate și creștinism - coordonate ale etnogenezei românești, în De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1979, p.17-22; I. Barnea, *Romanitate și creștinism la Dunărea de Jos, în Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p. 163-177.

4. D. Gh. Teodor, *op. cit.* p.13.

5. K. Christ, *Romer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit, in Saeculum*, 10, 1959, p. 273-288; G. Wirth, *Zur Frage der foederierten Staaten in der spateren romanischen Kaiserzeit*, in *Historia Zeitschrift fur alte Geschichte*, XIV, Wiesbaden, 1967, p.231-251.

legături cu Sciția Minor[6]. În acest sens, este cunoscut faptul că, înainte de oficializarea creștinismului în imperiu, în regiunile de la est de Carpați, ca și în restul țării, noua religie se difuzase sporadic și întâmplător prin elementele creștine din armatele romane, care controlau zonele ei de sud, precum și prin negustorii creștini veniți din diferite orașe de la sud de Dunăre și de pe litoralul de vest și de nord al Mării Negre[7], la care s-au adăugat ulterior unii prizonieri luați de barbari ca urmare a raidurilor acestora în teritoriile ocupate de romani[8]. În secolele III și IV d. Hr. noua religie s-a putut răspândi și prin numeroșii transfurgi latinofoni creștini veniți din zonele romanizate ale imperiului de la sud de Dunăre. Începând cu al doilea sfert al veacului al IV-lea propagarea creștinismului la est de Carpați și desigur și în restul țării, ca urmare a recunoașterii lui oficiale a luat un avânt mult mai puternic. În perioada care a urmat sunt de consemnat numeroasele activități la nordul Dunării ale unor clerici, comunități creștine sau centre religioase bine organizate, ca cele întreprinse de episcopii Teotim și Bretanion, "călugării sciți" sau de episcopiile din orașele Sciției Minor, care și-au extins autoritatea cel puțin și în zonele de sud ale Moldovei, la care se adaugă activitatea comunităților arienilor sau audienilor, ca și a unor eventuali misionari veniți din imperiu[9]. Asemenea acțiuni au continuat neîntrerupt, în ciuda tulburărilor provocate de pătrunderile unor grupuri de migratori, până cel puțin la începutul secolului al VII-lea[10]. Ele au fost reluate pe scară largă către sfârșitul primului mileniu d. Hr., odată cu revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos.

Ca urmare a acestor susținute activități, cercetările arheologice de la est de Carpați înregistrează, așa cum am amintit, un număr destul de mare de vestigii de factură creștină în perioada secolelor V-X d. Hr.

Vestigiile creștine, reprezentând obiecte de cult sau piese diverse încreștinate în procesul difuzării noii religii nu sunt în general produse de mare valoare artistică, ci obiecte simple accesibile tuturor, indiferent dacă erau produse local sau importate. Desigur, unele erau mai greu de procurat sau chiar mai scumpe, ca de exemplu linguriței de argint pentru împărtășanie descoperite la Botoșani, datând din secolele V-VI d. Hr., *ampulia* de plumb aflată la Iași, datând mai curând din secolele VI-VII, capacul de cădelniță din aceeași vreme, păstrat însă într-un depozit de mai târziu, din secolele X-XI de la Coșna-Floreni-Suceava sau crucile engolpione din argint sau bronz, caracteristice perioadei secolelor X-XI, descoperite la Adjud-Vrancea, Focuri-Iași și Dănești-Vaslui, obiecte care au aparținut probabil unor preoți, călugări sau misionari[11].

O mai largă răspândire au avut-o cruciulițele pandantiv lucrate din argint, bronz, plumb, bazalt sau os, ca cele descoperite la Ruginoasa-Iași, Davideni-Neamț, Cândești-Vrancea, Roșcov-Hotin și Hansca-Ialoveni, aparținând secolelor V-VII d. Hr.[12] sau de la Dodești, Murgeni și Giurcani-Vaslui, Suceava-Șipot, Schimăuți-Rezina sau din zona

6. Eug. Zaharia, Peuce, 6, 1971, p.203-205; Em Popescu, *Symposia Thracologica*, 7, Tulcea, 1989, p.189-198; D. Gh. Teodor, op. cit., p.28, 51, 53,55, 58-62.

7. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, *passim;* I. Barnea, *op. cit.*, p.167; Em Popescu, *op.cit.*, p.194-195; D. Gh. Teodor op. cit., p. 52.

8. Em. Popescu, în *Mitr. Ban*, 37, 4, 1987, p.37, nota 8.

9. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 52-58.

10. *Ibidem*, p. 59-60.

11. *Ibidem*, p. 157-175.

12. *Ibidem*, p. 162, 164-166, 168-175.

Cernăuți, caracteristice perioadei secolelor IX-XI d. Hr.[13] Unele din aceste cruciulițe, ca și unele obiecte cu însemne creștine au fost importate, altele însă au fost produse local, după cum o indică tiparele din gresie sau rocă vulcanică și matrițele din os și lut, provenite probabil din ateliere specializate din cadrul unor așezări sau aparținând chiar unor meșteri bizantini itineranți. Asemenea tipare, datând din secolele VI-VII sunt cunoscute la Botoșana-Suceava, Davideni și Rădeni-Neamț, Soveja-Vrancea și Traian-Bacău[14]. Din secolele VII-VIII datează matrițele din os de la Costești-Iași[15], iar din veacurile IX-XI tiparele aflate la Hansca-Ialoveni și Gorodnița-Cernăuți[16]. Un atelier pentru confecționat cruciulițe din os de diferite forme și mărimi pare să fi funcționat la Giurcani-Vaslui[17].

Tot în legătură cu răspândirea creștinismului la est de Carpați trebuie puse și unele complexe funerare de inhumație, cu orientări vest-est și caracteristici specifice, constituite în necropole mai mari sau mai mici sau descoperite izolat. În general, mormintele orientate vest-est cu deviații în funcție de perioada înmormântării, au groapa rectangulară, cu adâncimea cuprinsă între 0,60 m și 2,00 m. Scheletele au brațele pe piept sau de-a lungul corpului, fiind de obicei lipsite de inventar sau având doar foarte puține obiecte vestimentare sau de podoabă.

În general, după cum s-a arătat[18], în a doua jumătate a primului mileniu d. Hr., în comparație cu numărul așezărilor corespunzătoare sau a mormintelor din epoca secolelor II-IV d. Hr., de exemplu, complexele funerare din regiunile de la est de Carpați din perioada secolelor V-XI d. Hr. sunt destul de puțin numeroase. În stadiul actual al cercetărilor raritatea frapantă sau chiar lipsa unor asemenea complexe este încă greu de explicat.

Cu toate acestea, descoperirile cunoscute până acum, deși puține, ne oferă, chiar limitat posibilitatea de a reține câteva elemente definitorii, fie pentru mormintele considerate creștine, fie pentru cele având caracteristici păgâne.

În ceea ce privește complexele funerare atribuite de noi unor creștini, datând din perioada secolelor V-VII d. Hr., pot fi reținute câteva mici grupuri de morminte făcând parte din necropole, probabil nu prea întinse, precum și altele descoperite izolat.

O interesantă necropolă este aceea constituită din 23 de morminte, descoperită la Botoșani-Dealul Cărămidăriei[19]. În câteva din aceste morminte, scheletele se aflau în gropi dreptunghiulare, adânci de circa 1,25-2,25 m, întinse pe spate, cu brațele așezate pe piept sau de-a lungul corpului. Orientarea lor, cu mici deviații era vest-est. Inventarul mormintelor, destul de sărăcăcios, era compus doar din câteva mici obiecte vestimentare sau de podoabă, caracteristice celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea d. Hr., mormintele aparținând probabil unei populații amestecate de daco-romani și ostrogoți creștinați, poate arieni.

La Nichiteni-Botoșani, cu prilejul cercetării unei necropole de la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul celui următor, au fost descoperite și trei morminte având groa-

13. *Ibidem.*
14. *Ibidem*, p. 87-88, 162, 165-166.
15. *Ibidem*, p. 88.
16. *Ibidem*, p.171, 178.
17. Descoperire și informații învățător V. Rotaru din localitate.
18. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1987, p.18-19, 75, 107.
19. Em. Zaharia, N. Zaharia, *Arh. Mold.*, 6,1969, p. 177-178; idem Dacia, N.S. 19, 1975, p.201-226.

pa rectangulară, adâncă de circa 1,75-2,00 m. Scheletele bine conservate erau orientate vest-est având brațele întinse pe lângă corp. Două morminte conțineau ca inventar mici obiecte vestimentare, din care remarcăm două fibule cu placa triunghiulară caracteristice celei de a doua jumătăți a secolului al V-lea[20].

Din perioada secolului al VI-lea d. Hr. datează și cele două morminte izolate în groapă rectangulară cu orientare vest-est, unul descoperit la Moldoveni-Bacău[21], din care provine o fibulă de bronz cu motive cruciforme și altul descoperit la Dănești-Vaslui[22], care are ca inventar o cataramă bizantină de tip "Sucidava".

Alte morminte provin din două necropole distruse de lucrări de interes obștesc descoperite la Secuieni[23] și Săbăoani[24]-Neamț.

La Secuieni, cu prilejul unui sondaj de salvare au putut fi scoase la iveală trei morminte, făcând parte dintr-o necropolă mai mare. Forma gropilor nu a fost prea bine precizată dar se pare că erau rectangulare. Scheletele se aflau la adâncimi cuprinse între 0,60-0,80 m, erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul capului, cu excepția mormântului 1, la care brațul stâng era îndoit pe umărul drept. Orientarea scheletelor era vest, nord, vest-est, sud, est cu deviații. Mormintele erau literalmente complet lipsite de inventar, în afara unuia la care s-au găsit două brățări de bronz cu capetele îngroșate, caracteristice secolului al VI-lea.

La Săbăoani-Neamț dintr-o necropolă distrusă de lucrări obștești au mai putut fi salvate două morminte având schetele depuse în gropi rectangulare adânci de 1,25 m și respectiv de 2 m. Scheletele întinse pe spate aveau brațele pe piept iar orientarea aproximativ est-vest, fiind lipsite de inventar, cu excepția unuia care avea o cataramă de centură, de producție bizantină, caracteristică secolelor VI-VII d. Hr. Din aceeași vreme datează și mormântul descoperit la Dănceni-Strășeni[25]. Scheletul era depus într-o groapă rectangulară cu colțurile bine rotunjite, adâncă de 1,35 m fiind întins pe spate cu mâinile de-a lungul corpului, având orientarea vest-est. Inventarul mormântului, era compus din două mari fibule "digitate" din bronz, câteva mărgele din sticlă și un vas de lut lucrat cu mâna.

Pentru perioada secolelor VIII-XI d.Hr. sunt atestate de asemenea mai multe morminte făcând parte din necropole mai mari sau mai mici sau descoperite izolat.

Astfel, la Stoicani-Galați[26], au fost dezvelite trei morminte aparținând unei mici necropole. Scheletele erau depuse în gropi rectangulare cu colțurile rotunjite, având brațele pe piept sau de-a lungul iar orientarea vest-nord, vest-est, sud-est. Gropile erau adânci de 1-1,90 m. În două cazuri morții fuseseră înfășurați în rogojini de papură, iar unul depus într-un sicriu de lemn. În interioarul mormintelor s-au găsit mici fragmente de vase, probabil sparte ritual, câteva obiecte vestimentare și de podoabă, dintre care se remarcă un cercel din aur de producție bizantină și un inel din bronz ornat cu o cruce, datând din secolele VII-IX d. Hr.

Din perioada următoare secolele X-XI sunt cunoscute alte câteva necropole cu morminte creștine, precum și unele izolate.

20. D. Gh. Teodor, *op. cit.* Iași, 1991, p. 158.
21. I. Mitrea, *Carpica*, 12, 1980, p.134; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89, 164.
22. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89, 163.
23. V. Ursachi, *Carpica*, 1, 1968, p.184-185; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 89,165.
24. D. Ch. Teodor, *op. cit.*, p.89, 165.
25. I. A. Rafalovici, Dănceni. *Mogil'nik Cernjachovskoj kul'tury III-IV vv.*, Chișinău, 1986, p. 25-27.
26. M. Petrescu-Dâmbovița, M. Dinu, SCIVA, 25, 1974, 1, p.91-95

Astfel, la Brănești-Orhei[27] prin intermediul unor săpături sistematice a fost dezvelită o necropolă birituală alcătuită din 98 de morminte, dintre care 95 sunt de inhumație. Morții erau depuși în gropi de formă aproximativ rectangulară în plan, cu adâncimi variind între 0,60-1,10 m. Orientarea scheletelor era cu unele deviații vest-est. În marea lor majoritate ele erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului, pe piept sau abdomen sau puse pe unul sau altul dintre umeri. Cele mai multe morminte erau lipsite de inventar, altele aveau doar câteva obiecte vestimentare sau de podoabă (cercei, mărgele, butoni, inele, pandantive etc.) sau mici unelte casnice (cuțitașe, fusaiole, ace, cârlige de pescuit etc.) După caracteristicile obiectelor mormintele datează din perioada secolelor X-XI, fără a se putea totuși preciza pentru fiecare din ele o cronologie mai restrânsă.

Alte câteva morminte de înhumație provin din așezarea întărită de la Calfa pe Nistru[28]. Mormintele aveau gropile adânci de 0,60-1,70 m dreptunghiulare în plan sau ovale, scheletele fiind întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului, și cu orientarea vest-est pentru cele pe care le considerăm creștine. Mormintele erau lipsite de inventar și după poziția lor stratigrafică din cadrul așezării întărite în care se aflau datează probabil de la sfârșitul secolului al X-lea.

Alte trei morminte, făcând și ele parte probabil dintr-o necropolă mai întinsă au fost dezvelite la Lukașeuca-Orhei[29]. Adâncimea gropilor, rectangulare în plan, nu depășea 0,70-0,75 m. Două din morminte erau orientate vest-est, al treilea est-vest. Scheletele întinse pe spate aveau brațele puse pe piept și erau complet lipsite de inventar. Datarea complexelor funerare s-a făcut pe baze stratigrafice, fiind încadrate în secolele IX-X d. Hr.

O necropolă mai mare alcătuită din 75 de morminte a fost dezvelită prin săpături sistematice la Hansca-Ialoveni în punctul "Căprăria"[30]. Mormintele, în marea lor majoritate aveau gropile de formă rectangulară în plan și adâncime variind între 0,60-1,90 m. Cele mai multe schelete erau orientate vest-est, alte câteva nord-sud. Ele erau în general întinse pe spate cu brațele fie de-a lungul corpului, fie pe piept sau chiar pe unul din umeri. O parte însemnată din complexele funerare erau lipsite de inventar, altele aveau doar câteva mici obiecte vestimentare și de podoabă caracteristice secolelor X-XI d. Hr. Considerăm că nu toate mormintele pot fi atribuite unor creștini și îndeosebi acelea cu alte orientări și poziții neobișnuite ale membrelor superioare sau inferioare.

Tot de la Hansca Ialoveni, dar în punctul "Cordon"[31], au fost scoase la iveală alte patru morminte având gropi rectangulare, adânci de 2,00-2,10 m. Scheletele întinse pe spate, cu brațele de-a lungul corpului au orientarea vest-est și cu excepția unuia, care mai păstra un buton din bronz, erau lipsite de inventar. Complexele funerare au fost datate în secolele X-XI.

Interesantă este și mica necropolă din care au putut fi scoase la iveală 11 morminte, cercetată la Arsura-Vaslui[32]. Scheletele de adulți și copii, orientate vest-est

27. G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *M.S., Velikanova, Branzestzki mogil'nik X-XI vv.*, Chișinău, 1984.
28. G.F. Cebotarenko, Kalfa. *Gorodisce VIII-X vv na Dnestre,* Chișinău, 1973, p.73-75.
29. G.F. Feodorov, G.F. Cebotarenco, *Pamjatniki drevnich slovjan (VI-XIII vv),* Chișinău, 1974, p. 103-105.
30. I. Hâncu, *Kapraria-pamjatnik kul'tury X-XII vv.*, Chișinău, 1973.
31. G.F. Cebotarenco, N.P. Telnov, în *Archeolorgiceskie Issledovanija v Moldavii v 1979-1980 g.*, Chișinău, 1983, p.96-97.
32. D. Gr. Teodor, *op. cit.*, p.96.

erau întinse pe spate cu brațele de-a lungul corpului sau pe piept și erau introduse în valul unei așezări dacice întărite, asfel că adâncimea mormintelor variază între 0,50 m și 1,50 m în funcție de panta valului. Cu excepția unor mici butoni și într-un caz a unor cercei, scheletele erau lipsite de inventar. După perechea de cercei descoperită în mormântul 1, necropola se datează în secolele X-XI.

Din aceeași vreme datează și alte șapte morminte descoperite la Bârlad-Vaslui în punctul Prodana[33]. Scheletele se aflau în gropi dreptunghiulare adânci de 0,60-0,90 m, erau întinse pe spate cu mâinile pe piept sau de-a lungul corpului aveau orientarea vest-est și nu conțineau nici un fel de inventar.

O necropolă mai mare din care s-a dezvelit un număr de 52 de morminte a fost cercetată la Vornicenii Mari-Suceava[34]. Adâncimea maximă a gropilor rectangulare era de 1,50 m, scheletele fără sicrie și fără inventar fiind orientate vest-est. Poziția brațelor era diferită fie de-a lungul corpului, fie pe piept sau pe unul din umeri. În unele morminte s-au descoperit resturi de cărbuni de lemn și unele mici fragmente ceramice, probabil puse ritual. Necropola a fost datată în secolele X-XI.

Alături de aceste necropole, săpate integral sau parțial, în regiunile de la est de Carpați au mai fost descoperite alte câteva morminte orientate vest-est, unele lipsite de inventar sau doar cu mici piese vestimentare și de podoabă caracteristice secolelor IX-XI, care după poziția scheletelor, orientarea și lipsa unor obiecte, ceramică etc., ar putea fi atribuite unor indivizi creștini.

Astfel de descoperiri multe din ele aflate întâmplător sunt cunoscute la Băneasa[35] și Berești Meria-Galați[36], Dumeștii Vechi-Vaslui[37], Erbiceni-Iași[38] și Văleni-Neamț[39]. Nu este exclus ca unele din aceste morminte să aparțină unor necropole constituite ca atare.

Pe lângă descoperirile de obiecte de cult și complexele funerare cu caracteristici creștine, în așezări au mai fost descoperite numeroase vase sau obiecte casnice cu semne creștine incizate de regulă înainte de ardere. Ca element apotropaic și ca ornament unele simboluri creștine apar pe diverse obiecte vestimentare și de podoabă din perioada secolelor V-X d. Hr.[40]

Așa cum am menționat, difuzarea și acceptarea creștinismului la nordul Dunării de Jos, în general, s-a făcut treptat, în mod consimțit, ceea ce îi conferă un evident caracter popular. În asemenea conjunctură noua religie s-a răspândit fără a fi impus dogme stricte susceptibile să genereze opoziția fermă a grupurilor autohtone păgâne și tradiționale. Cu toate acestea nu trebuie să ne imaginăm că pretutindeni creștinismul s-a impus alert și în proporție de masă, fără a întâmpina rezistență. Faptul ne apare firesc deoarece numeroase comunități sătești sau grupuri familiale romanice autohtone mai mari sau mai mici au rămas secole întregi păgâne, până către sfârșitul primului mileniu d. Hr., în ciuda generalizării noii religii sau numai a răspândirii sporadice

33. *Ibidem*, p. 96-97.
34. *Ibidem*, p.97.
35. V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova Meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p.110.
36. *Ibidem*.
37. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1978, p. 108.
38. A. Nițu, Em. Zaharia, D. Gh. Teodor, *Materiale*, 6, 1959, p.536.
39. D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p.76.
40. *Ibidem*, p. 76-77, 83-85, 95-96.

a unora din elementele de conținut care o caracterizează.

În afară de cele alogene, care trebuie cercetate în alt context manifestările păgâne străvechi, de sorginte dacică sau romană se înregistrează la est de Carpați constant, în tot cursul perioadei secolelor V-X d. Hr. în multe din obiectivele cercetate ele fiind atestate atât în cuprinsul așezărilor, cât și în ritul și ritualurile de înmormântare. Departajarea lor de cele aparținând migratorilor este uneori dificilă, dar și pe deplin posibilă în alte foarte multe cazuri.

Astfel, în unele din așezările cercetate o serie de practici păgâne străvechi se regăsesc în vetrele de cult situate de regulă în apropierea locuințelor, vetre care sunt construite pe un pat din pietre de râu între care, înainte de aplicarea lipiturii, erau împrăștiate boabele de cereale. În jurul vetrelor, ca și în interiorul unor complexe de locuire erau depuse figurine de lut reprezentând schematic oameni și animale. Astfel de figurine antropomorfe și zoomorfe sunt atestate în toată perioada secolelor V-X în așezările de la Lozna Străteni-Botoșani[41], Banca[42], Giurcani[43] și Dumeștii Vechi-Vaslui[44], Hucea și Mălăiești Vechi-Răscani, Trebujeni, Odaia și Brănești-Orhei, Hansca-Ialoveni[45] etc. La acestea se adaugă figurile de animale sau diferite scene de vânătoare incizate schematic înainte de ardere pe unele vase folosite probabil tot pentru cult, descoperite la Banca, Vetrișoaia și Fedești-Vaslui[46], Davideni-Neamț[47], Lozna Străteni-Botoșani[48], Pererâta-Orhei[49] etc. În așezările de la Gara Banca, Delești și Giurcani-Vaslui au fost descoperite fețe umane scrijelate pe bucăți de grezie prelucrate[50].

Tot pe seama unor practici păgâne trebuie puse și unele gropi rituale, situate de obicei în centrul unor așezări, în care sunt depuse resturi de animale întregi, cărbuni și cenușă. Asemenea gropi rituale au fost atestate în așezarea de la Drăgești-Vaslui, din secolele V-VI d. Hr[51], în așezarea dn secolele VII-VIII de la Lozna Străteni[52] și aceea de la Dersca-Botoșani[53] din secolele IX-X. Practici de cult asemănătoare sunt atestate și în așezările carpatice din veacurile II-IV d. Hr., ca de pildă de la Cucorăni-Botoșani[54].

În sfârșit, folosirea în continuare a incinerației a putut rămâne desigur o practică în afara principiilor de bază creștine, un astfel de rit fiind întâlnit până în pragul secolului al X-lea. În regiunile de la est de Carpați le conservă unele elemente de origine dacică, ceea ce îl deosebește net de cel folosit de unele populații migratoare. Câteva exemple din descoperirile de acest gen cunoscute în aceste regiuni sunt, credem, elocvente.

41. Săpături Dan Gh. Teodor, 1979-1989 (inedite).
42. Informații R. Maxim-Alaiba-Iași.
43. Informații V. Rotaru-Giurcani.
44. Săpături Dan Gh. Teodor 1985-1987 (inedite).
45. I.A.Rafalovici, *Slovjane VI-IX vekov v Moldavii,* Chișinău, 1972, p.117-118, fig.18.
46. G. Coman, *Străuință, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui,* București, 1980, p 262, fig. 147/6; R. Maxim-Alaiba, *Arh. Mold.* 12, 1988, p. 253-261, fig.3.
47. I. Mitrea, *op. cit.*, în Carpica, 12, 1980, p.77, pl.XXVI/3, 5-6.
48. Descoperiri inedite.
49. I.A. Rafalovici, *op. cit.*, p. 166, fig. 28/10.
50. G. Coman, *op. cit.*, p.108, fig.160; R. Maxim-Alaiba, op. cit., p.257, 260-261, fig.5.
51. Săpături Dan Gh. Teodor, G. Coman, R. Maxim-Alaiba, 1977-1979 (inedite).
52. Săpături Dan Gh. Teodor, 1985 (inedite).
53. Săpături Dan Gh. Teodor, 1977 (inedite).
54. Silvia Teodor, *Arh. Mold.*, 8,1975, p.131-132.

Astfel, la Udrești-Suceava[55], cu prilejul cercetării așezării din secolele VI-VII d Hr. a fost descoperită o groapă ovală, adâncă de 1,25, având pereții arși. Groapa, anterioară așezării, era umplută cu cenușă amestecată probabil și cu fragmente de oase umane calcinate, acoperite de resturi de cărbune, provenite se pare de la bârnă arsă. Lângă marginea gropii s-a descoprit un craniu uman. Plecând de la ipoteza, plauzibilă, că acest craniu face parte dintr-un complex funerar, reprezentat de groapa cu pereții arși, se constată astfel folosirea unui ritual în care s-a practicat concomitent incinerația și inhumația aceluiași individ, în pragul secolelor V-VI d. Hr.

O asemenea practică funerară pare să indice existența unei faze de tranziție, în răstimpul căreia anumite grupuri de populație autohtonă încep să renunțe la incinerație acceptând treptat inhumația, ca urmare a unor schimbări însemnate de ordin religios, determinate de influențele romane sau creștine.

Înhumarea unor copii în cimitirele de incinerație este atestată și la dacii liberi din secolele II-Iv d. Hr.[56], cauzele fiind probabil determinate de legăturile strânse cu civilizația romană.

Înhumarea separată a unei părți din schelet este atestată și la Hansca-Ialoveni[57], unde într-o groapă simplă, adâncă de 1,20 m, împreună cu două vase lucrate cu mâna, a fost descoperit și un craniu uman. În interiorul oalelor, conținând pământ amestecat cu cenușă și fragmente de cărbune, s-a presupus că se aflau și oase umane incinerate, provenind de la individul căruia îi aparținea craniul amintit. Mormântul aflat pe locul așezării din secolele VI-VII este în mod anterior, după cum o atestă observațiile stratigrafice, putând fi atribuit epocii secolelor V-VI d. Hr.

Alte două complexe funerare interesante au fost descoperite cu prilejul cercetărilor în așezarea de la Cobusca Veche-Anenii Noi[58]. La adâncimea de circa 0,40-0,60 m au fost găsite două platforme lutuite, situate la aproximativ 50 m una de alta, pe suprafața cărora se aflau fragmente de vase de lut, lucrate cu mâna sparte intenționat, care zăceau pe un strat de cenușă. În stratul de cenușă s-a presupus că se aflau și resturi de oase umane calcinate. Depunerea de resturi umane pe platforme de lut, special amenajate, împreună cu vase de lut sparte intenționat este un ritual mai vechi folosit și de geto-daci. Caracteristicile ceramicei indică apartenența ei la secolele VI-VII d. Hr.

Pentru atestarea unor practici păgâne în perioada secolelor VI-VII o importanță aparte o prezintă necropola de la Lozna Străteni-Botoșani[59].

Inițial necropola a fost mult mai întinsă, dar întrucât mormintele se aflau la adâncimi mici de 0,30-0,50 m, multe din ele au fost distruse de complexele unei așezări ulterioare (secolele VII-VIII d. Hr.) sau de lucrări agricole. Din necropolă au fost descoperite 20 de morminte de incinerație, formate din gropi simple, circulare sau ovale în plan, adânci de circa 0,25-50 m. Dintre aceste gropi numai zece conțineau resturi sigure de oase umane calcinate. Alături de ele apar frecvent cenușă, cărbuni și pietre înroșite de foc sau înnegrite de fum și uneori mici fragmente ceramice lucrate cu mâna. Unele gropi apar sub forma unor mici alveolări, altele sunt aproape conice iar

55. M.D. Matei, Al Rădulescu, *Suceava - Studii și materiale*, 3, 1973, 270, fig. 5, nota 7.
56. I. Ioniță, *op. cit.*, p.62-70, 90-98, 105-107
57. I. A. Rafalovici, op., cit., p. 217-218.
58. I.A. Rafalovici, op. cit., p./218-219.
59. D. Gh. Teodor, Mitr. Mold. Suc., 64, 3, 1988, p.77-78.

altele sunt prevăzute cu un mic prag. Cu excepția mormântului 5, la care s-a găsit o aplică de bronz, cordiformă, celelalte complexe sunt lipsite de inventar în afara ceramicii și pietrelor arse. De asemenea, lipsesc oasele de animale. Caracteristicile aplicei și ale fragmentelor ceramice încadrează necropola în limitele secolelor VI-VII d. Hr.

Elementele de rit și ritual atestate în cadrul aestei necropole, ne dovedesc folosirea unor practici mai vechi, cum ar fi spargerea rituală de vase în groapă, după ce resturile incinerate au fost depuse în ea, deoarece fragmentele ceramice nu sunt arse secundar. Obiceiul este apropiat de manifestările religioase funerare din perioada secolelor II-IV, constatate parțial la unele grupuri de populație dacică[60].

Necropole de incinerație cu morminte în care au fost documentate astfel de practici sunt cunoscute la Alcedar-Rezina[61] sau Vinețești Cordeni-Vaslui[62], datând din perioada secolelor VIII-X d.Hr., ceea ce arată continuarea unor asemenea practici până către sfârșitul mileniului I d. Hr.

Este clar că, atât în cazul mormintelor de inhumație sau a celor de incinerație, răspândirea unor fragmente ceramice pe fundul sau în umplutura gropilor, depunerea de ofrande de carne sau de cărbuni de lemn, existența unor obiecte de inventar, vestimentare și de podoabă, ospățul funerar, "Obolul lui Caron" și altele sunt practici păgâne acceptate și folosite permanent, chiar și de creștini în practica înmormântărilor, mare parte din ele întâlnite până în zilele noastre.

Este important de reținut constatarea că, trecerea de la incidența specifică populației dacice la inhumația de sorginte romană nu s-a putut face brusc, deoarece noul rit de înmormântare nu a fost impus forțat, nicăieri la nordul Dunării sau chiar în imperiu el nefiind obligatoriu, pentru că nu era o dogmă în religia creștină.

Este bine cunoscut faptul că, încă din secolele III-IV d. Hr. ca urmare a puternicelor influențe ale civilizației romane, tot mai numeroase grupuri autohtone de la nordul Dunării încep să practice inhumația, o asemenea practică pătrunzând și la unele populații migratoare (goți). Cu toate acestea, conservarea unor elemente de cult păgân în ritul și ritualurile de înmormântare din secolele următoare dovedește că, deși noul rit începuse să răspândească pretutindeni, în perioada celei de a doua jumătăți a mileniului I d.Hr. înhumarea și orientarea vest-est nu erau întotdeauna respectate de rudele păgâne, când un creștin din familie deceda. Unele cazuri, e adevărat mai rare, de la Sărată Monteoru din secolul al VII-lea sau de la Preslav din secolul al X-lea d. Hr. unde în urnele de incinerație au fost găsite obiecte de cult creștine (Filacteriu la Sărată Monteoru sau cruce engolpion la Preslav), aparținând unor eventuali creștini incinerați acolo, ar putea dovedi o atare situație[63].

Fără îndoială, în stadiul actual al cercetărilor este încă greu de precizat epoca în care a început totuși pe scară largă folosirea inhumației. Este posibil ca toleranța creștină să fi îngăduit o vreme unele abateri de la principiile de bază, astfel că apariția necropolelor birituale, întâlnite mai cu seamă în perioada secolelor VIII-IX, să sugereze epoca și modul în care s-a făcut această importantă schimbare de rit și de mentalitatea religioasă[64].

Cu toată acceptarea pe scară largă a normelor creștine, impuse cu timpul printr-o

60. D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, *passim*.

61. G.B. Fedorov, G.F. Cebotarenco, *op. cit.*, p. 101-103; D. Gh. Teodor, *op. cit.* (partea a II-a), în Mitr. Mold. Suc. 64, 5, 1988, p.51.

62 Dan Gh. Teodor, op. cit., p. 47-48.

63. Eug. Zaharia, în *Studii și cercetări de istorie buzoiană*, Buzău, 1973, p. 28.

64. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 55-58.

tot mai temeinică organizare a instanțelor eclesiastice, numeroase tradiții și practici străvechi vor continua să se mențină neschimbate secole de-a rândul, conferind vieții creștine românești un caracter propriu, original, care o deosebește (în ciuda unor elemente păgâne comune), de viața spirituală creștină a popoarelor din vecinătate[65]. Conservarea acestor elemente păgâne, de origine dacică și romană în conținutul și formele de manifestare a creștinismului românesc, constituie în același timp și una din cele mai elocvente mărturii despre stăruința neîntreruptă a autohtonilor în aria geografică în care s-a desăvârșit procesul de etnogeneză românească.

CHIRSTIANISME ET PAGANISME À L'EST DE CARPATES PENDANT LA SECONDE MOITIÉ DU PREMIER MILLÉNAIRE APRÈS J.C.

Résumé

Suite aux recherches archéologiques faites ces dernières pour mieux connaître les Vème - XIème siècles après J.C., on à découvert un nombre considérable de vestiges de facture ou d'influence chrétienne, attestés dans tout l'espace carpato-danubien-pontique. De telles découvertes, sont connues dans plus de 100 localités dans le régions de l'est des Carpates.

Il s'agit d'objets de culte chrétien (croix-pendentifs, croix, réliquaires, cuillères pour l'eucharistie, encensoirs, vases de culte etc.), objets christianisés avec des signes chrétiens, moules pour petites croix et d'autres.

À côté de nombreux objets de facture chrétienne, importés de Byzance ou travaillés par des artisans locaux, on a également découvert des nécropoles, grandes ou petites, ainsi que des tombes isolées qui, d'après leurs particularités (entterrement, orientation ouest-est, absence ou pauvreté du mobilier funéraire, position du squelette etc.) semblent prouver leur appartenence au rite et aux ritules chretiens.

Tout comme la littérature de spécialité l'a montré, la diffusion et l'acceptation du christianisme dans les régions de l'est des Carpates, ainsi que dans le reste de l'espace carpato-danubien-pontique, se sont faites progressivement, par consentement, ce qui confère au christianisme un caractère populaire évident. Dans ces circonstances, la nouvelle religion s'est répandue sans avoir imposé des dogmes strictes, susceptibles de générer une opposition ferme de la part des groupes autochtones païens, traditionnels. Malgré ce fait, le christianisme ne s'est pas imposé d'une manière rapide et en proportion de masse sans avoir rencontré la résistance des groupes traditionnels päins. Cette situation se reflète non seulement dans l'existence de nécropoles ou de tombes isolées d'incinération attestées jusqu'au début des VIIIème - IXème siècles, mais également dans l'utilisation de certaines pratiques de culte païnnes d'origine geto-dace, rencontrées dans nombreuses habitations et nécropoles autochtnes. Ces élèments païens ont été tacitement acceptés par le christianisme et se sont maintenus pendant des siècles, ce qui prouve la continuité de la population autochtone.

La diffusion du christianisme durant la période des IIIème - IVème siècles est due non seulement à la présence temporaire de l'Empire au sud de la Moldavie, mais aussi

65. Dan Gh. Teodor, *op. cit.*, Iași, 1991, p.107-117.

dans le reste de son territoire, à des circonstances historiques particulières, un rôle important étant joué à côte du missionarisme organisé par les centres religieux de Dobrogea ou des autres régions de l'Empire, par le missionarisme spontané surtout, des prisonniers et des transfuges romains au nord du Bas-Danube.

Pendant les dernières décennies, les découvertes archéologique concernant la diffusion du christianisme en Moldavie sont devenues plus nombreuses, donnant la possibilité à des nouvelles interprétations des informations des sources écrites sur le début, l'organisation et l'évolution de la vie chrétienne dans ces régions. Par de telles découvertes on a pu mieux connaître l'époque, les voies de diffusion et surtout les conditions historiques dans lesquelles le christianisme, comme fénomène social et de superstructure ait pu diffuser et s'enraciner profondément dans les zones daciques restées hors de l'occupation romaine.

Ce dernier aspect est d'une grande importance vu que la nouvelle religion, comme produit spécifique du mode de vie romain, a constitué un des principaux facteures du large processus de romanisation qui a eu lieu au nord du Bas-Danube durant les siècles I-VI après J.C.

Le processus de romanisation, comme partie fondamentale de l'éthnogénèse roumaine, ne peut pas être conçu aujourd'hui sans l'apport considérable du christianisme vu que la romanisation - conséquence à de nombreux et divers factures - a été accomplie en tant qu'une persévérente et générale activité d'ordre spirituel avec de profondes significations sociales et culturelles et en tant qu'expression directe de la propagation de la nouvelle religion.

Comme produit de la civilisation romaine et comme une des plus profondes idéologies que le monde antique ait créé, le christianisme par ses principes élevés de morale et d'humanisme a contribué essentiellement à y implanter le mode de vie romain, son importance étant d'autant plus évidente que le phénomène proprement dit se soit produit de bonne heure et dans les régions daciques restées à l'extérieur de l'occupation romaine.

Dans l'étude du christianisme à l'est des Carpates, la valeur des vestiges du culte chrétien ou des pièces christianisées, découvertes dans ces régions de la Dacia est particulièrement grande.

Indifféremment du nombre ou du lieu de provenance (provenus de l'Empire ou faits par les artisans autochtones), ainsi que de leur valeur artistiques, de tels vestiges sont tout de même les seuls qui en l'absence des informations plus consistentes des sources écrites, offrent la possibilitée d'indentifier les formes par lesquelles le christianisme s'est exprimé, l'époque, les voies et l'aire de diffusion, le stade d'organisation auquel on est arrivé, les relations existentes et en même temps les éléments essentiels qui définissent l'évolution de la société locale, mettant en lumière la conclusion que s'il n'y avait pas existé une continuité ininterrompue, l'acceptation le renforcement et la persistance de la nouvelle religion n'aurait pas été possible dans les régions en discution.

Dans la lumière des ces amples découvertes archéologiques et de leur corroboration aux informations écrites on peut souligner avec de suffisants arguments au seuil des VIème - VIIème après J.C. au processus de romanisation, la christianisation de la population de la Moldavie étant déjà achevée, cela contribuant d'une manière considérable à garder jusqu'à nos jours le caractère romain et orthodoxe de notre religion.

COMUNITĂȚI CREȘTINE DIN SECOLELE V-VII ÎN REGIUNEA SUBCARPATICĂ A MOLDOVEI

IOAN MITREA

Dacă cele mai vechi piese creștine descoperite pe teritoriul Moldovei, care provin de la Barboși-Galați[1], datează din secolul al II-lea, d. H., de o răspândire a noii credințe în tot spațiul est-carpatic nu se poate vorbi decât din a doua jumătate a secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea d. H[2]. Din prima jumătate a secolului al V-lea d. H. avem atestată, cu certitudine, o primă comunitate creștină în nordul Moldovei, la Botoșani-Dealul Cărămidăriei[3]. În ultimele decenii ale secolului al V-lea și în prima jumătate a secolului al VI-lea creștinismul a devenit un fenomen larg răspândit în sânul comunității autohtone din spațiul est-carpatic, ca și din tot teritoriul vechii Dacii[4].

Cercetările arheologice din ultimele decenii a făcut posibilă acumularea unui bogat fond documentar privind prezența unor comunități sătești autohtone în regiunile de la est de Carpați, în secolele V-VII, și la răspândirea creștinismului în sânul acestor comunități[5].

Una din cele mai mari comunități creștine din secolele V-VII, a fost pusă în evidență, în regiunea subcarpatică a Moldovei, prin cercetările arheologice de la Davideni, jud. Neamț.[6] Înainte de a descrie și analiza dovezile ce atestă răspândirea

1. Silviu Sanie, *Civilizația romană la est de Carpați și romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec.II i.e.n. - III e.n.)*, Ed. Junimea, Iași, 1981, p. 219-222.

2. Ioan Ioniță, *Elemente creștine în practica riturilor de înmormântare din Moldova în secolele IV-V e.n.*, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 254-259.

3. Em. Zaharia, N. Zaharia, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 201-226; Ion Ioniță, *op. cit.*, p. 262.

4. M. Rusu, AIIA, 26, 1983-1984, (1985), p. 35-94; Nicolae Gudea, Ioan Ghimca, *Din istoria creștinismului la romani. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988; Dan Gh. Teodor, Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea, Iași, 1991.

5. Dan Gh. Teodor, *Teritoriul est-carpatic in veacurile V-XI e.n.*, Ed. Junimea, Iași, 1978; Ioan Mitrea, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 145-162; idem Carpica, XII, 1980, p. 55-190; Dan Gh. Teodor, *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984; Idem, *Continuitatea populației autohtone de la est de Carpați. Așezările din secolele VI-IX e.n. de la Dodești-Vaslui, Iași, 1984; Idem, Creștinismul la est de Carpați. De la origini și până în secolul al XIV-lea, Iași, 1991; Idem, Etnogeneza românească-temelie a dezvoltării istorice a poporului român*, în Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea, (coordonator Mircea Petrescu-Dâmbovița), E.d.P.R.A., București, 1995, p. 328-357.

6. Pentru rezultatele cercetărilor arheologice de la Davideni, mai ales privind așezarea din secolele V-VII, a se vedea Ioan Mitrea, Mem. Antiq., II, 197a, p. 345-370; idem, SCIVA, 30, 1979, 2, p. 145-162; idem Mem. Antiq., 6-8 (1974-1976), 1981, p. 65-92; idem, Carpica, 12, 1980 p. 55-190; idem, *Découvertes archeologiques de facture slave dans les etablissements de la Moldavie Centrale aux VIe - VIIe siecles*, în Lucrările celui de al V-lea Congres internațional de arheologie slavă, din 18-25 septembrie 1985, Kiev, 1988, p.161-165; idem, Mem. Antiq., 18, 1992, p. 203-232; idem, Carpica, 23, 1992, p. 209-222; idem, Mem. Antiq, 19, 1994, p. 279-332, Rezultatele cercetărilor arheologice din anii 1992-1995 sunt inedite.

creștinismului în sânul comunității sătești de la Davideni, din secolele V-VII, considerăm necesară fie și o sumară prezentare a acestei comunități.

Prin cercetările arheologice efectuate între anii 1970-1995, în așezarea de la Davideni, a fost investigată o suprafață de peste 2 ha, în care au fost descoperite 68 de locuințe și alte anexe gospodărești, aparținând unei așezări din secolele V-VII. Pe baza observațiilor stratigrafice, a surprinderii mai multor suprapuneri de locuințe, precum și pe baza analizei inventarului descoperit, în ansamblul căruia un loc important îl ocupă ceramica lucrată cu mâna și la roată, dar și a numeroaselor piese metalice, între care opt fibule, dintre care cinci de tip romano-bizantin și trei de tipul fibulelor "digitate", s-au putut stabili două etape în evoluția așezării de la Davideni din secolele V-VII. Cele două etape au o serie de elemente comune dar și numeroase caracteristici proprii. În primul rând am remarca prezența de-a lungul celor două etape a aceluiași habitat, în linii mari a aceluiași tip de locuință și a unor ocupații asemănătoare. Este vorba de locuințe formate dintr-o singură încăpere, de dimensiuni variabile, având suprafața cuprinsă între cca. 10-24 m.p. Podeaua acestor locuințe era mai mult sau mai puțin adâncită față de nivelul de construcție. Pereții locuințelor erau realizați din bârne lutuite, iar acoperișul, de regulă, în două ape. În multe cazuri s-au surprins gropi de stâlpi care susțineau pereții și acoperișul. Intrarea în locuințe era situată în partea opusă gurii instalației pentru foc. În toate locuințele s-au găsit instalații pentru foc constând din cuptoare din lut, cuptoare din pietre și vetre simple. În unele locuințe s-au găsit câte două sau chiar trei instalații pentru foc. Majoritatea cuptoarelor din lut erau cotlonite în peretele locuinței. Asemenea cuptoare, cu diametrul de cca 1,00 m., cu bolta înălțată față de vatră cu cca. 0,20 - 0,30 m, folosite pentru copt pâine, s-au găsit și în spațiul dintre locuințe.

În locuințe s-au găsit resturile unor amenajări, cum ar fi lavițele din lut cruțat, precum și gropile în care au fost fixați stâlpii ce au folosit la războiul de țesut vertical.

Comunitatea care a locuit la Davideni, în secolele V-VII, se ocupa cu cultivarea pământului (dovadă resturile de pleavă, tăvițele din lut, tăvile mari numite și "vetre portative", fragmentele de râșniță, cuptoarele pentru copt pâine, uneltele din fier etc.), creșterea animalelor, vânatul și pescuitul, dar și cu practicarea a numeroase meșteșuguri de la cele legate de prelucrarea lemnului, a lutului, a firelor de lână, a metalelor etc. Legat de prelucrarea metalelor amintim cuptoarele de redus minereul de fier, tiparele pentru turnat obiecte din bronz, creuzetele, gravoarele, zgura și fragmentele de lupe din fier, precum și numeroase obiecte din fier și bronz.

În legătură cu creșterea animalelor menționăm că analiza resturilor faunistice a dovedit, între altele, și prezența unor specii incompatibile cu nomadismul, precum găina și porcul domestic.[7].

Așa cum s-a mai menționat, pe baza observațiilor stratigrafice și a analizei atributelor intrinseci a materialelor descoperite, în primul rând în locuințe, putem încadra cele două etape ale așezării de la Davideni astfel:

1. O primă etapă, care își are începuturile în ultimele decenii ale secolului al V-lea, cuprinde și prima jumătate a secolului al VI-lea d. H. Pe planul istoriei generale această etapă s-ar situa între prăbușirea dominației hunilor și începutul sedentarizării primelor grupuri de slavi în aceste regiuni, deci între cca. 454-550/560.

2. A doua etapă, din evoluția așezării, poate fi situată între mijlocul secolului al

7. Sergiu Haimovici, Carpica, 18-19 (1986-1987), 1987, p. 251-260.

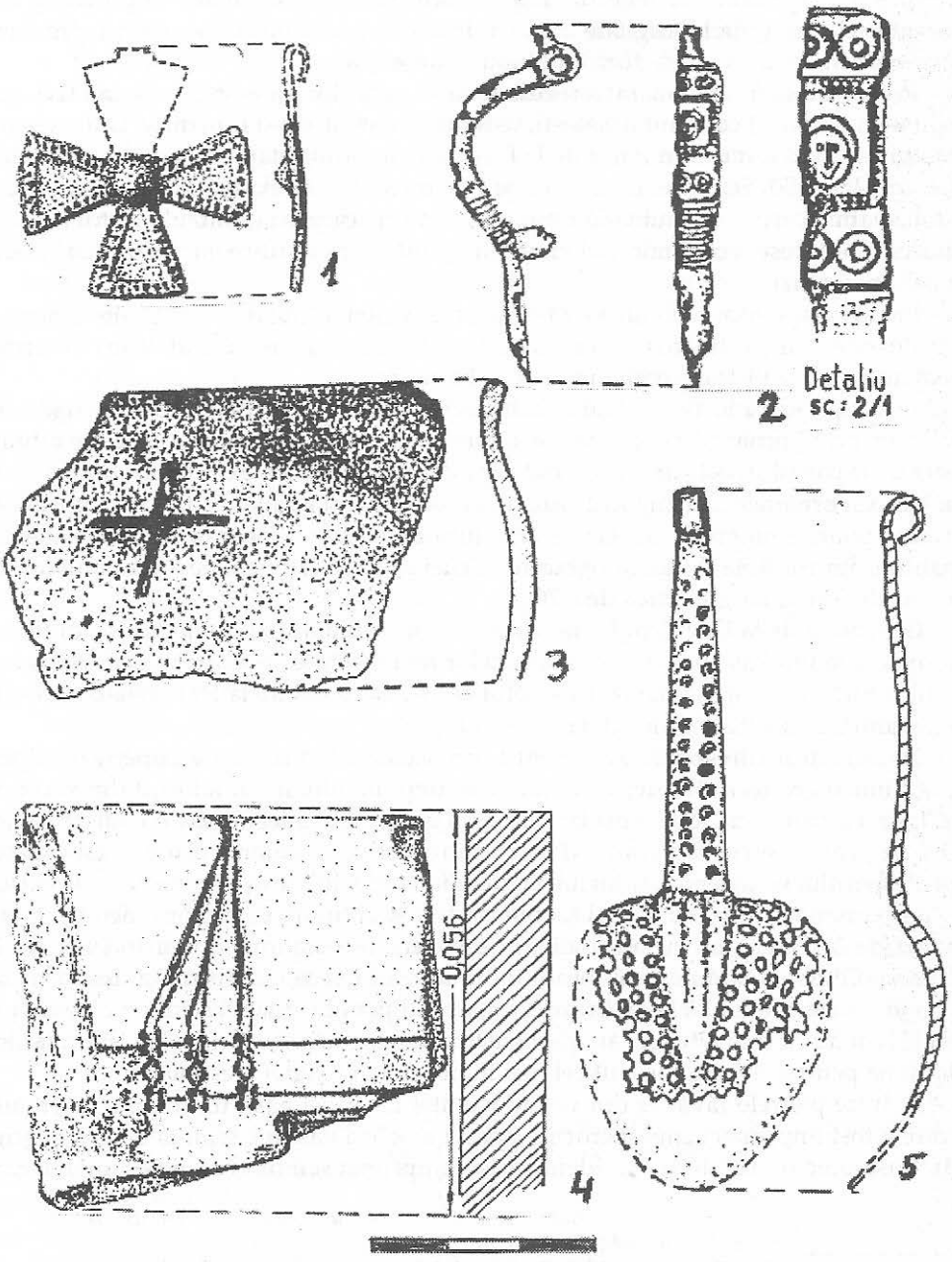

Fig. 1. Davideni. Obiecte paleocreștine descoperite în așezarea din secolele V - VI.

VI-lea și sfârșitul secolului al VII-lea. În această etapă alături de materialele de tradiție și factură autohtonă își fac apariția și materialele de factură slavă, în primul rând ceramica de tip Korceak. Pentru datarea acestei etape de mare importanță este prezența celor trei fibule "digitate". Și în a doua etapă, din evoluția așezării, predominante sunt materialele de factură autohtonă, romanică.

Prezentarea, fie și sumară, a rezultatelor cercetărilor arheologice de la Davideni, ne pune în fața unei comunități sătești, sedentare, autohtone și romanice. O dezvoltare deosebită a cunoscut comunitatea de la Davideni, în prima etapă, încadrată cronologic între cca. 454/550/560. Este o periodă de cca. un secol de relativă liniște și stabilitate în tot spațiul carpato-danubiano-pontic[8], vreme în care comunitățile autohtone au cunoscut progrese economice, demografice, intensificându-se și relații cu lumea romano-bizantină.

Primei etape din evoluția așezării de la Davideni îi aparțin mai multe obiective care dovedesc încreștinarea în cursul ultimelor decenii ale sec. al V-lea și prima jumătate a sec. al VI-lea, a comunității autohtone de aici.

1. Lângă vatra locuinței L16 a fost descoperită o cruciuliță din bronz (fig. 1/1). Realizată prin turnare, piesa este de dimensiuni mici, cu brațele egale (trei brațe păstrate, al patrulea, cel superior, fiind rupt din vechime). La extremități brațele sunt mai late. Ca ornament, în mijlocul cruciuliței se află o proeminență, în care e posibil să fi avut o piatră semiprețioasă, iar pe marginea brațelor un decor în formă de chenar, constituit dintr-o linie de pseudogranule. Cruciulița are lățimea, pe axul brațelor orizontale, de 3 cm., iar greutatea de 4,70 gr.

Cruciulița de la Davideni se încadrează în seria imitațiilor de tip Malta, ca formă și dimensiuni fiind asemănătoare cruciulițelor reprezentate pe tiparele de la Botoșana, Olteni și Străulești, tipare datate în secolul al VI-lea[9]. Piesa de la Davideni o atribuim primei jumătăți a sec. al VI-lea d. H.

2. În stratul corespunzător așezării din secolele V-VII s-a descoperit un tipar, lucrat dintr-o gresie, având o formă aproape dreptunghiulară, fiind rupt din vechime (fig. 1/4). tiparul a fost folosit pentru turnarea unor piese mici necesare realizării unor accesorii pentru cercei sau aplice, dar și pentru obținerea unor cruciulițe. La capătul rupt al tiparului se observă brațul unei cruciulițe, probabil de tip Malta. Nu este exclus ca chiar cruciulița prezentată mai înainte să fi fost obținută cu ajutorul acestui tipar. Tiparul de la Davideni, cu analogii în descoperirile menționate mai înainte, de la Botoșana, Olteni și Străulești, îl încadrăm în aceeași epocă cu cruciulița, respectiv în prima jumătate a sec. al VI-lea. Prezența tiparului pentu turnat cruciulițe, în așezarea de la Davideni ca și în alte așezări, demonstrează necesitățile sporite ale comunităților autohtone pentru obiectul de cult cel mai important al religiei creștine.[10]

3. Între pietrele răvășite din vatra locuinței L3 a fost găsit un fragment ceramic pe care a fost imprimat semnul crucii, în pasta moale a vasului, înainte de ardere (fig. 1/3). Vase precum cel de la Davideni, având imprimat semnul crucii pe umăr și mai

8. Dan Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați. De la origini până în secolul al XIV-lea*, Iași, 1991, p. 31; Nelu Zugravu, Istoria romanității nord-dunărene (secolele II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor, Iași, 1994, p. 175.

9. Ioan Mitrea, Carpica, 12, 1980, p. 106-107, cu bibliografia privind descoperirile de la Botoșana, Olteni și Străulești. Pentru Botoșana, vezi mai nou, Dan, Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați...*, p. 87.

10. Nelu Zugravu, op. cit., p. 175.

rar pe pântec, au fost descoperite în numeorase așezări, din secolele V-VII, din spațiul est-carpatic, dar și din Muntenia și Transilvania.[11] Locuința de la Davideni, în care a fost găsit fragmentul ceramic având incizat semnul crucii, aparține primei etape dn evoluția așezării, încadrată între jumătatea sec. al V-lea și mijlocul sec. al VI-lea d. H.

4. În umplutura locuinței L51 s-a descoperit o fibulă de tip romano-bizantin, turnată din bronz și ornamentată (fig. 1/2). În ansamblul ornamentului reține atenția imaginea de pe arcul fibulei, în care este redat un cap de om cu nimb, element sigur creștin. Fibula din locuința L51 de la Davideni face parte din seria fibulelor romano-bizantine turnate din bronz[12], și poate fi încadrată spre mijlocul secolului al VI-lea d.H..

5. Între materialele descoperite în locuința L52 menționăm și o linguriță din bronz (fig.1/5), având 9,5 cm lungime și gâvanul cu numeroase perforații. Coada linguriței este ornamentată, având capul întors spre spate sub forma unui cârlig. Piesa a putut folosi pentru împărtășanie sau ars tămâie, în loc de cădelniță, și aparține inventarului creștin de la Davideni. Nu cunoaștem deocamdată analogii pentru această piesă. Analiza inventarului din locuința L52 asigură atribuirea acestei locuințe, deci și a piesei la care ne-am referit, primei etape din evoluția așezării, etapă ce cuprinde ultimele decenii ale sec. al V-lea și pima jumătate a sec. al VI-lea d.H.

Cele cinci piese de caracter creștin descoperite până acum în așezarea de la Davideni probează adoptarea creștinismului de către membrii acestei comunități sătești până spre mijlocul sec. al VI-lea d. H.

S-ar putea spune că este vorba de dovezi modeste, dar încă mai demult s-a făcut observația că în spațiul vechii Dacii este vorba de "un creștinism modest"[13].

Comunități creștine în regiunea subcarpatică a Moldovei, în secolele V-VII, au mai fost și în alte așezări, acolo unde au fost descoperite piesele paleocreștine, precum la Bacău-Curtea Domnească[14], Ștefan cel Mare[15], Borniș[16] etc.

Răspândirea creștinismului în regiunea subcarpatică a Moldovei se înscrie în fenomenul general de intensificare a pătrunderii creștinismului de limbă latină în veacurile V-VI în tot spațiul vechii Dacii, într-un climat favorizat de mai mulți factori, între care nu trebuie omis rolul episcopatelor din Scythia Minor în frunte cu episcopatul de la Tomis[17].

În regiunea subcarpatică a Moldovei, ca și în tot spațiul nord-dunărean, creștinismul găsea un teren favorabil pentru a prinde rădăcini. Aceste condiții prielnice se explică pe de o parte prin apartenența acestei lumi la aria civilizației romano-bizantine, iar pe de altă parte și prin starea psihologică a acestei lumi aflată mereu în primejdie. În rândurile unei populații mereu tulburate, mai înainte, de neamurile în migrație, creștinismul primitiv "cu încărcătura sa umană"[18], găsea un teren favorabil, cu atât mai

11. Ioan Mitrea, Carpica, 12, 1980, p. 107 cu întrega bibliografie de până la acea dată. Pentru alte descoperiri vezi și Dan Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați...*, p. 82-84.
12. Dan Gh. Teodor, Arh. Mold., 12, 1988, p. 202-206.
13. Nicolae Gudea, Ioan Ghimca, op. cit., p. 17.
14. Ioan Mitrea, Alexandru Artimon, Carpica, 4, 1971, 244-247.
15. Ioan Mitrea, Constantin Eminovici, Vasile Momanu, Carpica, 18-19, 1986-1987, p. 221-228.
16. Dan Gh. Teodor, Creștinismul la est de Carpați..., p. 161.
17. Emilian Popescu, Inscripții grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România, București, 1976, unde la pagina 30 se spune că în Schythia Minor au existat, în secolele V-VI, 15 episcopate, în frunte cu Tomis, metropola provinciei. Multe din aceste episcopate funcționau în cetățile de pe malul drept al Dunării, iar aria lor misionară se întindea și Muntenia și Moldova" (s.n. I.M.); Dan Gh. Teodor, Creștinismul de est de Carpați...p. 30 - 34; Nelu Zugravu, op. cit., p. 173-175.
18. Guido A. Mansnelli, *Civilizațiile Europei vechi*, București, 1978, p. 82.

mult cu cât noua credință venea dinspre o lume, cea romano-bizantină, care mai reprezenta încă o speranță de protecție, în condițiile unor vremuri atât de vitrege.

Creștinismul a fost un factor de osmoză pentru elementul autohton romanizat, contribuind la unirea comunităților sătești în cadrul unor confederații de obști, adevărate "romanii populare"[19]. Pe bună dreptate s-a evidențiat că "factorul creștin apare în procesul de romanizare... cu un rol atât de determinant încât se ridică la o însemnătate egală cu a romanității însăși"[20].

Se poate concluziona că răspândirea creștinismului în rândul comunităților autohtone din spațiul carpato-danubiano-pontic este o latură inseparabilă a procesului de etnogeneză a românilor. De aici decurge și sensul adânc al cunoscutei sintagme că românii s-au născut creștini.

COMMUNAUTÉS CHRÉTIENNES DU Ve ET VIe SIÈCLES DANS LA RÉGION SUBCARPATIQUE DE LA MOLDAVIE

Résumé

L'existence de l'une des plus grandes communautés villageoises du Ve et VIe siècles a été mise en évidence grâce aux recherches archéologiques de Davideni, le département de Neamt, dans la région subcarpatique de la Moldavie.

On y a découvert un grand habitat de 68 demeures où vivait, au Ve et VIe siècles, une communauté autochtone romane dont l'occupation princilpale était l'agriculture, l'élevage bovin et d'autre métiers.

La découverte de certains objets paléochrétiens (fig. 1/1-5) ainsi que d'une petite croix en bronze, une fibule de type byzantine sur laquelle était représentée une figure humaine à nimbe, un fragment de vase ayant imprimé le signe de la croix, une matrice utilisée au coulage des croisette et d'une cuillère en bronze, employée dans la pratique du culture chrétien - voilà des faits prouvant, vers le milieu du VIe siècle, l'éxistence de la communauté chrétiene de Davideni.

Les découvertes amènent de nouvelles preuves au sujet de la diffusion du christianisme dans l'espace est-carpatique et on aurait raison de dire, sur tout le territorie de la Dace.

Explication des figures

Fig.1 Davideni. Objets paléochrétiens découverts en habitat du Ve et VIe siècles.

19. N. Iorga, Revue Belge de la philologie et d'histoire, III, 1924, p. 35-50.

20. R. Vulpe, *Romanitate și creștinism-coordonate ale etnogenezei românilor, în De la Dunăre la Mare, Mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați, 1977, p. 18.

ELEMENTS CHRETIENS DE L'EPOQUE BYZANTINE AU BAS DANUBE

OANA DAMIAN, PAUL DAMIAN

Parmi les éléments culturels byzantine relevés dans l'espace du Bas Danube, après la reconquête et l'organisation de ces territories par l'empereur Jean Ier Tzimiskes, il convient de citer une catégorie de pièces, les croix pectorales ou de type *encolpion*, objets de culte par excellence qui ont aussi un caractère de parure[1]. Des croix en nombre relativement grand ont été découvertes en Dobroudja, surtout dans les forteresses-villes danubiennes (à Dinogeția-Garvăn, Isaccea, Nufăru, Beroe-Piatra Frecăței, Hârșova, Capidava, Păcuiul lui Soare, Silistra) et rarement dans la province comprise entre le fleuve et la Mer Noire (à Horia, Ciobanu, Valul lui Traian) et sur le limes maritime (dans l'île Bisericuța, vis-à-vis de la cité de Capul Dolojman, à Enisala et Constanța). La circulation de ces pièces dans l'espace du Bas Danube a commencé à la fin du Xeme siècle, pour connaître une ample diffusion au XIeme-XIIIeme siècles[2]. La plupart des croix appartient aux XIeme siècle.

Les dernières années on a découvert quelques croix dans les cités byzantines dobroudjéennes de Păcuiul lui Soare (dép de Constanța)[3] et Nufăru (dép de Tulcea)[4].

---

1. Voir P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 320; I. *Barnea Arta creștină în România, 2, secolele VII-XIII,* Bucarest, 1981, plus loin *Arta creștină...*, p. 26.

2. Sur la présence des croix *encolpia* sur le territoire de la Dobroudja voir les monographies concernant les villes fortifiées; Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 243-246, 375-388; idem, SCIVA, 38, 1987, 3, p. 285-292; idem, Pontica, 25, 1992, p. 350-354; G. Atanasov, V. Jotov, Dobrudja, 6, 1989, p. 81-97; Ludmila Donceva Petkova, Dobrudja, 8, 1991, p. 51-65.

3. Sur la forteresse de Păcuiul lui Soare - Vicina Voir P. Diaconu, D. Vâlceanu, *Păcuiul lui Soare. Cetatea bizantină*, I, Bucarest, 1972, plus loin *Păcuiul lui Soare*, I; P. Diaconu, Silvia Baraschi, *Păcuiul lui Soare. Așezarea medievală (secolele XIII-XV)*, II, Bucarest, 1977, plus loin *Păcuiul lui Soare*, II; P. Diaconu, Byzantina, 8, 1976, p. 409-447. Sur les croix découvertes à Păcuiul lui Soare voir P. Diaconu, BOR, LXXXI, 5-6, 1963, p. 550-554; idem Dacia, NS, 9, 1965, p. 320-323; idem, Pontica, 3, 1970, p. 292-293, fig. 4-5; idem, *Obiecte de podoabă*, dans *Păcuiul lui Soare*, I, p. 160-162 et les plaches XXVIII-XXIX; idem, Byzantina, 8, 1976, pl. 58, fig. 12; idem, *Obiecte de podoabă și de cult*, dans *Păcuiul lui Soare*, II, p. 125-133 et fig. 99-102; idem, G. Custurea, T. Papasima, P. Vlădilă, Materiale, Tulcea, 1980, p. 495.

4. Sur la forteresse de Nufăru voir Silvia Baraschi, N. Moghior, SMMIM, 17-18, 1984-85, p. 144-151; Silvia Baraschi, RRH, 18, 1989, 1-2, p. 52-68; Gh. Mănucu-Adamesteanu, Peuce, 10, 1991, p. 497-554. Sur les croix découvertes à Nufăru voir Silvia Baraschi, N. Moghior, SMMIM, 13, 1980, p. 125, fi. 6/22; Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 379, 728, pl.III/4; Oana Damian, SCIVA, 44, 1993, 1, p. 103-105, fig. 12/1,3,4.

CATALOGUE

L - longeur; l - largeur; ép. - épaisseur; d - diamètre

1. Croix simple, en bronze, entièrement conservée; l'attache circulaire conservé; extremités des bras arrondies et munies de chaque coté par des proéminences pointues, comme un petit éperon; decorée d'un coté avec l'image en relief de Jésus Christ; dimensions : L = 35 mm, L attache = 4 mm; l maximale - 22 mm; l bras = 4-9 mm; ép. = 1 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/1;**

2. Croix simple, en bronze, partiellement conservée: une partie d'un bras, avec les extremités arrondies et munies de chaque coté par des proéminences pointues, comme un petit éperon; le même type que celui du no. 1; dimensions: L partielle = 15 mm; l bras = 14 mm; ép = 1 mm; découverte fortunite à Păcuiul lui Soare;

3. Croix simple, en bronze, entièrement conservée; l'attache tubulaire, à l'orifice circulaire; extremités des bras arrondies, avec des bifurcations; decorée d'un coté avec une proeminence centrale circularie, qui se répète à l'extremité de chaque bras et celles-ci sont mises ensemble avec celle centrale par une nervure en relief; dimensions: L = 23 mm, L attache = 7 mm; l maximale = 20 mm, l bras = 4-10 mm; ép. = 2 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare;** fig. 1/3;

4. Croix simple, en bronze, partiellement conservée (le bras infèrieur manque); l'attache deterioré; en forme d'un trèfle à quatre feuilles; bras égaux, circulaires, à la section plate; décor géométrique en relief sur les bras et dans le centre de la pièce, composé par des cercles avec le centre marqué par un point; dimensions: L partielle = 19 mm, L attache = 2 mm; l maximale = 28 mm; l bras = d cercle reliefé = 9 mm; ép. = 1 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/2;**

5. Croix simple, en bronze, entiérement conservée; l'attache fix, circulaire; bras à la section circulaire, aux petites protuberances aux extremités, obtenues par leur épaississemnet et leur étranglement par deux incisions transversales; dimensions: L - 32 mm, L attacche = 4 mm, 1 = 22 mm; l bras = mm; ép = 4 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/4;**

6. Croix simple, en bronze, entièrement conservée; l'attache fix, probablement circulaire, détérioré; bras à la section circulaire, aux nodules aux extremités; dimensions: L = 35 mm, L attache = 2 mm; 1 = 23 mm; l bras = 3-7 mm; ép. = 4 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/5;**

7. Croix simple, en bronze, partiellement conservée (le bras infèrieur manque); l'attache détérioré; section plate; bras égaux, légèrement évasés vers les extremités; décor géométrique incisé, représenté par la silhouette d'une croix, qui poursuit les lignes de la pièce; dimensions: L partielle = 16 mm, l maximale = 18 mm, l bras = 5-6 mm, ép. = 1 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/6;**

8. Croix simple, en bronze, partiellement conservée: un bras; section plate; extremités du bras bifurquées, aux limites démicircularies; décor géométrique incisé, composé par cinq cercles (visibles) avec un point central; dimensions: L bras = 39 mm; l bras = 10-19 - 37 mm; ép. = 1 mm; d cercele incisé = 4-9 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare fig. 1/7;**

9. Croix simple, en bronze, partiellement conservée: un bras, de forme trangulaire, évasé dans la partie inférieure, légèrement concave; décor incisé representé par des lignes et par de petits cercles; dimensions: L bras = 17 mm; l bras = 6 - 17 mm; ép = 1 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/8;**

10. Croix simple, en bronze, partiellement conservée: un bras, évasé dans sa patrie inférieure, avec les extrémités arrondies, apparemment sans aucun décor; dimensions: L bras = 64 mm; l bras = 12 -37 mm; ép. = 3 mm; découverte à **Păcuiul lui Soare**, dans le secteur de la porte nordique de la forteresse byzantine (S I T / 1993, c.4, - 1,85 m); **fig. 1/9;**

11. Croix simple, en marbre jaune-verdâtre avec des rayures noirs, entièrement conservée; orifice circulaire pour la suspension; sans décor; dimensions : L = 21 mm' l = 18 mm; 1 bras = 6 mm; ép. = 7 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 1/12;**

12. Croix simple en marbre gris-verdâtre avec des rayures bruns-mauves, entièrement conservée; sans décor; dimensions: L = 33 mm; l = 23 mm; 1 bras = 8 mm; ép = 9 mm; découverte fortuite à **Nufăru; fig. 1/10;**

13. Croix simple, en ambre jaune, entièrement conservée; orifice circulaire pour la suspension; les extremités des bras ont une forme trèflée; sans décor; dimensions: L = 30 mm; l = 22 mm; ép. = 3 - 10 mm; découverte à **Nufăru,** dans la nécropole de "Piatră", dans la tombe 75; **fig. 1/11;**

14. Croix double, reliquaire, en bronze, entièrement conservée, avec une partie un peu dégradée et les systèmes de fixation intacts; sans décor; dimensions: L maximale = 50 mm, L systèmes de fixation = 5 mm; l maximale = 30 mm; l bras = 10 mm; ép. maximale = 5 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 2/1 a-b;**

15. Croix double, reliquaire, en bronze, partiellement conservée: l'avers; bras légèrement évasés vers les extremités; le système supérieur de fixation détérioré, le système inférieur de fixation circulaire, entièrement conservé; décor en relief représentant l'image de Jésus Christ crucifié, habillé en *colobium*; dimensions: L maximale = 47 mm, L système de fixation = 5 mm; l maximale = 22 mm; l bras = 8 mm; ép = 2 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 2/2;**

16. Croix double, reliquaire, en bronze, partiellement conservée: l'avers; bras légèrement évasés vers les extremités; le système supérieur de fixation détérioré, le système inférieur de fixation circulaire, entièrement conservé; décor en rélief représentant l'image de Jésus Christ crucifié, habillé en *colobium*; dimensions : L maximale = 47 mm, L système de fixation = 5 mm; l maximale = 22 mm; l bras = 8 mm; ép = 2 mm; découverte à **Nufăru,** dans la tour de l'enceinte ouest de la forteresse byzantine (C1 Tour / 1990, -3,45 m); **fig. 2/3;**

17. Croix double, reliquaire, en bronze, partiellement conservée: le revers, dont sa partie supérieure manque; bras légèrement évasés vers les extremités; le systeme inférieur de fixation conservé; décor en relief représentant l'image de la Vierge orante, sans tête (à cause de l'état de conservation de la pièce), habillée d'un vêtement ample, en tombat jusqu'aux chevilles, avec de longues manches, (*maphorion* ?); dimensions: L partielle = 50 mm, L systeme de fixation = 8 mm; l maximale = 39 mm; l bras = 15 mm; ép. = 4 mm. découverte à **Nufăru**, "Piatră" - S/1985, c.1, le talus estique; **fig. 2/4;**

18. Croix double, religuaire, en bronze, partiellement conservée: le revers; bras légèrement évasés vers les extremités; les systèmes de fixation détériorés; décor en relief représenté par une figure centrale - l'image de la Vierge orante, habillée d'un vêtement ample et longue (*maphorion ?*) - et des médaillons circulaire aux images des quatre évangélistes aux extremitees des bras; L maximale = 82 mm, L système de fixation = 4 mm; l maximale = 53 mm; l bras = 15–20 mm, ép. = 3 mm; découverte à Păcuiul lui Soare, dans le secteur de la porte nordique de la forteresse byzantine (S I T / 1993, c. 8, - 1,70 m); **fig. 2/5;**

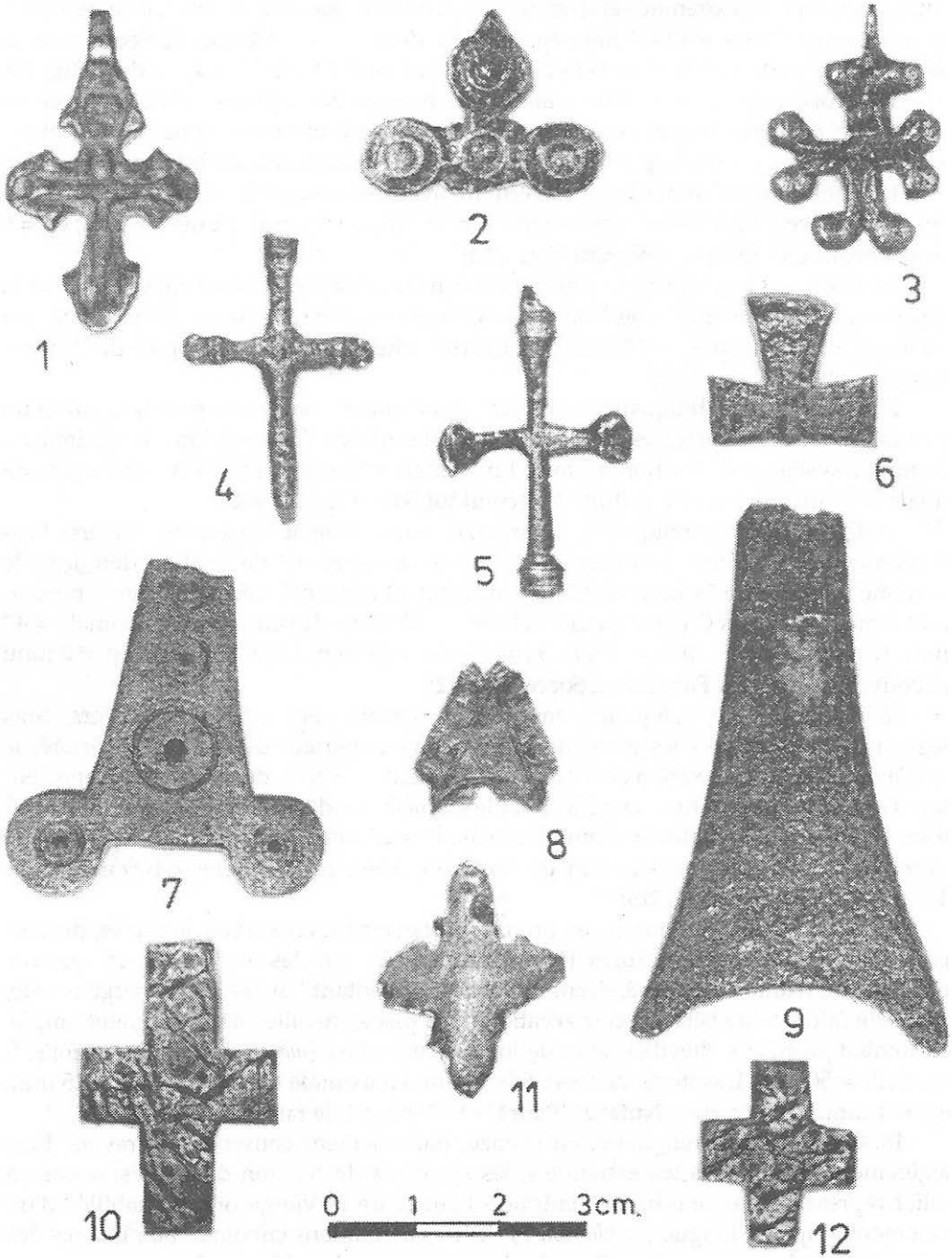

Fig. 1

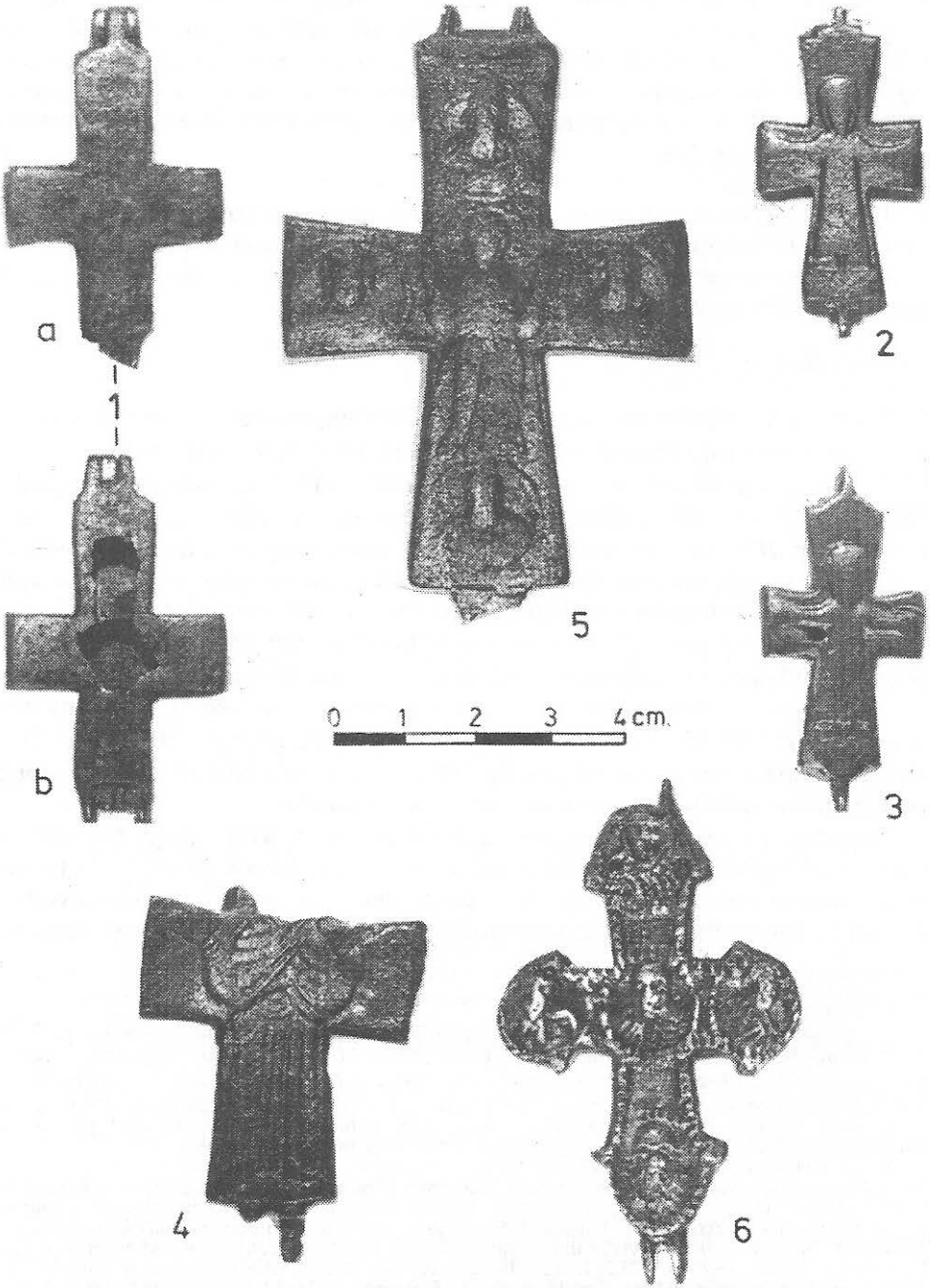

Fig. 2

19. Croix double, reliquaie, en bronze argenté, partiellement conservée: une face; le système supérieur de fixation détérioré; le système inférieur de fixation entièrement conservé; bras arrondies aux extrémités et munis par de petits boutons sur chaque coté; décor en relief, représenté par une figure centrale en médallion - probablement le buste de Jésus Christ - et des médaillons ovales aux bustes des quatre évangélistes ou saints aux extremités des bras; dimensions: L maximale = 69 mm, L système de fixation = 5-7 mm; l maximale = 38 mm; l bras = 11–18 mm; ép. = 3 mm; découverte fortuite à **Păcuiul lui Soare; fig. 2/6.**

Typologiquement, ces pièces sont rangées en deux catégories: les croix simples, pectorales, realisées surtout en bronze, mais aussi en marbre et en ambre jaune, et les croix doubles-reliquaires, coulées toujours en bronze, conservées dans la plupart des cas avec l'une des moitiés.

Les croix simples:

Pour ce qui est des croix simples - assez variées du point de vue de la forme et du décor - proviennent de Păcuiul lui Soare (**cat. nos. 1-11**) -treize exemplaires, dont dix en bronze et un en marbre - et de Nufăru (**cat. nos. 12-13**) deux exemplaires, dont un en marbre et un en ambre jaune. Sur les pièces on remarque soit des figures en relief (**cat. no. 1; fig. 1/1**), soit des décors aux éléments géometriques, reliefés (**cat. nos. 2-6; fig. 1/2-5**) ou incisés (**cat. nos 7-9 fig. 1/6-8**). Pour la plupart des pièces, on a utilisé comme méthode de datation l'analogie, à cause de leur découverte fortuite sur la plage artifficiellement crée par le Danube dans le territoire ancien de la fortresse byzantine de Păcuiul lui Soare. Par consèquent, elle sont datés aux XIeme siècle. Il y a aussi deux exemplaires avec le context stratigraphique assurée: une croix en bronze, sans décor (**cat. no. 10; fig. 1/9**), découverte à Păcuiul lui Soare, dans le niveau du XIeme siècle, et une pièce en ambre jaune (**cat. no . 13; fig. 1/11**), découverte à Nufăru, dans une tombe appartenant à une nécropole datée aux XIeme - XIIIeme siècles[5].

Deux croix pectorales, dont une entièrement conservée, avec l'image de Christ crucifié, et l'autre représentée par l'extremité d'un bras, tous les deux decorées aux proéminences pointues (**cat. nos. 1-2; fig. 1/1**), ressemblent aux exemplaires découverts en Dobroudja à Păcuiul lui Soare[6], Dinogeția-Garvăn[7] et Isaccea[8], à Soroca[9], en Bulgarie[10],

5. *Ibidem*, p. 104-105, fig. 10/22, 12/3.

6. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, p. 126-127; fig. 99/2-3; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 160-161, pl. 66/1-2.

7. Idem, *Obiecte de cult*, dans Gh. Ștefan, I. Barnea, Maria Comșa, E. Comșa, *Dinogeția, I. Așezarea feudală timpurile de la Bisericuța-Garvăn*, Bucarest, 1967, plus loin *Dinogetia*, I, p. 357, 359, 361, fig. 191/10-11, 192/3, 5 seulemenet pour la forme; idem, *Arta creștină...*, p. 130-131, pl. 51/3, datée au XIe-XIIe siècles.

8. Idem, Peuce, 6, 1977, p.121, pl.XIII, a; idem, *Arta creștină...*, p. 148-149, pl. 60/1; Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 245, no. 6 p. 637, pl.IV/34, seulement pour la forme.

9. G.F. Cebotarenko, AIM, 22, 1972, fig. 13/e.

10. Dans les nécropoles de **Pliska, Preslav, Zlatograd, Nanovica, Ljubenovo** (P. Gatev, Arheologija-Sofia, 19, 1977, 1, 9. 32, fig. 2/IV, des pièces datables entre la deuxième moitié du Xeme siècle et la première moitié du XIIeme siècle), **Pcelarovo** (I. Balkanski, *Srednovekovni nekropoli v Kardžalijski okrag*, Sofia, 1977) et **Djadovo** (B. Borisov, *Articles of Adornment*, dans *Djadovo. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century*, Tokio, 1989, p. 273-274, fig. 319 b, datée aux XIeme-XIIeme siècles), à **Zdravec** (Vera Antonova, Arheologija-Sofia, 6, 1964, 2, p. 46, fig. 1/1) à **Simeonovgrad** (K.R. Kapelkova, Arheologija-Sofia, 1, 1989, p. 50, fig. 4), à **Bizone-Karvuna** (M. Mirtchev, Gorana Tonceva, D. Dimitrov, Izvestija-Varna, 13, 1962, p. 97, fig. 71, à droite), à Sumen (Vera Antonova, *Sumen i sumenskata krepost*, **Sumen**, 1995, fig. 111/3) et dans le musée de Varna (Liudminla Donceva-Petkova, Izvestija-Varna, 19 (34), 1983, p. 115, fig. I/4-5, seulement pour la forme).

en Russie[11], en Jougoslavie[12], à Corinthe[13] et à Istanbul-Saraçhane[14]. Les croix appartiennent, probablement, au niveau du XIeme siècle. Ce fait est suggeré par les analogies avec des pièces découvertes dans le même site et avec d'autres exemplaire de Dobroudja et de Bulgarie, datables aux XIeme - XIIeme siècles[15].

Une autre croix simple, avec des protuberances circulaires reliefées, découverte à Păcuiul lui Soare (**cat. no. 3; fig. 1/3**), identique à une pièce provenant de Dinogeția-Garvăn[16], et à quelques exemplaires de Bulgarie[17], pourrait être datée au XIeme siècle également.

La croix en forme d'un trèfle à quatre feuilles (**cat. no. 4. fig. 1/2**) dont seulement trois quarts se sont consevés, ressemble à d'autres pièces découvertes à Păcuiul lui Soare[18] et Isaccea[19] et en Bulgarie[20]. Elle est datée, par analogie, au XIeme siècle.

Deux croix (**cat. nos. 5-6; fig. 1/4-5**) dont les bras ont de petites protuberances aux extremités, présentent des analogies avec des pièces de Păcuiul lui Soare[21], Dinogeția-Garvăn[22] et Isaccea[23], de Cernăuți[24], de Bulgarie[25], de Russie[26] et de Corinthe[27]. Ce type de croix, daté aux Xeme - XIIeme siècles en Dobrudja et en Bulgarie[28], apparaît à Păcuiul lui Soare dans des contextes appartenant aux niveaux des XIIIeme - XVeme siècles, fait qui permet sa datation aux XIeme - XIIIeme siècles.

Unde autre croix (**cat. no. 7; fig. 1/6**), dont seulement trois quarts se sont conservées et qui a été décorée par l'incision de la silhouette d'une autre croix en pour-

11. A. **Novgorod** (F.D. Gurevic, SA, 1962, 1, p. 242, fig. 33; M.V. Sedova, MIA, 65, 1959, p. 234, 236, fig.4/9, 15; *Drevnii Novgorod prikladnoe iskustvo i arheologija*, Moscou, 1985, p. 57, fig. 73) et à Belor Ozero (L.A. Golubeva, SA, 1962, 3, p. 70, fig. 12, $_{17, 18, 22}$).

12. A **Niš** (Slavenka Ercegovic-Pavlovic, Starinar, 27, 1976, p. 89, tab. III1).

13. Gladys R. Davidson, *The minor Objects. Corinth, XII,* Princeton, New Jersey, 1952, p. 256, p1.110$_{2080\text{-}2082}$.

14. M.V. Gill, *Small Findes,* dans R. M. Harrison, *Excavations at Saraçhane in Istanbul,* vol.1, Washington, 1986, p. 269, cat. no. 625, p1, 426.

15. Voir n. 6-8 et 10.

16. I. Barnea, *Dinogeția,* I, p. 358-359, fig. 191/9; idem, *Arta creștină...,* p. 128-129, p1.50/3, datée dans la première moitié du XIeme siècle.

17. A. **Grădiște** près de Yakimovo (A. Milcev, Arheologija-Sofia, 5, 1963, 3, p. 30, fig. 7) et à **Sumen** (Vera Antonova, *op. cit.,* fig. 111/7).

18. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare,* II, p. 126-127, fig. 99/7,9.

19. Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 244, no. 1, p.636, p1.III/30.

20. Dans les nécropoles de **Pliska, Preslav, Zlatograd, Ljubenovo** (P. Gatev, *op. cit.,* p. 32, fig. 2/IV, des pièces datées entre la deuxième moitié du Xeme et la première moitie du XIIeme siècle) et **Nanovica** (Z. N. Văzarova, *Slavjani i Prabalgari (po danni na nekropolite ot VI-XI v. na teritorijata na Balgarija),* Sofia, 1976, p. 323, fig. 202/2, 3).

21. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare,* II, p. 130-131, fig. 101/5; p. 132; fig. 102/10; I. Barnea, *Arta creștină...,* p. 172-173, p1 72/1, 5, 6.

22. Idem, *Dinogeția, I,* p. 357, fig. 191/1; idem, Materiale, 10, 1973, p. 298, 304, fig. 8/6; idem, *Arta crestină...,* p. 134-135, p1.53/1.

23. Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.,* p. 245, no.9, p. 637, p1. IV/36 et n. 81; I. Vasiliu, Peuce, 9, 1984, p. 115, 532, p1 VIII/7, croix datée dans la deuxième moitié du XIIeme siècle.

24. D. Gh. Teodor, *Creștinismul la est de Carpați de la origini până în secolul al XIV-lea,* Jassy, 1991, p. 151, fig. 33/ 1.

25. Dans les nécropoles de **Pliska, Preslav, Zlatograd, Nanovica, Ljubenovo** (P. Gatev, *op. cit.,* p. 32, fig. 2/IV) et Djadovo (B. Borisov, *op. cit.,* p. 273-274, fig. 319 a).

26. A. **Novgorod** (M.V. Sedova, *op. cit.,* p. 234-235, fig. 4/6) et **Riazan** (A.L. Mongait, MIA, 49, 1955, P. 176, FIG. 139$_9$).

27. Gladys R. Davidson, *op. cit.,* p. 256, p1.111$_{2117}$.

28. Voir n. 21-23 et 25.

suivant les lignes de la pièce, ressemble aux pièces analogues découvertes à Păcuiul lui Soare[29] et en Bulgarie, à Rujno[30]. On pourrait la dater aux XIIIeme - XVeme siècles.

Trois croix découvertes à Păcuiul lui Soare ont conservé seulement un bras. La croix décorée par des cercles incisés (**cat. no.8; fig. 1/7**) pourrait être assimilée aux exemplaires de Păcuiul lui Soare[31], Dervent[32], Dinogeția-Garvăn[33] et de Bulgarie[34]. Elle este datable au XIeme siècle. Une autre croix, décorée par des lignes et par de petits cercles incisés (**cat. no. 9; fig. 1/8**), présente des analogies aux exemplaires découverts à Păcuiul lui Soare[35], Dinogeția-Garvăn[36], Ciobanu[37] et Dervent[38], en Bulgarie[39] et dans des collections privées[40]. Elle pourrait être datée toujour au XIeme siècle. A cause de sa position stratigraphique, la dernière croix simple en bronze découverte à Păcuiul lui Soare, sans décor (**cat. no. 10; fig. 1/9**), este datée au XIeme siècle.

Dans la même catégorie des croix simples il y a deux pièces en marbre, découvertes une à Păcuiul lui Soare (**cat. no. 11; fig. 1/12**), l'autre à Nufăru[41] (**cat. no. 12; fig. 1/10**). Les pièces, entièrement conservées, aux dimensions variées, de couleurs jaune-verdâtre en gris-verdâtre, avec des rayures bruns, trouvent des analogies en Dobroudja à Nufăru[42], Diogenția Garvăn[43], Isaccea[44] et en Bulgarie[45]. Les pièces sont datées aux XIeme-XIIeme siècles[46].

On remarque aussi la présence d'une pièce en ambre jaune (**cat. no. 13; fig. 1/11**), unique pour l'instant sur le territoire de la Roumanie, découverte dans l'une des

29. P. Diaconu, Pontica, 3, 1970, p. 293, fig. 5/3, 5; idem, Byzantina, 8, 1976, fig. 12/8; idem, *Păcuiul lui Soare*, II, p. 130-131, fig. 101/1; p. 132, fig. 102/4-5; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 170-171, pl. 71/1-2.

30. G. Atanasov, Dobrudja, 8, 1991, p. 35, 45, fig. III_{21}.

31. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 161, pl. XXIX/5, avec une forme légèrement differente; idem, Byzantina, 8, 1976, fig. 12/6; I. Barnea, *Arta crestină...*, p. 160-161, pl.66/4; P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, p. 126-127, fig. 99/1 pour la forme et le décor, fig. 99/6, 10 seulement pour la forme.

32. Idem, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 161.

33. I. Barnea, *Dinogetia, I*, p. 361, fig. 192/15 seulement pour la forme de la grande croix.

34. A. **Pliska** (G. Atanasov, Izvestija-Varna, 27 (42), 1991, p. 82, fig. 2/12), **Preslav** (T. Totev, Izvestija-Sumen, 5, 1972, p. 48, fig. 7/a; voir aussi *Pliska-Preslav*, 4, 1985, p. 155, fig. 42, p. 171-172, fig. V/5), **Mădrec** (Hr. Bujukliev, D. Jankov, IMJuIB, 2, 1979, p. 65, fig. 9), **Kovacevo** (P. Gatev, Razkopki i proučvanija, 12, 1985, p. 105, fig. 48), **Djadovo** (B. Borisov, *op. cit.*, p. 276-277, fig. 322/a, c-d, 324), **Târnovo** (Junka Nikolova, dans *Tzarevgrad Târnovo*, 2, 1974, p. 260-262, fig. 83-84), **Vetren** (G. Atanasov, *op. cit.*, p. 95-96, fig. 5/11), **Suvorovo** (*ibidem*, p. 79, 93, 97, fig. 1/1, pl. I/1), dans la nécropole de **Karanovo** (M. Kăncev, B. Borisov, IMJuIB, 4, 1981, p. 50, fig. 4) et dans le musée de Sofia (Hr. Mijatev, GNM, 1921, p. 84-86, fig. 68).

35. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, p. 129, fig. 99/16; idem, Pontica, 17, 1984, p. 162, n.27.

36. I. Barnea, *Dinogetia, I*, p. 362, fig. 192/12, 13; idem, *Arta creștină...*, p. 140-141, pl. 56/4.

37. *Ibidem*, p. 140.

38. P. Diaconu, Pontica, 17, 1984, p. 161-162, fig. 2 - une croix reliquaire.

39. A. **Kardjali** (Daniela Khadjieva, Razkopki i proucvanija, 24, 1992, p. 119, 126, fig. 78), **Tzar Asen** (G. Atanasov, V. Jotov, *op. cit.* p. 84, 86, pl.II/10, IV/10) et dans le musée de Varna (Liudmila Donceva-Petkova, Izvestija-Varna, 19 (34), 1983, p. 114, pl.I/3).

40. *The Malcove Collection*, Toronto, 1985, p. 115, nr. 156; *Early christian and byzantine Arts. The Temple Gallery*, London, 1990, p. 103-104, nr. 71.

41. Oana Damian, *op. cit.*, p. 105, fig. 12/4.

42. Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p.246, n.85

43. I. Barnea, *Dinogetia*, I, p. 364, fig. 192/6; idem. *Arta creștină...*, p. 180-181, pl.76/1, datée aux XIeme - XIIeme siècles.

44. Gh. Mănucu Adamștenu, *op. cit.*, p. 246, 637, pl.IV/45.

45. A. **Kardjali** (Daniela Khadjieva, *op. cit.*, p. 126, fig. 59), à Preslav (K. Totev, Arheologija-Sofia, 32, 1990, 3, p. 55-56, fig.4; idem, dans *Pliska-Preslav*, 6, 1993, p. 198, fig. 2), à **Krasen** et dans le musée du Toulca (idem, Arheologija-Sofia, 32, 1990, 3, p. 55-56, fig. 4).

46. Voir, n. 43.

nécropoles de Nufăru[47]. La pièce est datée aux XIeme-XIIeme siècles et présente des analogies en Bulgarie[48] et en Russie[49].

Les croix doubles reliquaires:

La deuxième catégorie des croix - dont quatre exemplaires provient de Păcuiul lui Soare (**cat. nos. 14, 15, 18, 19; fig. 2/1-2, 5-6**) et seulement deux de Nufăru (**cat. nos. 16-17; fig. 2/3-4**), contient, à l'exception d'une pièce entiere (**cat. no. 14; fig. 2/1 a-b**), des exemplaires conservés avec l'une des motiés.

Une croix (**cat. no. 14; fig. 2/1 a-b**), dont les faces ne portent aucune representation[50], este datée au XIeme siècle et semblable à quelques exemplaires trouvés à Păcuiul lui Soare[51], Dinogeția-Garvăn[52], Isaccea[53] et en Bulgarie[54].

La plupart des *encolpia* fait partie du groupe des croix reliquaires aux éléments décoratifs en relief[55], représentés par l'image de Jésus Christ crucifié sur l'avers et celle de la Vierge orante sur le revers; parfois, les extremités des croix étaient marquées par des médaillons contenant les bustes des évangélistes ou des saints. La plupart de ces croix peut être datée au XIeme siècle.

Deux exemplaires identiques, provenant l'un de Păcuiul lui Soare (**cat. no. 15; fig. 2/2**) et l'autre de Nufăru (**cat. no. 16; fig. 2/3**), conservés avec l'une des moitiés, sont ornés de figures en relief - l'image de Jésus Christ crucifié, habillé en *colobium*. Ce type de croix, dont les analogies vont souvent jusqu'a l'identité, peut être daté par la position stratigraphique[56] et par des analogies au XIeme siècle. Les analogies qu'on a trouvé sont les exemplaires de Păcuiul lui Soare[57], Dinogeția-Garvăn[58] et Isaccea[59] et de Bulgarie[60].

---

47. Oana Damian, *op. cit.*, p. 104-105, fig. 10/22, 12/3.
48. A. Margos, Izvestija-Varna, 22(37), 1986, p. 123, pl. XVI/10 .
49. A. **Sarkel** (M.I. Artamov, MIA, 62, 1955, fig. 43, ligne 2, centre), **Belo Ozero** (L.A.Golubeva, *Besi i slaveani na Belom Ozere, X-XIIIvv*, Moscou, 1973, p.86, fig. 23/21-22) et **Novgorod** (*Drevnii Novgorod prikladnoe iskustvo i arheologija*, Moscou, 1985, p. 133, fig. 253, à droite, en bas).
50. Les croix reliquaire sans décor sont assez rares. Voir des analogies pour Hongrie, Jougoslavie et Grèce chez Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 379 et n. 55-57.
51. P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 321-322, fig. 6/7; idem, *Păcuiul lui Soare, I*, p. 161, pl. XXVIII/3.
52. I. Barnea, *Dinogetia, I*, p. 359, fig. 191/22.
53. Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 379, nos. 12-13, p. 729, pl IV/2; les bras de ces croix sont légèrement évasés.
54. Dans la Galérie nationale d'art (Iulia Văleva, Arheologija-Sofia, 23, 1981, 1-2, p. 78, fig. 13, datée aux Xeme-XIeme siècles, à **Seuthopolis** (Jordanka Cangova, *Srednovekovnoto seliste nad trakiskija grad Sevtopolis, XI-XIV, vek*, Sofia, 1972, p. 120, fig. 97/7) **Stărmen** (G. Dzingov, *Rannosrednovekovoe seliste pri selo Stărmen*, Sofia, 1982, p. 58, fig. 60/14), **Şumen** (Vera Antonova, GMSB, 10, 1984, p. 46, pl.I/4), **Tzar Asen** (G. Atanasov, V. Jotov, *op. cit.*, p. 86, pl V_{12} VI_{12}), **Odărci** (Ludmila Donceva-Petkova, Dobrudja, 8, 1991, p. 58, pl. III/3).
55. Voir la discussion de ce problème chez Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 380-381.
56. Il s'agit de la découverte de Nufăru.
57. P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 321-322, fig. 6/4 a, 5 a; idem, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 161; pl. XXVIII/4a, 7a; I. Barnea, *Arta crestină...*, p. 164-165, pl. 68/1a.
58. Idem, *Dinogetia, I*, p. 360-361, 363, fig. 192/8; 193/1-3; idem, Materiale, 10, 1973, p. 329, fig. 26/4; idem, Byzantina, 10, 1980, pl. XXV/4a; I. Barnea, *Arta crestină...*, p. 138-139, pl 55/1a.
59. Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 377-378, no.1, p. 726, pl.I/2 - une croix simple.
60. Dans la Galérie nationale d'art (Iulia Văleanu, *op. cit.*, p. 77, fig. 10-11, des croix monobloc datées aux IXeme - Xeme siècles) et à **Preslav** (T. Totev, Izvestija-Sumen, 5, 1972, p. 48, fig. 7/b, r; Z.V. Văzarova, *op cit.*, p. 255, fig. 160/4a - la nécropole no. 1), **Odărci** (Ludmila Donceva-Petkova, Izvestija-Varna, 17 (32) 1981, p. 25-26, pl. III/5; idem, Dobrudja, 8, 1991, p. 56, pl.III/1-2), **Nikiup** (I. Zarov, GMSB, 10, 1984, p. 55-56, pl. I./1 a), **Rujno** (G. Atanasov, *op. cit.*, p. 36-37, 39, 46. fig. IV_{39}), **Tzar Asen** (idem, V. Jotov, *op. cit.*, p. 83-85, pl.II8, IV8) et **Grădiste**, près de Yakimovo (A. Milcev, *op. cit.*, p. 29, fig. 8).

Une autre croix, plus grande, découverte à Nufăru (**cat. no. 17; fig. 2/4**), en représentant l'image de la Vierge orante, trouve des similitudes avec des exemplaires découverts à Păcuiul lui Soare[61], Capidava[62] et, éventuellement, à Isaccea[63]. La pièce pourrait être daté au XIeme siècle.

Le plus impressionant exemplaire découvert à Păcuiul lui Soare (**cat. no. 18, fig. 2/5**), fait partie de la categorie des *encolpia* décorés avec une figure centrale - la Vierge orante dans notre cas - et des médaillons circulaire avec les images des quatre évangélistes sur les bras. La position stratigraphique de la pièce et les analogies nous permettent de conclure sur une datation au XIeme siècle. La pièce este similaire à d'autres croix découvertes à Păcuiul lui Soare[64], Dinogeția-Garvăn (la croix étant datée avec une monnaie d'Alexios I)[65] et à Măcin[66]. Des fois les bustes des évagélistes ne sont pas présentés en médaillon et le vêtement de la Vierge est different, comme les découvertes de Dinogeția-Garvăn[67], Isaccea[68], Beroe-Piatra Frecăței[69], Bisericuța-Jurilovca[70], Capidava[71]. Des croix semblables ont été découvertes en Bulgarie[72], à Istanbul-Saraçhane[73], en Palestine[74] et pourraient être trouvées dans quelques collections privées[75].

La serie des croix doubles reliquaires s'achève par un exemplaire en bronze argenté, trouvé à Păcuiul lui Soare (**cat. no. 19; fig. 2/6**), qui appartient, probablement, aux niveaux des XIIIeme-XVeme siècles. La partie consevée este occuppée par des médaillons ovales qui contiennent les représentations en relief des bustes des quatre saints, éventuellement les quatre évangélistes, qui entourent un buste central, toujours en médaillon représentant probablement l'image de Jésus Christ. Cette croix s'inscrit dans le groupe, assez restreint, des *encolpia* de type "ancien russe" ou "de Kiév"[76], découverts

61. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, I, p. 161, pl. XXIX/3; idem, Byzantina, 8, 1976, pl. 58/2; Barnea, *Arta creștină...*, p. 168-169, pl.70/2.

62. *Ibidem*, p. 156-157, pl. 64/2b.

63. Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 378, no. 4, pl. III/3, seulement pour la manière de présenter le vêtement de la Vierge.

64. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare, I*, p. 161, pl. XXIX/1.

65. I. Barnea, *Dinogeția, I*, p. 362-363, fig. 193/6 b; idem, Byzantina, 10, 1980, pl, XXV/3b; idem, *Arta crestină...*, p. 142-143, pl, 57/b.

66. Gh. Ștefan, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p. 417, fig. 27/3; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 154-155, pl.63/2.

67. Idem, *Dinogeția*, I, p. 362-363, fig. 191/20'; idem, *Arta creștină...*, p. 140-141, pl. 56/2.

68. *Ibidem*, p. 146-147, pl.59/2, datée au XIeme siècle; Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 378, nos. 3-6, p. 727-728, pl. II/2b, III/3.

69. *Ibidem*, p. 376-377, 727, pl. II/1B.

70. P. Nicorescu, dans *In memoria lui Vasile Pârvan*, București, 1934, p. 222-226; I. Barnea, *Arta crestină...*, p. 154-155, pl. 63/1.

71. Ibidem, p. 158-159, pl.65/b.

72. **A. Silistra** (Liudmila Donceva Petkova, Dobrudja, 8, 1991, p. 57, pl, II/2), **Tzar Asen**, (*ibidem*, p. 57, pl. II/4; G. Atanasov, V. Jotov, *op. cit.*, p. 87, pl. VII17, VIII17 et éventuellement pl. IV/9), à **Grădiște**, près de Yakimovo (A. Milcev, *op. cit.*, p. 29, fig. 8), dans le musée de Varna (Liudmila Donceva Petkova, Izvestija-Varna, 19 (34), 1983, p. 117, pl. V/3, éventuellement pl.II/3) et Șumen (Vera Antonova, *op. cit.*, p.49-50, pl. II/3, 5).

73. M.V. Gill, *op. cit.*, p. 270, cat. no. 635, pl.435.

74. *Byzantium at Princeton*, Princeton, 1986, p.86, nr. 73; *Early christian and byzantine Arts. The Temple Gallery*, London, 1990, p. 91-92, nr. 49.

75. *Spledeur de Byzance*, Europalia 82, Bruxelles, 1982, p. 171, nr. 14; *The Malcove collection*, Totonto, 1985, p.120-121, nr. 165.

76. Voir I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 26; V. Spinei, Dacia, NS, 19, 1975, p. 235-242; idem, Arh Mold, 15, 1992, p. 161-167; Em. Popescu, Quelques données sur les relations de l'église de *Dobroudja et de Moldavie avec l'église russe aux XIIe - XIVe siècles*, dans, *Christianitas daco-romana*, Bucarest, 1994, p. 447-454.

à Păcuiul lui Soare[77] et surtout à Isaccea[78], les seuls sites dobroudjéennes qui connaissent cette catégorie de pièces[79]. Les découvertes de croix reliquaires semblables (seulement du point de vue de la présence des quatre médaillons contenant des bustes des saints) sont plus nombreuses en Moldavie[80]. On trouve les mêmes croix dans les collections du musée de Varna[81] et de Prague[82].

* * *

La grande variété des croix simples nous donne la possibilité de formuler l'hypothèse de leur provenance des differents centres et ateliers, de l'existence d'une production locale[83] pour une bonne partie d'entre elles. Cette supposition est basée sur la découverte d'un moule à petites croix à Dinogeția-Garvăn[84] et sur les indices de la production sur place des matériaux en plomb à Dinogeția-Garvăn, Isaccea[86], Păcuiul lui Soare[87], Tzar Asen[88], Rujno[89]. Il s'agit bien sûr, des ateliers locaux, mais on ne peut pas

77. P. Diaconu, Pontica, 3, 1970, p. 292, fig. 4/2, 5/1; idem, BMI, XL, 1, 1971, p. 18, fig. 14; idem, *Păcuiul lui Soare, II,* p 131-133, fig. 102/3, 6; I. Barnea, *Arta creștină în România...*, p. 176-177-, pl. 74/1.

78. *Ibidem,* p. 133, n. 109; p. 152-153, pl. 62, pièce datable au première moitiè du XIIIeme siècle; Gh. Mănucu Adamesteanu, SCIV, 38, 1987, 3, p. 285-290.

79. *Ibidem,* p. 285-290.

80. Voir V. Spinei, Dacia, NS, 19, 1975, p. 227-242 et surtout 235--242; idem, Gabriela Coroliuc, SCIVA, 27, 1976, 3, p. 319-330; V. Spinei, ArhMold, 15, 1992, p. 153-175 et surtout p. 161-167. Voir les découvertes de **Dăneși**, dép. de Vaslui (V. Spinei, Dacia, NS, 19, 1975, p. 240; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 198-199, pl. 85/1 b; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 149, fig. 31/1; V. Spinei, Arh.Mold, 15, 1992, p. 171, fig. 7/7 - le plus ressemblant exemplaire, inclusivement le médallion central, mais sans aucune représentation); **Cîrjoaia**, dép de Jassy (idem, Dacia, NS, 19, 1975, p. 238, fig. 6/1; idem, ArhMold, 15, 1992, p. 157, fig. 1/3; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 204-205, p.188/1); **Trifești**, dép de Jassy (V. Spinei, Dacia, NS, 19, 1975, p. 237-240, fig. 5/3, 6/4; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 202-203, pl.87; D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 146-147, fig. 28/1-2, 29/1-2); **Cîndești**, dép de Neamt (V. Spinei, Dacia, NS, 19, 1975, p. 239, fig. 7/1; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 200-201, pl.86); **Căbești,** dép de Bacău (D. Gh. Teodor, *op. cit.*, p. 146, fig. 28/3; V. Spinei, ArhMold, 15, 1992, p. 165, fig. 4/11), **Suceava-Sipot, Ghireni,** dép. de Botoșani (idem, Dacia, NS, 19, 1975, p. 239, fig. 7/2; I. Barnea, *Arta creștină...*, p. 198-199, pl.85/2) et au nord de la Bucovine (v. Spinei, ArhMold, 15, 1992, p. 157, fig. 1/4-5, p. 162, fig. 3/8).

81. Liudmila Donceva Petkova, Izvestija-Varna, 19 (34), 1983, p. 116, 121-123, pl.V2, 4.

82. Hana Hlavackova, Byzantino-Slavica, 54, 1993, 2, p. 300-313.

83. P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 322; idem, *Păcuiul lui Soare,* I, p.162; I. Barnea, *DID* III, p. 318; idem *Arta creștină...*, p. 26.

84. I. Barnea, *Dinogeția,* I, p.73, 358, fig. 38/3.

85. Voir une petite croix en plumb datée au XIeme siècle, probablement coulée sur place parce qu'elle semble inachevée (ibidem, p.80, 359, fig. 191/15).

86. Voir la croix en plomb decouverte ici, d'une forme semblable à celle des croix doubles-reliquaires, en representant probablement le produit d'un maître local qui a copié une croix byzantine faite d'un métal précieux (Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 244, 636, pl.III/29).

87. Voir les découvertes des petites croix en plomb rebutées (Oana Damian, Pontica, 25, 1992, p. 314-315, fig. 4/4 en . 50).

88. Voir une série des *encoplia* en plomb, quelques uns en train de finissage ou même rébutés (G. Atanasov, V. Jotov, *op. cit.*, p. 83 et fig. 1/2 - un pièce dont le plomb trouvé sur sa marge n'était pas nettoyé, l'orifice pour pencher n'était pas réalisé et le décor en relief sur le bras droit de la croix était deterioré par le glissage du moule pendant le coulage; voir également la croix rebutée de la fig.I/3. Il faut mentionner aussi deux croix identiques, provenant sûrement du même moule (*ibidem,* p. 83), découvertes une à *Dinogetia-Garvăn* (I. Barnea, *Dinogetia,* I, p. 359, fig. 191/15), l'autre à Tzar Asen (G. Atanasov, V. Jotov, *op. cit.*, p. 82, fig. I/1).

89. On a trouvé ici pièces cruciformes rebutées (G. Atanasov, *op. cit.*, p. 35).

exclure l'existence de quelques ateliers itinérantes[90]. En ce qui concerne les croix doubles reliquaires, on admet le fait qu'elles étaient produites dans quelques ateliers constantinopolitains, réalité confirmée par les analogies jusqu'à l'identité entre pièces separrées par des longues distances[91]. A l'exception de la croix de facture anciene russe ou "de Kiév", la plupart des croix découvertes à Păcuiul lui Soare et à Nufăru semble être de provenance byzantine[92]. Ce fait n'est pas du tout étonnant si on tient compte de la position de l'Empire byzantin au Bas Danube à l'époque et du fait que tels objets étaient fréquemment répandus surtout en Dobroudja[93], mais aussi au nord du Danube, dans la Péninsule Balcanique et dans les régions du Pont oriental et septentrional[94]. La datation des pièces presentées peut être difficilement réalisée, à cause de l'application du principe de l'analogie quand on ignore les conditions stratigraphiques. En ce qui concerne les croix doubles reliquaires aux figures en relief, l'étude iconographique, corroboré parfois avec le contexte de la découverte, suggérent le fait qu'elles ne dépassent pas le millieu du XIIeme siècles. A ce moment-là, les croix doubles reliquaires aux figurs en relief sont remplacées par les pièces aux motives gravés[95]. Les exceptions sont representées par les croix de type ancien russe, qui connaîssent une ample circulation en Dobroudja pendant la deuxième moitié du XIIe siècle et la première moitié du XIIIeme siècle[96]. Voir en ce sens la situation de la croix de type ancien russe de Păcuiul lui Soare, qu'on ne peut pas dater avant le XIIIeme siècle, parce que ici la couche du XIIeme siècle n'a pas été découverte.

En ce qui concerne la signification de la présence de ces pièces pour l'histoire des cités de Păcuiul lui Soare et de Nufăru, les exemplaires présentés ici ne contredissent pas la situation statistique[97] des découvertes de ce type dans les villes fortifiées dobroudjéennes. Donc, Nufăru continue à rester parmis les sites avec peu de découvertes, représentées surtout par des objets privés, pendant que l'abondance de petites croix à Păcuiul lui Soare nous porte à penser qu'un centre religieux devait fonctionner à l'époque dans l'îlot[98].

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Croix simples découvertes à Păcuiul lui Soare (1-9, 12) et Nufăru (10-11).
Fig. 2. Croix reliquaires découvertes à Păcuiul lui Soare (1 a-b, 2, 5-6) et Nufăru (3-4).

90. *Idem*, V. Jotov, *op. cit.*, p. 83; G. Atanasov, *op. cit.*, p. 35.

91. Voir l'opinion sur la posibilité de l'existence d'une production locale pour les croix reliquaires (Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 381). Voir aussi les moules pour des croix reliquaires découverts à Chersonèse et à Kiév (cf. I. Barnea, *Arta creştină...*, p. 25). C'est difficile à admettre l'existence d'un tel atelier à Preslav (voir P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 322; idem, *Păcuiul lui Soare, I*, p. 162; Gh. Mănucu Adamesteanu, *op. cit.*, p. 387, n.83).

92. Voir P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 322; idem, *Păcuiul lui Soare, I*, p. 161.

93. Voir n.2.

94. P. Diaconu, Dacia, NS, 9, 1965, p. 322; idem, *Păcuiul lui Soare, I*, p. 162.

95. Gh. Mănucu Adamesteanu, Peuce, 9, 1984, p. 382; idem, Pontica, 25, 1992, p. 354.

96. I. Barnea, *Arta creştină...*, p. 25-26; Gh. Mănucu Adamesteanu SCIVA, 38, 1987, 3, p. 290-291.

97. *Ibidem*, p. 290-291.

98. P. Diaconu, *Păcuiul lui Soare*, II, p. 133 Voir le problème de l'identification de Păcuiul lui Soare avec Vicina (P. Diaconu, Pontica, 3, 1970, p. 275-295; idem, Byzantina, 8, 1976, p.427-447) et la mesure dont le type et le numéro des croix découvertes ici peuvent constituer des indices pour l'existence d'une métroplie à *Păcuiul lui Soare*, (idem, Pontica, 3, 1970, p. 291; idem, Byzantina, 8, 1976, p. 445).

NOTE

NOTES

ASUPRA CONDIȚIILOR GEOGRAFICE DIN PREISTORIA SUD-ESTULUI ROMÂNIEI

MIRCEA MUNTEANU

În analiza istorică a sud-estului românesc apar în repetate rânduri mici erori legate de condițiile geografice și impactul lor asupra desfășurării evenimentelor. Ne propunem în paginile de față, o scurtă analiză a fenomenului, în speranța că pe viitor astfel de greșeli vor fi evitate.

Articolul nostru are ca obiect zona formată din Bărăgan și Dobrogea. Subliniem încă de la început că Dunărea nu a reprezentat o limită, o graniță între cele două zone, ci un ax în lungul căruia s-a centrat activitatea economică. În acest sens, credem că problema dubletelor și tripletelor toponimice[1] ar trebui reluată și amplificată; la fel și problema așezărilor perechi de pe malul Dunării: unui oraș sau sat de pe malul drept îi corespunde uneori, cel puțin de la Cazane la Tulcea, un oraș sau sat pe malul stâng.

Sectorul estic al Câmpiei Române corespunde părții de la est de Argeș, deasupra căruia pintenul estic al Burnazului rămâne suspendat și către care se abat toate râurile mari[2]. Cunoscut și ca districtul Câmpiei Bărăganului, este sectorul cel mai întins al Câmpiei Române. Această regiune este tabulară, acoperită de roci loessoide cu crovuri și movile, local cu dune în lungul văilor principale. Este fragmentată de râuri care-o străbat - Mostiștea, Ialomița, Călmățui -, în câmpuri largi de 10-45 km: Mostiștea - între Dâmbovița și valea Mostiștei -, Bărăganul sudic - până la Ialomița -, Bărăganul central - până la Călmățui- și Bărăganul nordic sau Câmpia Brăilei - până la Buzău și Siret -.[3] La acest tablou trebuie adăugat lacul Gălățui, care se întinde de la sud la nord pe o distanță apreciabilă și sistemul de lacuri și bălți ce însoțea Dunărea pe toată lungimea ei, pe malul stâng, de la Cazane la Marea Neagră. Astăzi, aceste bălți sunt secate, rămânând - sub protecția digurilor - doar Balta Ialomiței și Balta Brăilei.

În prelungirea Bărăganului - către răsărit - , și legată de el prin regiunea de baltă Galați-Tulcea, se găsește cea mai joasă și tânără câmpie a țării: Delta Dunării.

Limitele zonei studiate sunt în nord podișul Moldovei, în nord-vest Subcarpații de curbură, în vest câmpia Mostiștei, iar în sud și est, Dunărea (aplicăm această limitare geografică doar din punct de vedere metodologic).

---

1. *Monografia geografică a RPR*, vol I, *Geografia fizică*, Editura Academiei, București, 1960, pp. 74-76 - mai departe *Monografia geografică* ...
2. Petre V. Coteț: *Câmpia Română: Studiu de geomorfologie integrată*, Editura Ceres, București, 1976, p.26.
3. *Monografia geografică* ... I, p. 253.

Înălțimile maxime ale Câmpiei Române sunt de 300 m la contactul cu Piemontul Getic și Subcarpați, fiind descrescătoare spre Dunăre; înălțimile cele mai mici apar în Câmpia Siretului Inferior - 6-15 m - și Delta Dunării - 0-13 m -.[4]

Dobrogea este cuprinsă între Marea Neagră și Dunăre, fiind alcătuită din munții Dobrogei și o serie de podișuri. Ținutul munților Dobrogei ocupă zona de nord, corespunzând unor ținuturi de munți vechi - paleozoici - erodați. La nord de linia tectonică Peceneaga-Camena sunt munți reziduali și dealurile erodate ale Măcinului și Tulcei, rest din marele lanț muntos hercinico-kimeric, care făcea legătura dintre Crimeea și masivele hercinice din Europa Centrală. La sud, între Peceneaga-Camena și Topalu-Tașaul apar resturile unoe munți și mai vechi - calcedonici - transformați într-o câmpie de eroziune - podișul Casimcei[5] - cu înălțimi de aproximativ 3-400 m în nord-vest și 100 m în câmpia Fântânele-Istria.

Districtul munților Pricopanului sau ai Măcinului cuprinde regiunea de nord-vest a Dobrogei. Se prezintă sub forma unor creste ascuțite și a unor munți insulari, orientați nord-vest - sud-est. Cea mai mare înălțime este de 467 m. Luturile loessoidale acoperă zonele mai joase ale reliefului - sub grohotișurile de la poalele munților -.

Podișul Niculițelului și dealurile Tulcei, reprezintă o peneplenă cu relief larg vălurit (martori izolați de eroziune), cu depresiuni joase și câmpii interioare, acoperite de o manta groasă de depozite deluvio-pluviale loessoide.

Podișul deluros al Babadagului corespunde tectonic unui mare sinclinorin cretacic, constituit din conglomerate, gresii și calcare organogene, cu un relief vălurit, iar în zona dinspre mare cu forme de relief carstic.

Districtul câmpiei litorale a Razelmului, corespunde zonei celei mai joase a Dobrogei nordice și este în cea mai mare parte submersă.

Ținutul podișului Dobrogei (Dobrogea de Sud) se întinde de la Valea Carasu până la antecliza Ruse-Varna. El se află pe postamentul platformei prebalcanice moesice, urcând spre sud. Platforma sau prispa prebalcanică se găsește și în sudul câmpiei Române, ca postament[6]. Expresia "silex prebalcanic" utilizată pentru materialul utilajului litic din neolitic, nu are neapărat semnificația provenienței materialului respectiv de la sud de Dunăre. Depozitele de silex de la Câscioarele - punctele "Coinea", "D'aia parte", Ghețărie", terasa inferioară spre Dunăre dintre Greaca și Căscioarele, etc. -, pot dovedi acest lucru.

Dobrogea sudică este un podiș cu interfluvii larg vălurite și plane, cu înălțimi medii care variază între 100 și 200 m și cu marginile abrupte spre Dunăre și Marea Neagră.

În ceea ce privește formarea Bărăganului, avem de-a face cu două fenomene distincte: 1) existența lacului pleistocen din Câmpia Română și 2) depunerile de loess ca ultima activitate de formare a reliefului de azi (excludem formarea solurilor).

În ceea ce privește existența lacului pleistocen, ca și a unui curs al Dunării mai la nord, geologii poartă încă discuții[7]. Ceea ce este neclar, este cum s-au depus loessurile clasice în Bărăgan și Dobrogea; - în Bărăgan ele ajung până la 50-60 m grosime, la

4. *Ibidem*, p. 251.

5. Prezenta descriere, ca și următoarele, sunt preluate din *Monografia geografică*, I, p. 246 și următ.

6. *Ibidem*, p. 111.

7. P. V. Coteț: *op. cit.*, p. 68-93. Vezi și I. P. Voitești, *Evoluția geologico-paleografică a pământului românesc*, extras din *Revista Muzeului Geologic-Mineralogic al Universității din Cluj*, vol. V, Nr. 2, 1935, Institutul de arte geografice "Ardealul", Cluj, 1936, pp. 150-180.

Stelnica, iar în Bărăganul mijlociu și de nord la 10-15 m grosime[8] -.
Dacă ar fi existat lacul pleistocen invocat, ar fi fost vorba de lehmuri (depunerea de praf pe mlaștini sau lacuri cu fundul mic). Dar lehmurile apar la vest de Fundulea[9]. Noi opinăm că lacul menționat dispare mai repede - atât datorită colmatării lui [10], cât și datorită faptului că-n timpul glaciațiunilor, în special al ultimei glaciațiuni Wûrm, apele sunt în vizibil regres față de uscat. În felul acesta depunerile de loess pot să se efectueze pe teren ferm și nu pe lac sau mlaștină[11].

Oricum, la partea superioară a loessurilor, deci în faza de fixare și aproape de încetare a depunerilor, între -1,20 – -0,90 m la N. Bălcescu[12] și 1,50 și 0,90 m la Malu Roșu[13] avem locuiri epipaleolitice, datate larg 20.000 - 12.000 î. e. n. Precizăm că în Câmpia Română loessul se termină la -0,80 m, între 0,80 și 0.60 m fiind zonă de amestec între loess și humusul vegetal.

Deci actualul relief - exceptând cursurile meandrate ale râurilor, bălților, etc. - *era format* deja. De altfel, C. S. Nicoleascu-Plopșor, încă din anii '60 atrăgea atenția asupra solurilor de depuneri[14].

În ceea ce privește transgresiunile maritime, menționăm că după marea transgresiune post-glacială, Marea Neagră comunică direct cu oceanul planetar[15], evoluțiile deci trebuiesc permanent confruntate[16]. Acesta este, printre altele, și momentul creării

---

8. *Ibidem*, pp. 40-43.
9. *Ibidem*, p. 39 și fig. 11.
10. *Ibidem*, p. 72-74.
11. *Ibidem*, fig. 13. - Profilul în versantul drept al Ialomiței la Slobozia Veche are la bază nisipuri de dune. Vezi și p. 66 - se confirmă vârsta Mindel-Riss a nisipurilor din baza loessurilor.
12. M. Munteanu, *SCIVA*, 1992, 2, pp. 145-147. De atunci au mai fost executate, cu rezultate fructuoase, două campanii: 1993 când am mai descoperit aproximativ 30 de piese aurignaciene, un galet *in situ* și o piesă tardenoisiană și 1995, cercetările au fost efectuate de dr. Al. Păunescu și drd. E. Alexandrescu.
13. Informație amiabilă Emilian Alexandrescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.
14. C. S. Nicolaescu-Plopșor, *SCIV*, 2, 1959, t X, pp. 221-237; *SCIV*, 1, 1960, t XI, pp. 125-129; *SCIV*, 1, 1961, t XII, pp. 65-74.
15. *Marea Neagră în zona litoralului românesc. Monografie hidrologică*. Editată de Institutul de meteorologie și hidrologie, București, 1973, p. 128.
16. P. Coteț, *op. cit.*, p. 115, fig. 50. Preluând pe M. Circiumaru, dă următoarele evoluții ale nivelului M. Negre:
Riss - $Würm_1$: + 21 m.
- $Würm_1$: - 21 m.
$Würm_1$ - $Würm_2$: + 10 m.
- $Würm_2$: - 62 m.
$Würm_2$ - $Würm_3$: + 3/5 m.
- $Würm_3$- 5 m.
De la începutul Holocenului până astăzi - zero metri. Începutul Holocenului este datat după unii geologi la 20.000 î. e. n., după alții la 10.000 î. e. n.
Frédéric Bazile în *Premiéres communautés paysannes en Méditerranée Occidentale*, Actes du Colloque International du CNRS, Montpellier, 26-29 avril, 1983, Paris, 1987, pp. 47-51, dă următoarele date asupra oscilațiilor Mediteranei:
- marea regresiune wüemiană: - 120 m.
- 10.000 î. e. n.: - 30 m.
- 8.000 î. e. n. - 20 m.
- după Boreal, la începutul Atlanticului: - 2 m.
- 7.100 sau 7.200 î. e. n.: un prim nivel înalt.
- 6.800 î. e. n.: - 6/7 m - doar un astfel de nivel poate explica poziția foarte joasă a neoliticului cardial în zonă - NB: Atenție la lipsa neoliticului timpuriu din Bărăgan datorită "transgresiunii".
- 6.500 î. e. n.: nivel înalt
- 6.000 î. e. n. - 5.850 î. e. n.: transgresiune
- 5.850 î. e. n. - 5.700 î. e. n.: nivel jos
- 5.700 î. e. n. - 5.630 î. e. n.: nivel înalt
- 5.400 î. e. n. - nivel jos până spre 4.500 î. e. n.
- 4.500 î. e. n. - 4.100 î. e. n.: + 2 m - *maxim transgresiv in Holocen* - În funcție de acest maxim trebuie raportate cotele generale "nivel înalt", "bruscă transgresiune", etc., din analiza făcută de Fr. Bazile. Cum cele mai mici înălțimi din Câmpia Română sunt de 6 m ...
4.100 î. e. n. - 2.600 î. e. n.: 0 m
2.200 î. e. n.:nivel relativ înalt
2.200/2.050 î. e. n. - 1.500 î. e. n.: nivel înalt roman
după 1.500 î. e. n. - primele veleități de creștere post-romană.

comunicației dintre Marea Neagră și Mediterana.

Transgresiunea tireniană se petrece la sfârșitul pleistocenului și începutul holocenului (cca 20.000 î. e. n.) și ea afectează doar *văile* râurilor: - Dunărea și afluenții săi până la Balta Ialomiței (Ostrov). De fapt este mai degrabă o reluare în stăpânire de către ape, a zonelor de uscat, apărut din cauza acumulării masive a precipitațiilor în ghețari în era glaciară. Europa, Asia, Africa, etc aveau țărmurile la 120-200 km distanță față de actualele limite, Balcanii comunicând direct, pe uscat, cu Anatolia, Asia cu America.

Unii arheologi, geologi și oameni de cultură, consideră că marea transgresiune post glacială, însoțită de încălzirea climei și ploi abundente este fenomenul reflectat de legendele ulterioare ale "potopului"[17].

Am făcut aceste precizări, deoarece în arheologia română s-au răspândit două legende, datorate lipsei de descoperiri în paleolitic și neoliticul inferior, pe de o parte, și epoca bronzului mijlociu, pe de altă parte. Astfel, descoperirile din paleolitic până în neoliticul inferior - inclusiv - nu ar exista din cauza lacului pleistocen (!!!) -, sau a marii transgresiuni marine, iar așezările din Bronzul mijlociu ar exista sub stratul de loess și trebuie săpat mai adânc pentru a le dezveli (!!!).

Prin descoperirea noastră de la N. Bălcescu, am reușit să fixăm zona epipaleoliticului - și posibil a mezoliticului - în stratigrafia Bărăganului. Aceasta ar putea reprezenta *baza stratigrafiei preistorice* și limita superioară ca reper cronologic pentru geologi în zona respectivă.

Lacul pleistocen nu are deci nici o influență în neolitic.

În ceea ce privește "transgresiunea neolitică" aceasta este confundată, în general cu marea transgresiune post-glaciară. Lipsa așezărilor pentru Bronzul mijlociu în Bărăgan și Dobrogea, trebuie justificată printr-o cauză istorică și nu stratigrafică.

Am amintit deja de rețeaua hidrografică bogată a Bărăganului. Interfluviile nu depășesc 45 km lățime, apele ce le separă fiind dispuse ca spițele unei roți, apropiate de centrul Câmpiei Române (zona vestică a Bărăganului) și răsfirându-se spre nord și est, la vărsarea în Dunăre.

În acest mod, distanța de la un râu la altul este de cel mult o zi, o zi și jumătate de mers pe jos. Ținând cont și de lacurile și zonele mlăștinoase din interior (Amara, Ianca, mlaștina Călmățuiului, Gălățui), ca și de bălțile de pe malul stâng al Dunării, putem concluziona că zona în discuție a fost o zonă propice așezărilor umane în diferite epoci. Trebuie să facem precizarea că lacul Mostiștea a fost navigabil în epoca La Tene și comunica cu Dunărea printr-un brat ce pleca de la Mănăstirea (în epoca medievală, Cornățel) prin Ciocănești, și ajungea în preajma Călărașului. Brațul a început să se colmateze târziu, în sec. XVII-XVIII.

La acest tablou, adăugăm știrile referitoare la flora și fauna zonei în epoca preistorică. Analiza condițiilor *actuale* (cu relieful și poate clima modificate de activitățile antropice) poate produce distorsiuni în înțelegerea tabloului general al epocii străvechi.

Pentru epocile preistorice, se știe că în lunca Buzăului, Siretului și Dunării, castorul era o prezență frecventă. Dar acest animal nu trăiește decât în zonele mlăștinoase - bălți, lacuri legate de un râu, etc. - *păduroase*. Astăzi, pădurile din lunca Buzăului și a Siretului, ca și din preajma Dunării, au dispărut - ca și castorul -.

I. P. Voitești, menționează "codrii seculari" ce se întindeau "din munți, peste subcarpati până în munții Dobrogei și masivele păduroase dintre Chișinău-Orhei"[18].

În Dobrogea, pădurile erau frecvente și întinse, despăduririle masive începând odată cu apariția coloniilor grecești și mai ales din epoca romană. Azi au mai rămas nuclee din vechile păduri, transformate - unele - în rezervații, cum ar fi "Canaraua fetii" între Băneasa și Lipnița, în sud-vestul Dobrogei.

Dacă pentru centrul Câmpiei Române, există numeroase dovezi ale existenței codrilor seculari până târziu în evul mediu, iar unele nuclee de păduri se mai păstrează și azi (unele din ele întinzându-se și în zona vestică și nord-vestică a Bărăganului de sud), pentru Bărăganul de mijloc și de nord, avem mai puține informații.

Considerăm că în preistorie aspectul zonei era diferit și după două elemente strict arheologice: înmormântările Iamna dispun de construcții de lemn, și lemne destul de masive, ce n-ar fi existat într-o zonă de stepă curată, iar în cultura Coslogeni și Noua, omoplații de vită crestați sunt un element caracteristic și frecvent, ceea ce ne face să credem că purtătorii respectivei culturi erau crescători de vite mari. Dar vitele mari sunt frecvente în zonele de pădure și de silvo - stepă, nu stepă curată - . Cum datele de care dispunem sunt insuficiente, se impune necesitatea analizelor sporo-polinice pentru stațiunile preistorice și proto-istorice, pentru a se putea completa un element extrem de important al tabloului epocilor istorice, și anume: cadrul natural și condițiile de climă.

Ne facem datoria de a corobora puținele știri existente cu propriile observații, atrăgând atenția asupra acestui aspect, cu atât mai mult cu cât condițiile climatice pot evolua de la o epocă istorică la alta, iar uneori în cadrul aceleiași epoci, producând schimbări notabile, care nu-și găsesc întotdeauna explicația în motivări arheologice sau sociologice.

ÜBER DIE GEOGRAPHISCHEN GEGEBENHEITEN IN DER VORGESCHICHTE DES SÜD-OSTEN VON RUMÄNIEN

Zusammenfasuung

Die toponymische Analyse des östlichen Gebietes der Rumänischen Ebene ist mit den Nachrichten über die geologische Evolution des Gebietes verb unden, die aufgrund der (neolitischen) "vorbalkanischen Feuersten" - Funde von Căscioarele, "D'aia parte", "Ghețărie" und von der Terasse zwischen Greaca und Căscioarele erhalten wurden. Auf diese Weise werden die Etappen des Bildungsprozesses der Bărăgan-Ebene und der Verbindung zwischen dem Schwarzen Meer und des Mittelmeer erläutert, der von den der Eiszeit folgenden Meertransgressionen verursacht wurde.

Die von N. Bălcescu durchgeführten Analysen haben die Schicten des Epipaleolithikums und des Mesolithkums in der Stratigrphie des Bărăgan bestimt. Die geologischen Anhaltspunkte werden auch von den Beobachtungen bestätiot, die sich auf die Flora und Fauna beziehen, mit der Verdeutlichung, dass die klimatischen Änderungen nicht immer von archäologischen oder soziologischen Umständen bezeugt sind.

STUDIUL UNOR OBIECTE DE STICLĂ ROMANĂ PRIN METODE NUCLEARE

M. BELC[a], C. BEŞLIU[b], V. COJOCARU[c], C. OPREA[a], I. POPESCU[c], T. BĂDICĂ[c]

Cercetările privind compoziția obiectelor metalice și ceramice găsite în urma săpăturilor arheologice, au putut aduce elemente care să sprijine și stabilirea locului de origine ale acestora. Datele furnizate de literatura de specialitate sunt suficiente pentru a face corelațiile necesare. Din păcate, nu același lucru se poate spune despre cercetările obiectelor de de sticlă, datele puse în circulație fiind insuficiente. Acesta a fost motivul pentru care am întreprins studiul prezent.

Probele de sticlă romană provin din Muzeul de Istorie Națională și Arheologice Constanța și sunt prezentate în tabelul următor.

Lista probelor de sticlă

Proba	Inventar	Perioada	Proveniența
1	31967	sec. II-III d. Hr.	Constanța
2	38092	sec. II d. Hr.	Constanța
3	243	sec. I d. Hr.	Constanța
4	4114		
5	1228	sec. II-III d. Hr.	Constanța
6	30825	sec. II-III d. Hr.	Constanța
7	2415		Constanța
8	3852	sec.I d. Hr.	Constanța

Probele au fost iradiate timp de 210 minute la un flux de 2 x 1012 neutroni/cm²sec. și analizate cu un spectometru de radiații gamma cu detector de Ge (Li).

Concentrația elementelor din probele de sticlă este prezentată în tabelul nr.1 (10000 ppm = 1%). Menționăm că aceste rezultate sunt parțiale, urmând ca ele să fie complectate prin aplicarea și a altor metode de investigare nucleară.

a Universitatea "Ovidius" Constanța, Catedra de fizică și electronică
b Universitatea București, Facultatea de fizică
c Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară, Măgurele-București

Tabelul nr. 1

Proba	Zn (ppm)	Sr %	Sb (ppm)	Ce (ppm)	Sc %	La (ppm)	Co (ppm)	Fe %	Cr (ppm)
1	23,83	0,1538	4,9	23,97	3,57	0,167	0,267	0,35	29,38
2	782,24	0,1449	0,5957	19,67	3,92	0,279	0,515	0,33	34,13
3	-	0,1433	1,094	23,34	2,84	0,161	0,858	0,32	30,33
4	895,59	0,1949	8,616	20,83	3,68	0,122	1,591	0,45	33,37
5	44,754	0,1955	0,0159	25,99	4,43	0,154	1,039	0,52	51,24
6	-	0,1222	0,023	17,37	3,47	0,081	1,255	0,39	35,34
7	-	0,1579	0,0153	24,17	3,68	0,205	0,984	0,41	34,6
8	7,79	0,1125	1,037	15,62	3,33	0,061	1,028	0,29	26,78

Analizând concentrațiile în tabelul nr. 1 se constată:

- lipsa Zn din probele: 3, 6 și 7
- concentrație mare de Zn în probele: 2 și 4,
- probele 4 și 8 prezintă valori extreme ale concentrațiilor la următoarele elemente: Zn, Sr, Ce, Sc, Fe și Cr.

Aceste diferențe ne sugerează aplicarea unor tehnologii diferite în obținerea și prelucrarea sticlei, sau posibilitatea provenienței din import a unora dintre ele.

Bibliografie

Barrandon, J.N., 1980, *Analyse par activation et numismatique,* Journal of Radioanalytical Chemistry

Widemann, F., 1980, *Neutron activation analysis for provenances studies of archeological artfacts,* Journal of Radioanalytica Chemistry

NUCLEAR METHOD STUDY OF GLASS ARCHEOLOGICAL OBJECTS

Abstract

The use of the neutronic activation method was first realised in Romania on archaeological gass samples. The paper presents long life elements concentration identified in glass samples. The concentration differences mark the implicated technology in obtaining glass and its evolution in time.

ANALIZA COMPOZIȚIEI UNOR OBIECTE CERAMICE ANTICE PRIN ACTIVARE NEUTRONICĂ

M. BELC[a], C. BEȘLIU[b], A. OLARIU[a], C. OPREA[a], I. POPESCU[c], T. BĂDICĂ[c]

Pe țărmul Mării Negre, acolo unde astăzi se află malul apusean al lacului Sinoe, coloniștii din Milet întemiază în secolul VII î.Hr. Histria. Mai spre sud aceiași coloniști pun bazele Tomisului iar la sud de aceasta ridică Callatisul.

În toate aceste colonii grecii, având ca ocupație de bază comerțul, și-au desfășurat viața în spiritul propriei civilizații.

Studiul ceramicii a arătat varietatea și bogăția importurilor, provenite mai ales din centrele Greciei asiatice (Milet, Samos, Chios, Clazomene, Lesbos) sau din Corinth și Athena. Treptat, coloniile se dezvoltă și ca centre de producție, începând manufacturarea în serie a ceramicii. Metodele sunt inspirate fie după cele din Milet, fie din Lesbos, realizându-se atât ceramică arsă la roșu cât și cenușiu (reducător). Acestea au fost bine asimilate de lumea geto-tracică, devenind la rândul lor modele pentru unele forme ceramice ale populației locale.

Cunoașterea compoziției artefactelor arheologice poate contribui la stabilirea materialului utilizat, precum și a zonei geografice de proveniență a acestuia. Ceramica antică are o importanță deosebită, iar prin analiza compoziției pot fi obținute informații precise referitoare la proveniența acesteia.

Ceramica analizată și prezentată aparține Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța și este prezentată în tabelul următor.

Lista probelor de ceramică

Proba	Inventar nr.	Perioada	Proveniența
1	3158		Mangalia
2	15859	sec.III-II î.Hr.	Mangalia
3	1088	sec.IV-III î.Hr.	Mangalia
4	5290	epoca elenistică	Mangalia
5	32116		Mangalia
6	32115		Mangalia
7	12364	sec.I-II d. Hr.	Constanța
8	1881	sec.IV-III î. Hr.	Mangalia
9	15712	epoca elenistică	Mangalia

a Universitatea "Ovidius" Constanța, Catedra de fizică și electronică
b Universitatea București, Facultatea de fizică
c Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară, Măgurele-București

Probele au fost analizate în urma activității neutronice cu spectometru de radiații gama folosind un detector de germaniu dopat cu litiu. Iradierea s-a făcut timp de 15 minute la un flux de 2 x 10^{12} neutroni / cm^2 sec. Elementele determinate au fost: Sm, Eu, La, Na, Mn, Ce, Cr și As.

Concentrația elementelor identificate în probele de ceramică sunt prezentate în Tabelul nr. 1 (10000 ppm = 1%).

Tabelul nr. 1

Proba	Sm (ppm)	Eu (ppm)	La (ppm)	Na %	Mn (ppm)	Ce (ppm)	Cr (ppm)	As (ppm)	Na/Mn
1	7,8	1,3	50	0,85	628	120	69	8	13,53
2	6,0	1,1	35	1,06	421	90	43	14	25,17
3	5,9	1,1	35	1,47	635	70	34	15	23,15
4	5,6	1,0	33	0,74	554	80	37	11	13,35
5	7,0	1,3	43	1,01	805	70	51	25	12,54
6	7,1	0,9	37	1,08	808	101	52	21	13,36
7	5,5	0,9	25	1,5	894	70	33	16	16,78
8	6,8	1,0	39	0,92	484	97	33	17	19,00
9	6,4	0,8	40	0,83	2140	<90	38	30	3,88

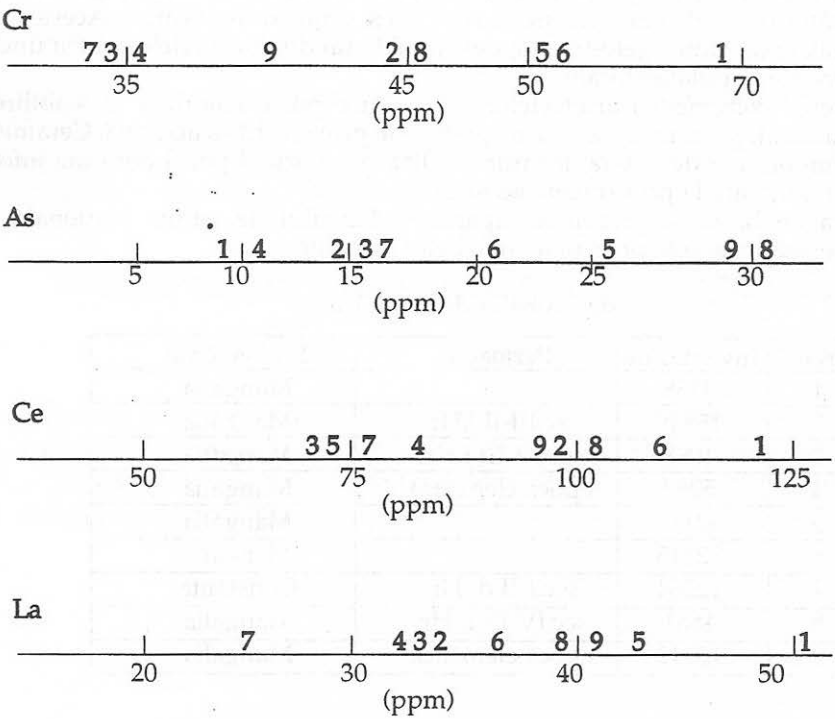

Fig. 1

Figura nr.1 prezintă distribuția concentrațiilor elementelor Cr, As, Ce și La. Analizând această distribuție probele se grupează aproximativ în trei seturi.

Procedeul clasic de analiză utilizează raportul Na/Mn. Acest raport este relativ constant pentru o anumită zonă, dar diferă semnificativ între zone. Gruparea probelor în cele trei seturi este pusă în evidență și prin analiza raportului Na/Mn.

În urma comparării acestor rezultate cu cele existente în literatura de specialitate, se poate preciza cu exactitate care dintre obiecte de ceramică au fost importante sau manufacturate local.

Bibliografie

Aspinal, A., Slater, D.N. 1968, *Neutron activation analysis of medieval ceramics,* Nature Sayre, Ed., 1972, *Activation analysis applications in art and archeaology,* in Advances in Activation Analysis

NEUTRONIC ACTIVATION ANALYSIS OF ARCHAEOLOGICAL CERAMICS

Abstract

In a feasability study, neutronic activation analysis presents outstanding performances in attempt to classify ceramic samples discovered on archaeological sites in Dobrudja. Based on the performances of this method, neutronic activation analysis is capable to offer discrimination between imported and local pieces and to establish secondary groups among certain ceramics types.

NUMISMATICA

NUMISMATIQUE

DIN NOU DESPRE CIRCULAȚIA MONETARĂ ANTICĂ ÎN ZONA FLORIILE - ADÂNCATA (JUD. CONSTANȚA)

GABRIEL TALMAȚCHI

După cele trei monede descoperite în 1995 și tratate într-un articol anterior[1], spre sfârșitul aceluiași an, au mai ajuns în colecția numismatică a M. I. N. A. Constanța alte trei piese monetare, și anume două monede autonome și un semn premonetar. Acestea sunt descoperite la Floriile, din păcate în condiții neprecizate[2]. Cele două monede sunt un obol și un bronz de tip Apollo, ambele emise la Histria.

Descrierea monedelor:

1. HISTRIA. Autonomă.

Av. Două capete de tineri[3], cel din dreapta inversat (↑↑)

Rv. Inscripția IΣTPI; Vultur pe delfin spre stânga. Fără siglă sub delfin; Pick-Regling, p. 165, nr. 451; AR; 0,50 g; 7 mm; Inv. M. I. N. A. C. nr. 59432; Fig I/1; puțin tocită.

2. HISTRIA. Autonomă

Av. Capul lui Apollo cu cunună de lauri spre dreapta (↑↓)

Rv. Inscripția IΣTPIH; Vultur pe delfin spre stânga; AE; 3,81 g; 15,50 mm; Pick 458; Inv. M. I. N. A. C. nr. 59434; Fig, I/2; puțin tocită.

3. HISTRIA. Autonomă.

Semn premonetar; 3,87 g; 35 mm; Inv. M. I. N. A. C. nr. 58433; Tip cu 2 muchii și nervură mediană; Fig. I/3; puțin circulară.

Încă de la momentul apariției și afirmării sale ca o cetate puternică din punct de vedere politic, militar, economic și comercial, Histria a avut nevoie de o colaborare continuă cu marea masă a populației autohtone, getice și mai ales cu elementele aristocrației locale[4].

De fapt se poate vorbi de existența unor relații atât histriote-getice cât și getice-histriote, fiind vorba de interese din ambele părți pentru aceste contacte și înțelegeri. Ele

1. G. Talmațchi, Pontica, 27, 1994, p. 233-235.

2. La fel ca în cazul celor trei monede descoperite anterior în 1995 la Floriile-Adâncata și acestea neau parvenit prin bunăvoință lui Radu Diaconu și a lui Romeo Frățilă. Se pare că provin din așezarea getică.

3. Atribuirea de numeroase semnificații celor două capete a fost pe larg dezbătută în istoriografia românească și nu numai, oscilând între brațele Istrului, capetele Dioscurilor și Apollo (vezi C. Preda, H. Nubar, Histria III, Descoperiri monetare, 1914-1970, Ed. Acad. R. S. R., București, 1973, p.29). În general, se acceptă formula "două capete de tineri".

4. Radu Ocheșeanu, în *File din istoria unui ținut românesc*, Comisia pentru răspândirea cunoștințelor cultural-științifice, Constanța, p. 63.

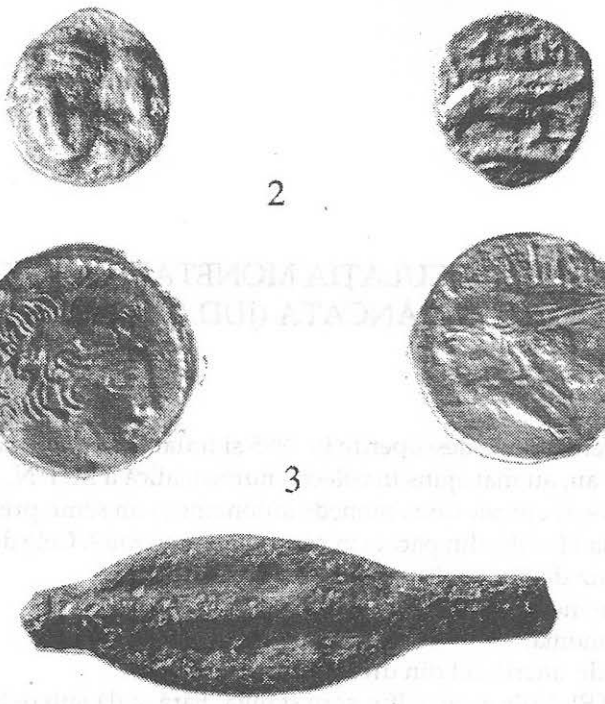

2

3

1

Fig. I/ 1, 2, 3

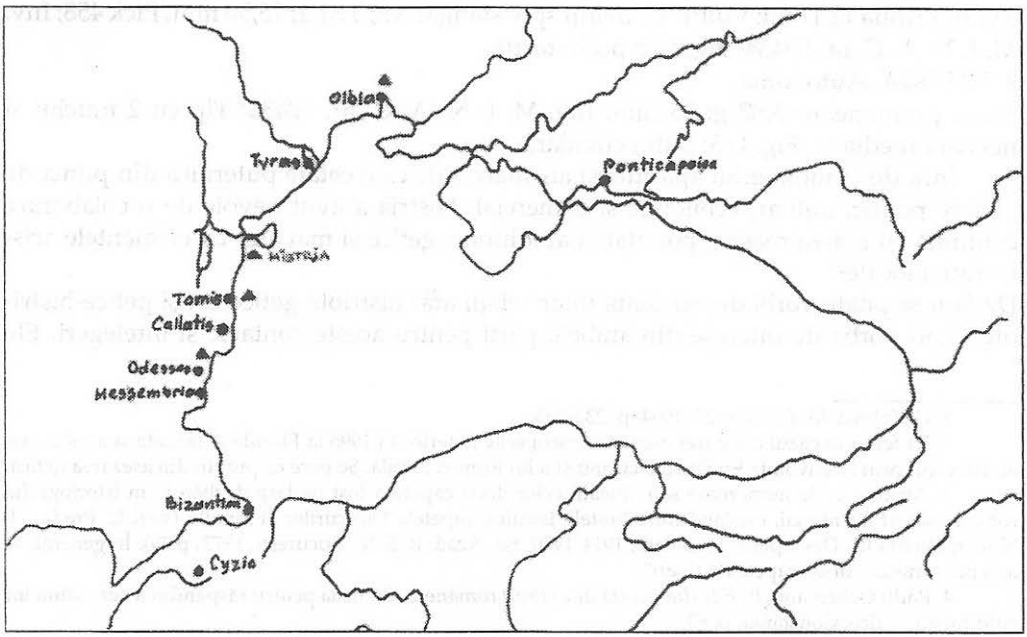

Fig. II ▲ semne premonetare ● oraș

vizau în principal, atât prosperitatea economică cât și liniștea politică și militară din zonă.

Primul element luat în discuție este vârful de săgeată. Avem de-a face cu un semn premonetar cu nervură mediană, în formă de frunză de laur și care este turnat într-un tipar singular. Acest semn premonetar a putut fi catalogat ținându-se seama de formă și de mediul de realizare. El corespunde altor tipuri deja publicate, la C. Scorpan (Pl. 2, nr. 25)[5], M. Mănucu-Adameșteanu (Fig. 2, nr. 3)[6] și A. Aricescu (Pl. I, nr. 25)[7], în tezaurele descoperite la Tomis, Vișina și Enisala.

Pentru Dobrogea sunt cunoscute atât tezaure de semne premonetare cât și descoperiri izolate. Ca descoperiri izolate putem aminti Histria[8], Tariverde[9], Nuntași[10], Tomis[11], Izvoarele[12], Beidaud, Cilic-Dere[13], iar ca tezaure, pe lângă cele deja menționate, cele de la Nuntași[14] și Jurilovca[15]. Aceste semne premontare au cunoscut o arie de răspândire mare, pe o fâșie de-a lungul litoralului de Nord-Vest și Vest al Mării Negre (Fig, II). Datarea lor ca și în cazul semnului premonetar de la Floriile se poate face începând din secolul VI a. Chr.[16] până în secolul V a. Chr., cu o evoluție continuă până la apariția altor surse monetare emise de exemplu la Histria (monede cu roata). Nu se poate vorbi de un gol în cadrul procesului schimbului de mărfuri, în care semnul premonetar și apoi moneda au jucat rolul primordial. Semnele premonetare au fost puse în circulație din nevoia de a ușura schimburile dintre greci și autohtoni, fiind o formă de adaptare la situația locală.

Se poate afirma că producerea acestor semne premonetare a fost apanajul grecilor, din coloniile pontice. A căror greci este mai greu de spus, existând mai multe localizări ale atelierelor producătoare. Ne raliem părerii[17] după care Histria a fost pentru o bună perioadă de timp centrul de producție al unor astfel de semne premonetare, monopol pe care, la un anumit moment dat a trebuit să-l împartă cu alte centre grecești din Marea Neagră (probabil Apollonia și Olbia)[18]. Perioada aceasta corespunde în istoria Histriei cu o dezvoltare armonioasă și bine structurată, în care interesul economic și cel comercial în raporturile cu autohtonii era fundamental[19].

Cea de-a doua monedă luată în discuție este obolul, una din diviziunile drahmei histriene. Aceste descoperiri de subdiviziuni sunt extrem de rare, cunoscând astăzi în Dobrogea obolul de la Izvoarele[20] și tezaurele de la Silistra (cu 27 de oboli)[21] și Tomis

5. C. Scorpan, SCN, 7, 1980, p. 25-34.
6. M. Mănucu-Adameșteanu, SCN, 8, 1984, p. 12-24.
7. A. Aricescu, SCN, 6, 1976, p. 17-24.
8. Fl. Preda, AUB, 9, 1961, p. 7-17.
9. A. Aricescu, SCN, 5, 1975, p. 21-22.
10. C. Domăneanțu, Dacia, NS, 1984, p. 89.
11. C. Scorpan, Pontica, 8, 1975, p. 29, nota 10.
12. M. Irimia, Pontica, 13, 1981, p. 74, nota 69.
13. M. Mănucu-Adameșteanu, Pontica, 25, 1992, p. 63, n. 28.
14. C. Domăneanțu, *op. cit.*
15. Gh. Poenaru-Bordea, E. Oberläder-Târnoveanu, Actes du II Congrés international de thracologie, București, 1980, vol. II, p. 141-150.
16. B. Mitrea, Thraco-Dacica, 5, 1-2, 1984, p. 111-122.
17. V. Canarache, SRIR, București, 1954, p. 181-192
18. A. Aricescu, SCN, 6, 1976, p. 22.
19. A. Avram vedea în aceste semne premonetare un fel de daruri acordate de către milesieni aristocației locale pentru a se asigura relații de bunăvoință reciproce (vezi Symposis Thracologica, 7, 1989, p. 76).
20. A. Vertan, G, Custurea, Pontica, 21-22.
21. B. Mitrea, St. Cl., 7, 1965, p. 149.

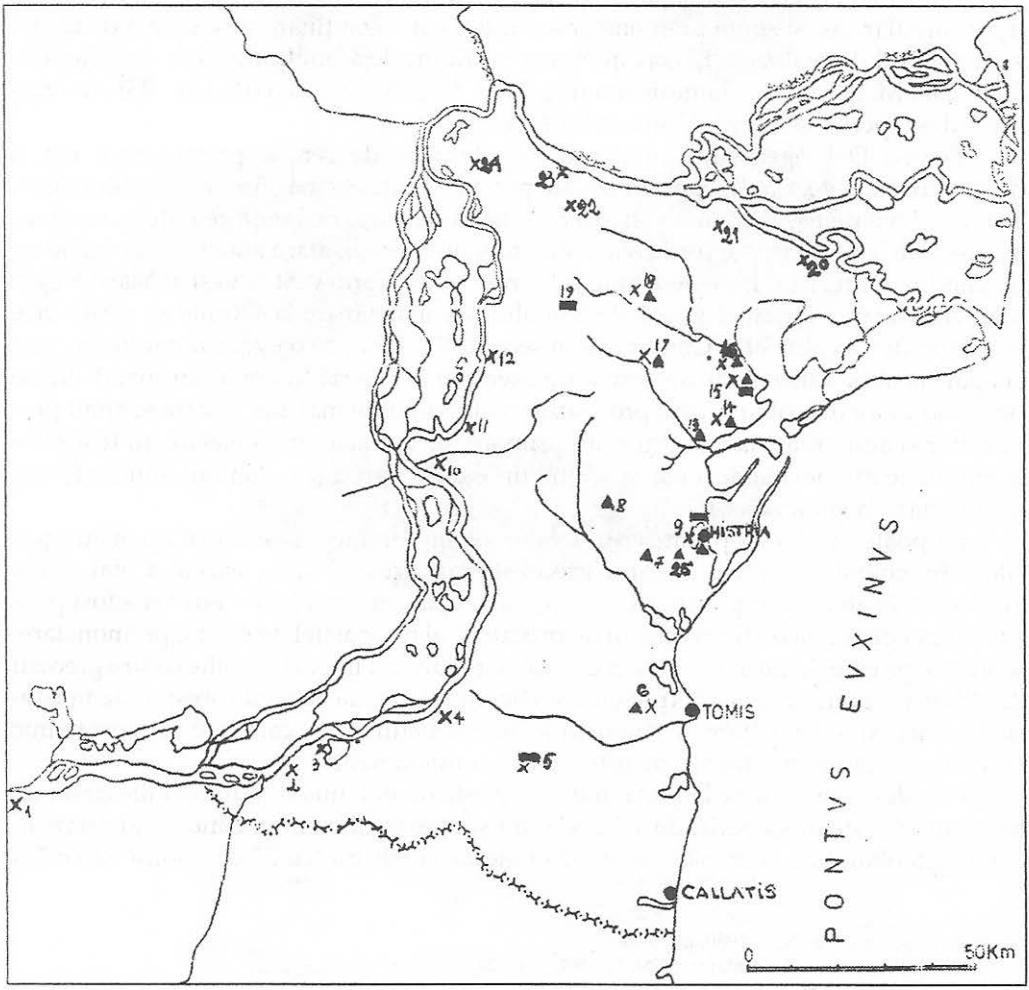

Fig. III. Descoperiri monetare autonome în Dobrogea.
▲ semne premonetare (tezaure și izolate)
x drahme histriene (tezaure și izolate)
▬ semne premonetare (tezaure și izolate)

1. Silistra. 2. Canlia. 3. Satu Nou. 4. Rasova. 5. Adâncata. 6. Tomis. 7. Tariverde. 8. Beidaud. 9. Histria. 10. Hârșova. 11. Dăieni. 12. Ostrov. 13. Visina. 14. Jurilovca. 15. 6 Martie. 16. Enisala. 17. Ciucurova. 18. Izvoarele. 19. Horia. 20. Mahmudia. 21.Tulcea. 22. Niculițel. 23. Isaccea. 24. Jijila. 25. Nuntași.

(cu 2 trihemioboli)[22]. În general, aceste descoperiri se integrează în marea arie de răspândire a monedei autonome histriene de tip drahmă, de argint, emisiuni ce aparțin perioadei secolului IV a. Chr.[23], atât primei cât și celei de a doua jumătăți a acestui secol. Rolul și importanța obolilor a fost de altfel pe larg subliniată de către V, Canarache[24]. Aceste subdiviziuni ale emisiunilor monetare de la Histria erau realizate în sistemul ponderal eginetic, într-un moment de maximă dezvoltare a economiei și comerțului orașului de origine greacă, cât și de răspândire a drahmei locale în toată Dobrogea, în regiunile din partea de Nord-Vest a Pontului Euxin și în teritoriile getodace din Muntenia și Moldova.

În Dobrogea (Fig. III), descoperirile histriene pe linia drahmei sunt numeroase, menționând pe cele de la Babadag, Enisala, Isaccea, Izvoarele, Jijila, Jurilovca, Niculițel, Slava Rusă, 6 Martie, Tulcea[25], Ostrov-Regie[26], Satu-Nou[27], Adâncata[28], Rasova, Hârșova, Dăieni, Măcin[29], Canlia[30], Mahmudia[31], Tomis[32] sau în stânga Dunării, la Pietroiu-Borcea[33].

În sfârșit, ultima monedă este tot histriană, de tip Apollo, de bronz, cu o largă circulație în Dobrogea - la Ciucurova[34], Histria[35], 6 Martie[36] sau în Moldova, la Fedești (jud. Vaslui)[37]. Moneda face parte din seria principală a emisiunii, din grupa a doua ca dimensiune, fiind datată la sfârșitul secolului IVa. Chr. și începutul secolului III a. Chr.[38]

Privite în totalitate, cele 5 monede și vârful de săgeată descoperite la Floriile-Adâncata în 1995, aruncă noi lumini asupra activităților economice, comerciale, monetare din Dobrogea pe durata secolelor VI-III a. Chr. Adâncata, alături de alte puncte deja menționate, se înscrie pe linia unor importante drumuri comerciale, necesare din punctul de vedere al legăturilor coloniilor litorale cu populație autohtonă. Pornind de la malul Mării Negre și de la malul Dunării, mărfurile mergeau spre interiorul Dobrogei acolo unde existau piețe de desfacere și necesități imediate. De altfel și prin aceste descoperiri monetare se subliniază încă odată importanța, rolul, și funcția deosebită pe care a jucat-o strălucita cetate a histrienilor, care, până la momentul înnisipării golfului Sinoe, a asigurat zonei de Nord-Est a Dobrogei o prosperitate remarcabilă, transmisă și altor centre, de mai mare sau mai mică importanță, autohtone sau grecești. Aceasta a fost și situația din așezarea getică de la Floriile-Adâncata.

22. B. Mitrea, *op. cit.*, p. 153
23. B. Pick, Die antiken Münzen Nord-Greichenlands, I,1, Berlin, 1898, p. 147-148.
24. V. Canarache, CNA 15, 1940, p. 232.
25. E. Oberländer-Târnoveanu, Pontica, 11, 1978, p. 73-76.
26. N. Conovici, SCIVA, 30, 1979, 1, p. 89, nr. 10.
27. B, Mitrea, SCIV, 10, 1959, 1, p. 157, nr. 4.
28. G. Buzdugan, I. Mititelu, SCN, 3, 1960, p. 403, nr. 44 și 48.
29. B. Mitrea, St. Cl., 7, 1965, p. 158, 161, 162, nr. 24, 25, 27, 31, 33.
30. Idem, SCIV, 9, 1960, p. 190, nr. 1.
31. V. Canarache, Pontica, 1, 1968, p. 138.
32. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc, Pontica, 8, 1975, p. 431, nr. 403.
33. T, Papasima, Pontica, 16, 1983, p. 283.
34. E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.* , p. 76-77.
35. C. Preda, H. Nubar, *op. cit*, p. 37; S. Dimitriu, Histria, I, p. 467.
36. E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.* , p. 76.
37. B. Mitrea, C. Buzdugan, SCN, 8, 1984, p. 25-36.
38. C. Preda, H. Nubar, *op. cit.*, p. 38.

DE NOUVEAU SUR LA CIRCULATION MONÉTAIRE ANTIQUE DANS LA ZONE DE FLORIILE - ADÂNCATA (DÉPART. DE CONSTANTZA)

- Résumé -

L'auter fait une présentation des trois pièces numismatiques découvertes dans le site gète de Floriile-Adâncata au cours de l'année 1995. Toutes ces trois pièces sont frappées à Histria à l'époque autonome: il s'agit d'une obole, d'une Apollon et d'une pointe de flèche.

On peut souligner l'importance de la découverte de l'obole si l'on fait référence à la rareté particulière de ce nominal. La monnaie du type Apollon et la pointe de flèche connaissent une aire assez large dans zones Ouest et Nord de la Mer Noire. Les découvertes d'Adâncata apportent de nouvelles preuves à l'appui de l'existence d'une économie antique florissante aux VIe - IVe siècles av. J.-C.; ce centre se trouvait probablement quelque part le long de la route sur terre qui traversait la zone située entre le litoral du Pont Euxin et la rive de l'Ister ou bien le long de la route centrale dobroudjienne.

MONEDE ROMANE DE LA DUMBRĂVENI (JUD. CONSTANŢA)*

TUDOR PAPASIMA, COSTEL CHIRIAC

În anii 1992-1993, vreme de două campanii, s-au întreprins investigaţii arheologice de salvare în apropierea satului (reşedinţă de comună) Dumbrăveni, într-un loc unde, cu mai mult timp în urmă, fusese identificată o bisericuţă rupestră despre care s-a opinat că ar aparţine secolelor X-XI d.H.[1]. Rezultatele săpăturilor[2] (precum şi alte descoperiri din zonă realizate prin recunoaşteri de suprafaţă) vor constitui temeiul unui viitor studiu. Până atunci însă, credem că nu este deloc lipsit de interes de a face cunoscute (şi acesta este scopul notelor de faţă), dintre celelalte materiale arheologice apărute, câteva monede.

Este vorba despre un denar emis de Fulvia Plautilla[3] (soţie a lui Caracalla) şi de alte trei monede din bronz fiecare aparţinând unuia/unora din următorii împăraţi: Constantin I (306-337), Constanţiu II (337-361) - Constans (337-350) şi Valentinian II (375-392)[4].

Primele trei piese au fost descoperite întâmplător şi am intrat în posesia lor astfel: denarul, de Doina Duciu (studentă participantă la săpături[5]), în iulie 1992, pe o uliţă dinspre nord-vestul localităţii; piesa de la Constantin I în şantul de dren al şoselei, în

---

* Prezentele însemnări au fost predate redacţiei revistei "Pontica" în luna octombrie, 1996.

1. C. Chiriac, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 249-269.

2. Consemnăm aici rapoartele prin care au fost puse la îndemâna specialiştilor rezultatele activităţii arheologice de la Dumbrăveni: C. Chiriac, T. Papasima, *Săpăturile de salvare de la Dumbrăveni (jud. Constanţa)*, comunicare prezentată la sesiunea: "Cercetări arheologice şi istorice recente între Dunăre şi Marea Neagră", Constanţa 29-31 octombrie, 1992; iid., *Ansamblul monahal rupestru de la Dumbrăveni, jud. Constanţa (sec. IX-X)*, comunicare prezentată la : "Sesiunea naţională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1992" (Ediţia a XXVII-a), Constanţa, 13-16 mai, 1993; T. Papasima, C. Chiriac, *Complexul monahal feudal timpuriu de la Dumbrăveni, jud. Constanţa (sec. IX-X)*, comunicare prezentată la: "Sesiunea naţională de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1993" (Ediţia a XXVIII-a), Satu Mare, 12-15 mai, 1994 (v. şi *Cronica cercetărilor arheologice, campania 1993*, editată cu acest prilej, p. 23-24, nr. 46).

3. Această monedă a fost menţionată în toate comunicările înscrise mai sus, în nota 2. Catalogarea sa o datorăm numismatului Adrian Popescu de la Institutul de arheologie din Bucureşti căruia îi mulţumim şi cu această ocazie.

4. Bronzurile au fost examinate şi de Antoaneta Vertan. Pentru unele îndreptări şi sugestii îi suntem recunoscători.

5. În cele două campanii am beneficiat de ajutorul important al unui număr de cinci studenţi ai Universităţii constănţene "Ovidius" şi anume: Eugenia Crăciun şi Doina Duciu (1992 şi 1993), Lucian Arsenie, Eugen Mitescu şi Gabriel Talmaţchi (1993).

fata postului comunal de poliție și ne-a fost încredințată de șeful acestuia, plt. Mihai Pânzariu, în iulie 1993; bronzul emis de Constanțiu II-Constans, în grădina fam. Oncea, el fiindu-ne donat de Nicoleta Oncea în august 1993.

Cea din urmă monedă (care poartă pe ea efigia lui Valentinian II) a apărut în mormântul M5, "tăiat" de absida altarului unei a doua bisericuțe, de această dată "semirupestră" (situată sub cea rupestră[6], la un etaj inferior), datată preliminar în sec. IX-X d. H.[7].

Monedele descoperite fortuit la Dumbrăveni ne oferă noi date în ceea ce privește evoluția acestor locuri în veacurile al III-lea și al IV-lea d. H., iar piesa ("obol al lui Charon") din M5 conduce spre ideea existenței la "Bisericuțe" a unei mici comunități paleocreștine, anterioară grupului de creștini de aici din epoca medievală timpurie.

DESCRIEREA MONEDELOR

PLAUTILLA

1. AR ↓ 3,35 g 18,7/18 mm
   RIC, IV, 1, p. 270, nr. 369, Roma, em.II, a. 202-205 d. H. Hill, p. 29, nr. 679, Roma, em. XIII, a. 204 d. H.
   Foarte bună. Inv. Muzeu Constanța (MC) 59349. Fig. 1/1

CONSTANTIN I

2. AE ↑ 1,02 g 16,6/15,5 mm
   LRBC, I, p. 21, nr. 845, Tessalonica (SMTSA), a. 335-337 d. H.
   Puțin tocită. Inv. MC 59352. Fig. 1/2

CONSTANTIU II-CONSTANS

3. AE ↘ 1,93 g 17,8/16,2 mm
   LRBC, II, tip FEL TEMP-REPARATIO (FH 2), a. 346-350 d. H.
   Mediocră. Inv. MC 59350. Fig. 1/3

VALENTINIAN II

4. AE ↓ 3,77 g 23,1/20,9 mm
   LRBC, II, p. 89, nr. 2150, Constantinopole (CONA), a. 383 d. H.
   Puțin tocită. Inv. MC 59351. Fig. 1/4

6. V. *supra*, nota 1.
7. V. *supra*, nota 2.

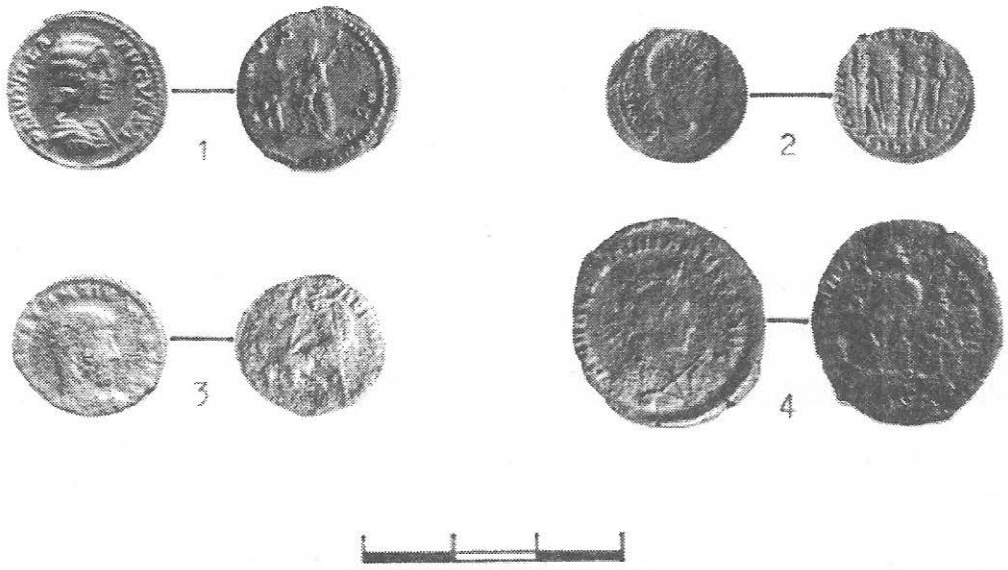

Fig. 1

DES MONNAIS ROMAINES DE DUMBRĂVENI (DÉPART. DE CONSTANTZA)

- Résumé -

Les auteurs présentent quatre pièces de monnaie découvertes aussi bien fortuitement (Fig. 1/1-3) que, également, pendant des fouilles archéologiques (Fig. 1/4). Particulièrement important, c'est le bronze (découvert dans les fouilles du périmètre d'un complexe monacal daté dès IXe - Xe siècles ap. J.-C.) émis par l'empereur Valentinien II, qui conduit à l'idée de l'existence dans cet endroit d'une petite communauté paléochrétienne, antérieure au groupe de chrétiens qui s'y trouvait au moyen - âge récent.

MONEDE ROMANE ŞI BIZANTINE INEDITE DIN COLECŢIA MUZEULUI CONSTĂNŢEAN*

TUDOR PAPASIMA, ANTOANETA VERTAN

Prezentele note îşi propun de a introduce în circuit ştiinţific un material numismatic până acum inedit, aflat în colecţia Muzeului de istorie naţională şi arheologie din Constanţa.

Este vorba despre 33 de monede descoperite atât fortuit (nr. 1-2, 4, 7-8, 13, 15-16)[1], cât şi în săpături arheologice (nr. 3, 5-6, 9-12, 14, 17-33).

Cu excepţia uneia care provine de la Porolissum (Moigrad), jud. Sălaj (nr. 1), toate celelalte piese (nr. 2-33) au apărut în jumătatea sudică a Dobrogei, sau altfel spus, în cuprinsul judeţului Constanţa.

Din punct de vedere cronologic, monedele romane se datează din secolul al II-lea până în secolul al IV-lea d. H. (nr. 1-14), iar *folles* bizantini aparţin, doi epocii lui Iustinian (nr. 15-16) şi restul veacurilor X-XI d. H. (nr. 17-33).

Mai înainte de a trece la descrierea monedelor, să ne oprim puţin asupra acelora dintre ele date la iveală în săpături.

Bronzurile de la Credinţa (com. Chirnogeni) (nr. 5, 9-11) s-au descoperit în cursul unor investigaţii de salvare efectuate aici de T. Papasima în anii 1987-1988. Săpăturile fuseseră reclamate de lucrările pentru instalarea unei conducte de gaze naturale, în tranzit pe teritoriul Dobrogei, de la nord la sud. Au fost scoase la lumină resturile a două încăperi cu ziduri de piatră (probabil anexe gospodăreşti ale unei ferme romane), gropi de provizii/gunoi menajer (unele de foarte mari dimensiuni) şi locuinţe cu podea adâncită. Materialul arheologic recoltat asigura datarea obiectivului în intervalul dintre sfârşitul sec. I/secolul al II-lea şi veacul al IV-lea d.H.[2]

Monedele de la Capidava (nr. 3, 6, 12, 14) au apărut în anii 1991 şi 1994, în cursul

---

* Însemnările de faţă au fost predate redacţiei revistei "Pontica" în luna octombrie, 1996.

1. Piesa nr. 7 a fost identificată de cercetătorul Gh. Poenaru Bordea căruia îi adresăm şi cu această ocazie multumirile noastre.

2. T. Papasima, M. St. Udrescu, *Săpăturile de salvare de la Credinţa (com. Chirnogeni). Campania 1987. Date arheologice si zooarheologice,* comunicare prezentată la cea de a XXII-a Sesiune anuală de rapoarte privind campania arheologică a anului 1987, Piteşti, 25-26 martie, 1988; T. Papasima, *Cercetările arheologice de salvare de la Credinţa (com. Chirnogeni, jud. Constanţa). Campania 1988,* comunicare prezentată la cea de a XXIII-a Sesiune anuală de rapoarte privind rezultatele cercetărilor arheologice din anul 1988, Sibiu, 17-18 martie, 1989. Din localitate mai provin două monede descoperite întâmplător (T. Papasima, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 333-335).

cercetărilor întreprinse de T. Papasima în sectorul I al cetății. Aici, vreme de trei campanii, au fost degajate câteva locuințe adâncite: B 106, B 118, B 127 și B 322 (dintre care primele trei fuseseră investigate parțial, anterior) toate aparținând evului mediu timpuriu. Acestea nu au nici o legătură cu piesele publicate acum care, sunt în relație cu nivelurile de viețuire anterioare.

În fine, *folles* care au ca loc de proveniență cetatea bizantină din insula Păcuiul lui Soare (nr. 17-33) au fost descoperiți atât în secțiunea S I O - S I O 1 (cercetare T. Papasima)[3], cât și pe "plaja" din perimetrul obiectivului.

DESCRIEREA MONEDELOR

POROLISSUM (MOIGRAD), JUD SĂLAJ
Donație din 1989 a fam. Soicat din Medgidia.

HADRIAN (117-138)
1. AR ↓ 1,82 g 19,6/17 mm
BMC, III, p. 264, nr. 193, Roma, a. 119-138
Mediocră. Inv. 59316. P1.I, 1

IVRINEZU MIC, COM. PEȘTERA
Donație a lui Nicolae Topoleanu din Medgidia.

FAUSTINA
2. AE ↙ 10,53 g 25,5/23,6 mm
BMC, IV, p. 539, nr. 972, Roma, a. 161-176
Mediocră. Inv. 59317. P1.I, 2

CAPIDAVA, COM. TOPALU
1991, caroul (c) K58.

AURELIAN (270-275)
3. AE ↖ 3,54 g 22,4/21,5 mm
COHEN², p. 190, nr. 139
Mediocră. Inv. 59318. P1.I, 3

DOBROGEA PASSIM
Donație a unui elev de la Școala generală nr. 1 din Medgidia.

AURELIAN (270-275)
4. AE ↗ 3,35 g 20,9/20,5 mm
COHEN², p. 182, nr.60
Mediocră. Inv. 59319. P1. I, 4

CREDINȚA, COM. CHIRNOGENI
1988, S IX, c. 14, - 0,40 m.

CONSTANTIN I (306-337)
5. AE ↙ 2,75 g 18,2/16,4 mm
RIC, VI, p. 318, nr. 51 b, Antiohia, a. 305-306
Puțin tocită. Inv. 59320. P1. I, 5

3. Alte monede bizantine din această secțiune au fost publicate de G. Custurea și T. Papasima în Pontica, 25, 1992, p. 363-380, pass.

CAPIDAVA, COM. TOPALU
1994, c. M-N 58, B 322.

LICINIU (307-324)
6. AE ↘ 2,04 g 18,2/17,5 mm
RIC, VI, tip IOVI CONSERVATORI, Nicomedia, a. 310
Mediocră. Inv. 59321. P1. I, 6

LANURILE, COM. MERENI
Provine din colecția Școlii generale din localitate și a fost donată în 1991 de Doina Duciu.
LICINIU (307-324)
7. AE ↑ 4,49 g 25,1/ 24,1 mm
RIC, VI, tip IOVI CONSERVATORI, a. 311
Deteriorată. Inv. 59329. P1. I, 7

MOVILA VERDE, COM. INDEPENDENȚA
Descoperită în apropierea Complexului de creștere a suinelor, a fost donată în 1993 de șeful postului de poliție al com. Dumbrăveni, plt. Mihai Pânzariu.
CRISPUS
8. AE ↓ 2,31 g 18/17,8 mm
RIC, VII, p. 438, nr. 118, Siscia, a. 320
Puțin tocită. Inv. 59327. P1. I, 8

CREDINȚA, COM. CHIRNOGENI
1988, S IX, c. 3-4, G 2, - 2,40 m

CONSTANS (337-350)
9. AE ↙ 1,30 g 15,9/15,5 mm
LRBC, I, p.19, nr. 769, Siscia, a. 337-341
Mediocră. Inv. 59322. P1. I, 9

CREDINȚA, COM. CHIRNOGENI
1988, S IX, c. 3-4, G2, -1,25 m

CONSTANS (337-350)
10. AE → 1,84 g 16,7/14,6 mm
LRBC, II, tip FELTEMPREPARATIO, a. 346-350
Mediocră. Inv. 59324. P1. I, 10

CREDINȚA, COM. CHIRNOGENI
1988, S IX, c. 3-4, G2.

CONSTANTIU II (337-361) - CONSTANS (337-350)
11. AE ↓ 1,61 g 15/14, 6 mm
LRBC, II, tip FELTEMPREPARATIO (FH 2), a. 346-350
Mediocră. Inv. 59323. P1. I, 11

CAPIDAVA, COM TOPALU
1991, c. L58, cca - 0,20 m

CONSTANTIU II (337-361)
12. AE ↘ 4,13 g 19,4/18 mm
LRBC, II, tip FELTEMPREPARATIO, a. 350-351
Mediocră. Inv. 59325. P1. I, 12

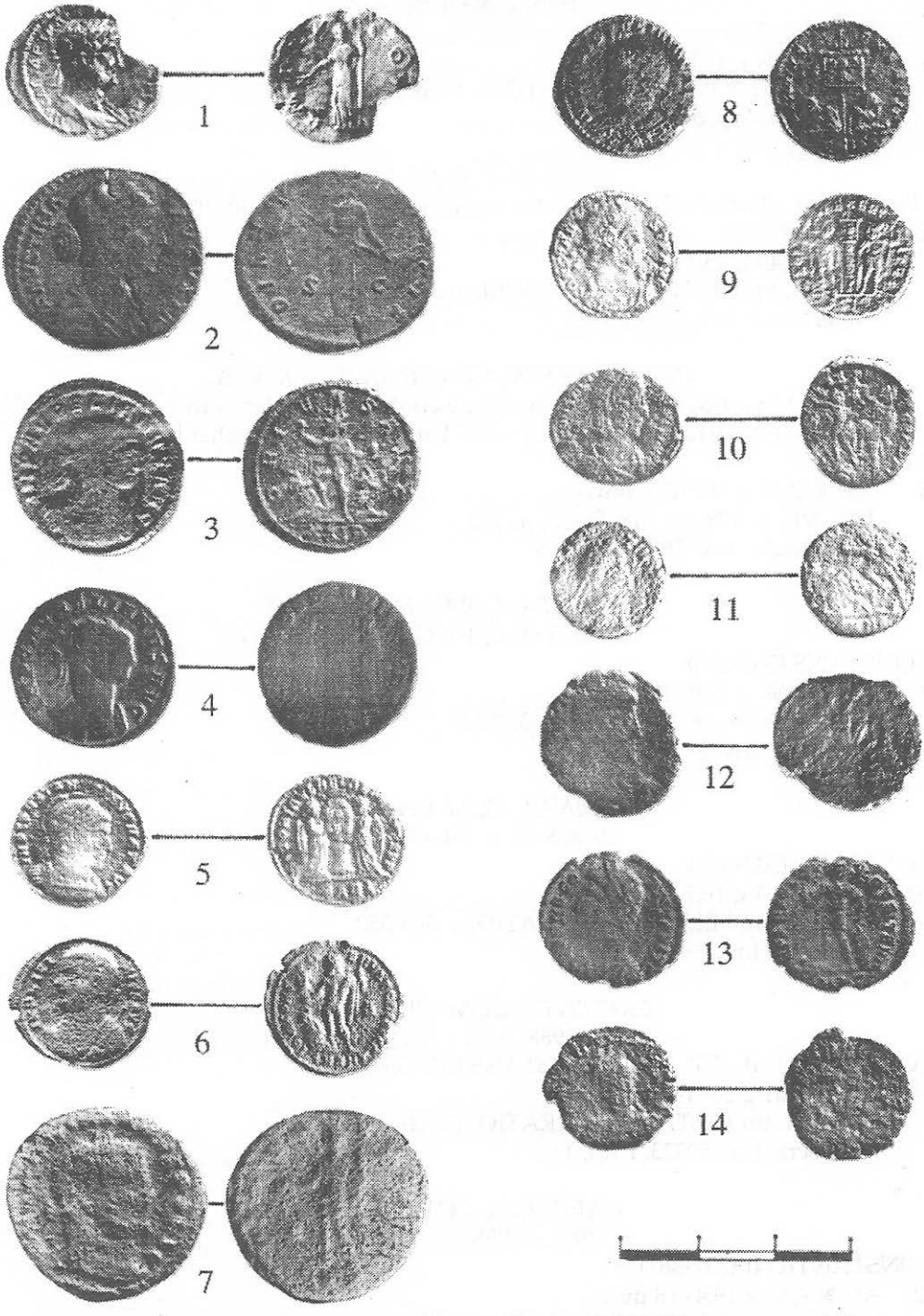

PL. I.

PL. II.

REMUS OPREANU, MUN. MEDGIDIA

Descoperită pe teritorul Fermei AESCH de Balacz Tibor, piesa a fost donată de un subofiţer al Poliţiei din Medgidia.

PROCOPIU (365-366)

13. AE ↑ 2,55 g 19,1/17,5 mm
LRBC, II, p. 93, nr. 2331, Nicomedia, a. 365-366
Mediocră. Inv. 59326. P1. I, 13

CAPIDAVA, COM. TOPALU

1991, c. L58, cca. - 0,10 m.

SECOLUL AL IV-LEA

14. AE 1,09 g 16,7/16,1 mm
Deteriorată. Inv. 59328. P1. I, 14

DOBROGEA PASSIM

Găsită printre materiale arheologice provenite de la ex-colegul nostru Adrian Panaitescu.

IUSTINIAN (527-565)

15. AE ↓ 17,31 g 30,2/29,3 mm
MIB, I, p. 112, nr. 84, Constantinopole, off. Δ, a. 1.9.532-1.9.537
Mediocră. Inv. 59330. P1. II, 1

SEIMENI

Donată în 1989 de Radu Gheorghe din Seimeni.

IUSTINIAN (527-565)

16. AE ↙ 20,79 g 40,9/40,2 mm
MIB, I, p. 117, nr. 112, Nicomedia, Off. B. a. 4.4.538 - 4.4.539
Bună. Inv. 59331. P1. II, 2

PĂCUIUL LUI SOARE, SAT CANLIA, COM. LIPNIŢA

Prezentăm în continuare un lot de 17 monede descoperite în această binecunoscută staţiune arheologică.

VASILE II - CONSTANTIN VIII (989-1028)

DOW, III, 2, p. 650, 656, 664, 670, clasa (c1) A2, varianta 1 a, 14 b, 33, 42 a, a. 976 (?) - c. 1030/35
1990, S I O - S I O 1, c. 7, - 1,50 m

17. AE ↑ 9,78 g 28/26,3 mm
Deteriorată. Inv. 59332. P1. II, 3

MIHAIL IV (1034-1041)

DOW, III, 2, p. 681, c1. C, a. 1042 (?) - c. 1050
1989, passim.

18. AE ↓ 4,88 g 26,4/24,9 mm; dublă batere rv.
Mediocră. Inv. 59333

MIHAIL IV (1034-1041)

1991, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,96 m (lipită de nr. 20 şi 21).

19. AE ↓ 8,79 g 30,3/28,3 mm; dublă batere
Mediocră. Inv. 59334

MIHAIL IV (1034-1041)
1991, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,96 m (lipită de nr. 19 și 21).
20. AE ↓ 8,73 g 29/25,5; dublă batere rv.
Puțin tocită. Inv. 59335. P1. II, 4

MIHAIL IV (1034-1041)
1991, S I O - S I O 1 c. 4 - 1,96 m (lipită de nr. 19 și 20).
21. AE ↘ 5,27 g 25,3/23,6 mm
Mediocră. Inv. 59336

MIHAIL IV (1034-1041)
1991, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,87 m (lipită de nr. 23).
22. AE ↓ 10,74 g 30/26, 2 mm; dublă batere rv.
Mediocră. Inv. 59337

MIHAIL IV (1034-1041)
1991, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,87 m (lipită de nr. 22).
23. AE ↓ 8,88 g 29, 9/ 27,9 mm
Mediocră. Inv. 59338

MIHAIL IV (1034-1041)
1991, passim.
24. AE ↙ 10,10 g 30,7/26,2 mm
Puțin tocită. Inv. 59339

MIHAIL IV (1034-1041)
1992, passim.
25. AE ↘ 6,05 g 26,3/23,7 mm; turnată
Puțin tocită. In. 59340

CONSTANTIN IX (1042-1055)
DOW, III, 2, p. 685, c1. D, a. c. 1050- c. 1060
1990, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,79 m (lipită de nr. 27).
26. AE ↓ 7,23 g 29,6/23,7 mm
Mediocră. Inv. 59341. PL. II, 5

CONSTANTIN IX (1042-1055)
1990, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,79 m (lipită de nr. 26).
27. AE ↓ 6,06 g 27/25,7 mm; turnată
Mediocră. Inv. 59342

CONSTANTIN IX (1042-1055)
1990, passim.
28. AE ↙ 7,25 g 29,9/27,7 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 681, c1. C, rv/rv.
Bună. Inv. 59343

ROMAN IV (1068-1071)
DOW, III, 2, p.796, a. 1067-1071
1991, passim.
29. AE ↓ 2,98 g 25,8/23,1; turnată
Deteriorată. Inv. 59344

ROMAN IV (1068-1071)
1988, passim.
30. AE ↓ 3,75 g 24,8/24,6 mm
Mediocră. Inv. 59345. P1. II, 6

MIHAIL VII (1071-1078)
DOW, III, 2, p.818, a. 1071-1078
1992, S I O - S I O 1 , c. 5, - 1,92 m
31. AE ↓ 4,33 g 25,7/23,8 mm
Mediocră. Inv. 59346. P1. II, 7

MIHAIL VII (1071-1078)
1992, passim.
32. AE ↙ 2,72 g 23,7/22,8 ; turnată
Deteriorată. Inv. 59347

NICEFOR III (1078-1081)
DOW, III, 2, p.696, cl. I, a. c. 1075 - c. 1080
1989, S I O - S I O 1, c. 4, - 1,61 m.
33. AE ↘ 1,99 g 20,8/19,1 mm; turnată
Deteriorată. Inv. 59348. P1. II, 8

DES MONAIES ROMAINES ET BYZANTINES INÉDITES DE LA COLLECTION DU MUSÉE DE CONSTANTZA

- Résumé -

Les auteurs présentent 33 pièces de monnaire romaines (1-14) et byzantines (15-33) découvertes soit fortuitement (1-2, 4, 7-8, 13, 15-16), soit dans des fouilles archéologiques (3, 5-6, 9-12, 14, 17-33). Excepté une seule, en provenance de Porolissum (Moigrad), département de Sălaj (1), toutes les autres pièces ont été découvertes en Dobroudja, plus exactement dans le département de Constantza.

MONEDE BIZANTINE INEDITE DIN COLECȚIA MUZEULUI JUDEȚEAN CĂLĂRAȘI*

TUDOR PAPASIMA

Notele de față au drept obiectiv introducerea în circuit științific a unui număr de 22 monede bizantine de bronz încă inedite[1], ajunse în colecția numismatică a Muzeului Județean Călărași.

Ele au fost descoperite atât în județele Constanța (CT) (1-3, 5-6, 8-9, 11-13) și Ialomița (IL) (4, 10, 14), cât și pe teritoriul actual al Bulgariei, la Vetren (7, 21) și, pare-se, Silistra (15-20, 22).

Cronologic, monedele se grupează astfel: 10 exemplare au fost emise în veacul al VI-lea d. H. seria debutând cu un *follis* de la Anastasie I (491-518) și sfârșind cu un altul datorat lui Mauriciu Tiberiu (582-602) (1-10), iar 12 se întind într-o epocă deschisă de Nichifor II Focas (963-969) și încheiată de Alexie I Comnenul (1081-1118), perioada pre-reformei (1081-1092) (11-22).

Dintre piesele din veacul al VI-lea, care-și au înscrisă valoarea pe revers, 6 sunt *folles* (40 nummi), 3 sunt *jumătăți de folles* (20 nummi) iar una este *decanummium* (10 nummi). Pe toate acestea este consemnat și numele orașului emitent, din acest punct de vedere 5 monede provenind din ateliere constantinopolitane, 2 de la Tesalonic și câte una de la Cizic, Nicomedia și Teupolis (Antiohia).

Lotul nostru de monede este mic, acoperă perioade lungi de timp și unitățile sale componente au fost găsite pe un spațiu destul de larg; iată suficiente temeiuri pentru a nu ne angaja acum într-o discuție mai amplă. Ceea ce am mai dori însă, înainte de a trece la descrierea monedelor, este să atragem atenția asupra piesei 2 (datorită raritații sale) apărută la Izvoarele, jud. Constanța, *jumătate de follis* emisă în timpul coregenței Iustin I - Iustinian I (4.4 - 1.8.527). Din această perioadă mai putem cita în zona Dobrogei încă 2 exemplare, un *follis*, de la Isaccea[2] și un *decanummium* (CN-BAR) fost in colecția Pericle Papahagi[3].

---

* Prezentele însemnări au fost predate redacției revistei "Pontica" în luna noiembrie 1996.

1. Într-o primă redactare, mai dezvoltată, cele de acum au fost comunicate în urmă cu câțiva ani (T. Papasima, *Monede bizantine aflate în colecțiile Muzeului județean Călărași*, comunicare susținută la sesiunea "Noi descoperiri arheologice la Dunărea de Jos", Oltenița-Căscioarele, 21 - 22 noiembrie, 1988). Bronzurile au fost examinate și de E. Oberländer-Târnoveanu căruia, pentru unele îndreptări și sugestii, îi mulțumim și cu această ocazie. Alte mulțumiri i le datorăm lui G. Custurea cu care ne-am consfătuit în ceea ce privește unele identificări.

2. E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 507, nr. 110.

3. I. Bănciță, SCN, 1, 1957, p. 417-418; la p. 418 ni se spune că monede din această colecție "au fost strânse în țară".

DESCRIEREA MONEDELOR

VIILE, COM. ION CORVIN, CT

Din această localitate prezentăm 4 monede (1,5,8,11) descoperite cândva, între anii 1959-1961, de învățătorul Paul Osiac din satul (reședință de comună) Ciocănești, jud. Călărași în punctul cunoscut prin partea locului sub numele de "La cetățuie" situat lângă malul Dunării în amonte de lacul Dunăreni (fost Mârleanu). Piesele au apărut (după cum am fost informați de dl. Osiac în anul 1983) într-un mormânt cu casetă de piatră.

ANASTASIE I (491-518)

1. AE (M) ↙ 15,88 g 32,2 mm
   MIB, I, p. 100, nr. 27, Constantinopol, Off. ϵ, a. 1.9.512 - 1.9.517
   Tocită. Inv. 7555. P1. I, 1

IZVOARELE, COM. LIPNIȚA, CT

Descoperită pare-se în anul 1977 de Aurel Bădică din Călărași care a și donat-o muzeului din localitatea sa de domiciliu.

IUSTIN I-IUSTINIAN I (527)

2. AE (K) ↓ 8,01 g 24,7 mm
   MIB, I, p. 107, nr. 5, Constantinopol, off. ϵ, a. 4.4.-1.8.527
   Tocită, Inv. 15959. P1. I, 2

IZVOARELE, COM. LIPNIȚA, CT

Donată muzeului din Călărași de Stan Dobre din Satu Nou, com., Oltina, CT.

IUSTINIAN I (527-565)

3. AE (I) ↓ 4,80 g 16,9 mm
   MIB, I, p. 112, nr. 92, Constantinopol, a. 1.8.527 - 1.9.532
   Puțin tocită. Inv. 8053. P1. I, 3

VLĂDENI, IL

Ajunsă la muzeul călărășean se pare în anul 1976.

IUSTINIAN I (527-565)

4. AE (M) ↗ 19,40 g 37,9 mm
   MIB, I, p. 113, nr. 95 a, Constantinopol, off. B, a. 541/542
   Tocită. Inv. 15371. P1. I, 4

VIILE, COM. ION CORVIN, CT

Pentru condițiile de descoperire vezi mai sus piesa nr. 1.

IUSTINIAN I (527-565)

5. AE (M) ↙ 15,95 g 33,4 mm
   MIB, I, p. 118, nr. 113 a, Nicomedia, off. A, a. 554/555
   Puțin tocită. Inv. 7553. P1. I, 5

IZVOARELE, COM. LIPNIȚA, CT

Pentru condițiile de descoperire și achiziție vezi mai sus piesa nr. 2.

IUSTINIAN I (527-565)

6. AE (M) ↘ 16,65 g 32,5 mm
   MIB, I, p. 124, nr. 149, Antiohia, off. Γ, a. 559/560
   Tocită. Inv. 15958. P1. I, 6

PLANȘA I.

VETREN, BULGARIA

Donată muzeului din Călărași de localnicul V. Spânoche în anul 1955.

IUSTINIAN I (527-565)

7. AE (K) ↓ 5,08 g 24,7 mm
MIB, I, p. 126, nr. 180, Tesalonic, a. 563/564
Foarte tocită. Inv. 7726. Pl. I, 7

VIILE, COM. ION CORVIN, CT

Pentru condițiile de descoperire vezi mai sus piesa nr.1.

IUSTIN II (565-578)

8. AE (M) ↖ 13,82 g 32,4 mm
MIB, II, p. 94, nr. 43 a, Constantinopol, off. B, a. 568/569
Tocită. Inv. 7554. Pl. I, 8

I.A.S. OSTROV "REGIE", COM. OSTROV, CT

Găsită în anul 1967 a fost donată muzeului anul următor.

IUSTIN II (565-578)

9. AE (K) ↓ 4,96 g 20,05 mm
MIB, II, p. 102, nr. 70 a, Tesalonic, a. 575/576
Foarte tocită. Inv. 9770. Pl. I, 9

FETEȘTI, IL

Donație a prof. Florin Stan de la Școala generală nr. 7 din Fetești.

MAURICIU TIBERIU (582-602)

10. AE (M) ↗ 11,65 g 29,7 mm
MIB, II, p. 119, nr. 85 d, Cizic, off. A, a. 589/590
Puțin tocită. Inv. 20425. Pl. I, 10

VIILE, COM. ION CORVIN, CT

Pentru condițiile de descoperire vezi mai sus piesa nr. 1.

NICHIFOR II FOCAS (963-969)

11. AE ↘ 5,64 g 25,7 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 565-567, clasa (cl) 5, a. 945 - c. 950, rv./rv. și, pare-se, DOW, III, 2, p. 562-565, cl. 4, a. 931-944, rv./rv.
DOW, III, 2, p. 586-587, cl. 1, a. 963-969
Tocită. Inv. 7556, Pl. II, 1

OSTROV, CT

Descoperită aici în anul 1940 piesa a fost donată muzeului din Călărași de către călărășeanul Vasile Hilescu.

VASILE II - CONSTANTIN VIII (989-1028)

DOW, III, 2, p. 656, cl. A2, varianta 15 a, 976 (?) - c. 1030/35

12. AE ↓ 12,65 g 33,8 mm
Puțin tocită. Inv. 6977. Pl. II, 2

CAPUL DEALULUI, CT

ROMAN III (1028-1034)

DOW, III, 2, p. 676, cl. B, a. c. 1030/35-1042 (?)

13. AE ↘ 6,83 g 28 mm; dublă batere rv.
Puțin tocită. Inv. 9769. Pl. II, 3

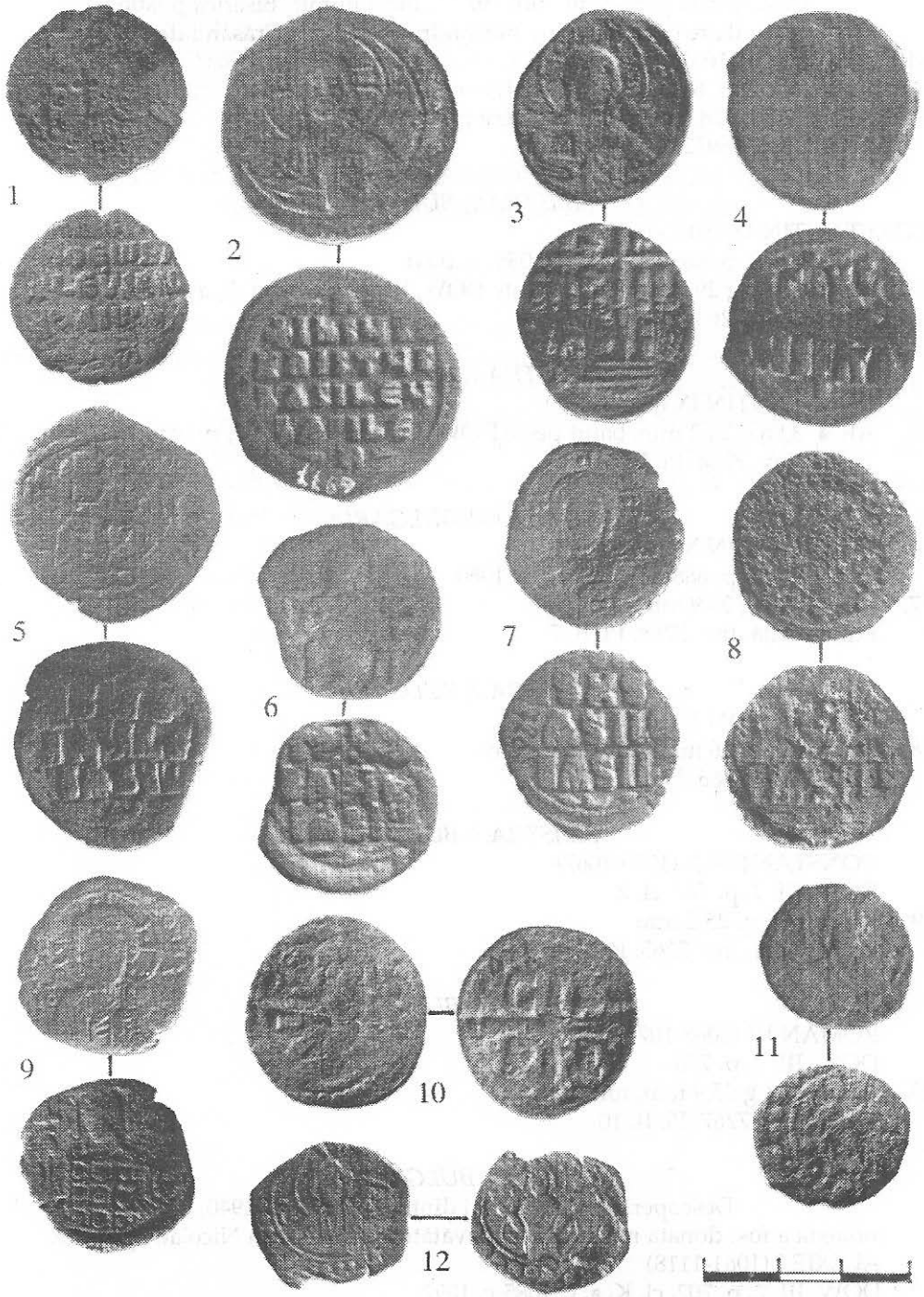

PLANȘA II.

CRASANII DE SUS, COM. BALACIU, IL

Descoperită pare-se în anul 1977 la locul numit "Biserica pustie"
piesa îl are ca donator pe Alexandru Ştefan din Crăsanii de Sus.

MIHAIL IV (1034-1041)
DOW, III, 2, p. 681, cl. C, a. 1042 (?) - c. 1050

14. AE ↓ 7,20 g 28,5 mm; dublă batere rv.
Tocită. Inv. 16972. Pl. II, 4

SILISTRA ?, BULGARIA

CONSTANTIN IX (1042-1055)
DOW, III, 2, p. 685, cl. D, a. c. 1050 -c. 1060

15. AE ↓ 10,50 g 29,7 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 676, cl. B, av./rv.
Tocită. Inv. 7263. Pl. II, 5

SILISTRA ?, BULGARIA

CONSTANTIN IX (1042-1055)

16. AE ↓ 3,86 g 24,2 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 681, cl. C, rv./rv.
Tocită. Inv. 7264. Pl. II, 6

SILISTRA ?, BULGARIA

CONSTANTIN X (1059-1067)
DOW, III, 2, p. 688-689, cl. E, a. c. 1060

17. AE ↓ 7,61 g 25,9 mm
Puţin tocită. Inv. 7268. Pl. II, 7

SILISTRA ?, BULGARIA

CONSTANTIN X (1059-1067)

18. AE ↓ 6,68 g 26 mm; dublă batere rv.
Tocită. Inv. 7266. Pl. II, 8

SILISTRA ?, BULGARIA

CONSTANTIN X (1059-1067)
DOW, III, 2, p. 777, cl. 2

19. AE ↓ 6,06 g, 25,2 mm
Puţin tocită. Inv. 7265. Pl. II, 9

SILISTRA ?, BULGARIA

ROMAN IV (1068-1071)
DOW, III, 2, p. 796

20. AE ↓ 2,61 g 25,9 mm; turnată ?
Tocită. Inv. 7267. Pl. II, 10

VETREN, BULGARIA

Descoperită în intervalul dintre anii 1937 şi 1940,
moneda a fost donată muzeului de învăţătorul călărăşean Nicolae Spirache.
ALEXIE I (1081-1118)
DOW, III, 2, p. 702, cl. K, a. c. 1085-c. 1092

21. AE 4,18 g 20,03 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 696, cl. I
Tocită. Inv. 20426. Pl. II, 11

SILISTRA ?, BULGARIA

ALEXIE I (1081-1118)

DOW, III, 2, p. 702, cl. K. a. c. 1085-c. 1092

22. AE ↓ 2,74 g 20,07 mm; bătut peste DOW, III, 2, p. 696, cl. I
Puțin tocită. Inv. 7270. Pl. II, 12.

DES MONNAIES BYZANTINES INÉDITES DE LA COLLECTION DU MUSÉE DÉPARTAMENTAL DE CĂLĂRAȘI

- Résumé -

L'auteur présente 22 pièces de monnaie byzantines en bronze, lesquelles, découvertes aussi bien dans les départements de Constantza (1-3, 5-6, 8-9, 11-13) et Ialomitza (4, 10, 14) que sur territoire de la Bulgarie, à Vetren (7,12) et, paraît-il, à Silistra (15-20, 22), font partie à présent de la collection numismatique du Musée départemental de Călărași. Il est à remarquer la pièce nr. 2 (un *demi-follis*) découverte à Izvoarele, commune de Lipnitza, départ. de Constantza, émise pendant la cohabitation des empereurs Justin Ier - Justinien Ier (4.4.-1.8. 527).

ASPECTE PRIVIND CIRCULAȚIA MONETARĂ LA MANGALIA ÎN SECOLELE X - XI (969-1081)

GH. MĂNUCU-ADAMEȘTEANU

Callatis - Mangalia, una din importantele cetăți greco-romane de pe litoralul românesc, a beneficiat încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de o atenție deosebită din partea specialiștilor[1]. Cercetări de teren, simple sondaje sau frecvente intervenții de salvare, au permis stabilirea unor repere importante referitoare la sistemul de fortificații, dezvoltarea edilitară sau dispunerea necropolelor din epoca greacă până în perioada romano-bizantină[2].

Ultimele mărturii semnificative datează din secolul VII: săpături arheologice recente au demonstrat că zidul de incintă era încă în funcțiune în primele decenii ale veacului[3], iar descoperirile numismatice - o serie concludentă de *folles* eșalonată până în vremea lui Constantin IV Pogonatul (668-685)[4] - ne confirmă că așezarea a continuat să existe până spre sfârșitul acestui secol. Încetarea locuirii trebuie să fi avut loc în perioada 679-680[5], când atacurile bulgarilor conduși de Asparuch au provocat distrugerea unui centru de pe litoral, cel de la Tomis[6]. Demn de subliniat este faptul că cele două așezări par să fie printre puținele care au rezistat impactului produs de atacurile populațiilor migratoare de la începutul secolului al VII-lea când întreg terito-

1. Primul sondaj pare să dateze din anul 1883, fiind executat de către B. Butculescu (I. Barnea, Materiale, 6, 1959, p. 905) iar în anul 1901, Pamfil Polonic va înregistra un tronson, încă vizibil, al zidului de incintă (C. Preda, *Callatis*, București 1963, p. 22)

2. V. Pârvan, A. A. R. M. S. I., 39, 1920, p. 51-90; Th. Sauciuc-Săveanu, Dacia 1, 1924, p. 108-165, 2, 1925, p. 104-137; 3-4, 1927-1932, p. 411-482; 5-6, 1935-1936, p. 247-319; 7-8, 1937-1940, p. 223-281; 9-10, 1941-1944, p. 243-347; II, N.S. 1958, p. 207-226; C. Iconomu, Pontica 1, 1968, p. 235-268; Th. Sauciuc-Săveanu și A. Rădulescu, *Ibidem*, p. 307-318; E. Condurachi, Pontica 4, 1971, p. 173-190; Livia Buzoianu, N. Cheluță Georgescu, Pontica 14, 1983, p. 149-188; O. Bounegru, Elena Bârlădeanu, Pontica 23, 1990, p. 335-344; Al. Avram, SCIVA, 45, 1994, 4, p. 303-326; R. Vulpe, I. Barnea, Din istoria Dobrogei. Volumul 2. *Romani la Dunărea de Jos*, București 1968; C. Preda, *Callatis, Necropola romano-bizantină*, București 1980; Al. Suceveanu, Al. Barnea, La Dobroudja romaine, București 1991.

3. Al. Barnea, SCIVA 45, 1994, 4, p. 380-381: "Descoperirea unui pavaj peste două monede de la împăratul Phocas, indică dăinuirea acestui cartier și a zidului de incintă până în primele decenii ale veacului al VII-lea".

4. Oct. Iliescu, în Cultura bizantină în România, București 1980, p. 183; R. Ocheseanu, Pontica 14, 1981, p. 309-312; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, BSNR 1992-1993, sub tipar.

5. Componenta lotului de monede infirmă opinia referitoare la încetarea așezării în perioada 628-631, formulată de Hr. Dimitrov, Istoriceski Pregled, 48, 1992, p. 115.

6. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica 24, 1991, p. 299-300.

riul dintre Dunăre și Marea Neagră a avut de suferit: în anii 614-615 își încetează existența ultimele bastioane bizantine de pe limesul dunărean - Noviodunum-Isaccea[7], Aegyssus-Tulcea[8], Nufăru[9], Halmyris-Murighiol[10] sau din zona litorală-Enisala[11] și Argamum-Capul Dolojman[12]. O situație de excepție întâlnim la Histria: situațiile stratigrafice par să indice o continuare a așezării, într-o formă modestă, până spre jumătatea secolului al VII-lea[13], ipoteză ce își așteaptă confirmarea și în planul descoperirilor numismatice[14].

După secolul al VII-lea, cunoștințele noastre despre așezarea de la Mangalia se limitează la informații sporadice provenind din descoperiri izolate - vase-borcan, amfore, ceramică smălțuită[15] sau câteva monede ce se încadrează în secolele IX-XIII[16].

Până la obținerea unor informații pe care să ni le ofere investigația arheologică ni se pare oportună completarea cunoștințelor prin prezentarea unor monede - cu excepția unui *milliaresion,* numai piese mărunte din cupru - descoperite pe teritoriul actual al orașului Mangalia. În marea lor majoritate provin din colecția farmacistului Paul Bălcănescu donată muzeului din Brăila[17] sau dintr-o colecție particulară din

7. O situație cu totul surprinzătoare reiese în urma unei treceri în revistă a descoperirilor numismatice din secolul VII: opt piese de la Phocas (Al. Popeea, Peuce 4, 1973-1975, p. 179, nr. 29-30 și Gh. Poenaru-Bordea, E. Nicolae, A. Popescu, SCN 11, sub tipar) și numai trei de la Heraclius (două inedite, descoperite de subsemnatul si identificate de Viorel Petac de la Cabinetul numismatic al Academiei Române, și una doar mentionată cf. E. Oberländer-Târnoveanu, Gh. Mănucu-Adamesteanu, C. N. București 4, 1982, p. 119, nota 12). În aceste condiții, cel puțin în acest stadiu al cunoștințelor noastre, nu se poate vorbi de o continuitate de locuire în a doua jumătate a secolului al VII-lea (P. Diaconu, Istros 7, Brăila 1994, p. 361, nota 8): moneda de la Constantin IV Pogonatul nu s-a descoperit la Isaccea, ci în imediata sa vecinătate, la Niculițel (E. Oberländer-Târnoveanu, E. Marius Constantinescu, Mousaios 4, 1994, 1, p. 320, 331-332.

8. E. Oberländer-Târnoveanu, SCN 7, 1980, p. 163, catalog nr. 1. Pentru acest autor, descoperirea în zona orașului Tulcea a unui *solidus* emis de Constans II, Heraclius Tiberius și Constantin IV, din anii 659-668 (B. Mitrea, Dacia, N. S. 7, 1963, p. 599, catalog nr. 60), constituie "ultima dovadă a continuității vieții urbane in această parte a Dobrogei până spre sfârșitul secolului al VII-lea (*ibidem*, p. 164). Prezența unei singure piese, și aceea din aur, nu se poate constitui într-o dovadă pertinentă care să pledeze pentru continuarea si existența unor forme de viață urbane (pentru descoperirile arheologice și numismatice de la Tulcea, vezi Gh. Manucu-Adamesteanu, Peuce 11, 1995, p. 363-371.

9. La o descoperire întâmplătoare mai veche (B. Mitrea, Dacia N. S. 10, 1966, p. 412, nr. 56) mai putem adăuga și o monedă inedită - o emisiune din anii 613-614 - descoperită de autor în campania arheologică din anul 1993 (Mihaela Iacob, Gh. Mănucu-Adamesteanu, A. Popescu, Pontica 27, 1994).

10. M. Zahariade, Al. Suceveanu, A. Opaiț, Cristina Opaiț, Fl. Topoleanu, Dacia, N. S. 31, 1987, p. 97-106.

11. Gh. Mănucu-Adamesteanu, E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce 9, 1984, p. 350.

12. Maria Coja, BMI 41, 1972, 3, p. 40 și două piese inedite descoperite de către Mihaela Mănucu-Adamesteanu și Fl. Topoleanu cărora le mulțumesc pentru informațiile primite.

13. Al. Suceveanu, C. Scorpan, Pontica 6, 1971, p. 157-162; A. Petre, Dacia N. S. 7, 1963; Al. Suceveanu, *Histria VI, Les Thermes romains*, Bucharest 1982, p. 92; Al. Barnea, Dacia N. S. 34, 1990, p. 289.

14. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheseanu, SCIVA 31, 1980, 3, p. 391-393 și tabelul 1. Aici putem aminti și o monedă de aur de la Constantin IV (668-685), descoperită întâmplător lângă satul Istria (H. Nubar, SCIV 17, 1966, 3, p. 605, nr. 1).

15. I. Barnea, *loc. cit.*, p. 905-907; I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din istoria Dobrogei, 3. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București, 1971, p. 273.

16. Oct. Iliescu, SCN 2, 1958, p. 454-455: câte un *follis* de la Nichifor II (963-969), Mihail IV (1034-1041), Constantin IX (1042-1055), Constantin X (1059-1067) și câte o monedă de argint de la împăratul Roman IV (1067-1071) și hanul Toctai (1291-1311); R. Ocheșeanu, Pontica 14, 1981, p. 312: un *follis* de la Leon VI (886-912).

17. Mulțumesc și pe această cale colegilor Ionel Cândea și Valeriu Sîrbu care mi-au facilitat accesul la monedele din colecția muzeului si mi-au permis publicarea acestora: în lucrarea de față am inclus numai emisiunile din secolele X-XI (969-1118), pentru celelalte vezi Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, BSNR 1992-1994, sub tipar.

București[18]. La acestea mai putem adăuga câțiva *folles* descoperiți în cursul cercetărilor arheologice întreprinse în perioada interbelică de Theofil Sauciuc-Săveanu și de către Constantin Preda în ultimele decenii[19]. Din păcate toate cele 53 de piese care stau la baza acestei lucrări nu provin din contexte arheologice contemporane, ci reprezintă descoperiri izolate cu caracter accidental[20].

Din punct de vedere cronologic, după ultima monedă de la Constantin IV Pogonatul (668-685) urmează un mare hiatus în secolul al VIII-lea, întrerupt în prima jumătate a secolului IX de doi *folles* emiși de Nichifor I (802-811)[21] și Theofil (829-840)[22]. În timpul ultimului împărat se manifestă unele tentative de reformă monetară: moneda de cupru va fi bătută în cantități sporite față de cele precedente, fapt ce marchează debutul unei perioade prelungite de creștere a nominalului mărunt aflat în circulație în Balcani[23]. Descoperirile monetare din Dobrogea, mai variate și mai numeroase, sunt urmarea unei prezențe bizantine tot mai active în Marea Neagră dar si a schimbărilor în plan economic. Pentru prima dată după momentul 681 putem semnala câteva monede de aur[24] iar pe ansamblul descoperirilor din secolul IX, până la domnia lui Leon VI (886-912), ele reprezintă aproape o treime (30,77%).

Lipsa altor informații nu ne permite să apreciem dacă cele două monede fac dovada reluării locuirii la Mangalia sau, mult mai probabil, reprezintă descoperiri cu caracter întâmplător.

Situația se prezintă complet schimbată în prima jumătate a secolului al X-lea: trei monede de la împăratul Leon VI (886-912)[25] și trei de la Constantin VII și Zoe (913-919)[26] par să ne sugereze că pe locul anticului Callatis s-a înfiripat o nouă formă de locuire; alți patru *folles*-doi de la Constantin VII și Roman II (945-959)[27] și doi de la Nichifor II (963-969)[28] ne confirmă drumul ascendent parcurs de această așezare litorală.

Descoperirile de la Mangalia nu sunt singulare ci se înscriu într-un context mai larg în care includem și așezarea de la Constanța: ele reflectă interesul sporit manifestat de Bizanț față de provincia dintre Dunăre și Mare prin înființarea unor *scale* sau puncte de control și aprovizionare pe litoral[29].

---

18. Piesele din colecția Șt. D. Tănăsescu au fost identificate de către Gh. Poenaru-Bordea care mi-a oferit cu multă amabilitate informațiile respective.

19. Din discuțiile purtate cu C. Preda a reieșit că nu a fost descoperit deocamdată nici un complex arheologic care să se încadreze în intervalul secolelor VIII-XIV, situație ce mi-a fost confirmată și de alți colegi ce au participat la lucrările arheologice din această stațiune: Al. Avram de la Institutul de Arheologie "V. Pârvan" din București și N. Chelută-Georgescu de la Muzeul de Arheologie din Mangalia.

20. Țin să mulțumesc și pe această cale colegilor Gh. Poenaru-Bordea și Eugen Nicolae de la Cabinetul Numismatic al Institutului de Arheologie din București, care mi-au oferit informații utile despre unele descoperiri monetare inedite de pe raza orașului Mangalia.

21. Gh. Poenaru-Bordea, I. Donoiu, BSNR, 75-76, 1981-1982, p. 245, nota 62.

22. Piesa se află în colecția muzeului din Brăila (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*).

23. D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1396*, London, 1979, p. 30.

24. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Etudes byzantines et post-byzantines, 3 - (sub tipar).

25. R. Ocheșeanu, loc. cit.; Ivan Iordanov, în *Dobroudza. Etudes ethno-culturelles*, Sofia, 1987, p. 186, 188 și tabelul 1, centralizează trei *folles* dar indică bibliografie numai pentru unul singur. Pentru alte două piese inedite din colecția Șt. D. Tănăsescu, cf. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu și A. Popescu, *loc. cit.*

26. *Ibidem*: două exemplare inedite din colecția muzeului din Brăila și unul din colecția Șt. D. Tănăsescu.

27. *Ibidem*: un *follis* inedit în colecția muzeului din Brăila; informații despre altă piesă inedită ne-au fost oferite de către Gabriel Custurea de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța.

28. Oct. Iliescu, *op. cit.*, p. 454, nr. 14; Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, *loc. cit.*

29. Gh. Mănucu-Adameșteanu, *op. cit.*, p. 307-309.

Existența unei baze navale la gurile Dunării - la Lycostomo - încă din secolul IX[30], a creat premizele necesare și pentru refacerea unor fortificații de pe limesul dunărean - Hârșova[31], Capidava[32] sau Isaccea[33].

Prezența bizantină limitată la câteva centre pe limesul dunărean și maritim va constitui doar un preludiu pentru epoca lui Ioan Tzimiskes și Vasile II când întreaga provincie va reveni sub controlul efectiv al Bizanțului; momentul va fi resimțit pe mai multe planuri, inclusiv în cel economic: nominalul aflat în circulație va înregistra creșteri sensibile alături de moneda de bronz putând semnala și piese din aur și argint.

La Mangalia nu s-au descoperit, încă, *folles* anonimi din clasa A1[34] - emiși în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes - dar aceasta nu înseamnă că nu s-au găsit în niciuna din așezările din Dobrogea după cum se afirma într-o lucrare a unui numismat bulgar[35]. Este adevărat că numărul lor nu este prea mare - 19 ex. - dar ele s-au găsit în multe din așezările fortificate de pe litoral - Constanța[36] - sau de pe limesul dunărean - Păcuiul lui Soare[37], Hârșova[38], Capidava[39], Isaccea[40], Nufăru[41] sau în alte puncte din Dobrogea[42]. Deocamdată lipsesc emisiunile din aur ale acestui împărat, dar tabloul circulației monetare din această vreme este completat de câteva *milliaresia* descoperite la Constanța[43], Valul lui Traian[44], Dervent[45] sau cu loc de descoperire neprecizat[46].

Trecând în revistă *folles* din clasa A, constatăm absența celor din clasa A2, dar

30. Helene Aheweiler, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, p. 57; P. Diaconu, Pontica 14, 1981, p. 218.

31. Pentru secolul al VII-lea, amintim o monedă deosebit de importantă de la Heraclius, din anii 629-630, ce ar putea sugera o existență a așezării și după atacurile din 614-615. Revenind la secolul al X-lea, putem consemna o piesă de la Leon VI și una de la Roman I (G. Custurea, Pontica 19, 1986, p. 277). Monedele par să prefigureze existenta cetății într-o etapă mai timpurie decât cea surprinsă până acum în cadrul cercetărilor arheologice (Gh. Mănucu-Adamesteanu, Pontica 25, 1992, p. 352-353).

32. O situație paradoxală întâlnim la Capidava: cercetările arheologice interprinse pe parcursul mai multor decenii au scos la iveală numeroase complexe-bordeie, cuptoare, gropi - care aparțin unei așezări ale cărei începuturi sunt plasate în secolul IX (R. Florescu, Zaharia Covacef, Pontica 21-22, 1988-1989, p. 242-244), dar, deocamdată, din cei peste 100 *folles* descoperiți aici, nici unul nu este anterior clasei A1, ce a fost atribuita împăratului Ioan Tzimiskas; și aceasta în condițiile în care, atât în amonte cât și în aval de Capidava, sunt cunoscute emisiuni monetare din secolele IX-X.

33. Vezi nota 24.

34. Din cele 13 piese din clasa A nu am reușit să verific cinci monede: una descoperită de Th. Sauciuc-Săveanu în anul 1931, una găsită de C. Preda, care se află în custodie la Cabinetul Numismatic al Muzeului National de Istorie și trei care se păstrează în colecția Șt. D. Tănăsescu.

35. I. Iordanov, *op. cit.*, p. 191.

36. I. Dimian. SCN 3, 1960, p. 199, pl. I/1 și II/1, 2.

37. G. Custurea, T. Papasima, Pontica 25, 1992, p. 365, catalog nr. 14-15 și un exemplar inedit descoperit în anul 1992: piesa face parte dintr-un lot mai mare ce ne-a fost cedat spre publicare de autorii săpăturilor de aici - Petre Diaconu și Oana Damian - cărora le mulțumesc și pe această cale.

38. În colecțiile Muzeului National de Istorie din București se află un *follis* descoperit în cursul cercetărilor arheologice - informație E. Oberländer-Târnoveanu.

39. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava, 1, 1958, p. 239, catalog nr. 4: identificarea ne apartine deoarece în perioada publicării ei nu a fost posibilă o astfel de diferențiere.

40. Exemplarele din clasa A1 sunt inedite.

41. Piesa inedită descoperită în cursul săpăturilor arheologice.

42. În colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța se află cinci *folles* din clasa A1 - cf. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, Al. Popeea, *Monede bizantine din colecția Muzeului din Constanța*, (mss) - catalog nr. 1076 - 1080.

43. B. Mitrea, Dacia, N. S. 19, 1975, p. 316 catalog nr. 96 - din zona orașului; Gh. Poenaru-Bordea, A. Smaranda, BSNR, 70-74, 1976-1980, p. 645-646, catalog nr. 2.

44. *Ibidem*.

45. Oct. Iliescu, în Cultura bizantină în România, București 1971, p. 185, catalog nr. 410-411.

46. T. Papasima, Pontica, 24, 1991, p. 395-397, catalog nr. 3.

între cele cinci exemplare neidentificate, sigur trebuie să se afle și astfel de descoperiri: afirmația noastră se bazează pe analogiile cu așezarea de la Constanța[47], dar și pe realitățile înregistrate pe întreg teritoriul dobrogean[48].

Prezența masivă a exemplarelor din clasa A3 - opt piese identificate din totalul de 13 folles din clasa A - este firească și ne dovedește un aflux al monedei bizantine din cupru la începutul secolului al XI-lea[49]. Procesul va continua și datele statistice ne indică drumul ascendent parcurs de nominalul mărunt: raportul de monede/ ani de domnie crește de la 0,25 (în timpul domniei lui Ioan Tzimiskes - Vasile II - Constantin VIII) la 1,00 în timpul lui Roman III (1028-1034)[50] și va sări la 2,28 în vremea lui Mihail IV (1034-1041)[51]. Cei 16 *folles* anonimi clasa C de la Mihail IV reprezintă 30,19% din totalul pieselor găsite la Mangalia în intervalul 969-1081 și constituie un punct culminant pentru tot secolul XI. Realitățile de la Mangalia își găsesc corespondența atât în centrele din nordul provinciei - Dinogeția, Isaccea, Nufăru - dar și în sud, la Păcuiul lui Soare. Singura nesincronizare apare, în mod neașteptat, la Constanța: momentul maxim este atins mai devreme, sub Roman III (1028-1034) când indicele moneda/ani de domnie ajunge la 2,33, ca să coboare vertiginos la numai 0,85 sub succesorul său, Mihail IV (1034-1041). Scăderea numărului de monede s-ar putea pune pe seama unui atac petrecut în timpul împăratului Mihail IV, eveniment ce pare că și-a pus amprenta și asupra dezvoltării sale ulterioare[52].

Revenind la Mangalia, constatăm o circulație aproape neîntreruptă a monedei bizantine până în vremea lui Nichifor III (1078-1081)[53]. Deși numărul de piese este mic, el permite sublinierea unor particularități ce par să caracterizeze nominalul mărunt de cupru.

---

47. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica 24, 1991, p. 322-323 și tabel 5.

48. Idem, Peuce, 10, 1992, p. 498-502.

49. Noi am preluat cronologia propusă de D. M. Metcalf, *op. cit.*, p. 55-59: clasa A1 - până în anul 989; clasa A2 - între anul 989 și 1019/1020; clasa A3 - după 1019/1020. Ultima încercare de cronologie pentru *folles* din clasa A îi aparține lui V. Ivanisevic, Recueil de travaux de l'institut d'etudes byzantines, 27-28, 1989, p. 19-41, care diferențiază în cadrul clasei A2 patru emisiuni: prima, până la 1001/1002; a doua, până la 1010/1015; a treia, până la 1020/1025; a patra, între 1020/1025 și 1028.

50. De la împăratul Roman III se cunosc următoarele piese: una din anul 1931, din săpăturile efectuate de către Teofil Sauciuc-Săveanu (I. Barnea, *op. cit.*, p. 908), una găsită în anul 1945 (IAB - inv. 195/45), una în anul 1960 (IAB - inv. 936/3) și una în colecția Șt. D. Tănăsescu (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu, loc. cit.); I. Iordanov, Numizmatika, 2, 1980, catalog nr. 11, menționează o piesă ce se păstrează în colecțiile Muzeului din Constanța (inv. 7154), dar în realitate la acest număr se află o emisiune de la Focas descoperită la Peceneaga.

51. Din timpul împăratului Mihail IV nu s-a publicat decât o singură piesă (I. Barnea , *loc. cit.*; Oct. Iliescu, SCN 2, 1958, p. 454, catalog 15a - atribuită greșit, pe baza catalogului lui Wroth, împărătesei Teodora); I. Iordanov, *loc. cit.*, catalog 12, (inv. 7168) publică o piesă din clasa C, dar aceasta s-a descoperit la Peceneaga. Pentru exemplarele inedite: unul din colecțiile Muzeului din Constanța (inv. 13760) și două în colecția Șt. D. Tănăsescu, vezi Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A.Popescu, *loc. cit.*

52. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica, 23, 1991, p. 323.

53. Domnia împăratului Constantin IX este reprezentată de șase piese: una descoperită în anul 1890, alta în colecția Marius Florescu din București (I. Barnea, *loc. cit.*; Oct. Iliescu, *op. cit.*, catalog 15b), una la muzeul din Constanța (inv. 55697) - informație Gabriel Custurea) și ultima în colecția Șt. D. Tănăsescu (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu *loc. cit.*); Constantin X este cunoscut prin următoarele piese: emisiuni anonime: I. Iordanov semnalează greșit un *follis* clasa F *(Dobroudza. 491-1092 - selon les donnes de la numismatique ...*, Sofia 1987, p. 204); emisiuni semnate: o monedă tip 1 descoperită în anul 1890 (IAB - inv. 1247); Roman IV - o piesă semnată (I. Dimian, SCN, 1, 1957, p. 201-202) și una anonimă, clasa G., în colecția Șt. D. Tănăsescu și alta, în aceeași colecție, de la împăratul Nichifor III, clasa I (Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, A. Popescu *loc. cit.*).

Cercetările numismatice au pus în evidență, numai pentru teritoriul dintre Dunăre și Mare, existența unor *folles* anonimi și semnați obținuți prin turnare și nu prin ștanțare. Apariția lor cu predilecție în așezările din nordul provinciei și o anumită concentrare a descoperirilor a permis localizarea la Isaccea a unui atelier monetar bizantin: el își începe activitatea în timpul lui Constantin IX și va funcționa până în timpul lui Nichifor III[54]. Absența monedelor turnate la Mangalia este ilustrată în acest sens și ne confirmă că folles turnați circulau cu predilecție în vecinătatea atelierului.

Un alt aspect ce trebuie subliniat îl constituie raportul dintre folles anonini și cei semnați. După cum se cunoaște, împăratul Constantin X (1059-1067) reia obiceiul semnării monedelor de cupru: mai mult, în timpul acestuia sunt puse în circulație două emisiuni anonime - clasa E și clasa F - și două semnate - una în care apare împreună cu împărăteasa Evdochia (tip 1) și una în care apare singur (tip 2). Existența a patru emisiuni răspândite inegal în provinciile imperiului a generat numeroase semne de întrebare în legătură cu atelierele în care au fost obținute sau despre o anume preferință a locuitorilor pentru cele semnate[55]. În Dobrogea, constatăm discrepanțe între zona nordică și cea sudică: în nord s-au găsit 95 *folles* clasa E (1,96%), 42 din clasa F (0,85%), 285 din tipul 1 (5,90%) și 153 din tipul 2 (3,49%) dintr-un total de 4830 piese ce acoperă intervalul 969-1092; în sud înregistrăm 19 exemplare din clasa E (0,97%), 9 din clasa F (0,46%), 171 din tipul 1 (8,77%), și 54 din ripul 2 (2,77%) dintr-un total de 1950 de *folles*. Reiese că în sud piesele anonime circulă mult mai puțin, numărul de monede fiind compensat de o prezență masivă a folles semnați de tipul 1.

Descoperirile de la Mangalia se înscriu foarte bine în aceste coordonate: lipsesc folles anonimi clasele E și F[56], dar apar patru piese semnate de tip 1 și două de tip 2.

O ultimă remarcă se cere făcută în legătură cu moneda de argint de la Roman IV[57], singura descoperire de acest fel de la Mangalia. Lucrul acesta nu trebuie să ne surprindă deoarece piesele de argint constituie apariții foarte rare în circulația monetară din Dobrogea. După un debut promițător - mai multe *milliaresia* de la Ioan Tzimiskes și Vasile II[58] - în cursul secolului al XI-lea, moneda de argint devine o apariție izolată, atât în ceea ce privește numărul descoperirilor, cât și repartiția sa în teritoriu dintre Dunăre și Mare[59]. Pentru secolul al XI-lea putem aminti un tezaur mixt descoperit în cursul săpăturilor arheologice de la Dinogeția în anul 1954: el este format din șapte monede de aur de la împărații Vasile II - Constantin VIII și trei de argint - una de la Teodora și două de la Isaac I Comnenul[60]. Dintre descoperirile izolate putem aminti un *milliaresion* de la Constantin IX găsit la Ostrov, județul Tulcea[61], unul de la Constantin X descoperit în peninsula Sinoe[62] și altul de la Mihail VII provenind din așezarea de la

54. Gh. Mănucu-Adamesteanu, SCN, 11 - (sub tipar).

55. D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans, 820-1355.* Thessaloniki, 1965, p. 53-55; Morrisson C., *op. cit.*, p. 623; Grierson Ph., *Byzantine Coins*, 1982, p. 204-210.

56. Vezi nota 53.

57. I. Iordanov, *loc. cit.*, amintește două *milliaresia:* greșeala se datorează faptului că a luat în calcul și piesa publicată de Radu Ocheșeanu, Pontica 24, 1981, p. 312, care de fapt este o republicare a piesei menționată de Oct. Iliescu.

58. D. Vâlceanu, SCIV, 18, 1967, 4, p. 606, nota 28; Gh. Mănucu-Adamesteanu, Pontica 25, 1992, p. 406, catalog nr. 67.

59. D. M. Metcalf, *Coinage in South Eastern Europe 820-1396*, London, 1979, p. 54-55.

60. E. Comșa, Gh. Bichir, SCN, 3, 1960, p. 223-227.

61. E. Oberländer-Târnoveanu, Peuce, 8, 1980, p. 510, catalog nr. 155.

62. Informație Gabriel Custurea.

Păcuiul lui Soare[63]. După cum se observă din această scurtă trecere în revistă a exemplarelor de *milliaresia* găsite în Dobrogea, emisiunea lui Roman IV rămâne o prezență singulară. Aceasta este o situație normală deoarece *milliaresia* sunt foarte rare spre sfârșitul secolului, iar greutatea lor scade până aproape de 2 grame[64]; facem această ultimă precizare pentru a arăta incompatibilitatea cu cele 4,45 grame ale piesei de la Mangalia[65]. Situația apare cu atât mai frapantă dacă amintim că în timpul domniei lui Roman IV nu s-au pus în circulație *milliaresia*[66] ci numai subdiviziuni. Luând în considerare diametrul piesei, se poate aprecia că descoperirea de la Mangalia reprezintă 2/3 *milliaresion*. Monedele de argint ale lui Roman IV au cunoscut două emisiuni: prima și cea mai răspândită are pe avers bustul Fecioarei; piesa de la Mangalia pe care este reprezentat bustul lui Hristos face parte dintr-o serie mai rar întâlnită[67].

Seria descoperirilor monetare de la Mangalia se încheie cu doi *folles* anonimi clasa I, emisiuni ale împăratului Nichifor III (1078-1081). Deși puține, monedele bizantine din a doua jumătate a secolului XI, ne indică o continuitate de locuire până în vremea lui Nichifor III. Monedele de la Mangalia își găsesc corespondență apropiată în așezarea de la Constanța, unde ultimele descoperiri sunt reprezentate tot de emisiuni monetare ale împăratului Nichifor III[68].

Referindu-se la evenimentele din Dobrogea, cronicarul bizantin Mihail Attaliates consemnează că "... sciții de la Dunăre ... au trimis la dânsul (la Constantinopol) soli pentru a-l încredința de supunere din partea lor"[69]. Această afirmație ne sugerează o încercare de restabilire a relațiilor dintre populația locală revoltată și imperiul bizantin, rămasă însă fără sorți de izbândă, după cum pare să ne dovedească cezura ivită în circulația monetară[70]. Paristrionul va rămâne la discreția populației locale revoltate ca și a atacurilor populațiilor învecinate - pecenegi, cumani - situație ce va fi rezolvată doar în urma acțiunilor energice întreprinse de împăratul Alexios I, încununate de zdrobirea pecenegilor la Lebunion, în anul 1091.

În final, pe baza noilor descoperiri monetare aduse în discuție, credem că putem trasa câteva coordonate în legătură cu evoluția așezării ce s-a înfiripat pe locul anticului Callatis.

Primele monede sunt din prima jumătate a secolului IX, dar raportul lor nu este suficient de concludent pentru a proba existența unor forme de locuire. Abia peste un secol credem că se poate vorbi de existența unei forme de viață organizate care va cunoaște o dezvoltare maximă în prima jumătate a secolului XI. Sfârșitul, după cum ne

63. Bucur Mitrea, *Păcuiul lui Soare, 1. Cetatea bizantină*, București, 1972, p. 209, catalog nr. 560.

64. Morrisson C. *op. cit.*, p. 621.

65. Greutatea monedei nu poate să fie de 4,45 grame, cum apare la Octavian Iliescu și preluată de Radu Ocheșeanu - probabil este o greșeală de tipar, în realitate greutatea fiind de 1,45 grame; pentru o comparație cu alte piese, vezi C. Morrisson, *op. cit.*, p. 651 (1,25 gr.) sau Ph. Grierson, Leo III to Nicephorus III, 717-1081. Volume three. Part 2. Basil I to Nicephorus III (867-1081). Dumbarton Oaks, 1973, p. 794 (1,44 și 1,43 gr.)

66. Ph. Grierson, *Byzantine Coins*, 1982, p. 202.

67. Pe lângă cele trei exemplare ilustrate de Cecille Morrison și Philip Grierson, mai putem adăuga: Sabatier, *Description générale des monnaies byzantines*, Leipzig, 1930, 2, p. 171, nr. 4; I. I. Tolstoi, *Byzantine Coins*, Barnaul, 1991, p. 86, catalog nr. 9 (1,44 gr.).

68. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Pontica 24, 1991, p. 323: aici apreciem că locuirea de la Constanța s-ar fi putut încheia mai devreme dar similitudinile dintre cele două așezări litorale ne determină să ne revizuim ipoteza.

69. I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *Din Istoria Dobrogei, 3. Bizantini, romani și bulgari la Dunărea de Jos*, București 1971, p. 137.

70. Gh. Mănucu-Adameșteanu, Peuce, 10, 1992, p. 510-511.

sugerează *folles* anonimi de la Nichifor III, a avut loc într-o perioadă de adânci tulburări în toată Dobrogea , și trebuie să fi avut un caracter violent[71].

Descoperirile ulterioare - un singur *tetarteron* de la împăratul Alexios I pentru tot secolul XII - ne demonstrează că așezarea medievală, cunoscută ca un important port în evul mediu, se va dezvolta începând, probabil, din secolele XIII - XIV.

CATALOG

Zona Mangalia, Colecția Paul Bălcănescu.

VASILE II - CONSTANTIN VIII (976-1028).
Clasa A.

Varianta 24a, 39-40?
1. AE !, 5,51 g, 25 mm. Muzeul Brăila - inv. 150.

Varianta 39.
Morrisson, p. 587, 596, 598, clasa A2, anii 976-1025.
D.O.W. p. 645, 665-666, clasa A2, anii 976(?)-1030/5.
Metcalf, p. 56-58, clasa A3, post anii 1019/20.
Ivanisevic, p. 36-39, clasa A2, emis 3, anii 1010/15-1020/25.
2. AE !, 9,60 g, 28x30 mm, inv. 155.

Varianta 40 a-b?
D.O.W., p. 645, 667, clasa A2, anii 976(?)-1030/5.
Ivanisevic, p. 36-39, clasa A2, emis. 3, anii 1010/15-1020/25.
3. AE !, 10,26 g, 25 mm. Surfrapată, inv. 152.

Varianta 39-40?
4-7. AE !, 8,33 g, 25x28 mm. inv. 153; AE !, 8,26 g, 27x26 mm, inv. 151; AE !, 6,55 g, 24x26 mm, inv. 149; AE !, 6,00 g, 23x26 mm, inv. 148.

ROMAN III (1028-1034).
Clasa B.
Morrisson, p. 586, 599, anii 1028-1034.
D.O.W., p. 676, anii c. 1030/5-1042 ((?).
8-9. AE !, 8,41 g, 28 mm, inv. 156; AE !, 8,36 g, 28x29 mm, inv. 181.

MIHAIL IV (1034-1041).
Clasa C.
Morrisson, p. 586, 600, anii 1034-1041.
D.O.W., p. 681, anii 1042 (?)- c. 1050.
10-21. AE !, 10,40 g, 27x30 mm, inv. 183; AE !, 10,25 g, 29x32 mm, inv. 157; AE !, 10,25 g, 29x30 mm, inv. 161; AE !, 10,05 g, 28x30 mm, inv. 182; AE !, 9,20 g,

71. Pentru realitățile istorice din această vreme vezi I. Barnea, Șt. Ștefănescu, *op. cit.*, p. 136-152.

25x31 mm, inv. 186; AE !, 7,70 g, 28x29 mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 158; AE !,
7,05 g, 24x30 mm, inv. 141; AE !, 7, 01 g, 25 mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 184; AE !, 6,20 g, 29x26 mm. Surfrapata pe clasa A- av. pe rv., inv. 162; AE !, 6,00 g, 27x30mm. Surfrapata pe clasa B - rv. pe rv., inv. 163; AE !,5,20 g, 26 mm., inv. 160; AE !, 4,00 g, 25x26 mm, inv. 159.

CONSTANTIN IX (1042-1055).
Clasa D.
Morrisson, p. 586, 601, anii 1042-1055.
D.O.W. , p. 685-687, anii c. 1050- c. 1060.
22-23 AE !, 8,00 g, 28x30 mm, inv. 164; AE !, 7,48 g, 27x28 mm. Surfrapata pe clasa C - rv. pe rv., inv. 165.

CONSTANTIN X (1059-1067).
Tipul 1.
Morrisson, p. 645, Tip 1, anii 1059-1067.
D.O.W. p. 688, 744, Clasa 1, anii 1059-1067.
24-26. AE !, 5,40 g, 27x30 mm. Surfrapata pe clasa D - av. pe av., inv. 167; AE !, 5,24 g, 25x27 mm., inv. 166; AE !, 4,78 g, 25 mm., inv. 168.

Tipul 2.
Morrisson, p. 647, Tip 2, anii 1059-1067.
D.O.W., p. 777-778, Clasa 2, anii 1059-1067.
27-28. AE !, 6,33 g, 27x28 mm. Surfrapata pe tip 1 - rv. pe rv., inv. 189; AE !, 6,30 g, 27x29 mm. Surfrapata pe tip 1 - rv. pe rv., inv. 168;

MIHAIL VII (1071-1078).
Clasa H.
Morrisson, p. 586, 603, anii 1071-1078.
D.O.W. p. 694-695, anii c. 1070 - c. 1075.
29-30. AE !, 7,25 g, 26 mm. , inv. 170; AE !, 5,80 g, 23x24 mm. Surfrapata ?, inv. 166.

NICHIFOR III (1078-1081).
Clasa I.
Morrisson, p. 586, 603-604, anii 1078-1081.
D.O.W., p. 696-699, anii c. 1075 - c. 1080.
31. AE !, 4,51 g, 24x25 mm, inv. 171.

ALEXIOS I (1081-1118).
Emisiuni post reforma (1092-1118).
Tetarteron.
Thessalonic. Emisiunea 1.
Hendy, p. 88, planșa 8/7-8, emisiunea 1.
Morrisson, p. 684, tip 1.
32. AE ! 3,43 g, 20 mm, inv. 169.

DOBROGEA. DESCOPERIRI MONETARE IZOLATE
DIN SECOLELE IX - X (802 - 969)

ÎMPĂRAȚI	ANI	MANGALIA			CONSTANȚA			DOBROGEA TOTAL		
		TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI
Nichifor I (802-811)	9	1	8.33	0.11	0	0.00	0.00	3	3.19	0.33
Leon V și Constantin (813-820)	7	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	1	1.06	0.14
Mihail II (820-829)	9	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	1	1.06	0.11
Teophil (829-840)	13	1	8.33	0.07	0	0.00	0.00	7	7.44	0.53
Mihail III (842-867)	25	0	0.00	0.00	1	0.10	0.04	1	1.06	0.04
Vasile I (867-886)	19	0	0.00	0.00	0	0.00	0.00	5	5.31	0.25
Leon VI (886-912)	26	3	25.00	0.11	1	0.10	0.03	27	28.72	1.03
Constantin VII și Zoe	6	3	25.00	0.50	1	0.10	0.16	5	5.31	0.83
Roman I si Christophor	8	0	0.00	0.00	1	0.10	0.12	14	14.89	1.75
Roman I (931-944)	13	0	0.00	0.00	0	0.10	0.00	3	3.19	0.23
Constantin VII - Roman II	14	2	16.66	0.14	5	0.50	0.35	20	21.27	1.42
Nichifor II (963-969)	6	2	16.66	0.33	1	0.10	0.16	7	7.44	1.16
TOTAL		12			10			94		

DOBROGEA. FOLLES DIN SECOLELE X - XI (969 - 1092)
DESCOPERIRI IZOLATE

ÎMPĂRAȚI	ANI	ISACCEA			NUFĂRU			DINOGETIA			PĂCUIUL LUI SOARE			CONSTANȚA			MANGALIA			TOTAL JUD. TULCEA			TOTAL JUD. CONSTANȚA			TOTAL DOBROGEA		
		TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI	TOTAL	(%)	MONEDA/ ANI
Tzimiskes (969-976)	7	6	0.27	0.85	1	0.08	0.14	0	0.00	0.00	3	0.21	0.42	4	5.33	0.57	0	0.00	0.00	7	0.16	1.00	12	0.76	1.71	20	0.33	2.85
Vasile II- Constantin VIII (976-1028)	52	441	20.43	8.48	163	13.02	4.09	211	27.98	4.05	85	5.99	1.63	31	41.33	0.59	13	24.53	0.25	925	20.85	17.78	217	13.78	4.17	1189	19.62	22.86
Roman III (1028-1034)	6	178	8.24	29.66	109	8.71	17.83	75	9.25	12.50	112	7.89	18.66	14	22.22	2.33	6	11.32	1.00	460	10.37	76.66	180	11.43	30.00	666	10.59	111.00
Mihail IV (1034-1041)	7	343	15.89	49.00	171	13.66	24.42	209	27.72	29.85	216	15.21	30.85	6	9.52	0.85	16	30.19	2.28	838	18.89	119.71	263	16.70	33.57	1124	18.54	160.57
Constantin IX (1042-1055)	13	302	13.99	23.23	248	19.81	19.07	95	12.60	7.30	367	23.85	28.23	6	9.52	0.46	6	11.32	0.46	739	16.66	56.84	400	25.40	30.76	1156	19.07	88.92
Constantin X (1059-1067)	8	257	11.91	32.12	190	15.18	23.75	70	9.28	8.75	211	14.86	26.37	5	6.67	0.62	6	11.32	0.75	571	12.86	71.37	231	14.67	28.87	819	13.51	102.37
Roman IV (1067-1071)	4	179	8.29	44.75	114	9.11	28.50	31	4.11	7.75	180	12.68	45.00	1	1.33	0.25	2	3.77	0.50	370	8.33	92.50	190	12.06	47.50	569	9.38	142.25
Mihail VII (1071-1078)	7	116	5.38	16.57	87	6.95	12.28	26	3.45	3.71	118	8.35	16.85	3	4.00	0.42	2	3.77	0.28	247	5.56	35.28	126	8.00	18.00	375	6.18	53.57
Nichifor III (1078-1081)	3	174	8.06	58.00	79	6.31	26.33	25	3.37	8.33	78	5.49	26.00	5	6.67	1.66	2	3.77	0.66	303	6.82	101.00	83	5.27	27.66	391	6.45	130.33
Alexios I (1081-1092)	11	162	7.51	14.72	92	7.35	8.45	6	0.80	0.54	50	3.52	4.54	0	3.17	0.00	0	0.00	0.00	287	6.46	26.09	54	3.43	4.90	345	5.69	31.36
TOTAL		2158			1254			748			1420			75			53			4747			1756			6654		

DOBROGEA. TEZAURE ȘI MONEDE IZOLATE DIN SECOLELE IX - X (802 - 969)

ÎMPĂRAȚI	MANGALIA				CONSTANȚA				ISACCEA				DOBROGEA			TOTAL	(%)
	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE	TOTAL	AU	AR	AE		
Nichifor I (802-811)	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	3	1.86
Leon V și Constantin (813-820)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1.86
Mihail II (820-829)9	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0.52
Teophil (829-840)	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	4	7	4.34
Mihail III (842-867)	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0.62
Vasile I (867-886)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	0	3	10	6.21
Leon VI (886-912)	0	0	3	3	0	0	1	1	0	0	1	1	1	0	22	27	16.77
Constantin VII și Zoe (913-919)	0	0	3	3	0	0	1	1	0	0	1	1	1	0	3	8	4.96
Roman I și Christophor (921-929)	0	0	0	0	1	0	0	1	0	0	2	2	2	0	15	20	12.42
Roman I (931-944)	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	3	1.86
Constantin VII - Roman II (945-959)	0	0	2	2	4	0	1	5	0	0	2	2	50	0	6	65	40.37
Nichifor II (963-969)	0	0	2	2	0	1	0	1	0	0	1	1	6	0	3	13	8.07
TOTAL	0	0	12	12	5	1	4	10	0	0	8	8	68	0	64	161	

DES ASPECTS CONCERNANT LA CIRCULATION MONÉTAIRE À MANGALIA AUX Xe - XIe SIÈCLES (969-1081)

- Résumé -

Les témoignages les plus récents - archéologiques et numismatique - nous prouvent que l'habitat gréco-romain cessait d'exister en 679-680, lorsque les attaques des Bulgares semblent avoir provoqué aussi la destruction du centre voisin de Tomi.

Après un long hiatus, on peut signaler deux pièces de monnaie de la première moitié du IXe s. - émissions des empereurs Nicéphore I (802-811) et Théophile (829-840) - mais, faute d'autres information, on ne saurait apprécier si celles-ci sont la preuve d'une reprise de l'habitat, ou, beaucoup plus probablement, ce sont des découvertes à caractère accidentel.

La situation se présente complètement différente au début du Xe s.: trois *folles* du temps de l'empereur Léon VI (886-912) et trois de Constantin VII et Zoé (913-919) nous suggèrent l'existence de certaines formes organisées d'habitat, lesquelles allaient toucher l'épanouissement maximum pendant la première moitié du XIe s.

Le déclin, à ce que les pièces de monnaie anonymes de Nicéphore III (1078-1081) nous suggèrent, a eu lieu à une époque marquée de troubles profonds pour la province de Paristrion.

Les découvertes monétaires de cet intervalle (802-1081) sont représentées entièrement par des *folles*, à une seule exception. Au XIe s., on constate une certaine préférence pour les émisions signées, au détriment des émission anonymes; les *folles turnati*, mis en circulation par un atelier localisé à Isaccea, dans l'intervalle recouvert par les règnes des empereurs Constantin IX (1042-1055) - Nicéphore III (1078-1081) n'apparaissent pas à Mangalia.

La seule pièce en argent, une sousdivision du *milliaresion* représente une émission quelque peu rare du temps de l'empereur Roman IV (1067-1071).

Les découvertes ultérieures au règne de Nicéphore III (par exemple, un seul tetarteron d'Alexis Ier pour le XIIe s. tout entier), démontrent que l'habitat qui apparaît en tant que port important dans les portulans italiens allait se développer, probablement, à partir des XIIIe - XIVe siècles.

CATALOGUL MONEDELOR BIZANTINE ANONIME DESCOPERITE LA CAPIDAVA

GABRIEL CUSTUREA

Cetatea romano-bizantină de la Capidava, unul din punctele cheie ale sistemului defensiv roman și apoi bizantin la Dunărea de Jos, a atras atenția cercetătorilor români încă din anul 1924. Săpăturile sistematice începute atunci continuă și în prezent. Vastul material arheologic recoltat a fost sistematizat într-un prim volum monografic[1] și în numeroase rapoarte și articole[2]. Descoperirile numismatice, din epoca romană și bizantină au fost publicate în diferite articolae și cronici, mai ales în ultimele două decenii[3].

Monedele bizantine din secolul al XI lea, după un prim lot de 26 piese studiat în monografie[4] apar sporadic în publicații[5]. De aceea am considerat util pentru cercetările viitoare publicarea acestor descoperiri pentru a întregi un capitol din istoria acestei cetăți. În catalog am inclus și pisele deja publicate, cu identificarea la zi, pentru o mai bună imagine statistică.

De remarcat că au fost găsite și 3 piese din clasa D, care ar putea împinge mai sus cu câțiva ani cronologia finală a așezării de aici[6] în timpul lui Constantin IX. Ele însă nu au fost descoperite într-un context arheologic clar și de aceea nu avem maximum de siguranță pentru această ipoteză.

---

1. Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, Capidava. Monografie arheologică. 1, Buc. 1958.
2. Gr. Florescu, R. FLorescu, Materiale, 6, 1969, p. 617-627; Gr. Florescu, R. Florescu, G1. Ceacalopol, Materiale, 8, 1962, p. 693-704; R. Florescu, N. Chelută-Georgescu, Pontica, 7,1974, p. 417-435; idem, Pontica, 8, 1975, p. 77-85; R. Florescu, Pontica, 8, 1975, p. 361-372; A. Aricescu, Pontica, 9, 1976, p. 79-88; A. Rădulescu, Dacia, N.S., 14, 1970, p. 311-323; N. Chelută - Georgescu, Pontica, 11, 1978, p. 211-222; S. Haimovici, R. Ureche, Pontica, 12, 1979, p. 157-170; Z. Covacef, Materiale, 13, Oradea, 1979, p. 175-178; eadem, Pontica, 13, 1980, p. 254-274; eadem, Materiale, 15, Brașov, Buc. 1983, p. 361-366; eadem, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 187-196; C. Matei, Cultură și civilizație la Dunăea de Jos, III-IV, Călărași, 1987, p. 95-101;idem, Cultură și civilizație..., 5-7, 1988-1989, p. 121-141; M. Lucaciu, C. Matei, L. Dărăban, V.V. Morariu, in Archaeometry in Romania, 1, Buc., 1988, p. 51-58; R. Florescu, Z. Covacef, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 197-247, Z. Covacef, Em. Corbu, Pontica, 24, 19941, p. 287-297; Z. Covacef, P. Covacef, Pontica, 25, 1992, p. 343-348; Z. Covacef, Pontica, 26,1993, p. 245-251; N. Noica, C. Matei, I. Dima, M. Munteanu, Cultură și Civilizație...13-15, 1995, p. 193-195.
3. Gh. Poenaru-Bordea, BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p.247-251; idem, BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 169-176; R. Ocheșeanu, G. Papuc, Pontica 9, 1976, p. 216, 219; A. Vertan, G. Custurea, Pontica, 13, 1980, p. 355; iidem, Pontica, 14, 1981, p. 334-335; iidem, Pontica, 15, 1982, p.282; iidem, Pontica, 19, 1986, p. 298, nr. 1038; iidem, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 378-380 și p. 385, nr. 1355; iidem, Pontica, 25, 1992, p. 384-386; G. Custurea, Pontica, 19, 1986, p. 277, nr. 1; Z. Covacef, Pontica, 13, 1980, p. 268-273.
4. P. Diaconu în Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *op. cit.* p. 238-244 , unde identificarea este făcută după W. Worth, *Catalogue of the imperial byzantine coins in the British Musem*, London, 1908.
5. Gh.Poenaru-Bordea, BSNR, 1981-1983, p. 170, nr. 21; Z. Covacef, Pontica, 13, 1980, p. 273, nr.19.
6. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Buc. 1970, p. 48, n.130.

CATALOG[7]

VASILE II - CONSTANTIN VIII

DOW, III, 2, P. 650 cl. A, var. 1
1. AE ↓ 7,84 g, 28 mm,
Capidava..., p. 238, nr.1

DOW III, 2, p. 650 cl A, var. 1 (la)
2. AE ↓ 13, 05 g, 32,2 mm.
Passim. Inv. 46360

DOW, III, 2, p. 651, 652, 658,
cl. A, var. 3, 5, 20
3. AE ↓ 7,37 g, 28 mm,
Gh. Poenaru-Bordea, BSNR, 77-79,
1983-1985, p. 170, nr. 21

DOW III, 2, p. 652, cl. A, var. 5.
4. AE ↓ 10,97 g, 29,5 mm,
1978, sect. V, c. M77, - 0,42 m .
Inv 45876. Z. Covacef, Pontica, 13,
1980, p. 273, nr. 19

DOW, III, 2, p. 653 cl.A, var 8
5. AE ↓ 8,44, 28 mm.
Passim. Inv. 46357.

DOW, III, 2, p. 654 cl. A, var.9
6. AE m 13, 35 g, 34 x 31,5 mm
1957, sect. VIII, SO, c. 6P, - 0,15 m.
Inv. 53576.

DOW III, 2, p. 658 cl.A, var. 21.
7. AE ↓ 14, 47, g, 34 mm.
Capidava... p. 239, nr. 3.

DOW III, 2, p. 658 cl. A, var. 23.
8. AE ↓ 7,84 g , 29 mm.
1956, sect. VI, c. 25, - 0,30 m.
Inv. 53564.

DOW III, 2, p. 659, cl. A, var. 24.
9. AE ↓ 13, 98 g, 30 x 28,5 mm.
1959, sect. I. c. 33, - 0, 40m. Inv. 53566.

10. AE ↓ 8,82 g, 27 mm.
1974, passim. Inv. 46362.

11. AE ↓ 7,76 g, 26 mm.
Capidava... p. 239, nr. 2.

12. AE ↓ 7,64 g 28 x 25 mm.
1956, sect. VI, c. 23B. Inv. 53565.

13. AE ↓ 6,38 g, 27 x 25 mm.
1959, sect. I, c. 70, - 0,80 m. Inv. 53567

14. AE ↓ 5,79 g, 27 mm.
1959, sect. I, c. 34, - 0,20 m. Inv. 53568

DOW III, 2, p. 661 cl.A, var. 24 a.
15. AE ↓ 8,77 h 27,8 mm Rv. în oglindă.
În evanghelie 2 perle.
1975, Capidava sat. Inv. 53570.

16. AE ↓ 8,50 g, 25 mm.
Passim. Inv. 46359.

17. AE ↓ 7,11 g, 31,5 mm.
1957, sect. VI, SA, c11P. Inv. 53569

7. Pentru studirea monedelor am folosit următoarele lucrări: C. Morrisson, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, 2, Paris, 1970; Gh. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection, III, 2, Leon III to Nicephorus III, 717-1081*, Washington, 1973; D. M. Metcalf, *Coinage in South-Eastern Europe 820-1936*, ed. II, London, 1979; V. Ivanisevic, în *Recueil des travaux de l'Institute d'études byzantines*, XXVII-XXVIII, 1989, p. 19-41. conform datărilor propuse de V. Ivanisevici, op. cit. p. 37-39 monedele de la Capidava s-ar repartiza astfel: clasa A2 emisiunea I (976-1001) nr. 3-6; emisiunea II (1001/2 - 1010/5) nr. 1, 7, 8, 28 - 31, 36: emisiunea III (1010/5 - 1020/5) nr. 2, 9 - 27; emisiunea IV (1020/5 - 1028) nr. 32-35. Rămâne însă de verificat statistic pe marile loturi monetare descoperite la Diogenția, Isaccea, Nufărul, Păcuiul lui Soare.

DOW, III, 2, p. 663 cl. A, var. 31
18. AE ↓ 16,13 g. 34 mm.
Capidava ...p. 240, nr. 7

DOW III, 2, p. 665 cl. A var. 39
19. AE ↓ 13,30 g, 30,8 mm.
1975, sect. I, c.I91, - 0,70 m. Inv. 53571.

19. a AE ↓ 11,58 g , 29 x 27 mm
1996, sect, II, c. N. 72. Inv. 59668.

19. b AE ↓ 10, 52 g , 30 x 28 mm
1996, sect II, c. N. 72. Inv. 59669.

20. AE ↓ 8,23 g, 28 mm.
1984, sect. V, c. K75. Inv. 54557.

21. AE ↓ 7,78 g, 27,5 x 25,5 mm.
1956, sect.VI, c. 13. Inv. 53572.

22. AE ↓ 7,50 g, 26 mm, tăiată
Passim. Inv. 46356.

23. AE ↗ 6,85 g, 27 mm.
1969, sect. I, B140N. Inv. 46355.

DOW III, 2, p. 665, 666 cl. A, var 39 (40)
24. AE ↓ 5,76 g, 32 mm.
Capidava... p. 241, nr. 12.

25. AE ↓ 2,96 g, 26 mm.
Capidava... p. 241, nr. 11.

26. AE ↓ 2,76 g, 23 mm,
Capidava... p. 241, nr. 13.

DOW III, 2, p. 666 cl. A, var. 40
27. AE ↓ 9,60 g 29 x 26,5 mm.
1975, B24/959 , pe zid. Inv. 705.

DOW III, 2, p. 667 cl.A, var. 40a.
28. AE ↓ 9,99 g 27 mm.
1957, sect. VII, SA, c. 4. Inv. 53573.

29. AE ↓ 7,48 g, 27 mm, dublă frapă, Rv.
Passim. Inv. 54562.

30. AE ↓ 7,00 g, 26 mm.
Capidava... p. 240, nr. 8.

31. AE m. 6,21 g. 30 mm.
Capidava... p. 240, nr. 9.

DOW III, 2, p. 668 cl. A, var. 41.
32. AE ↓ 8,73 g, 28 mm.
Capidava... p. 240, nr. 10.

DOW III, 2, p. 671 cl. A, var. 45.
33. AE ↓ 8,98 g, 28 mm.
Capidava... p. 241, nr. 14.

DOW III, 2, p. 671 cl. A, var. 47.
34. AE ↓ 9,73 g, 29 mm.
1970, malul Dunării. Inv. 319.

35. AE ↓ 8,63 g , 29,5 mm
1970, malul Dunării. Inv. 321.

DOW III, 2, p. 673 cl. A, var 48.
36. AE ↓ 10,65 g. 32 mm.
S A, - 0,10 m Inv. 53574.

DOW III, 2, p. 650-675 tip general.
37. AE ↓ 13, 59 g, 29 mm.
Capidava... p. 239, nr. 5.

38. AE ↓ 13,94 g 31,2 mm, dublă frapă Rv.
Passim. Inv. 46361.

39. AE ↓ 9,26 g, 30 mm.
Capidava... p. 239, nr. 6.

40. AE ↓ 8,78 g 28,5 mm.
1959, sect. I, c. 33, -1,00 m Inv. 53575.

41. AE ↓ 5,71 g, 29 mm.
Capidava... p. 239, nr. 4.

42. AE ↓ 7,36 g, 30 mm.
Passim. Inv. 46358.

43. AE ↓ 4, 82 g, 28, 2 mm.
Passim. Inv. 46354.

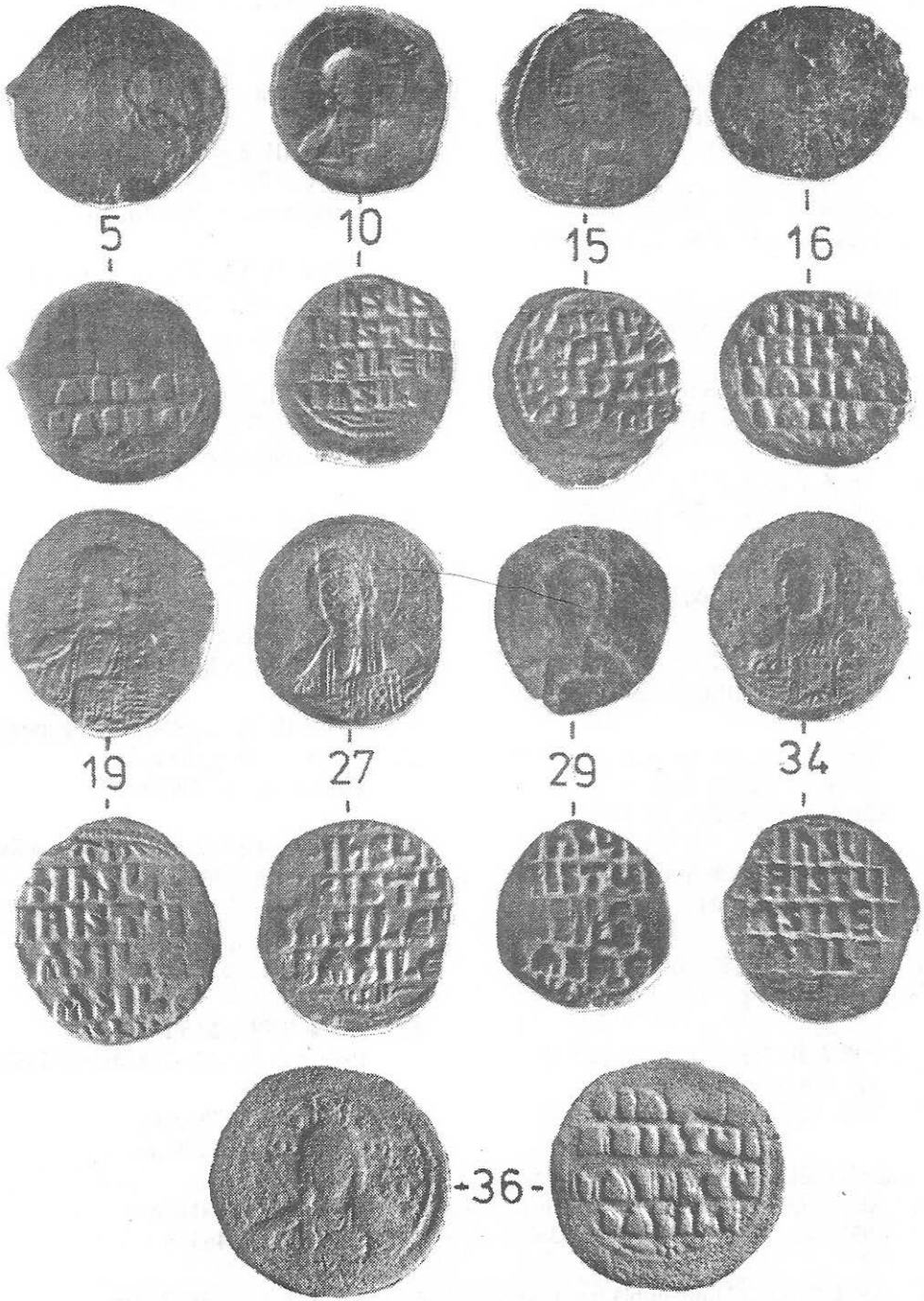

Fig. 1.

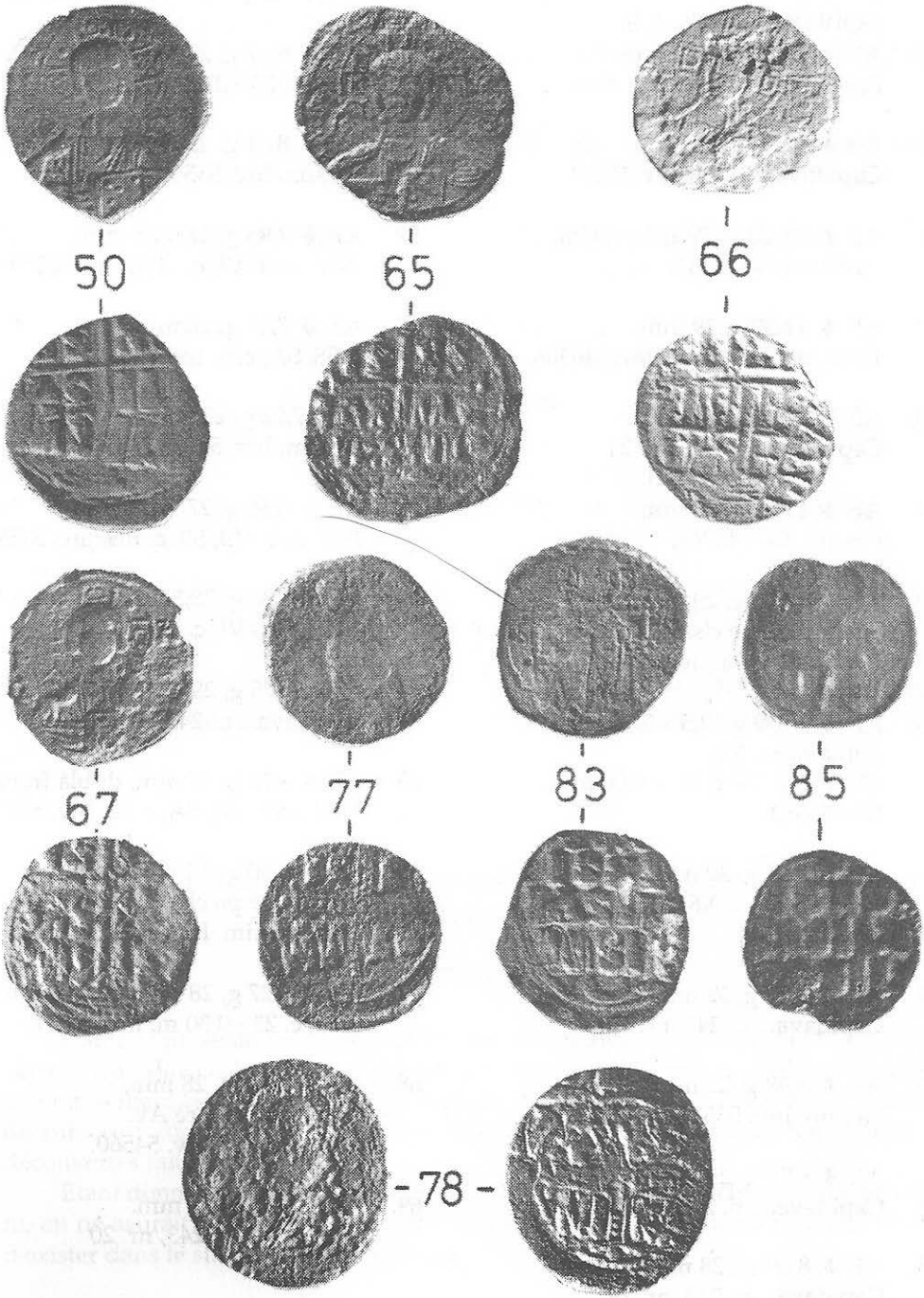

Fig. 2.

ROMAN III

DOW III, 2, p. 676 cl. B.

44. AE ↓ 16,71 g, 33,2 mm.
Passim. Inv. 46365.

45. AE ↓ 12,58 g, 32 mm.
Capidava... p. 242, nr. 18.

46. AE ↓ 12, 31 g, 28 mm, tăiată.
Passim. Inv. 46363

47. AE ↓ 11,57 g, 29 mm.
1978, malul Dunării. Inv. 46366.

48. AE ↓ 11,28 g, 31 mm.
Capidava... p. 243, nr. 21

49. AE ↓ 11,23 g, 28 mm.
Passim. Inv. 46364.

49. a AE ↓ 10,60 g, 29 mm
Surfrapare pe cls. A, Av/Rv.
1996, cetate passim. Inv. 59670

50. AE ↓ 10,59 g 29,5 x 27 mm,
dublă frapă Rv.
1956, sect. VI, c. 21, - 0,50 mm.
Inv. 53583.

51. AE ↓ 9,66 g, 30 mm.
1976, sect. I, c. X61, - 0,40 m.
Inv. 855.

52. AE ↓ 9,17 g, 32 mm.
Capidava... p. 242, nr. 15.

53 AE ↓ 8,98 g, 29 mm.
Passim. Inv. 53586.

54. AE ↓ 8,76 g, 29 mm.
Capidava,... p. 242, nr. 17

55. AE ↓ 8,69 g , 28 mm.
Capidava... p. 243, nr. 19.

56. AE ↓ 8,50 g, 31 x 29 mm.
1956, c. 23, - 0,30 m. Inv. 53579.

57. AE ↓ 8,12 g, 25,5 mm.
1956, c. 23 - 0,30 m Inv. 53577.

58. AE ↓ 8,01 g, 29 mm.
Passim. Inv. 53585

59. AE ↓ 7,93 g, 27 x 25 mm
1956, sect. VI, c. 11D. Inv. 53584.

60. AE ↓ 7,47 g, 26 mm.
1958, SA, c. 3. Inv. 70.

61. AE ? 7,26 g, 27,5 mm.
Passim. Inv. 54018.

62. AE ↓ 6,86 g, 27 mm.
1957, sect. VII, SB, c. 108. Inv. 53582.

63. AE m 6,80 g, 28,5 x 24,5 mm.
1956, sect. VI, c. B7, Inv. 53580

64. AE m 6,75 g, 29 mm.
Capidava... p. 242, nr. 16

65. AE ↓ 6,72 g, 27 mm, dublă frapă.
1957, sect. VII, SA, c. 62. Inv. 53581

66. AE ↓ 6,60 g, 28 x 27 mm.
surfrapare pe cl. A.
1949, passim. Inv. 53587.

67. AE ↓ 6,27 g, 28 mm, surfrapare ?
1956, c. 23 - 0,30 m. Inv. 53578.

68. AE ↓ 6,14 g, 28 mm,
ruptă, surfrapare Av.
1984. passim. Inv. 54560.

69. AE ↓ 4,35 g, 27 mm.
Capidava... p. 243, nr. 20

MIHAIL IV

DOW III, 2, p. 681 cl. C.

70. AE ↓ 12,23 g, 35 mm.
1970, sect, I. c. 150 - 0,25 m. Inv. 194

71. AE ↓ 10,93 g. 28 mm
Capidava... p. 243, nr. 22

72. AE ↓ 9,87 g, 28 mm, tăiată.
Passim. Inv. 46367.

73. AE ↓ 9,62 g 29,5 x 27,8 mm.
1957, passim. Inv. 53588.

74. AE ↓ 8,94 g., 27 mm, tăiată.
Passim. Inv. 46368.

75. AE ↓ 7,80 g, 30 mm.
Capidava... p. 244, nr. 26.

76. AE ↓ 7,70 g 30 mm.
Capidava... p. 244, nr. 25.

77. AE ↓ 7,67 g. 26,5 mm, dublă frapă Rv.
1957, SO, c. 14 B Inv. 53590.

78. AE ↓ 7,60 g 32 x 29 mm, surfrapare Rv.
1956, sect. VI, c11D. Inv. 56083

79. AE ↓ 7,52 g, 27 x 23,5 mm , tăiată
Sect. VI. Inv. 53589.

80. AE ↓ 7,49 hg 27 x 24,5 mm, tăiată.
Passim. inv. 56733.

81. AE m ↓ 7,29 g, 31 mm.
Capidava... p. 244, nr. 24.

82. AE ↓ 7,14 g, 28 mm,
Capidava... p. 244, nr. 23.

CONSTANTIN IX

DOW III, 2, p. 685 cl. D.

83. AE ↓ 10,90 g,. 28 x 26 mm.
Passim. Inv. 56734.

84. AE ↓ 7,20 g, 31 mm.
Passim. Inv. 46369.

85. AE ↓ 5,09 g, 24 mm , turnată, ruptă.
Passim. Inv. 56033.

LE CATALOGUE DES MONNAIES BYZANTINES ANONYMES DÉCOUVERTES À CAPIDAVA

- Résumé -

L'auteur présente les monnaies byzantines anonymes, au nombre de 85, découvertes à Capidava le long des années. On y a inséré aussi les pièces publiées antérieurement et réidentifié les monnaies qui appartiennent à la classe A2. Parmi les monnaies décrites se remarquent celles qui appartiennent à la classe D, qui manquaient des découvertes faites ici.

Etant donné qu'on ne les a pas trouvées dans un contexte archéologique bien défini, on ne saurait pas se prononcer avec certitude sur le moment où l'habitat ait cessé d'exister dans le site féodal de Capidava.

DESCOPERIRI MONETARE ÎN DOBROGEA (X)

ANTOANETA VERTAN, GABRIEL CUSTUREA

Continuăm seria cronicilor noastre prin publicarea unui număr de 115 monede intrate recent în inventarele cabinetului numismatic al Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța. Prezentarea noastră păstrează forma unui repertoriu numismatic. Pisele provin atât din săpăturile arheologice sistematica ca în cazul Capidavei și a așezării de la Păcuiul lui Soare cât și din periegezele întreprinse de personalul de specialitate al muzeului sau de colecționari împătimiți ca d-nii R. Diaconu și R. Frățilă. Descoperirile se eșalonează pe o perioadă cuprinsă între secolele I-XVIII și de aici rezultă marea lor varietate.

Piesele din zona Adâncata-Floriile provin din periegheze succesive în urma cărora au fost descoperite și alte materiale arheologice[1]. Monedele de la Albești se adaugă unei alte descoperiri mai vechi[2] din aceeași perioadă. Monedele găsite la Constanța completează tabloul descoperirilor târzii de aici, care au făcut obiectul mai multor comunicări[3]. Cercetările de pe raza orașului Hîrșova au adus la lumină vestigiile arheologice deosebite aparținând unor foarte diverse peiroade istorice. În ultimii ani descoperirile numismatice de aici și-au găsit locul în mai multe publicații[4]. O altă sursă importantă de material arheologic și numismatic se dovedește a fi cetatea de la Izvoarele (Sucidava), iar bibliografierea este pe măsură[5]. Descoperirile monetare de la

1. G. Talmațchi, Pontica, 27, 1994, p. 253-255, vezi și articolul din prezentul volum. Din zonă s-au mai recuperat un fier de plug dacic și fragmente ceramice între care 2 ștampile de amfore grecești (material inedit).

2. A. Vertan, G. Custurea, Pontica, 15, 1982, p. 282, nr. 514.

3. Pentru piesele din secolele IX-X vezi Gh. Mănucu-Adameșteanu, în Pontica, 24, 1991, p. 300-327, iar pentru descoperirile mai târzii vezi A. Vertan, G. Custurea în Pontica12, 1979, p. 236-238, iidem, în Pontica, 13, 1980, p. 356-360, iidem, în Pontica, 14, 1981, p. 343-344, p. 345, nr. 353, iidem, Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 381, nr. 1322, iidem, în Pontica, 25, 1992, p. 388, nr. 1442, G. Custurea, în Pontica, 13, 1980, p. 341-3-343, iidem, în Pontica, 16, 1983, p. 295, nr. 1, idem, în Pontica, 20, 1987, p. 246, nr. 64, p. 247, nr. 81, 95, p. 250, nr. 165, I. Custurea, G. Custurea, în BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 171, nr. 202, 218.

4. R. Ocheșeanu, Gh. Papuc în Pontica, 5, 1972, p. 462-4; iidem, Pontica, 6, 1973, p. ; iidem, Pontica, 7, 1974, p. .... ; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 12, 1979, p. 242; iidem, Pontica, 14, 1981, p. 328-329, 344, 347; iidem în Pontica, 15, 1982, p. 282; iidem, în Pontica, 16, 1983, p. 311-312, 313-315, 316-317; iidem, în Pontica, 17, 1984, p. 253-254; iidem, în Pontica, 19, 1986, p 300-301; iidem, în Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 381-383, 384; iidem Pontica, 25, 1992, p. 391; G. Custurea, în Peuce, 10, 1991 p. 555-558.

5. V. Culică, în Pontica, 2, 1969, p. 355-371; idem în Dacia, N.S. 9, 1965, p. 419-425; idem, în Pontica, 5, 1972, p. 267-300; idem în Pontica, 8, 1976, p. 215-262; idem în BOR, 94, 1976, 7-8, p. 774-784; idem în Pontica, 12, 1979, p. 145-149; idem, în BSNR 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 253-261; idem în SCIVA, 31, 1980, 93, p. 463-472; A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 15, 1982, p. 277-278; iidem în Pontica 17, 1984, p.247; idem în Pontica 21-22, 1988-1989, p. 372, 373-377; A. Rădulescu, T. Cliante, în Pontica, 19, 1986, p. 127-158.

Păcuiul lui Soare au atras deosebitul interes al cercetărilor și astfel viața economic-socială a așezării este cunoscută în foarte mare măsură[6]. Monedele de la Satu Nou-Oltina se alătură unor descoperiri mai vechi publicate de noi[7]. Zona peninsulei Sinoe cercetată intens la suprafață ne oferă raritați numismatice ca piesa nr.1612[8], iar Slava Rusă se dovedește un punct interesant pe harta descoperirilor numismatice dobrogene[9]. Schitu, în apropiere de Costinești, antica Parthenopolis, se dovedește a fi o importantă sursă de material numismatic[10]. Piesele de la Techirghiol au fost descoperite în urma unei periegheze în zonă, cercetată, de altfel, și mai demult[11].

În privința monedelor publicate se cuvine să facem câteva sublinieri. Astfel piesele nr. 1608 și 1637, emisiuni ale Cyzicului pentru Justinian I, sunt variante la catalogul lui W. Hann pentru legenda reversului, cea de-a doua și pentru anul de batere, în lucrare fiind menționat numai anul 19 (545/546). Moneda nr. 1601 de la Justin II este o variantă pentru an și oficină în catalog fiind menționată numai emisiunea din anii 7 și 10, iar cea de la nr. 1638 este o variantă pentru legenda aversului. Follisul emis de Heraclius găsit la Slava Rusă se adaugă altor descoperiri din ultimii ani, care probează o viață social-economică încă vie, în Dobrogea de dinaintea atacului avaro-slav din anul 614-615[12]. Piesele 1568, 1610 și 1646, emisiuni din secolele X-XI se adaugă celor publicate până în prezent și semnifică relansarea vieții monetare la Dunărea de Jos[13]. Moneda nr. 1612, miliaresion de la Constantin IX este o piesă foarte rară în circulația din Dobrogea - se întâlnesc numai câteva astfel de nominaluri din secolul al XI-lea ce punctează harta regiunii[14].

Dintre monedele medievale se remarcă cele otomane. Vom aminti că asprii de la Bayezid II (nr. 1648, 1649) sunt din seria Bb, după ultimele cercetări și se datează după 1491[15]. Dirhemul descris la nr. 1561 emis de Murad III se adaugă altor piese ce demonstrează circulația efectivă a acestui nominal în Țările Române la sfârșitul secolului al XVI-lea[16]. Moneda nr. 1657, o jumătate de dirhem, de la Ahmed I nu este o descoperire singulară acest nominal fiind prezent atât în tezaure cât și în descoperiri izolate[17]. Singulare pentru Dobrogea, până în acest moment, sunt emisiunea de 1/2 dirhem de la Osman II (nr. 1659) și onluk-ul lui Murad IV (nr. 1660).

---

6. G. Custurea, T. Papasima, în Pontica, 25, 1992, p. 363-380, cu bibliografia aferentă; vezi și T. Papasima, A. Vertan în Pontica 28, nr. 17-33.

7. A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 21-22, 1988-1989, p.377, nr. 1258 și 1259.

8. Al. Avram, O. Bounegru, C. Chiriac, în Pontica, 18, 1985, p. 121-122.

9. M. Bărbulescu, R. Ocheșeanu, în Pontica, 8, 1975, p. 203, iidem, în Pontica 23, 1990, 235, E. Oberlander-Târnoveanu, în Peuce, 8,1980, p. 502, nr. 16, p. 504, nr. 70, p. 506, nr. 91, p. 509, nr. 138-141, p. 512 , nr. 191 și 192, E. Oberlander-Târnoveanu, C. Opaiț, în Peuce, 9, 1984, p. 273, nr. 99, 100, p. 278, nr. 199, Gh. Mănucu-Adamesteanu în Pontica, 25, 1992, p. 416, nr. 340.

10. A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 23, 1990, p. 235.

11. V. Boroneanț, în Pontrica 10, 1977, p. 321.

12. Gh. Poenaru-Bordea, R. Ocheșeanu, în SCIVA, 31, 1980, 3, p. 390.

13. Ultima lucrare apărută cu bibliografia de rigoare Gh. Mănucu-Adamesteanu, în *Omaggio a Dinu Adamesteanu*, Cluj-Napoca, 1996, p. 233-248.

14. O altă emisiune de la Cosntanța IX la Ostrov (Tulcea) cf. E. Oberländer-Târnoveanu în Peuce, 8, 1980, p. 510, nr. 155.

15. L. Popa, E. Nicolae, în BSNR, 80-85, 1986-1991, 134-139, p. 148.

16. M. Maxim, în Cerc. Num, 5, 1983, p. 129-152; E. Nicolae, G. Custurea, în BSNR, 76-79, 1983-1985, 131-133, p. 309-327; M. Blasko, E. Nicolae, în SCIVA, 44, 1993, 2, p. 209-213.

17. G. Custurea. *Un tezaur monetar otoman descoperit în Dobrogea (sec. XVI-XVII)* comunicare la al VI-lea simpozion național de numismatică Tulcea 1989, o piesă izolată a fost descoperită la Vadu, cf. A. Vertan, G. Custurea, în Pontica, 13, 1980, p. 360, nr. 236.

Fig. 1.

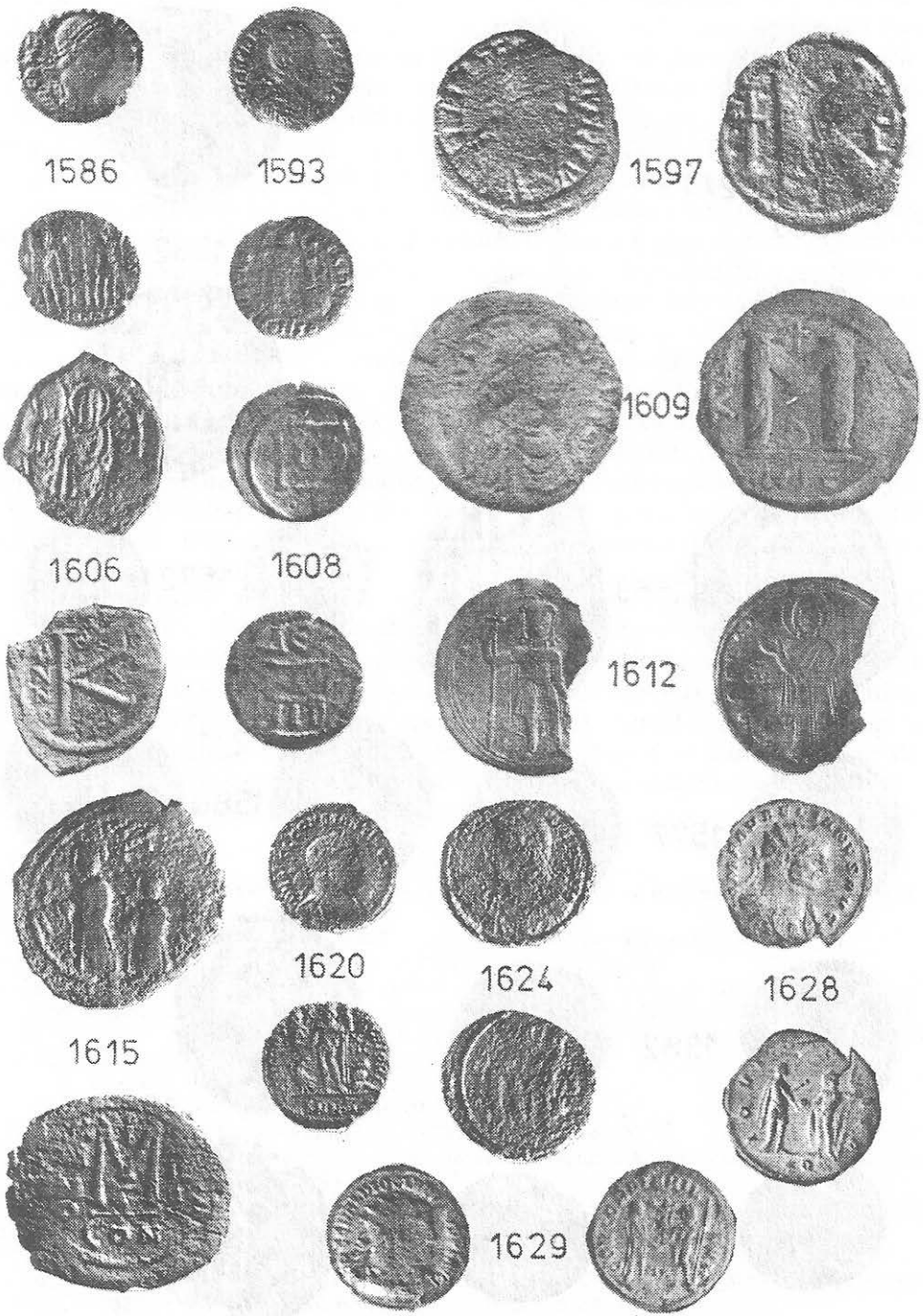

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

ADÂNCATA

Monedele au fost donate muzeului de dl. R. Diaconu.

Imperiul Otoman

Selim I

1557. AR. Akçe, 0,60 g, 12 mm.
N.P. tip general, (9) 18H.
Tocită, descentrată. Inv. 59104.

Suleyman I

1558.AR. Akçe, 0,74 g 11 x 10 mm.
N.P. nr. 203, Uskup, 926 H.
Tocită. Inv. 59105.

Selim II

1559.AR. Akçe, 0,72 g, 12 x 10,5 mm.
N.P. nr. 254, Konstantiniye, ? H.
Puțin tocită. Inv. 59106.

1560.AR. Akçe, 0,70 g. 10,5 mm.
N.P. nr. 253, Novar, ? H.
Netocită. Inv. 59107.

Murad III

1561.AR. Dirhem, 3,50 g 22 x 20 mm
N.P. p. 128-129, tip general.
Tocită, descentrată. Inv. 59070.

ALBEȘTI

Monedele au fost găsite în 1996 lângă sat la "Insulă" și se află în col. G. Caraivan.

Imperiul Bizantin

Vasile II - Constantin VIII

1562.AE ↓ 13,62 g, 29,5 x 28 mm.
DOW, III, 2, p. 668 cl. A. var. 41.
Puțin tocită.

Roman III

1563.AE ↓ 12,34 g, 30, 5 x 28 mm.
DOW, III, 2, p. 676 cl. B
Puțin tocită.
Moneda a fost găsită în 1984, pe dealul din partea sudică a localității

Roman III

1564.AE ↓ 10,64 g 30 x 28 mm.
DOW, III, 2, p. 676, cl. B.
Tocită. Inv. 54906.

CAPIDAVA

Moneda a fost găsită în 1991 în săpătură.

Imperiul Bizantin

Justin II

1565.AE. ↘ 14,03 g, 28 mm.
MIB, II, p. 98, nr. 46b, M,
Nicodemia, off. A, a. ϚΙ = 571/572.
Tocită. Inv. 59656.

CAP DOLOJMAN (ARGAMUM)

Monedele au fost donate muzeului de dl. R. Frățilă.

Imperiul Bizantin

Justin I

1566.AE ↓ 11,30 g , 24 mm.
MIB, I, p. 104, nr. 19, M, Constantinopol, off. ? a. 522-527.
Foarte tocită. Inv. 57506.

Justin II

1567.AE ↘ 13,19 g, 28 mm.
MIB, II, p.94, nr. 43 a, M. Constantinopol, off. Δ a. II/II = 568/569.
Puțin tocită. Inv. 57537.

CONSTANȚA

Moneda a fost descoperită în 1986 în apropierea valului de piatră în zona castrului 3.

Imperiul bizantin

Constantin VII-Roman II

1568. AV ↓ Solidus, 4,38 g, 19 mm,
DOW, III, 2, p. 552, cls. XV,
Constantinopol, a. 945-959.
Puțin tocită. Inv. 6121.
Moneda a fost găsită în săpătură de salvare pe str. Sulmona.

Imperiul Otoman.

Mustafa III

1569.Ar. Para, 0,43 g, 15,5 mm.
N.P. nr. 639, Kostantiniye, 1171 H.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 59425.

EFORIE SUD

Monedele au fost achiziționate de la dl. R. Diaconu.

Imperiul Roman

Constantin I

1570.AE ↓ 1,68 g, 15 mm.
LRBC II, tip VN/MR, a. 341-346.
Tocită. Inv. 57662.

Valentinian I sau Valens

1571.AE ↑ 4,91 g, 24, 5 mm.
LRBC II, p. 86, nr. 2010, Constantinopol, a. 346-350. CONSA
Tocită. Inv. 57675.

Valens

1572.AE ↑ 1,91 g, 17,5 mm.
LRBC II, p. 79, nr. 1707,
Thesalonica,
a. 364-367. TESA
Puțin tocită. Inv. 57677.

FLORIILE

Monedele au fost donate
de dl. R. Diaconu.

Imperiul Otoman

Selim II

1573.AR. Akçe, 0,43 g, 10,5 mm.
N.P. nr. 254, Konstantiniye, ? H.
Tocită, perforată. Inv. 59083.

Murad III

1674.AR. Akçe, 0,52 g, 11,5 x 10 mm.
N.P. 299, Konstantiniye, 98(2) H.
Puțin tocită, perforată. Inv. 59086

HÎRȘOVA

Imperiul Bizantin

Mihail IV

1657.AE ↓ 7,30 g , 30,5 mm.
DOW, III, 2, p. 681 cl. C.
Tocită. Inv. 59072.

Constantin IX

1676.AE ↘ 8,63 g, 27,5 x 24 mm.
DOW, III, 2, p. 685 cl. D.
Tocită. Inv. 59073.

HISTRIA

Monedele au fost descoperite de
dl. R. Diaconu în urma unei periegheze
și au fost achiziționate de muzeu.

Imperiul Roman

Probus

1577.AE ↓ 3,99 g, 22 mm.
Cohen², p. 264, nr. 91, a. 279.
Puțin tocită. Inv. 57729.

Theodosius I

1578.AE.4 ↑ 0,99 g, 13 mm.
LRBC II, tip SALVS REIPV -
BLICAE (2), a. 388-392.
Tocită. Inv. 57731.

Honorius sau Theodorius II

1579.AE ↑ 1,00 g, 15 mm.
LRBC, II, tip GLORIA ROMANO-
RVM (22), a. 408-423.
Tocită. Inv. 57728.

HISTRIA - sat

Imperiul Otoman

Murad IV

1580.AR. Akçe, 0,35 g, 12 x 11 mm.
N.P. nr. 423, Edirne, 1032 H.
Puțin tocită. Inv. 59199.

IZVOARELE

Monedele provin din descoperirile
de suprafață de pe malul Dunării
sau ruinele cetății.

Imperiul roman

Domitian

1581.AE ↙ 7,40 g, 26 mm.
BMC, II, p. 164, nr. 713, Roma, a. 74,
Foarte tocită. Inv. 57715.

Aurelian

1582.AE ↖ 2,85 g, 22 mm.
Cohen², p. 196, nr. 198, a. 270/72
Puțin tocită. Inv. 57717.

1583. AE ↓ 3,05 g, 23 mm.
Cohen², p. 182, nr. 60, a. 274
Puțin tocită. Inv. 57872.

Maximius

1584.AE ↓ 5,62 g, 27,5 mm.
RIC, VI, p. 534, nr. 33 (p1.12),
Heracleea, a. 307. H·T·A - Δ
Tocită. Inv. 57871.

Licinius

1585.AE ↑ 2,84 g, 20,5 mm.
RIC, VI, p. 590, nr. 78, Cyzic,
a. 311-313.
Tocită. Inv. 57716.

Constantin I

1586.AE ↑ 1,47 g, 17,5 mm.
LRBC, II, p. 28, nr. 1212, Cyzic,

a. 330-335.
Puțin tocită. Inv. 57870. SMKA

Constantius

1587.AE ↓ 0,70 g, 12,5 mm.
LRBC, I, p. 19, nr. 785, Siscia, a. 341-346.
Tocită. Inv. 58068. ⁂ / XASIS

Constantius II sau Constans

1588.AE ↓ 1,35 g, 17,5 mm.
LRBC II, tip FEL TEP REPARATIO, a. 346-350.
Tocită. Inv. 57861.

Constantius II

1589.AE ↓ 1,97 g, 17,5 mm.
LRBC, II, p. 78, nr. 1689, Thessalonica, a. 355-361. SMTSA
Tocită. Inv. 57868.

Valens

1590.AE ↑ 2,10 g, 16 mm.
LRBC, II, tip SECVRITAS REIPV - BLICAE, a. 367-375
Tocită. Inv. 57858.

Valentinian I

1591.AE ↓ 1,58 g, 18 mm.
LRBC, II, p.88, nr. 2089, Constantinopol, a. 367-375. CONSA
Tocită, Inv. 57865.

Arcadius

1592. AE ↓ 1,11 g, 13 mm.
LRBC, II, TIP VICTORIA AVGGG (1), a. 388-392.
Tocită. Inv. 57857.

1593.AE ↓ 1,85 g, 17 mm.
LRBC, II, P. 90, NR. 2205, Constantinopol, a. 395-408. CONSA
Puțin tocită. Inv. 57866.

Theodosius, Arcadius sau Honorius

1594.AE ↓ 1,44 g, 16 mm.
LRBC, II, p. 98, nr. 2574, Cyzicus a. 393-395. SMKA
Tocită. Inv. 57860.

Arcadius sau Honorius

1595.AE ↗ 2,00 g, 16,5 mm.
LRBC, II, tip VIRTVS EXERCITI a. 395-408.
Tocită. Inv. 57864.

1596.AE ↓ 1,51 g, 16 mm.
LRBC II, tip VIRTVS, EXERCITI a. 395-408.
Tocită. Inv. 57859.

Imperiul bizantin

Anastasius I

1597.AE ↓ 8,22 g, 26 mm.
MIB, I, p. 101, nr. 33, K, Constantinopol, off. Γ a. 512-518.
Puțin tocită. Inv. 58007.

Justin I

1598.AE ↓ 6,40 g, 22 mm
MIB, I, p. 104, nr. 19, K, Constantinopol, off, ?, a. 522-527.
Foarte tocită. Inv. 58008.

Justinian I

1599.AE ↓ 3,06 g, 16 mm.
MIB, I, p. 116, nr. 99, I, Constantinopol, a. X/X/ III = 549/550.
Tocită. Inv. 56131

Justin II

1600.AE ↙ 12,70 g, 29 mm,
MIB, II, p. 94, nr. 43 a, M, Constantinopol, off. A, a. II/II= 568/569.
Tocită. Inv. 58009.

1601.AE ↓ 8,99 g, 30 mm,
MIB, II, p. 96, nr. 43 f, M, Constantinopol, of. Δ a. Ϛ/III = 573-/574.
Foarte tocită. Inv. 58010

1602.AE ↓ 5,22 g, 19,5 mm.
MIB, II, p. 101, nr. 68 a, K Thessalonica, a, I = 565/566.
Tocită. Inv. 56132.

1603.AE ↓ 4,23 g, 22 mm.
MIB, II, p. 101, nr. 68 a, K. Thessalonica, a. III = 567/568.
Tocită. Inv. 58014.

1604.AE ↓ 5, 88 g 23 x 21 mm.
MIB, II, p. 102, nr. 70 a, K Thessalonica, a. Ɛ = 569/570.
Tocită. Inv. 58013.

1605.AE ↓ 2,80 g, 18,5 mm.
MIB, II, p.102, nr. 70 tip general, K Thessalonica, a. X = 574/ 575.
Puțin tocită, ruptă. Inv. 58106.

1606.AE ↓ 4,59 g, 24,5 x 21,5 mm.
MIB, II, p. 102, nr. 70e, K, Thessalonica, a. X = 574/575.
Puțin tocită. Inv. 58011.

PĂCUIUL LUI SOARE
Monedele au fost descoperite în anul 1989, prima în săpătură, cea de-a doua pe malul Dunării.
Imperiul Bizantin
Alexius I
1607.AE ? 4,68 g 23,5 mm. Surfrapată pe cls. J, Rv/Rv.
DOW, III, 2, p. 702, cl. K.
Foarte tocită. Inv. 59421.
Despotatul de Cavarna
1608.AE ↑ 1,75 g, 19 mm.
Av. Rv.
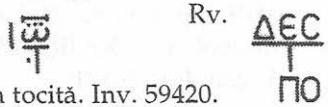
Puțin tocită. Inv. 59420.

SATU NOU - OLTINA
Moneda a fost donată de V. Vlase în anul 1992.
Imperiul Bizantin
Justin I
1609.AE ↓ 15,86 g, 31 mm
MIB, II, P. 105, nr. 54, M, Cyzic, off. B, a. 526-527, var.
Puțin tocită. Inv. 58004.

SATU NOU - Capul Dealului, 1987
Imperiul bizantin
Leon VI
1610.AE ↓ 5,61 g, 25 mm.
DOW, III, 2, p. 518, cls. 3, Constantinopol, a. 886-912.
Puțin tocită. Inv. 55696.

SCHITU
Moneda a fost donată de d-na El. Zlatea.
Imperiul Bizantin
Mihail IV
1611.AE ↓ 10,36 g, 29 mm.
DOW, III, 2, p. 681 cl.C.
Tocită. Inv. 59109.

PEN. SINOE
Monedele următoare, cu excepția piesei nr. 1640 au fost donate de dl. R. Diaconu și R. Frățilă.
Imperiul Bizantin
Constantin IX
1612.AR ↓ Milliaresion 1,79 g, 27 mm.
DOW, III, 2, p. 746, nr. 7a, 1042-1055.
Netocită, ruptă. Inv. 57551.
Imperiul Otoman
Selim II
1613.AR Akçe, 0,43 g, 10,5 mm.
N.P. 253, Sidrekipsi, (?) H.
Tocită. Inv. 57910

SLAVA RUSĂ
Imperiul Bizantin
Justinian I
1614.AE ↓ 14,13 g, 28,5 mm.
MIB, I, p. 112, nr. 85, M. Constantinopol, off.A,a. 532-537, var. ✱
Tocită. Inv. 59441.
Heraclius
1615.AE ↖ 8,35 g, 31 x 28 mm.
DOW, 2,1, p. 278, cls. 2. Constantinopol, off. Γ , a. II/I = 613.
Tocită. Inv. 58749.
Constantin IX
1616.AE ↓ 7,39 g, 29 x 26,5 mm.
surfrapare
DOW, III, 2, p. 685 cl. D
Puțin tocită. Inv. 58750.

TECHIRGHIOL
Imperiul Roman
Constantin I
1617.AE ↓ 2,33 g, 18,5 mm.
LRBC, I, tip DNCONSTANTINI MAXAVG VOT/XX, a 324-327.
Tocită. Inv. 57847
1618.AE ↓ 2,00 g, 19 mm.
LRBC, I, P.13, nr. 466, Ticinum, a. 324-327.
Tocită. Inv. 57846. PT
1619.AE ↓ 1,45 g, 13,5 mm.
LRBC, I, tip GLORIA EXERCITVS

(1 st.), A 337-341.
Tocită. Inv. 57855.

1620.AE ↓ 2,24 g, 18 mm.
RIC, VI, tip IOVICONSEVATORI
SMNA
Puțin tocită. Inv. 57849.

Constans

1621.AE ↑ 1,27 g, 16,5 mm.
LRBC, I, p. 21, nr. 859, Thessalonica, a. 341-346
SMTSA
Tocită. Inv. 57852.

1622. AE ↓ 0,94 g, 16 mm.
LRBC, I, p. 21, nr. 5859, Thessalonica, a. 341-346.
Tocită. Inv. 57852.

Constantius II sau Constans

1623. AE ↑ 2,74 g, 15,5 mm.
LRBC, II, tip FELTEMPREPARATIO, a. 346-350.
Puțin tocită. Inv. 57856.

Constantius II

1624.AE2 ↑ 3,14 g, 21,5 mm.
LRBC, II, p. 92, nr. 2295, Nicomedia, a. 346-350, FH(4).
SMTSA
Tocită. Inv. 57851.

1625.AE. ↑ 1,90 g, 15,5 mm.
LRBC, II, tip SPES REIPVBLICE, a. 355-361.
Tocită. Inv. 57854.

Valens

1626.AE ↓ 2,38 g, 17 mm.
LRBC, II, TIP SECVRITAS REIPVBLICAE, a. 367-375.
Tocită. Inv. 57850.

ULMETUM

Imperial Otoman

Ahmed I

1627.AR. Akçe, 0,30 g, 13 mm,
Av. tip N.P. 373, dublă frapă,
Rv. tip N.P. 372.
Tocită. Inv. 57913.
PASSIM

Imperiul Roman

Aurelian

1628.AE ↓ 2,46 g, 21mm.
Cohen², p. 187, nr. 105.
Puțin tocită. Inv. 57939.

Dioclețian

1629.AE ↓ 2,68 g, 21 mm.
Cohen², p. 418, nr. 29
Tocită. Inv. 57941.

Licinius

1630.AE ↓ 2,95 g, 22 mm.
RIC, VI, p. 54, nr. 73 , (p1.12), a.313.
|Δ
SMHT
Puțin tocită. Inv. 57952.

Constantin I

1631.AE ↖ 1,11 g, 15 mm.
LRBC, I, tip GLORIA EXERCITVS (1 st.), a.335-337.
Tocită. Inv. 57996.

Constantius II

1632.AE ↓ 3,20 g, 21 mm.
LRBC, II, tip FEL TEMP REPARATIO, (FH(3), a. 351-354.
SMHЄ
Tocită. Inv. 57948.

Valens

1633.AE ↓ 1,90 g, 16,5 mm.
LRBC, II, tip GLORIA ROMANORVM, Constantinopol, a. 367-375
CONSA
Tocită. Inv. 57945.

Imperiul Bizantin

Justinian I

1634.AE ↓ 16, 13 g, 30,5 mm.
MIB, I, p. 112, nr. 88, M. Constantinopol, off. ? a. 532-537
var. ✳
Tocită. Inv. 57509.

1635.AE ↓ 12.,92 g, 28 mm.
MIB, I, P. 111, nr. 84, M, Constantinopol, off.A, a. 532-537
Tocită. Inv. 57511

1636.AE ↑ 17,60 g, 40 mm.
MIB, I, p. 112, nr. 95a, M, Constantinopol, off. E, a. XII = 538/39.
Puțin tocită. Inv. 57968.

1637.AE ↑ 9,58 g, 27, 5 mm.
MIB, I, p. 121, nr. 121 b, K, Cyzic, a. XII/II/I = 541 /542, var. pt. an,

are o perlă sub hasta verticală, lipsesc cele 2 perle de la hasta oblică de jos.
Tocită. Inv. 57507.

Justin II

1638.AE ↓ 12,51 g, 31 mm.
MIB, II, p. 100 nr. 56a, M, Antiohia, off. Γ, a. II/III = 569/570.
var. Av. VNЧЧTPS-MPAÇO
Puțin tocită. Inv. 57510.

1639.AE ↓ 4,15 g, 19 mm.
MIB, II, p. 102, nr. 70 a K, Thessalonica, a. X=574/575.
Foarte tocită. Inv. 57513.

Leon VI

1640.AE ↓ 5,46 g, 24 mm.
DOW, III, 2, p. 518, cls. 3, Constantinopol, a. 886-912.
Netocită. col. R. Frățilă.

Vasile II - Constantin VIII

DOW, III, 2, p. 650-675, cl. A.

1641.AE ↓ 11,17 g, 29 mm.
Foarte tocită. Inv. 57915.

1642.AE ↓ 9,13 g, 28 x 26 mm.
Foarte tocită. Inv. 57994.

Mihail IV

DOW, III, 2, p. 681, cl. C.

1643.AE ↓ 6,93 g, 26 x 24 mm.
Puțin tocită. Inv. 59096.

1644.AE ↓ 5,98 g, 25 mm.
Puțin tocită. Inv. 59097.

Roman IV

1645.AE ↓ 8,24 g, 26,5 mm.
DOW, III, 2, p. 692, cl. G
Tocită. Inv. 59098.

UNGARIA

Ludovic II

1646.AR. Dinar, 0,62 g, 15 mm.
Unger, II, p. 50, nr. 675, 1524.
Tocită, perforată. Inv. 59655

Rudolf II

1647.AR. Dinar. 0,32 g, 13 mm.
Unger. I, p.11, nr. 159, Kremnitz, 1579.
Tocită, perforată. Inv. 59201

Imperiul Otoman

Bayezid II

1648.AR. Akçe, 0,81 g, 10,5 mm.
N.P. 105, Novar, (8)86H. var. Bb
Puțin tocită. Inv. 59081.

1649.AR. Akçe, 0,80 g, 11 mm.
N.P. tip general 105, var. Bb.
Foarte tocită. Inv. 59082.

Selim I

1650.AR. Akçe, 0,76 g, 12 mm.
N.P. 142, Novobirda (9) 18 h.
Puțin tocită Inv. 59204.

Suleyman I

1651.AR. Akçe, 0,75 g, 12 mm.
N.P. tip 203, Sidrekipsi, ? H.
Tocită. Inv. 573930.

1652.AR. Akçe, 0,60 g, 11 mm.
N.P. tip 203, Konstantiniye, 92(6) H.
Puțin tocită. Inv. 59085.

1653.AR. Akçe, 0,45 g, 10,5 mm.
N.P. tip 203, Sidrekipsi, 926 H.
Tocită. Inv. 59084.

1654.AR. Akçe, 0,58 g, 11 mm.
N.P. tip. 203, Canca, ? H.
Tocită. Inv. 57927.

Mehmed III

1655.AR. Akçe, 0,40 g, 10,5 mm.
N.P. 340, Konstantiniye, 1003 H
Puțin tocită. Inv. 59087.

1656.AR. Akçe, 0, 45 g, 10 mm.
n. p. 340 tip general.
Foarte tocită. Inv. 57937.

Ahmed I

1657.AR. 1/2 dirhem, 0, 79 g, 17 mm.
N.P. 368, Canca, 1012 H.
Puțin tocită. Inv. 57928.

1658.AR. Akçe, 0,30 g, 10mm,
N.P. 371, tip general.
Tocită. Inv. 57933.

Osman II

1659.AR.1/2 dirhem, 1,04 g, 16 mm.
N.P. 399, Amid, ?H.
Tocită. Inv. 59654.

Murad IV

1660.AR. Onluk, 2,07 g, 15 mm.
N.P. tip 414, ??
Tocită. Inv. 59203.

Ibrahim

1661.AR. Akçe, 0,30 g, 12 mm.
N.P. 440, Kostantiniye (1049) H.
Puțin tocită. Inv. 57936.

1662 AR. Akçe, 0,32 g, 10,5 mm.
N.p. 440, Kostantiniye, 1049 H
Puțin tocită. Inv. 57932.

Mehmed IV

1663.AR. Para, 0,52 g, 12 mm.
N.P. 458, Misir, ? H.
Foarte tocită. Inv. 59089.

1664.AR. Para, 0,45 g, 12 mm.
N.P. 458, Misir, ? H.
Tocită. Inv. 59653.

Mahmud I

1665.AR. Para, 0,54 g, 16 mm.
N.P. 578, Kostantiniye, 1143 ?H
Puțin tocită. Inv. 59090.

Mustafa III

1666.AR. Para, 0,41 g, 16 mm.
N.P. 643, Misir, 1171 H, Av. incus
Puțin tocită. Inv. 57929.

1667.AR. Para, 0,35 g, 15 mm.
N.P. 643, Misir, 1171H(11).
Tocită. Inv. 59091.

Abdulhamid I

1668.AR. Para, 0,35 g, 14,5 mm.
N.P. 683, Misir, 1187 H(1).

1669.AR. Para, 0,51 g. 15 mm.
N.P. 681, Kostantiniye, 1187H(2).
Puțin tocită. Inv. 59205.

1670.AR. Para., 0,40 g, 15 mm.
N.P. 681, Kostantiniye, 1187 H(6).
Puțin tocită, perforată. Inv. 59092.

Selim III

1671.AR. Para, 0,41 g, 15 mm.
N.P. 713 , Islambol, 1203 H(1).
Puțin tocită. Inv. 59094.

DES DÉCOUVERTES MONÉTAIRES EN DOBROUDJA

- Résumé -

Les auteurs présentent, sous la forme d'un répertoire numismatique, un lot de 115 pièces de monnaie qui appartiennent au cabinet numismatique du MINAC. Les pièces ont été découvertes sur les chantiers archéologiques ou à l'occasion des périégèses à travers la Dobroudja.

Entre les pièces de monnaie publiées se remarquent n°1601, 1608, 1637, 1638, lesquelles sont des variants aux catalogues consultés, n°1612 - nominal rare dans la circulation monétaire dobroudjienne et les pièces ottomanes n°1659 et 1660.

CÂTEVA PONDURI MEDIEVALE DESCOPERITE ÎN DOBROGEA

GABRIEL CUSTUREA

Studiul măsurilor ponderale s-a dovedit un izvor de o desoebită valoare documentară pentru cunoașterea și nuanțarea unor aspecte ale vieții social economice din anumite zone în diferite epoci.

Pentru provincia de la Dunărea de Jos, prin străduania unor numismați de marcă, beneficiari ai unui vast material, sunt binecunoscute pondurile din antichitatea greco-romană și bizantină[1].

Iată că în urma cercetărilor arheologice în stațiunile medievale Ester-Tîrgușor și Ghiaurchioi-Vadu, cât și în urma unor periegheze, suntem în măsură să prezentăm un număr de 11 ponduri medievale apărute în săpăturile arheologice sistematice, precum și la suprafață în mod întâmplător. De la început vom sublinia lipsa lucrărilor de referință pentru stabilirea unor analogii și încadrarea precisă în sistemul de măsură de care aparțin aceste greutăți. În afara unor lucrări generale despre unitățile de măsură și greutăți din Țările Române[2] și a unor informații privind metrologia otomană[3], nu am avut acces la alte surse. Publicăm totuși lotul de ponduri medievale ca un prim pas pentru cunoașterea acestora în teritoriile românești ce s-au aflat sub stăpânirea otomană.

Lotul de greutăți, din bronz, se împarte după formă în două categorii:

a) un număr de 5 piese au o formă poliedrică cu 10 fețe, două octogonale și opt dreptunghiulare (fig. II/1-11) Exemplarele au următoarele dimensiuni:

1. 3,25 g, 14 x 14 x 3 mm.

Descoperit la Dunăreni.

---

1. M.C. Sutzu, în BSNR, 10, 1913, 19, p.3-10; G. Cantacuzino, în Dacia, 3-4, 1927-1932, p. 602-611, C. Moisil, în SCN, 1, 1957, p.247-295, C. Preda, în SCN,1,1957, p. 297-306, Idem, în SCN, 7, 1980, p. 117-179, H. Nubar, în SCN, 2, 1958, p. 367-369, V. Culică, în BSNR, 67-69, 1973-1975, 121-123, p. 227-230, R. Ocheșeanu, N. Georgescu, în BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 445-457, iidem, în BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, p. 355-359, R. Ocheșeanu, în SCN, 6, 1975, p. 153-157, idem, în SCN, 8, 1984, p. 89-93, idem, în SCN, 9, 1989, p. 89-104, idem, în Apullum, 25, 1988, p. 121-125, P. Diaconu, în SCN, 6, 1975, p. 243-245, idem, în RESEE, 19, 1981, 3, p. 485-488, R. Ocheșeanu, în BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, p. 241-248, idem, BSNR, 86-87, 1992-1993 p. 249-252, R. Ocheșeanu, T. Cliante, în Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, 3-4, 1987, p. 173-174.

2. D. Mioc, N. Stoicescu, în Studii. Rev. de ist. 17, 1964, 1, p. 87-106, iidem în RRH, 1965, 3, p. 357-378, I. Roșu, în BSNR, 20, 1925, 53-54, p. 24-25, Al. Constantinescu, în SAI, 26, 1974, p. 138-145, idem, în SAI, 27-28, 1974, p. 183-195, N. Stoicecu, *Cum măsurau strămoșii,* Buc. 1971.

3. H. Dj. Sirruni, în Balcania, 2-3, 1939-1940, p. 16, N. Pere, *Osmanlilarda Madeni paralar,* Istanbul, 1968, p. 36, J. Kabrda, în Fontes Orientales, 1, 1964, Moscova.

2. 15, 92 g, 18 x 18 x 7,5 mm.
   Piesa aparține vechii colecții a muzeului și nu se cunoaște locul descoperirii.
3. 31,19 g, 19 x 19 x 14,5 mm.
   Vechea colecție a muzeului, fără informații privind locul descoperirii.
4. 63,29 g, 27 x 27 x 12,5 mm.
   Descoperit pe Dealul Saxanului în apropiere de localitatea Casimcea (jud. Tulcea).
5. 151,37 g, 31 x 31 23 mm.
   Ester-Tîrgușor, 1987, S I A_1 c.5 - 0,80 m.
   Piesa nr. 1 este anepigrafică.

Exemplarul nr.2 are pe una din fețele octogonale două ștanțe: o tugra conservată partial, surfrapată de o ștanță cu un scut heraldic pe care este reprezentat (identificarea este nesigură datorită stării de conservare) un călăreț spre stânga. Reprezentarea, în cazul în care s-a identificat corect se aseamănă cu stema Lituaniei[4]. Pe cealaltă față octogonală sunt gravate două litere ce pot fi identificate ca ALL sau TIV (fig. I/2).

Exemplarul nr. 3 are gravate pe una din fețele octogonale 10 împunsături așezate circular, iar pe cealaltă este ștanțată o floare de crin stilizată (fig. I/3).

Exemplarul nr. 4 este ștanțat numai pe una din fețele octogonale cu o tugra din care s-a putut descifra partea inferioară: Mehmed han. În partea dreaptă a tugralei, separată de aceasta printr-o linie adâncită, se găsește un cartuș de forma în care pot fi citite cifrele arabe ٢٠٦ (206) sau ٢١٦ (216) (fig. I/4)

Piesa nr. 5 are pe una din fețele octogonale 5 incizii de formă rotundă (fig. I/5). De remarcat că acest pond a fost descoperit în nivelul de locuire de la Ester-Tîrgușor datat în secolele XVII-XVIII, pe podeaua unei locuințe distruse de un incendiu.

b). un număr de 6 greutăți au formă poliedrală cu 14 fețe, 6 pătratice (rombice) și 8 triunghiulare. Dimensiunile lor sunt:

6. 26,67 g, 19,5 x 18 x 16,5 mm
   Descoperit la suprafața așezării Ester-Tîrgușor.
7. 29,05 g, 21 x 20 x 16 mm.
   Descoperit în 1988 la suprafață în așezarea de la Ester-Tîrgușor.
8. 61,52 g, 27 x 27 x 21,5 mm.
   Ester-Tîrgușor 1988, S I C, c 7,-0, 70.
9. 61,95 g, 27 x 27 x 19 mm.
   Descoperit în anul 1994 la suprafață în așezarea Ghiaurchioi-Vadu.
10. 63,06 g, 16,5 x 26,5 x 21 mm.
    Descoperit în 1993, la suprafață în așezarea de la Ester-Tîrgușor.
11. 304,57 g, 46,5 x 46,5 x 35,5 mm.
    Descoperit în anul 1994 la suprafață în așezarea Ghiaurchioi-Vadu.
    Piesa nr. 6 este deteriorată mecanic și chimic.

Exemplarul nr. 8 are pe una din fețele pătrate (rombice) tugra pe care apare inscripția Suleyman-han (fig. I/8). Pondul a fost descoperit în același nivel medieval de la Ester pe podeaua unei locuințe incendiate.

Exemplarul nr. 9 are, ca și precedentul, ștanțată pe una din fațetele pătrate o tugra ilizibilă din cauza stării sale de sonservare. Din analiza greutății pondurilor prezentate

4. M. Gumowski, *Handbuch der Polnischer Numismatik*, Graz, 1960, pl.XVIII, nr. 476 și urm.

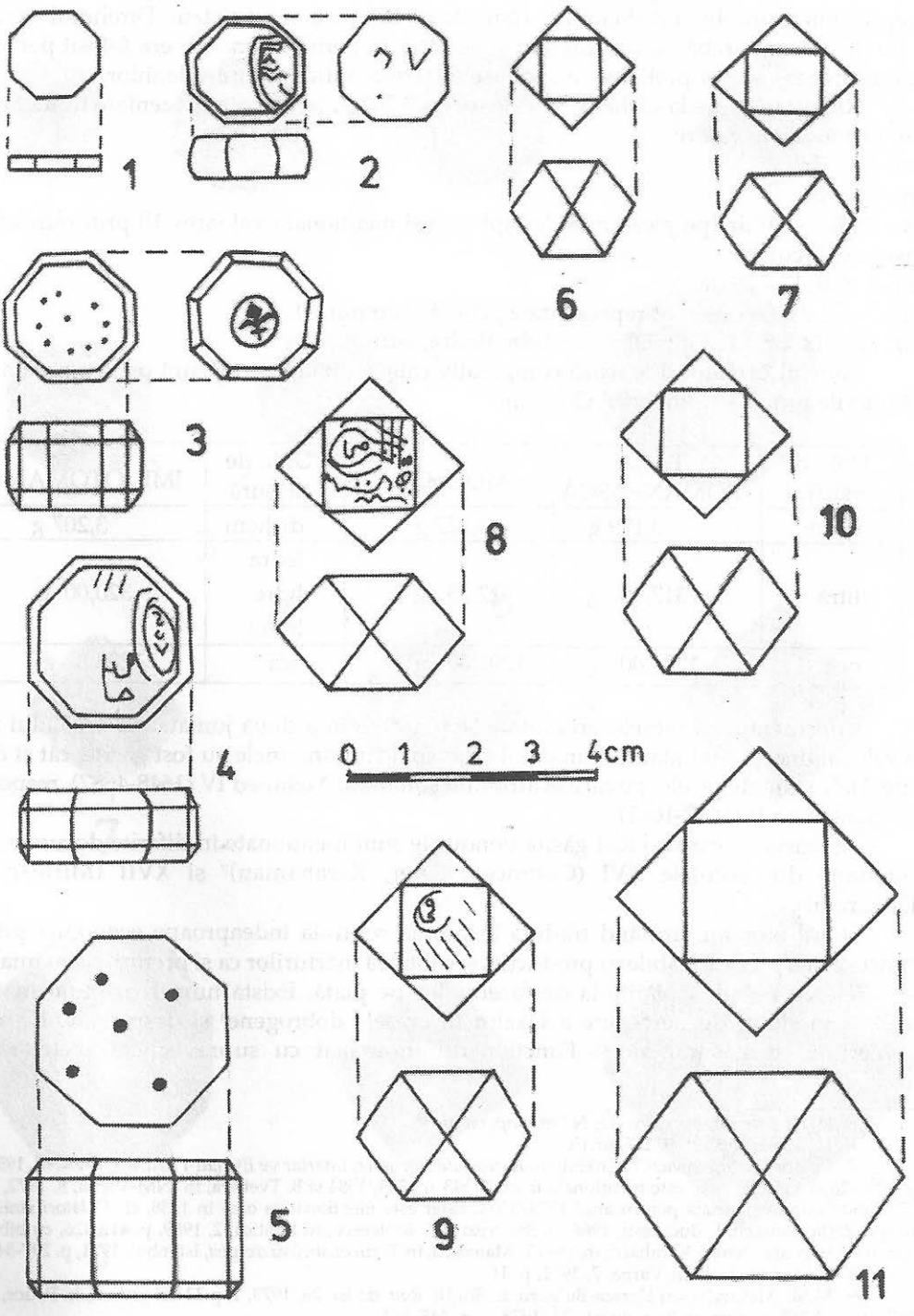

Fig. 1.

putem afirma cu mare probabilitate că sunt legate de sistemul de măsură otoman și reprezintă multiplii ai dirhemului, unitatea de bază a acestui sistem. Direhmul - unitate de măsură arabă - a fost preluat și de către Imperiul otoman și era folosit pentru cântărirea metalelor prețioase, a produselor farmaceutice și a mirodeniilor.

Raportându-ne la dirhem, în valoare de 3,207g[5], pondurile prezentate în lucrare au următoarele valori:

nr. 1 - 1 dr.

nr. 2 - 5 dr.

nr. 3, 6, 7 - 10 dr (pe piesa nr.3 de fapt este și menționată valoarea 10 prin punctele așezate circular).

nr. 4, 8, 9, 10 - 20 dr.

nr. 5 - 50 dr. (zecile sunt reprezentate prin câte un punct).

nr. 11 - 100 dr. (de fapt 92) = una lidre (lodra, ledre)[6].

Tabelul următor ilustrează comparativ câteva unități de măsură pentru greutate din țările române și Imperiul Otoman:

Unit. de măsură	ȚARA ROMÂNEASCĂ	MOLDOVA	Unit. de măsură	IMP. OTOMAN
dram	3,179 g	3,227 g	dirhem	3,207 g
litră	317,98 g	322,75 g	ledra lidre lodra	320,00 g
oca	1271,00 g	1291,00 g	oca	1228,8 g

Considerăm că piesele prezentate se pot data în a doua jumătate a secolului al XVII lea, ținând cont atât de contextul arheologic în care unele au fost găsite, cât și de tugrălele ștanțate pe ele, pe care le atribuim sultanilor Mehmed IV (1648-4687), respectiv Suleyman II (1687-1691).

Așezările în care au fost găsite pondurile sunt menționate în diferite documente otomane din secolele XVI (Casimcea, Ester, Karahaman)[7] și XVII (Mîrleanu-Dunăreni)[8].

Statul otoman, urmând tradiția bizantină controla îndeaproape economia prin funcționarii săi care stabileau producția, și calitatea mărfurilor ca și prețurile maximale și taxele ce trebuiau plătite la desfacerea lor pe piață. Există numeroase informații asupra modului de percepere a taxelor în orașele dobrogene[9] și despre amploarea comerțului desfășurat aici[10]. Funcționarul însărcinat cu supraveghera pieților a

5. H. Dj. Sirruni, *op. cit.* p. 16, N.Pere, *op. cit.* p. 36.

6. J. Kabrda, *op. cit.* p. 227, nr.15.

7. Pentru Casimcea vezi T. Gokbilgin, *Rumeli'de Yurukler, tatarlar ve Evlâad-i Fatihan,* Istanbul, 1957, p. 123-128 si 150 152 unde este menționată în anii 1543 și 1583/1584 și B. Tvetova, în INM-Varna, 8, 1972, p. 226, unde este menționată pentru anul 1573/1574. Ester este menționat ca oraș în 1538, cf. *Călători străini despre țările române,* 1, București, 1968. p. 383; vezi și T. Mateescu, în Pontica, 2, 1969, p. 413-426, cu bibliografia de rigoare. Pentru Karaharman, vezi T. Mateescu, în *Tarih enstitüsü dergisi,* Istanbul, 1971, p. 297-343.

8. R. Stoicov, în INM-Varna, 7, 1971, p. 16.

9. M.M. Alexandrescu Dersca-Bulgaru, în Studii. Rev. de ist. 26, 1973, 1, p.33-48' eadem, în Peuce, 2, 1971, p. 267-282; eadem, în Rev. de ist., 31, 1978, 3, p. 445-463.

10. J. Hóvári, în Történelmi Szemle, 3, 1981, p. 430-449, Călători străini...., 6, 1796, p. 370-371; p. 286; p. 380, p. 386.

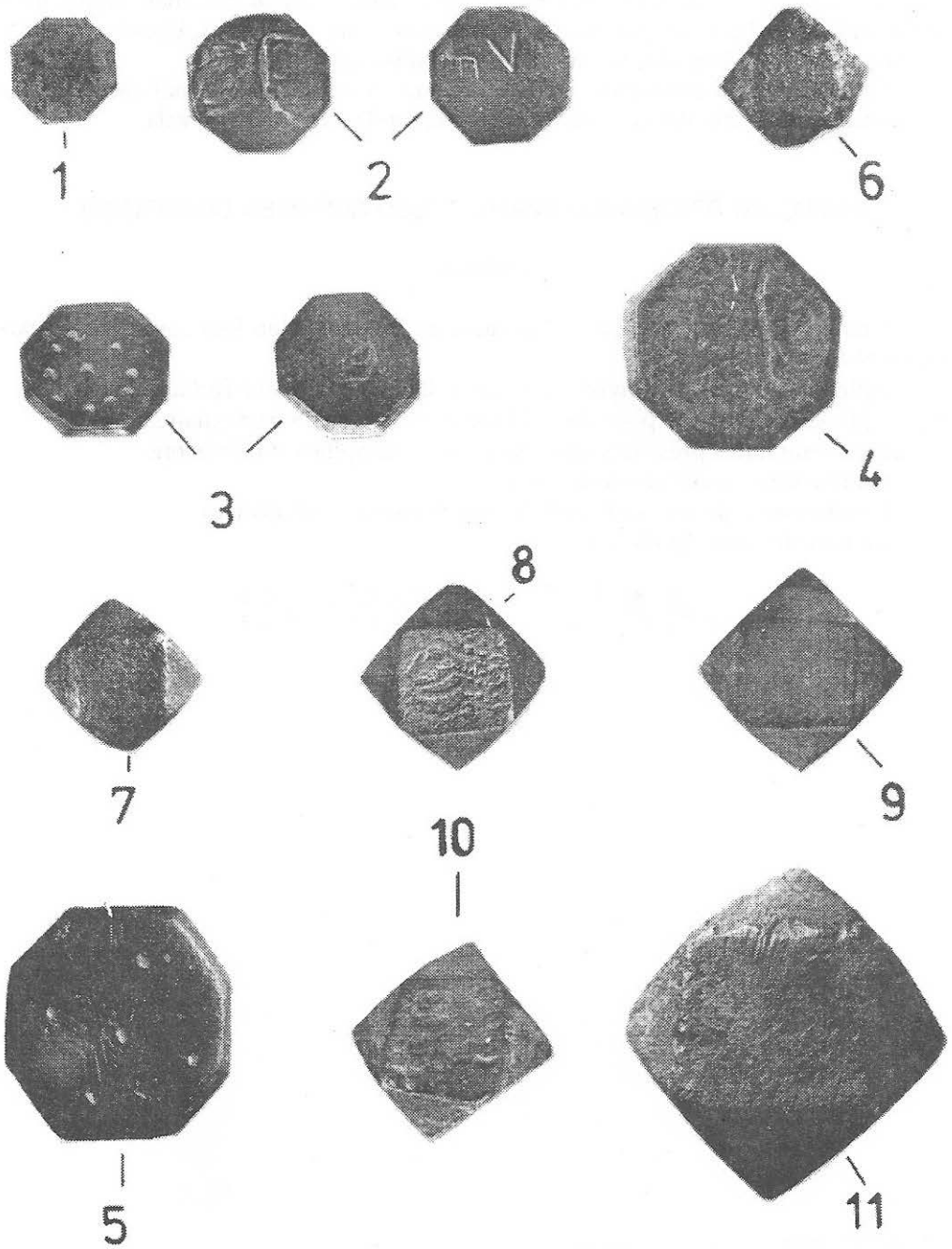

Fig. 2.

prețurilor și a corectitudinii instrumentelor de măsură era muhtesib-ul[11]. Ca și în Țările române negustorii erau obligați să-și marcheze unitățile de măsură[12].

Din relatările călătorilor, îndeosebi Eviliia Celebi, suntem informați despre existenta muhtesib-ului în orașele cu o activitate economică mai activă. El este amintit la Bazargic, Carasu, Mangalia, Isaccea, Hîrșova, Babadag[13].

Prin publicarea lotului de greutăți credem că se nuanțează mai corect datele cunoscute despre activitatea economico-socială din Dobrogea medievală.

QUELQUES POIDES MÉDIÉVAUX DÉCOUVERTES EN DOBROUDJA

- Résumé -

L'auteur présente 11 poids médiévaux, en bronze. Selon leur forme, ils appartiennent à deux catégories:

a. 5 pièces en forme de polyèdre à 10 faces, 2 octogonales et 8 rectangulaires;
b. 6 pièces en forme de polyèdre à 14 faces, 6 carrées et 8 triangulaires.

Les exemplaires présentés sont marqués d'estampilles et d'incisions.

On remarque les pièces no 4, 8 et 9.

L'unité étalon de ces poids était, le plus probablement, dirhem.

L'auteur les date du XVIIe s.

11. N. Todorov, în *Bulletin AIESEE*, 15-16, 1977-1978, p. 103; vezi și R. Manolescu și colab, *Orașul medieval. Culegere de texte*, București, 1976, p. 280-281.
12. N. Stoicescu, op. cit. p. 279-280, R. Manolescu, și colab. *op. cit.* p. 190, p. 281.
13. *Călători străini despre țările române*, 6, București, 1976, p. 377, 396, 380, 490, 450, 391.

IN MEMORIAM

SAVANŢI CARE AU LUCRAT ÎN DOBROGEA
PROFESORUL DIONISIE M. PIPPIDI
(30.XII.1905 - 19.VII.1993)

Este foarte dificil să scrii despre profesorul D. M. Pippidi; viaţa sa, calităţile şi realizările sale nu pot fi cuprinse în puţinele fraze la care sunt obligat să mă rezum acum. Trec însă peste sentimentul de nemulţumire pe care-l încerc deja pentru inconsistenţa celor ce voi scrie, precizând că doresc să aduc oricum un omagiu de admiraţie personalităţii sale, cu convingerea că alţii vor scrie în viitor mai mult şi mai frumos .

Profesorul D. M. Pippidi s-a stins la vârsta de 88 ani, obosit de povara unei vieți îndelungate, în care, evident, a avut parte nu numai de reușite, ci și de numeroase necazuri și vrăjmășii. "Creatorul" i-a înlesnit însă, ca, în ciuda aspectului său delicat, chiar fragil, a sentimentalismului și umanismului său nedezmințit, să depășească avatarurile vieții prin muncă neistovită, optimism și vigoare spirituală deosebită.

Căci profesorul D. M. Pippidi a fost, toată viața, un luptător: a fost inamicul convins al ignoranței agresive și bădărăniei oportuniste, al lenei și lăudăroseniei, al delatoriei și slugărniciei. Măsura vieții lui a fost hărnicia și onestitatea și cu această măsură a operat întotdeauna, pentrul el și pentru cei din jur. Exigent cu sine însuși, înainte de toate, și apoi cu cei din jur, nu e de mirare că a fost socotit drept un om foarte sever de către unele dintre cunoștințele sale.

Filolog clasic de formație, Dionisie M. Pippidi a devenit, grație muncii sale pasionate, epigrafist, arheolog și istoric de elită.

Catedra universitară, profesoratul, i-au fost de timpuriu năzuință și datorie, constiință și împlinire. A parcurs, de-a lungul anilor, toate treptele ierarhiei în domeniu, fiind, rând pe rând, asistent la Facultatea de Litere a Universității din Iași, apoi, din anul 1937, conferențiar la facultatea omonimă a Universității din București și, din 1945 profesor de literatură și civilizație greacă la aceeași facultate. După o perioadă de restriște, consecutivă regimului instaurat în anul 1946, devine profesor de istorie antică la Facultatea de Istorie a Universității bucureștene.

Timp de peste un sfert de veac, profesorul D. M. Pippidi a susținut cursuri generale si speciale de istorie veche, epigrafie greacă și latină, ridicând profesoratul la treapta sa cea mai de sus. Posesor al unei culturi enciclopedice, stăpân inegalabil al artei vorbirii, el a captivat, cum puțini știau s-o facă, atenția și emoția auditoriului, revărsând în inima studenților interesul și chiar entuziasmul pentru antichitatea clasică. De aceea, mulți dintre aceștia au rămas să lucreze în domeniu, fiindu-i aproape până la sfârșit.

Celelalte două domenii care îl revendică pe profesorul D. M. Pippidi ca specialist de marcă, exponent și promotor de notorietate universală, derivate din specialitate sa, au fost epigrafia și arheologia. Astfel, după reorganizarea Academiei, în anul 1949, când au fost reluate săpăturile în șantierul tradițional al acesteia de la Histria, profesorul D. M. Pippidi a fost cooptat în colectivul de arheologi care, timp de decenii, avea să efectueze cercetări în cetatea milesiană de pe malul actualului lac Sinoe. Încă în anul 1954, apărea volumul monografic "Histria I", în care erau publicate și rezultatele strădaniilor sale personale.

În anul 1956, prin reorganizarea Institutului de Arheologie al Academiei, D. M. Pippidi devenea șeful sectorului de epigrafie. În această calitate, timp îndelungat, a împărtășit cu generozitate luminile sale mai tinerilor săi colaboratori, pe care i-a ajutat nu numai să acumuleze temeinic, ci să și valorifice numeroasele lor cunoștințe prin publicarea de studii, comunicări sau teze de doctorat. Împreună cu reputatul specialist de la Cluj, epigrafistul I. I. Russu, profesorul D. M. Pippidi a fost inițiatorul publicării inscripțiilor grecești și latine de pe teritoriul României. După decenii de strădanii, sub conducerea sa, în anul 1983, apărea volumul cuprinzând inscripțiile de la Histria și împrejurimi. Cea mai mare satisfacție a anilor de trudă, inclusiv pe teren, avea să fie deci publicarea de către profesor a inscripțiilor descoperite atât înainte cât și după cea de-a doua conflagrație mondială, la Histria. Și încă un "amănunt". Se spune că locul de epigrafist e întotdeauna liber. Varietatea materialului epigrafic, condițiile descoperirii,

starea de conservare a acestuia determină îndeobște, ca citirea și interpretatea lui să fie o întreprindere dificilă și nu un simplu exercițiu de lectură. Când e vorba de inscripțiile de la HIstria sau din altă parte, publicate de profesorul Pippidi, putem spune cu convingere că locul respectiv a fost definitiv ocupat. Și nu oricum, deoarece prin terminologia uzitată și frumusețea rostirii, pătrundem parcă în domeniul captivant al literaturii de cea mai bună calitate!

Activitatea publicistică a profesorului D. M. Pippidi a fost considerabilă; lista articolelor, studiilor și cărților sale - făcută publică cu diverse ocazii - cuprinde sute de titluri. Nefiind timpul și locul de a le reproduce aici, ne vom mărgini să reamintim că ele se referă la istoria politico-economică și socială a cetăților grecești de pe malul de vest al Pontului Euxin, la sistemul de credințe și culte, evaluate atât pe baza inscripțiilor, cât și a altor izvoare istorice și se constituie în contribuții fundamentale pentru cunoașterea istoriei vechi a României (de ex. "Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană", în volumul Din istoria Dobrogei, I - (1965) - sau Parerga. Ecrits de philologie, d'épigraphie et d'histoire ancienne (1984).

La începutul anului 1958 se înființa la București Societate de Studii Clasice din România, iar la 23 iulie 1959 apărea organul de presă al acesteia, intitulat "Studii Clasice", publicație periodică cuprinzând studii de filologie propriu-zisă, istorie veche și arheologie, filozofia și istoria dreptului, etc.

Ca membru fondator și secretar al Societății, ca redactor responsabil al publicației sus-menționate, timp de decenii, D. M. Pippidi a fost prezent, cu numeroase studii și comunicări, recenzii, note și relatări despre cărți și alte evenimente editoriale, reuniuni interne și internaționale de specialitate.

Prin interesul și străduințele sale personale, în anii '70, aveau să apară în marile orașe ale țării (Cluj, Iași, Constanța) filiale ale Societății de Studii Clasice din Capitală.

Altfel zis, profesorul D. M. Pippidi a făcut enorm pentru realizarea scopului declarat al Societății:"Studiul limbilor greacă și latină, al problemelor legate de cultura greco-romană, precum și răspândirea în publicul larg a interesului pentru Antichitate".

În aceeași ordine de idei, nu trebuie uitat că profesorul D. M. Pippidi a fost timp îndelungat membru în Comitetul - respectiv Colegiul - de redacție al revistelor "Dacia" și "Materiale și Cercetări Arheologice" publicații cu circuit internațional editate de Academia Română prin Institutul de Arheologie din București.

Iar perioada 1971-1981, cât s-a aflat la conducerea acestuia, este de mult și unanim apreciată drept una benefică atât pentru activitatea sa internă, cât și pentru prestigiul său, sporit dincolo de hotarele țării.

*

Numele profesorului Dionisie M. Pippidi este azi înscris cu litere de aur în enciclopedia savanților umaniști din România.

După o activitate deosebită, desfășurată pe parcursul a peste 60 de ani, a dobândit recunoașterea publică prin toate titlurile științifice aferente: profesor universitar, doctor docent și membru-corespondent al Academiei Române.

Instituții de specialitate și Universități prestigioase din Franța, Anglia și Germania s-au bucurat să-l aibe periodic la catedră ca *visiting* sau *associat-professor* și l-au onorat cu titluri și distincții științifice.

Dar mai prsus de toate acestea, prin spiritul academic al acțiunilor sale, prin calitățile sale umane, prin demnitatea trăirii sale, profesorul D. M. Pippidi se definește

ca un prilej de adâncă meditație și pildă de urmat nu numai pentru cei ce l-au cunoscut, ci și pentru generațiile viitoare.

Și pentru a pune punct acestei sumare evocări a magistrului nostru, îndrăznesc să închei prin cuvintele pe care în februarie 1963, în numele grupei de arheologie de la Facultatea de Istorie a Universității București (erau prezenți, printre alții, Maria Alexandrescu-Vianu, Răzvan Theodorescu și Octavian Toropu) i le-am adresat la terminarea ultimei ore de seminar, marcată prin obișnuita sonerie:

"Domnule Profesor,

Pentru noi, cei de față, sunetul acestei sonerii are o rezonanță deosebită; el anunță sfârșitul cursului pe care ni l-ați predat și, în același timp, sfârșitul anilor de studii. Peste puțină vreme vom fi repartizați pentru activitate pe întreg cuprinsul țării și vor fi sanse minime să vă mai întâlnim. Indiferent de ceea ce va urma însă, dorim să știți că nu vă vom uita niciodată și că ne vom strădui, din toate puterile, acolo unde vom ajunge, să dovedim înalta școală la care am fost formați, să răsplătim deci privilegiul pe care l-am avut de a vă fi fost studenți. Vă mulțumin încă o dată pentru tot"!

Mai e nevoie oare să adaug că am păstrat cu toții, ca obiecte extrem de prețioase, caietele de notițe de la cursurile profesorului D. M. Pippidi, pe care le-am recitit cu nesaț, adeseori, pentru frumusețea lor inegalabilă și că, de mai bine de 35 de ani, ne străduim să dovedim că atunci n-am rostit vorbe protocolare ci adevăruri scumpe inimii noastre?

MIHAI BUCOVALĂ

LISTA ABREVIERILOR

AAR- Analele Academiei Române, București.
A (A) RMSI - Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București.
AArch - Arta și arheologia, Iași.
AEM - Archäologisch - Epigraphische Mitteilungen aus Österreich - Ungarn, Viena.
AIIAC - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj.
AIIAI - Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie "A. D. Xenopol", Iași.
AIM - Archeologiceskie Issledovanija Moldavii, Chișinău.
An Dob. - Analele Dobrogei, Constanța.
Apulum - Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba-Iulia.
Arh Mold - Arheologia Moldovei, Iași - București.
Arheologija Sofia - Arheologija. Organ na Arheologiceskija Institut; Muzej, Sofia.
Arh Vestnik - Arheloski Vestnik, Ljubljana.
ASU Iași - Analele Științifice ale Universității, Iași.
BCH - Bulletin de Correspondance Hellénique, Atena-Paris.
BCMI - Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București.
BJ - Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinland, Bonn.
BMI - Buletinul Monumentelor Istorice, București.
BOR - Biserica Ortodoxă Română, București.
BSNR - Buletinul Societății Numismatice Române, București.
Bulletin AIESEE - Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes Sud-Est Européennes, București.
ByzSlav - Byzantinoslavica, Sofia.
ByzZeitscrift - Byzantinische Zeitschrift, München.
Carpica - Carpica. Publicație a muzeului de istorie din Bacău, Bacău.
Cerc Num - Cercetări Numismatice.
CIL - Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
CNA - Cronica Numismatică și Arheologică, București.
CN București - Cabinetul Numismatic București.
CRAI - Comptes - Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris.
Dacia - Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (NS): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București.
DID - Din istoria Dobrogei (vol. I. *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri până la cucerirea romană*, București, 1965; vol. II. *Romanii la Dunărea de Jos,*

București, 1968; vol. III. *Bizantini, români și bulgari la Dunărea de Jos,* București, 1971).
Dobrudja - Dobrudja. Istoriceskii Muzei Dobric, Silistra.
Ephemeris Napocensis (Ephém Nap) - Ephemeris Napocensis, Cluj.
ESA - Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki.
FHDR - Fontes Historiae Daco-Romanae, București.
IGBR - Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae, ed. G. Mihailov.
IGLR - Em. Popescu, Inscripțiile Grecești și Latine din secolele IV-XIII, descoperite în România.
ISM - Inscripțiile din Scythia Minor, București.
Istros - Istros, Brăila.
Izvestija Sumen - Izvestija na Narodnija Muzej, Sumen.
Izvestija Varna (INM-Varna) - Izvestija na Narodnija Muzej, Varna.
Marisia - Marisia, Târgu Mureș.
Materiale - Materiale și Cercetări Arheologice, București.
MEFRA - Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité, Paris-Roma.
Mem Antiq - Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț.
Mitr Ban (MB) - Mitropolia Banatului, Timișoara.
MIA - Materialy Issledovanija po Arheologii SSSR, Moscova-Leningrad (St. Petersburg).
MMS - Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași.
MO - Mitropolia Olteniei, Craiova.
Mousaios - Mousaios, Buzău.
Oltenia - Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova.
Peuce - Peuce, Tulcea.
RÉB - Revue des Études Byzantines, Paris.
RÉG - Revue des Études Grecques, Paris.
RÉSEE - Revue des Études Sud-Est Européennes, București.
Rev Ist - Revista Istorică, București.
RMM - Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Muzee, București.
RRH - Revue Roumaine d'Histoire, București.
RRHA - Revue Roumaine d'Histoire et d'Arte, București.
SA - Savetskaja Arheologija, Moscova.
SAI - Studii și Articole de Istorie, București.
SCIV (A) - Studii și cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București.
SCN - Studii și Cercetări Numismatice, București.
SMMIM - Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
SRIR - Studii și referate privind istoria României, București.
ST - Studii Teologice. Revista Institutelor Teologice din Patriarhia Română, București.
Starimar - Starimar Arheoloski Institut Belgrad.
St. Cls. - Studii Clasice, București.

Tehnoredactarea computerizată şi tiparul :
S.C. INFCON S.A. Constanţa
str. Prof. Murgoci nr.1, tel./ fax : 041/ 585627, 580527
Bun de tipar : 02.03.1998. Apărut : 1998.
Hârtie offset : 60 g/ m^2.
Format : 16/ 70x100. Coli tipar : 22.